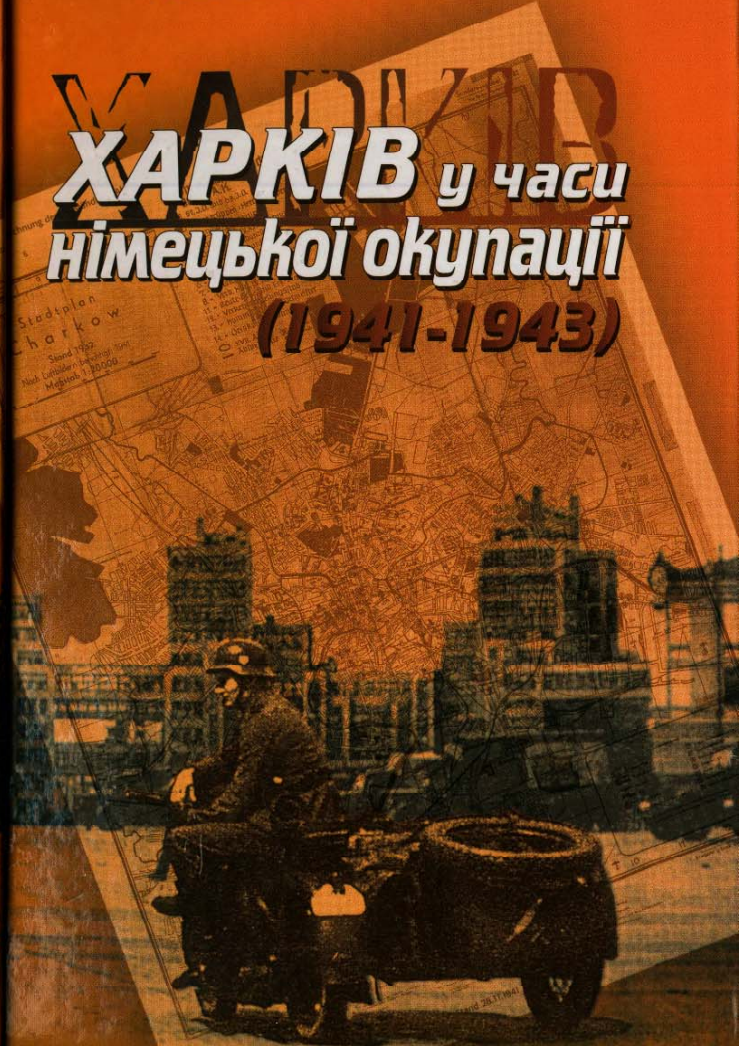

А. В. СКОРОБОГАТОВ
Харків у часи німецької окупації (1941-1943)

А. В. СКОРОБОГАТОВ

ХАРКІВ у часи німецької окупації (1941-1943)

A. B. СКОРОБОГАТОВ

ХАРКІВ у часи
німецької окупації
(1941-1943)

Харків
«Прапор»
2004

ББК 63.3(2)622

С 44

*Видання здійснене за підтримки гранта
Американської ради наукових товариств (ACLS)*

*Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету
Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*

Рецензенти:

О.Є. Лисенко – доктор іст. наук, проф.,
завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни
Інституту історії України НАН України;

В.В. Калініченко – доктор іст. наук, проф.,
завідувач кафедри історії України Харківського
національного університету ім. В.Н. Каразіна.

Скоробогатов А. В.

С 44 Харків у часи німецької окупації (1941–1943).— Х.:
Прапор, 2004.— 368 с.

ISBN 966-7880-79-6.

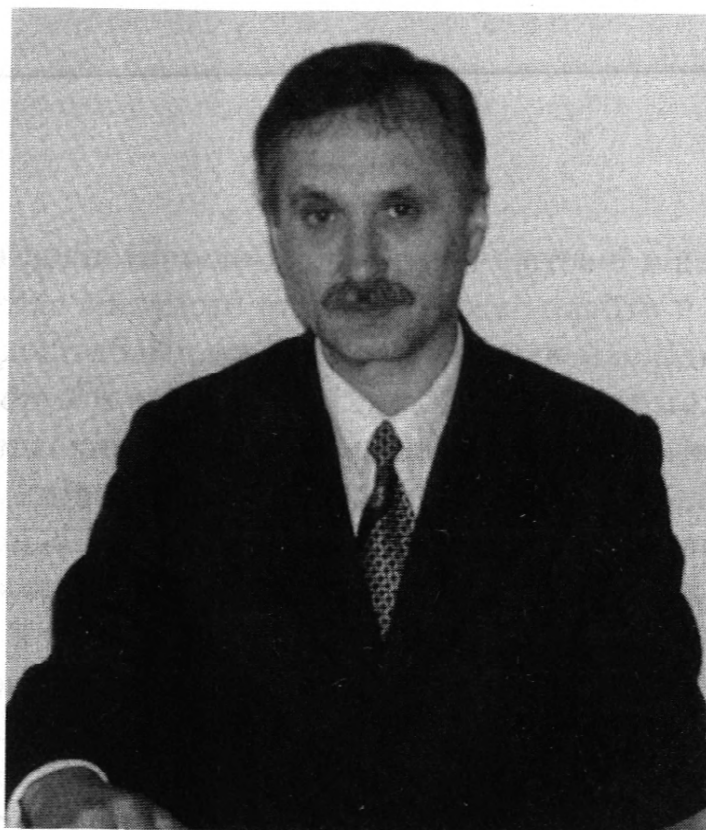
У виданні на широкій базі недосліджених раніше архівних матеріалів вперше у вітчизняній історіографії розкривається підвоєнна доля найбільшого міста Радянського Союзу, окупованого вермахтом. Всебічне відтворення дійсної картини окупації спонукало автора до ґрунтовного аналізу встановленого в Харкові «нового порядку», ставлення до нього різних політичних сил та населення міста. У центрі уваги автора – доля простої людини під час окупації, її повсякденне життя. Хто опинився під німцями, як ці люди жили, як вони, зрештою, вижили у тяжке воєнне лихоліття – такі головні питання видання.

Книга адресована історикам та усім, хто цікавиться історією Другої світової війни та рідного краю.

ББК 63.3(2)622

ISBN 966-7880-79-6

© Скоробогатов А. В., 2004.
© ВАТ «Видавництво «Прапор», 2004.

Анатолій Васильович Скоробогатов,
1949 р. народж., канд. іст. наук,
доцент кафедри історії України Харківського
національного університету ім. В. Н. Каразіна.
З 1985 р. досліджує історію Другої світової війни.
Працював в архівах Харкова, Києва,
Росії та Німеччини.
Автор близько 40 наукових праць

*Моїй матері, уродженій
Бордюг Галині Григорівні,
присвячую*

Автор

ВСТУП

Майже 60 років минуло після Другої світової війни, цієї найбільшої трагедії людства минулого століття. Важко знайти в історії події, які б за своїми масштабами та геополітичними наслідками можна було поставити поруч з минулою війною. Вона перемолола та скалічила мільйони людських доль, визначила напрямок розвитку світу. Війна залишилася у свідомості народів колишнього СРСР як найбільш значна подія радянської історії. Про це свідчать і численні соціологічні опитування населення, яке виділяло серед багатьох історичних подій перемогу в тій війні, ставило її на перше місце¹. Перемога у війні стала не тільки центральним пунктом радянської історії, але й була найважливішим об'єднуючим чинником радянського суспільства і залишається і зараз чи не єдиною позитивною опорною точкою національної самосвідомості росіян і багатьох українців.

Величезну увагу історії війни приділяли вчені. Нелегко підрахувати, але, мабуть, про різні аспекти її історії в СРСР було написано більше, ніж про будь-який інший хронологічний період. Видано десятки тисяч наукових та науково-популярних праць, документальних публікацій і мемуарів мільярдним тиражем. І зараз проблеми історії Другої світової війни залишаються одними з найбільш досліджуваних у світі. Звернення закордонних авторів до стандарту Інтернет принесло їм 98100 сайтів², присвячених Другій світовій війні.

Безумовно, не лише кількісні показники характеризують радянську історіографію війни. В цій літературі було багато реальних, правдивих фактів, прізвищ, героїв, але значно менше живих людей. Фактично з волі можновладців історія війни поступово перетворилась на героїко-епічне полотно, де головними діючими особами ставали партія, народні маси, класи. Створена була парадно-офіційна версія війни, яка заслонила на роки тяжку трагедію війни. Все, пов'язане з війною, було піддано канонізації, і це стояло на перешкоді будь-яким спробам осмислити минуле, особливо безжалісну сталінську тактику ведення війни та величезні народні жертви. Навіть святкування дня Перемоги ставало

демонстрацією військової перемоги, єдності та потужності радянського суспільства, його переваг і значно менше – днем пам'яті про загиблих. Особливо це було помітно на фоні подій у Європі, де цей день став днем поминання, пам'яті, відзначення переходу від війни до миру, загалом до нового світу.

Пануючі у суспільстві культ героїзму, самопожертвування, вирішальної ролі мас в історії, революційного піднесення означав насправді відмову від повсякденності, буденності, насамкінець, інтересу до життя простої людини. Історія війни перетворювалася на що завгодно: на історію військових дій, дипломатії, економіки, тилу, – проте не життя звичайної людини під час війни. Значною мірою вона ставала невиразною і безсторонньою. Мають рацію відомі фахівці з історії війни професори з Німеччини Бернд Бонвеч і Роберт Турстоні з США, коли наголошують, що «війна стала майже класним уроком, висушуючим її тяжкі біль і страждання, почуття і тривоги, надію і іноді навіть радість»³. І тому сприйняття війни з боку населення ставало все більш неадекватним. Бо якщо в 40–50-х роках ще був очевидним розрив між масовим, ще свіжим особистим досвідом війни і офіційно-парадною версією, то надалі з приходом у соціальне життя вже трьох поколінь, які не воювали, масове уявлення про війну все більше слідувало проголошеним канонам, все більше забувалося суб'єктивне сприйняття війни, її дійсна трагедія для звичайної пересічної людини, біль та сльози. З роками цей розрив закарбувався у підсвідомості широких мас населення.

Суб'єктивне сприйняття війни має величезне значення для відтворення її повної картини. І справа полягає не лише в тому, що «окопна правда» солдата суттєво відрізняється від маршальських спогадів. Якщо б спитали про війну у звичайної людини в ту мить, коли вона задубіла від холоду або впала на силі від виснаження та нелюдської напруги, зазнала фізичної наруги та психологічного шоку, то і ця безпосередньо жива, неприкрашена оцінка була б такою ж правдою війни, як і сльози радості в день Перемоги. І тому завдання сучасних істориків, зважаючи на загальну ситуацію в історіографії, полягає в тому, щоб відтворити максимально повну історію війни, показати, чим вона дійсно була та що означала для простих людей. А отже, показати людський вимір війни, її соціальну проекцію, бо старі радянські дослідження знецінювали цей досвід.

Такий підхід є особливо актуальним для дослідження історії війни в Україні. Вона була пов'язана з окупаційним періодом, бо переважна більшість населення, понад 30 млн., перебувала під німцями. Тому, за великим рахунком, історія війни в Україні є перш за все історією окупації. Цю дуже просту річ фактично було ігноровано у Радянському Союзі в повоєнний період. Цей факт визнають зараз більшість істориків, наголошуючи на тому, що ми не маємо адекватної картини періоду

окупації⁴. Навіть іноземні дослідники відзначають, що «ми маємо історію німців у Радянському Союзі, але не історію Радянського Союзу в період німецької окупації»⁵.

Для радянської історіографії тема окупації, з волі можновладців, якщо і не була забороненою, то зовсім небажаною. Застосовуючи тактику спаленої землі, Сталін та його оточення вимагали від місцевого населення руйнувати свої оселі та залишати рідні місця у загрозованих районах і подаватися на схід Радянської держави⁶, залишаючи ворога без засобів до існування. Надалі виявилось вороже ставлення сталінського оточення не лише до радянських військовополонених, але й до оstarбайтерів, простого люду, який часто не з своєї волі опинився під окупантами⁷. У повоєнний період ця позиція трансформувалася у несправедливе, упереджене та підозріле ставлення до цих людей. Всупереч пропагандистським деклараціям про повернення синів та дочок до матері-батьківщини, ставлення до них не було щирим, вони насправді зазнавали не лише несправедливостей з боку держави, але й дискримінації у життєвих змаганнях, партійній, професійній кар'єрі тощо.

Дивно, але факт: партійно-державне керівництво намагалось перекласти вину за перебування під німцями на місцеве населення. Про це вже раніше писали, про це ж свідчать і деякі місцеві документи. 18 лютого 1943 р., на третій день після першого визволення Харкова, група партійних та радянських працівників, яка налічувала 27 чоловік, у т.ч. секретарів обкому Єпішева, Петрова, Лебеда, міському партії Чураєва, Смирнова та ін., прибула до міста з Москви. У складі цієї групи був і В. Семаков, секретар сільського райкому партії, який залишив свої спогади: «Я отримав призначення виконувати обов'язки секретаря Дзержинського райкому партії і голови райвиконкому. Де знайти надійних працівників для апарату райкому партії, райвиконкому і його відділів? Як ставитися до людей, які перебували на окупованій ворогом території? Все це були тоді вельми складні питання»⁸.

Партійним керівникам бракувало людяності переможців у ставленні до місцевого населення і після другого визволення Харкова. 6 грудня 1943 р. у Харкові відбувся VIII пленум міському партії, де виступила секретар парторганізації університету Михайлова. Вона повідомила, що після дворічної перерви держуніверситет розпочав свою роботу. «Ці 100 чоловік... професорсько-викладацького складу, – заявила вона, – майже всі залишалися тут. Ці люди, багато з яких, принаймні, мали можливість виїхати, думали про те, що радянський лад знищений, що Радянському Союзу в Харкові не бути. Вони втратили надію на силу радянського народу, на силу більшовицької партії... Вони зганьбили нашу батьківщину... видавали секретну тематику університету... Багато з них виїхали з німцями..., але багато залишилося тут. Вони зараз... виглядають, підлещуються, але, товариші, немає впевненості

в тому. що вони залишилися тут не для того, щоб вести підривну роботу... , і нам треба спільними зусиллями очиститися від таких елементів... . Університет має серед студентів 95 % тих, що залишалися тут, а отже, розум цих дівчат і підлітків...також зіпсований німецько-фашистською агітацією...»⁹. Яку ж спотворену часом свідомість треба було мати, щоб влаштовувати полювання на «відьом» одразу після вигнання німців, переслідувати людей, які чудом уцілили та довго чекали на визволителів?

Стара сталінська традиція нещирого та відверто підозрілого ставлення до підкупаційного населення так і не була остаточно подолана і не могла не відбитися на змісті історичних досліджень. Протягом багатьох років окупаційний режим висвітлювався односторонньо, переважно з точки зору ліквідації соціалістичної державності, з позиції фашистського геноциду проти радянських людей, руйнації матеріальних багатств держави тощо. Виникали «білі плями» історії, які з роками перетворювалися на її «чорні діри». У результаті ми й досі не маємо дійсної історії буття українського народу під окупантами у її людському вимірі.

Дана праця є скромною даниною пам'яті людей, які волею долі опинилися в окупації під німцями. Вона присвячена Харкову та харків'янам. Історія міста Харкова завжди приваблювала дослідників, і не тільки вітчизняних. Велика увага приділялася радянському Харкову у 20–30-ті роки, коли він був столицею України, її найбільшим індустріальним містом. Досить зазначити, що напередодні війни тут було сконцентровано 40 % машинобудівних потужностей України та мешкало близько 900 тис. чол. З початком війни на місто неодноразово накочувалися хвилі евакуйованих та біженців із Заходу, під окупантами залишилося майже 460 тис. осіб, а, наприклад, у Києві – близько 365 тис.¹⁰

Ще більш вражаючу передокупаційну картину намалював у жовтні 1943 р. голова Харківської міськради О. І. Селіванов: «Треба врахувати, – заявляв він, – що Харків перед війною мав 928 тис. населення. Я не кажу про околиці Харкова, де знаходився головним чином робітничий люд. До нас приїжджали кожного дня 250 тис. населення – це не входить у мільйон. До нас був великий вплив із західної частини України. Ми стали видавати картки в серпні, і було біля 1400 тис. чол., пов'язаних із життям Харкова, і працюючих у місті було півтора мільйона населення»¹¹.

Якщо прийняти до уваги ці міркування, індустріальний та людський потенціал міста, то можна зробити висновок, що Харків був найбільшим містом Радянського Союзу, яке було окуповане вермахтом. Саме так оцінювали його роль деякі західні дослідники¹², а також німецькі військові, які захопили місто¹³. Отже, перед нами складна і трагічна доля радянського мегаполіса, який займав помітне місце у військовій та економічній стратегії воюючих держав.

Дослідження історії Харкова періоду німецької окупації викликає особливий інтерес не лише з точки зору розгляду проблеми «місто

і війна», але і порівняльного аналізу окупаційних режимів у різних зонах цивільного та військового управління, як, наприклад, у Києві та Харкові, бо останній увесь час знаходився в підпорядкуванні вермахту. На цю особливість вказують та виявляють до неї чималий інтерес, використовують історію міста задля обґрунтування власної позиції і західні фахівці¹⁴. Це свідчить про те, що з наукової точки зору історія Харкова виходить за межі локального значення і дозволяє вирішувати проблеми, які мають загальний характер.

Великий інтерес до історії Харкова виявляють науковці Німеччини з метою спростування версії про «чистий» вермахт, який, за деякими твердженнями, виконував лише волю нацистської верхівки, був машиною вбивства на полі бою, але непричетний до злочинів проти цивільного населення. Відповідальність вермахту за злочини проти людства давно вже доведена науковцями, проте і зараз потребує підживлення новими фактами та джерелами. У другій половині 90-х років минулого століття великий проект у цій галузі здійснював Гамбурзький інститут соціальних досліджень. З метою руйнації старих штампів на рівні масової свідомості була підготовлена та повсюдно у Німеччині показана велика виставка про злочини вермахту, причому були використані і харківські матеріали. Результатом проекту стали декілька наукових видань, чимале місце в них посідає Харків, злочинні акції вояків вермахту проти місцевого населення¹⁵.

Проте харківське минуле використовується деkim не лише з метою досягнення історичної правди. Останнім часом чималої популярності на Заході набула книга колишнього наукового директора Інституту військової історії бундесверу Йоахіма Хоффмана, яка вийшла друком у 1995 р. і мала вже п'ять видань великими тиражами. Вона стала сенсацією, бо, як і В. Суворов, Й. Хоффман, відомий фахівець у галузі військової історії та історії СРСР, повністю перекладає відповідальність за розв'язування Другої світової війни на Сталіна та Радянський Союз¹⁶. Залишаючись тут осторонь дуже непростой та дискусійної проблеми відповідальності тоталітарних режимів за розв'язування Другої світової війни, чого ми вже коротко торкалися¹⁷, слід зазначити, що деякі дійсні або вигадані факти харківського підкупаційного буття набувають у праці Й. Хоффмана дуже принципового значення та дають поштовх до далекосяжних висновків, спотворюючи дійсний перебіг подій¹⁸.

Історія Харкова в період війни завжди привертала увагу вітчизняних дослідників. Зважаючи на роль міста, її не могли оминати автори узагальнюючих праць з історії України¹⁹, у тому числі автори підручників. Чимало праць написано і харківськими істориками. Проте загальний рівень знань про період окупації залишається до сьогодні незадовільним. І справа полягає навіть не в тому, що і досі немає систематичного та всебічного викладення історії німецької окупації. Цей

недолік ми успадкували ще від радянської традиції, і він притаманний не лише місцевій, але й українській і значною мірою усій пострадянській історіографії. І тема ця, не буде перебільшенням сказати, переважно і досі є «*tabula rasa*». На жаль, існуюча література тиражує часто спотворену картину окупації, неадекватні факти, особливо статистику, часом з'являються зовсім фантастичні твердження та сенсаційні «відкриття». Чого варте, наприклад, твердження З. В. Сагалова у не так вже давно виданій книзі про те, що вже на другий день після захоплення Харкова німцями, 26 жовтня 1941 р., до міста прибув рейхсфюрер СС Генріх Гімmlер та виступив перед командним складом СС та СД, закликаючи їх до «стерилізації» України, проведення тут жорстоких каральних акцій. «Повернувши зі свого вояжу в Берлін, – продовжує автор, – Гімmlер, за свідченням американського журналіста Олександра Верта, доповів Гітлеру, що 80–90 % мешканців Харкова мають бути піддані послідовному і методичному знищенню і що відповідні розпорядження ним зроблені»²⁰.

Звідки це взяв автор, невідомо. У його праці є посилання на О. Верта, проте у цього британського, а не американського журналіста, який протягом 1941–1946 рр. знаходився у Радянському Союзі як кореспондент газети «Санді Таймс» та радіокомпанії Бі-бі-сі й залишив нам цікаву книгу, такі факти відсутні. Не зрозуміло також, звідки взяв З. В. Сагалов, що у жовтні 1941 р. у Харкові був командний склад СС та СД. Мабуть, автор виходив з припущення, що Г. Гімmlер був здатний до прийняття нелюдських наказів. І це дійсно так, більше того, Гімmlер дійсно був у Харкові, але після другого захоплення міста, тепер вже вояками дивізій СС «Райх» та «Адольф Гітлер», і виступив перед їх та дивізії «Мертва голова» командним складом з промовою. Це сталося, як свідчать німецькі документи, 24 квітня 1943 р. в Харківському державному університеті: «Я вважаю, – заявив Г. Гімmlер, – і я звертаюся тут, як я думаю саме до тих, хто це і так розуміє, – що ми повинні вести війну і військову кампанію наступним чином: яким чином ми відбираємо переважно людей у росіян, убитими чи живими? Ми робимо це тим чином, що вбиваємо їх або беремо в полон і направляємо на справжню роботу, тим чином, що територію, яку ми зайняли, намагаємося максимально використати, і тим чином, що територію, яку ми відкидаємо, район, який ми віддаємо ворогу, повертаємо назад безлюдним. Або вони мають бути підкореними і бути в Німеччині та для Німеччини стати робочою силою, або вони мають полягти в боротьбі. Повернення людини такою, щоб вона мала робочу силу і знову могла рекрутуватися, це було б, вважаю я, абсолютно неправильно. Цього не можна було б допустити.

Якщо війну, і в цьому я впевнений, наполегливо вести в напрямі знищення людей, то у мене особисто нема сумніву, росіяни стечуть кров'ю ще протягом цього року та наступної зими»²¹.

Чимало не менш сенсаційних і доволі сумнівних фактів мають місце в деяких інших виданнях, у тому числі навіть про перебування Гітлера в Харкові²². І такий стан справ притаманний історії найбільшого міста СРСР, захопленого німцями, до якої звертаються науковці різних країн. А вона, на жаль, ненадійна, часом спотворена, а головне – дуже мало відома.

Дана книга є результатом багаторічної роботи над проблемою, тривалих розшуків по архівах Харкова, Києва, Подольська (Росія), а також Фрайбурга (Німеччина). Основою дослідження стали матеріали Харківського обласного державного архіву з історії окупаційного періоду, які уявляли собою на середину 1980-х років просто дослідницьку цілину, бо зберігалися у спецховищі та були закриті для науковців. Серед них були фонди німецьких установ – харківської міської комендатури, військово-господарської організації «Ост», будівельної організації «Тодт», залізничної дирекції «Ост» та ін., зберігалися багатющі фонди різних установ українського цивільного управління, особливо міських та районних управ. Лише у фонді Харківської міської управи, поділеному на сім описів, нараховувалися тисячі справ, а, окрім них, існували ще матеріали фондів обласної земельної та наукової управ, біржі праці, різних підприємств, артілей, інститутів, установ тощо.

Завдяки вивченню цих документів і матеріалів з'явилась, нарешті, можливість проаналізувати встановлений новий режим із середини, розглянути його анатомію та функціонування. Велике значення для цього мали документи військового архіву м. Фрайбурга (ФРН), без яких було б абсолютно неможливо відтворити структуру та проаналізувати конкретну, щоденну політику німецьких окупаційних органів влади, яка, безумовно, коливалася між нацистськими ідеологічними постулатами та воєнним прагматизмом.

Встановлений військовими новий порядок на Харківщині був ознаменований не лише формуванням нової системи влади, але й появою різних політичних та громадських угруповань, яких, зрештою, об'єднували неприйняття радянської дійсності та антибільшовицька спрямованість. Політичне поле окупованого Харкова не було біполярним, як у тому раніше переконувала радянська історіографія. І тому таке велике значення для дослідника періоду окупації мають матеріали архівів Служби безпеки України. Слідчі справи органів НКВС проти громадян, звинувачених у співпраці з німцями, містять величезну кількість дійсних і чимало вигаданих фактів та подій, які, за умови їх ретельного опрацювання, наукової критики та порівняння з іншими джерелами, мають найважливіше значення для відтворення загальної картини громадського життя міста часів німецької окупації.

Дивна ситуація у радянські часи склалася навколо харківського партійного підпілля. Майже вся джерельна база з цієї проблеми, відома

нам сьогодні, була доступна дослідникам і зберігалася в колишньому партійному архіві. Не зважаючи на це, створена концепція радянського руху Опору не відповідала дійсності, а загальний хід подій часто суперечив реальним фактам. Змінений був навіть склад сформованого напередодні окупації підпільного обкому партії. І все через те, що історія харківського підпілля не відповідала переможній офіційній версії війни, а його будні були сповнені трагічним змістом. Документи харківських обласного архіву та історичного музею дозволяють відтворити правду та складну картину історії харківського руху Опору окупантам, різних його потоків.

Головним героєм книги є простий харків'янин. Яким він був, як жив під окупантами, як йому вдалося вижити у ті страшні часи, – такі основні питання постали перед нами. Відповідь на них, зважаючи на методологічну та конкретно-історичну нерозробленість цього питання, була непростюю. Додаткові труднощі були пов'язані із станом джерел, бо архівні матеріали ніколи не були зорієнтовані на просту людину, її буденне життя та потреби. Архівні матеріали доповнюють спогади харків'ян, що наповнюють реальним життям офіційну мову протоколів та звітів допомагають краще зрозуміти ту епоху, носіями якої вони були. Автор висловлює глибоку вдячність усім, хто поділився своїми спогадами про підкупаційний Харків.

Як показує досвід, в історії людства було чимало різних подій, які спричинилися до руйнівних війн та геополітичних потрясінь. Вони були результатом великої політики конкуруючих держав, зіткнення інтересів пануючих кланів тощо. Простих людей часто не питали, чи бажають вони воювати, ризикувати своїм життям заради чужих інтересів, захищати не свій дім, землю та рідних, бо це природне, святе, а посягати на чуже, багато з них навіть мало розуміли, чим може обернутися війна. А тим часом, від століття до століття війни ставали все більш кровопролитними. З ХХ століття втрати цивільного населення під час воєн перевищують військові. Війна стає величезною трагедією перш за все для простої людини. І у наш час напруженість та конфлікти викликають у багатьох зростаючу тривогу. Все ще існує ядерна зброя, відбуваються локальні війни і військові конфлікти, які забрали в повоєнний період мільйони людських доль. Все це вимагає продовжувати осмислення історії Другої світової війни, яка активно впливає на почуття та розум людей, допомагає правильно визначити своє ставлення до сучасних подій. Формування життєвої позиції молодого покоління залежить і від того, яким чином молода людина розуміє та трактує ці події. Задля цього в центр уваги науковців має повернутися людина з усіма її проблемами та переживаннями. Доля цієї людини у воєнний час, її біль та сльози мають і сьогодні неабиякий антивоєнний потенціал.

Розділ 1

НАСЕЛЕННЯ ХАРКОВА НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ВІЙНИ

24 жовтня 1941 р. розпочалася нова ера в історії Харкова, його людність раптово була перенесена в інший вимір, де панували жорстокі закони. Тривалий період напередодні фашистської окупації попри всі знегоди місто самовіддано працювало на війну, стійко готувалося до відсічі ворогу. Проте тривога за своє майбутнє, за свою долю увійшла в кожний дім, кожну сім'ю. У жовтні 1941 р. для багатьох харків'ян стала очевидною смертельна загроза, яка нависла над містом. Потяглися колони відступаючих частин Червоної армії, терміново евакуювалися різні установи, виробництва. Люди плакали, проводжаючи поглядами неусміхнені, землісті, виснажені попередніми боями постаті червоноармійців. У короткі хвилини перепочинку або самотності важкий тягар незворотності долі, а часом відчаю вповзав у душі молодих та сильних людей, не кажучи вже про слабких, жінок та дітей. 23–24 жовтня все раптово стихло. Принишкле місто залишилося на милість переможця.

Будівництво барикад на площі Дзержинського

Такий перебіг подій стався і з волі своєї влади, яка припустилася чималих прорахунків та злочинів у підготовці до війни і несе повну відповідальність за руйнацію армії у період масових репресій. Переживши перший шок на початку війни, політичне керівництво держави виявило неабияку волю у мобілізації сил на відсіч ворогу, використовуючи при цьому усі можливі та й неможливі засоби боротьби. Повністю поділяючи стародавню тактику «спаленої землі», воно вимагало повного нищення не тільки військової промисловості та інших стратегічних галузей народного господарства, які б мали військове значення для ворога, але й об'єктів соціально-побутового призначення. Населення окупованих районів мало евакуюватися на схід, у радянський тил. Така стратегія вищого державного керівництва СРСР ускладнювала і без того дуже тяжку долю підкупаційного населення України. Поряд з тяжкими фізичними та моральними випробуваннями, принесеними нацистами, місцева людність зазнавала широкомасштабної ідеологічної обробки окупантів. Їх пропагандистські органи переконували, і до того ж часто небезпідставно, що радянська влада залишила людей напризволяще, що Сталін відмовився від мільйонів полонених, а також підкупаційної людності, вбачаючи в них зрадників соціалістичної батьківщини; що у разі перемоги Червоної армії на них очікують табори ГУЛАГ, в'язниці і розстріли. Дехто з людей сприймав це так, що батьківщина відмовлялась від своїх дітей, які потрапили у біду.

Підозріливе, а часом і відверто вороже ставлення до підкупаційної людності обумовило і характер історичних досліджень про війну. Протягом усіх повоєнних років не з'явилось всебічної праці, присвяченої саме підкупаційній людності, її надлюдським зусиллям вижити, зберегти обличчя в екстремальних умовах фашистської окупації. Дуже мало ми знаємо також про харківську людність. Скільки її було у 20–40-х роках, яким був її природний рух, як відбилися на ній геополітичні потрясіння, пов'язані зі світовою та громадянською війнами, голодом та ін., як змінювалося національне обличчя міста та на яких міжнаціональних підвалинах формувалась знаний харківський менталітет, яким так пишаються його мешканці? Ці та багато інших питань очікують на наукове вирішення, тим більше, що архіви Харкова зберігають важливі статистичні матеріали з періоду війни. Останні відбивають різкий контраст у ставленні можновладців до демографічної статистики. Її жевріння у радянські часи, гіпертрофована ідеологічна підпорядкованість змінюються у піднімецькому Харкові на дуже важливий засіб організації визиску робочого люду Харкова. Прагматичне ставлення окупантів до місцевого населення виявилось у проведенні в місті протягом короткого часу за досить широкою програмою аж трьох переписів людності Харкова. Історія їх організації, програма та хід переписів складають особливий інтерес з точки зору теми даної роботи.

Потреба облікувати кількість людності міста виникла вже в перші дні окупації Харкова. Вона впливала з тих практичних завдань, які одразу ж постали перед новою владою. Незабаром після створення органів місцевого самоврядування за дорученням німецького військового командування Харківська міська управа 5 грудня 1941 р. прийняла постанову про перепис та реєстрацію населення міста з 6 грудня 1941 р.¹ Організація перепису покладалася на районні бургомістрати. Їх території поділялись на ділянки. У десятому – Тракторному – було створено чотири ділянки, які об'єднали домоуправління району з усіма будинками та бараками тракторного, верстатобудівного та ін. заводів, а також усі висілки з одноосібними домоволодіннями². Головною діючою фігурою у проведенні перепису населення, у відповідності до прийнятої інструкції³, були голови трійок будинкоуповноважених або кербуди, а також домовласники. Вони повинні були скласти на кожне домоволодіння 2 списки: до першого занести всіх мешканців будинку за винятком євреїв, а до другого – жовтого кольору – мешканців єврейської національності. Після заповнення та перевірки списків домовласники та кербуди в призначений для реєстрації день передавали списки разом з паспортами мешканців до райбургомістратів. На підставі цих списків, які вибірково перевіряли, райбургомістр проставляв у паспортах печатки встановленого зразка про проходження громадянами реєстрації⁴. Громадяни без штампів у паспортах розглядалися як партизани та підлягали репресіям. На домовласників та кербудів у разі несвоєчасного виконання покладених на них обов'язків накладалися стягнення до 5000 крб., а у випадку занесення до реєстраційних списків невірних відомостей – притягалися до карної відповідальності⁵. Отже, головна особливість перепису людності Харкова протягом грудня 1941 р. полягала у тому, що вона проводилася разом з реєстрацією громадян 15–16 грудня, яка фактично стала піднімецькою пропискою і взагалі легалізацією стану конкретної особи.

Обмежений характер та призначення перепису 1941 р. зумовили стислу програму реєстрації, а часом і не дуже досконалий з демографічного погляду характер запитань реєстраційного бланку. Спочатку розробкою програми реєстрації займалися адміністративний та правничий відділи Харківської міської управи (ХМУ). За розробленим ними варіантом реєстрація взагалі не поширювалася на дітей і підлітків до 16 років. Їх планувалось врахувати лише загальним числом, без розподілу за ознаками віку, статі, національності тощо. Самий облік мав на меті охопити передусім робочий люд Харкова і організаційно пов'язувався з перевіркою та штемпелюванням паспортів. Проте такий підхід був хибним, у т.ч. і з точки зору всебічного визиску людності міста навіть у недалекому майбутньому. Тому загальна організація цієї роботи була покладена на спеціально утворений статистичний відділ

ХМУ на чолі з Т. М. Сосновим, де були зібрані фахівці цієї справи. Вони де в чому розширили програму перепису⁶. В остаточному варіанті бланк реєстрації мав такий вигляд:

№№ квартир	Прізвище, ім'я, по батькові	Стать	Рік народження	Національність	Місце народження	З якого року мешкає в Харкові	З якого року мешкає в цьому будинку	Адреса попередньої квартири	Професія	Останнє місце роботи	Перебування в ЧА	№ паспорта	Примітки
------------	-----------------------------	-------	----------------	----------------	------------------	-------------------------------	-------------------------------------	-----------------------------	----------	----------------------	------------------	------------	----------

Реєстрацію провадив ..., що мешкає по вул... , буд. №... Підпис⁷

Отже, звертає на себе увагу суто прагматична спрямованість програми перепису. Завдяки йому окупаційна влада отримувала короткі зведення про: 1) чисельність населення Харкова, його стать та вік; 2) можливі масштаби визиску робочого люду, депортації у Німеччину рабської робочої сили – оstarбайтерів; 3) важливу інформацію для слідчо-репресивних дій каральних органів, які перевіряли усіх, хто змінив місце проживання після 22 червня 1941 р.; 4) нарешті, реєстрація ставала основою нового паспортного режиму з німецьким штемпелюванням.

Така спрямованість перепису обумовила низку хиб та прогалин з точки зору наукової демографії. Стосовно її організації слід сказати, що реєстрація не була проведена у будинках, заселених військовими, хоча в них випадково могло проживати цивільне населення, не була проведена реєстрація і по закритих установах (дитбудинки, лікарні, будинки інвалідів тощо), де, на думку організаторів перепису, можна було не перевіряти паспорти. Стосовно програми інструкція зазначала, що перепису «підлягає все наявне населення м. Харкова, що зараз перебуває на його території»⁸. Це спричинилося до того, що обліком не було охоплено тимчасово відсутніх, яких на той час було чимало у зв'язку з відходом населення до села за продуктами.

Насправді переписна кампанія дещо відійшла від настанов інструкції, та частина з тих людей, хто повертався з села до міста, була зареєстрована. Але не всі «тимчасово відсутні» були охоплені переписом. Існували і деякі інші недоліки як програми, так і організації перепису, які певною мірою знецінюють його результати. Наприклад, зведена кількість мешканців будинку № 10 по Дворянській вул. становила 36 осіб, а у списку було вказано лише 32⁹. У іншому випадку вказувалося, що громадянин з Люсинської вулиці, № 77 народився в 1939 р., а мешкав у цьому будинку з 1929 р.¹⁰ Мешканка будинку № 39 по Сомовській вулиці народилася в 1941 р., а мешкала у Харкові з 1933 р. і працювала «майстром цеху»¹¹. А ось і зовсім непересічний випадок: один грома-

дянин, 1858 року народження, мешкав у Харкові з 1849 р., а у певному будинку – з 1825 р.¹² Таких технічних вад було чимало. Проте за тяжких воєнних умов, повної відсутності спеціально навчених реєстраторів матеріали перепису мають неабияке значення для науковців, особливо з урахуванням рівня демографічних знань у 20–30-ті роки.

Перепис населення грудня 1941 р. не був єдиним та останнім у роки війни. Неймовірно, але залишається фактом: окупаційна влада ще двічі проводила таку широкомасштабну кампанію. Нагальна потреба об'рахування харківської людності з'явилась у німців після другого захоплення міста в березні 1943 р. Необхідно було встановити демографічні втрати Харкова у результаті бойових дій, евакуацій, мобілізацій до армії, втечі населення від смертельної загрози тощо. Треба було поновити реальну демографічну картину Харкова. З цією метою в квітні 1943 р. розпочалася нова реєстрація населення, яка була не дуже вдало організована, затягнулася майже на два місяці і дала непевні результати. Врешті, вона назвала нову цифру населення Харкова – 200 тис.¹³

Проте ця цифра не влаштувала окупаційну владу, яка сумнівалася в автентичності отриманих даних, і, як виявилось, небезпідставно. Нова реєстрація, проведена в липні 1943 р., віднайшла майже 41 тис. постійних мешканців Харкова, що ухилились від квітневої реєстрації¹⁴. Новий перепис здійснювався згідно з розпорядженням німецького командування та наказом ХМУ від 20 червня 1943 р.¹⁵ Якщо перша реєстрація населення проводилася протягом місяця, друга тяглася майже два місяці, то третя була ліпше організована і зайняла лише два тижня – з 12 до 25 липня 1943 р. Одночасно проводилась реєстрація та прописка населення з новим штемпелюванням паспортів. Організатори перепису врахували старий досвід і намагалися уникнути деяких колишніх недоліків. Поряд з організаційною раціоналізацією була удосконалена та розширена програма перепису, яка охопила такі питання, які не ставились у 1941 р. – родинний стан, склад сім'ї, професія і заняття були поставлені як два окремих питання тощо. Реєстрації підлягало все постійне населення – як наявне, так і тимчасово відсутнє, а також тимчасові мешканці. Реєстрація здійснювалася також у дитячих будинках, лікарнях, навіть з дозволу штандорткомендатури були зареєстровані поліцаї у касарнях. На жаль, в харківських архівах не збереглися повні матеріали цього перепису, бо на їх обрахування потрібний був час, якого вже не було. На початку серпня 1943 р. розпочалася евакуація на Захід. Тому збереглися лише найбільш загальні підсумкові результати, які теж мають важливе значення.

Отже, за порівняно короткий, але найбільш трагічний в історії Харкова час, були проведені три реєстрації його людності, які в поєднанні з уцілілими матеріалами перепису населення 1939 р. мають стати неоціненним джерелом демографічного аналізу людності Харкова у 20–40-х роках.

Протягом XIX та XX століть людність Харкова формувалася під впливом різних геополітичних факторів. Найбільш домінантними серед інших, які мали визначальний вплив на чисельність та склад населення міста, були географічний фактор, який сприяв перетворенню міста в південний індустріальний регіон Російської імперії та центр шляхів сполучень, перша світова війна та революційні події. Демографічна ситуація на Харківщині протягом другої половини XIX та початку XX ст. не зазнавала великих змін, хоча чисельність населення Харкова швидко зростала. Тільки протягом останньої третини XIX ст. вона зросла майже у 2,6 раза і досягла 156 тис. осіб¹⁶. Наприкінці століття Харків за чисельністю мешканців займав восьме місце серед міст Російської імперії, поступаючись, хоча і дуже відчутно, лише Петербургу, Москві, Варшаві, Одесі, Ризі, Лодзі та Києву.

У XX ст. з розвитком економічного потенціалу міста набирала силу також процес агломерації, поглинання містом населення цілого ряду його передмість. Міський перепис, улаштований 8 грудня 1912 р. Харківською міською управою, показав зростання чисельності населення тільки у межах старої міської смуги 1896 р. до 240 тис., або на 54 %¹⁷. Приріст харківського населення, як і більшості великих міст світу, відбувався не стільки шляхом природного приросту, скільки за рахунок прибулих елементів. Більшість мігрантів була із сусідніх Курської, Полтавської, Катеринославської, Воронежської губерній.

Еволюційний розвиток демографічної картини Слобожанщини був перерваний Першою світовою війною та революційними подіями. Вони призвели до величезних потрясінь, загибелі сотень тисяч людей, зрушення з місць величезних мас народу, зламу усталеного укладу життя. Перше таке зрушення спричинила світова війна. Чоловіче населення Харківської губернії пішло на фронт, а із заходу збільшився приплив біженців. З прифронтових районів у Харків було евакуйовано декілька заводів разом з їх персоналом, у т.ч. такі великі, як завод «Всесвітньої електричної компанії», «Герлях та Пульст», велосипедний завод Лейтнера та ін. Поряд з цим у Харків ринув потік біженців. У 1916 р. їх чисельність становила майже 50 тис.¹⁸ Зрештою частина їх після закінчення світової війни залишила місто, а інша – осіла тут. Перепис 1926 р. показав, що у Харкові в цей час мешкали 25 тис. осіб, які оселилися тут саме у 1914–1916 р.¹⁹

Після закінчення світової війни, у вогнищі революції та громадянської війни, в умовах загострення продовольчого стану, коли різні пошесті забирали життя маси людей, відбувається зворотний вплив населення – з Харкова. Якщо у 1916 р. тут мешкало 352,3 тис., то у 1920 р. – 285 тис. осіб²⁰.

Важливою рисою демографічного розвитку Харківщини у міжвоєнний час була надшвидка урбанізація області. Якщо в кінці XIX ст. міське

населення становило менше 15 %, то у 1939 р. – 52,7 %²¹ усього населення Харківської області. Найбільшим містом області був Харків, перша столиця Радянської України, населення якого досягло у 1939 р. майже 833 тис.²² За цим показником у Радянському Союзі Харків поступався лише Москві та Ленінграду і зовсім символічно – Києву. Ніколи в історії, ні до, ні після, Харків у цьому відношенні не піднімався так високо, як наприкінці 1920-х – у першій половині 1930-х рр. Саме в цей період Харків перетворюється фактично у третє місто Радянського Союзу, якщо прийняти до уваги не тільки чисельність населення, але й економічний потенціал міста. На початку 30-х років Харків стає південним економічним центром Радянського Союзу, найпершою танкобудівною базою велетенської держави. Бурхливими темпами у цей період за рахунок сільської людності зростає населення Харкова, яке збільшилося з 1926 по 1939 р. у два рази, з 417 тис. до 833 тис. чоловік. Будівництво велетнів індустрії загострювало попит на робочі руки, необхідні для виконання як тимчасових, так і довготермінових планів будівництва. Цей, а також інші чинники обумовили зріст людності Харкова, особливо в роки першої п'ятирічки. Проте з другої половини 30-х років темпи зростання чисельності населення Харкова різко уповільнюються, що було спричинено як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. У другій п'ятирічці закінчився період швидкого будівництва нових підприємств та почалося освоєння збудованого, що потребувало менше робочих рук. І в цей час у місцевої влади існували досить широкі плани на майбутнє щодо подальшої розбудови економіки Харкова, наприклад, будівництва тут великого автомобільного заводу, розширення літакобудування тощо. Але цим та іншим планам вже не судилося бути реалізованими. У 1934 р. столиця Радянської України була перенесена до Києва з усіма впливаючими для Харкова наслідками. Вже у другій половині 30-х р. темпи приросту населення Харкова упали аж у дев'ять разів²³. Розпочинався новий етап в історії Харкова – «міста – пролетаря, трудівника». Напередодні війни (на 1.V.1941 р.) населення Харкова дорівнювало 902312 осіб²⁴.

Велика Вітчизняна війна призвела до величезних зрушень у складі населення країни, неймовірного збільшення різних міграційних потоків. Величезна маса населення – більше 31 млн. – була мобілізована до Червоної армії. Тільки з Харківщини протягом липня – грудня 1941 р. було мобілізовано 154 тис. чоловік²⁵. Крім того, за деякими даними, з Харкова було евакуйовано на схід біля 400 тис. осіб²⁶. Мільйони людей залишили обжиті місця, рятуючись від фронту, німецько-фашистського геноциду, голоду тощо. Реєстрація людності у підкупаційному Харкові в грудні 1941 р. показала, що у місті на той час залишилося 456639 мешканців²⁷. Отже, внаслідок мобілізацій, евакуації людей на схід, втрат населення від бойових дій людність Харкова втратила приблизно 446 тис., а це – близько половини довоєнного населення міста.

Якою ж була підокупаційна людність Харкова? Дуже очевидною стала кількісна перевага жіноцтва над чоловічою частиною населення, бо порушення статевих пропорцій завжди є наслідком великих потрясінь. Першим таким ударом у ХХ ст. стали світова війна та революція. За абсолютним скороченням чисельності чоловіків потяглася серйозна зміна статевих пропорцій. Ніколи більше в історії Харкова, як це було на початку ХХ ст., чоловіки не переважали кількісно жінок. Вже у 1920 р. питома вага чоловіків у Харкові була лише 45,5 %, а жінок – 54,6²⁸. Іншими словами, на 1000 чоловіків припадало 1203 жінки. Такі пропорції збереглися з незначним пом'якшенням протягом 20–30-х р. Природний рух населення слабо міг вплинути на ці воєнні деформації складу людності. У 1939 р. на 1000 харків'ян припадало 1129 харків'янок²⁹.

Але друга світова війна набагато перевершила все бачене раніше. Порівняно з 1939 р. чоловіки Харкова втратили на кінець 1941 р. 55 % свого тогочасного складу, а жінки – 38,9 %³⁰. У результаті частка чоловіків скоротилася до 39,5 %, а жінок – збільшилася до 60,5 %. Іншими словами, на 1000 жінок тепер припадало 652 чоловіки. Разючі зміни у статевому складі сталися у групі дорослого населення, особливо найбільш дієздатної її частини у віці 15–49 рр. Якщо тут чисельність жінок зменшилася на 37,6 %, або більше як на третину, то чоловіків – на 65,7, або майже втричі. В результаті на 1000 жінок у віці 15–49 рр. припадало лише 523 чоловіки, а у віці 20–49 рр. – тільки 487. Отже, половині харківських жінок бракувало чоловіків відповідного віку, які перебували на фронті або в тилу. По інших вікових групах співвідношення за статтю виглядало так:

На 1000 жінок припадало чоловіків³¹

До 7 р.	8–14	15–19	18	19	20–29	30–39	40–49	50–59	60 і б.
1008	983	745	660	350	354	533	582	753	589

Таким чином, найбільш несприятливе співвідношення чоловіків та жінок припадає на групу 19–29 років, у якій лише на кожну третю жінку припадав чоловік відповідного віку. Такий стан речей був пов'язаний перш за все з мобілізацією чоловіків до Червоної армії. Майже вдвічі було менше чоловіків у групах 30–39 та 40–49 рр. І якщо в першому випадку переважаючим фактором була теж мобілізація до армії, то серед сорокарічних було немало досвідчених робітників, евакуйованих у східні райони країни.

Цей процес фемінізації харківського суспільства тривав протягом усього періоду окупації, хоча і більш повільними темпами. У квітні 1943 р. чоловіки становили 33,1 %, а жінки – 66,9 %³². Іншими словами, на 1000 жінок припадало лише 495 чоловіків, а серед населення робочого віку – лише 382. Вкрай несприятливі статеві співвідношення, які

спричинила війна, не були подолані у повоєнний період. Протягом десятиліть зберігалася значна чисельна перевага жінок над чоловіками. Це був біль жіноцтва Харкова.

Війна спричинилася і до значних вікових змін у структурі населення Харкова. Безумовно, співвідношення вікових груп населення, а особливо молодших та старших, які не підлягали тотальній мобілізації, залежало не тільки від міграційних процесів, але й від рівня народжуваності та смертності за цілу низку попередніх років. З огляду на це уявляється важливим проаналізувати зміни у вікових групах населення протягом десятиліть, використовуючи дані різних переписів населення. Нижче подана таблиця стає демографічним зрізом історичного минулого Харкова, бо рівень народжуваності та смертності в певні історичні епохи може бути чутливим барометром політичного здоров'я суспільства.

**Віковий склад людності Харкова (у %) за переписами
1926, 1931, 1939 та 1941 р.³³**

Переписи	Групи за віком									
	До 1	1–7	8–16	17–18	19	20–29	30–39	40–49	50–59	60 і б.
1926	1,9	11,6	13,3	6,9	2,3	26,7	17,2	10,4	6,6	5,4
1931	1,6	11,6	10,4	8,1	2,8	26,9	18,5	11,1	6,7	5,4
1939	<u>2,4</u>	<u>9,3</u>	10,3	6,4	2,2	24,4	18,9	11,1	7,4	6,0
1941	1,9	<u>13,8</u>	<u>14,0</u>	5,3	<u>1,3</u>	14,3	18,4	<u>14,2</u>	<u>10,1</u>	<u>8,0</u>

Якщо проаналізувати дані, наведені в таблиці, та не дуже заглиблюватися у причини коливання харківської людності протягом 20–30-х рр., бо вони були обумовлені багатьма факторами і є окремою темою, а зосередитися перш за все на змінах напередодні та в перше півріччя війни, то можна побачити найбільші відхилення від середніх показників (підкреслені). Так, зменшення питомої ваги вікової групи 1–7 років за переписом 1939 р. обумовлено падінням народжуваності та високою смертністю дітей, які спричинив у республіці й на Харківщині голодомор 1932–33 рр. За переписом 1939 р. кількість харків'ян 1933 р. народження удвічі поступалася такому показнику 1926 р.³⁴ Поряд з цим звертає на себе увагу підвищення народжуваності в кінці 30-х років. В умовах досить складної демографічної обстановки, пов'язаної із загибеллю мільйонів людей у період голодомору 1932–1933 рр., масовими репресіями та ін., в умовах, коли темпи зростання населення СРСР за велінням можновладців обов'язково повинні були випереджати західні держави та відбивати успіхи й переваги соціалістичного будівництва, 27 червня 1936 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли закон про заборону абортів³⁵. Він і спричинився до сплеску народжуваності у 1937–38 рр. Проте перший переляк жінок швидко пройшов. Напередодні війни рівень народжуваності знову суттєво знизився, бо жінки почали на шкоду

своєму здоров'ю робити підпільні аборти, користуватися послугами знахарів тощо.

Дуже значні зміни у віковій структурі населення сталися у період війни. У Харкові найбільш помітним у грудні 1941 р. було величезне падіння як абсолютної, так і частки вікової групи 20–29-річних. Воно становило 10 процентних пунктів, або у 1,7 рази³⁶. Динаміку питомої ваги цієї вікової групи у статевому розрізі може проілюструвати така таблиця (%)³⁷:

Переписи	Чоловіки	Жінки	Разом
1926	27,0	26,4	26,7
1931	26,1	26,1	26,9
1939	24,7	24,3	24,4
1941	9,5	17,5	14,3

Отже, питома вага чоловіків цієї вікової групи зменшилась аж у три рази.

Другою важливою відміною вікового складу людності Харкова часів війни став суттєвий зріст питомої ваги дитячих груп і тих, кому було за 40 років. Якщо у 1939 р. ці групи давали 46,5 % населення міста, то в кінці 1941 р. – 62 %, а частка дітей до 16 р. та старих від 60 р. збільшилась з 28 % у 1939 р. до 37,7, а людей неробочого віку (діти, чоловіки від 60 р. та жінки від 55 р.) – 38,5 %³⁸. Таким чином, під окупантами перебували значною мірою старі та діти. А якщо додати до них жінок, то одержимо разючу картину піднімецької людності Харкова. Виявляється, що частка жінок, дітей та людей похилого віку (від 60 р.) становила 78 % населення міста. Іншими словами, кожні 4 із 5 осіб піднімецького Харкова – це жінки, старі та діти! Такий один з головних висновків демографічного аналізу людності Харкова. І надалі у період окупації міста демографічна ситуація погіршувалася. У травні 1943 р. більш ніж кожні п'ять з шести складали жінки, старі та малі. Саме вони стали найбільш трагічними фігурами окупації³⁹.

Важливою складовою демографічного аналізу підкупаційної людності Харкова є аналіз співвідношення корінної та зайшлої людності у місті, а також за тривалістю попереднього помешкання. На жаль, ми не маємо бажаних даних за переписом 1939 р. і тому змушені порівнювати показники 1941 та 1926 р.

Населення Харкова за тривалістю мешкання⁴⁰

Переписи	Населення Харкова за тривалістю мешкання					
	Місцеві уродженці	0–5 років	6–12 років	13–29 років	30 і б. років	Разом
1926 р., або у %	158030 37,8	108962 26,1	59569 14,3	42398 10,2	18272 4,4	417342 100
1941 р., або у %	170448 38,2	51715 11,6	90679 20,3	91187 20,5	42044 9,4	446073 100

Отже, із таблиці видно, що за умови приблизної однаковості кількості місцевих уродженців за переписами 1926 та 1941 рр. дуже суттєво перерозподілялися інші групи людності за тривалістю мешкання. У 2,5 раза скоротилася частка недавно зайшлої людності, яка проживала в місті до 5 років. У той же час більше ніж удвічі виросли групи населення, які вже тривалий час мешкали у місті – 13–29 рр. та більше 30 р. Отже, напрашується зовсім логічний висновок про те, що у результаті евакуації восени 1941 р. Харків переважно залишала недавно осіла в місті людність. У той же час корінні жителі залишалися в місті. Цей висновок, очевидний при зіставленні матеріалів переписів 1926 та 1941 рр., потребує додаткових обґрунтувань та можливого моделювання деяких підсумків перепису 1939 р.

Безумовно, на співвідношення різних груп населення за тривалістю мешкання великий, якщо не вирішальний, вплив мали міграційні процеси. Протягом усіх 20–30-х рр. через Харків перекочувалися величезні міграційні хвилі, які часом за своїм обсягом дорівнювали населенню міста. Наприклад, у 1931 р. до Харкова прибуло 360,7 тис. осіб, а вибуло 263,6 тис. Отже, обсяг міграції становив 624,3 тис.⁴¹ Не завжди місто поглинало значну кількість мігрантів. Темпи приросту населення Харкова протягом 20-х рр. залишалися хоча і вищими за середні, проте не дуже високими, і тому Харків за кількістю населення посідав до кінця 20-х рр. лише шосте місце в СРСР, поступаючись Москві, Ленінграду, Києву, Баку та Одесі. У 1927–29 рр. приріст населення був зовсім повільним для тих часів – приблизно 3,1 % на рік⁴². Але в наступному трьохріччі, 1930–1932 рр., стався потужний демографічний вибух. У Харкові ставали до ладу велетні радянського машинобудування, які потребували робочих рук. І тому населення міста збільшилося аж на 60 %, або пересічно 19,9 % на рік⁴³. Таких темпів Харків ніколи не знав донині. За короткий час Харків за чисельністю людності обігнав Одесу та Баку і фактично наздогнав Київ, бо різниця між ними була зовсім невеликою – 18 тис. населення⁴⁴. З початком другої п'ятирічки за умови різкого зменшення нового будівництва, перенесення столиці до Києва темпи приросту населення Харкова різко зменшились і становили протягом 1933–1940 рр. лише 2,2 % на рік⁴⁵. Таким чином, з огляду на можливу корекцію збудованого нами раніше ряду груп населення за тривалістю помешкання у Харкові принципові корективи можливі лише відносно групи, яка осіла в місті протягом 1930–32 рр. Отже, перепис 1939 р., на нашу думку, мав показати у порівнянні з переписом 1926 р. помітне зростання групи населення 6–12 років, яка мешкала в Харкові. Це відбувалося перш за все за рахунок зменшення частки місцевих уродженців та городян, так би мовити, з великим стажем. Таким чином, наведені тут міркування підтверджують наш попередній висновок про залишення міста переважно некорінною, зайшлою людністю, яка оселилася тут протягом 30-х рр.

Такий висновок добре узгоджується також з результатами аналізу розселення харківської людності у межах природно-географічних районів міста.

Чисельність населення Харкова по районах⁴⁶

Райони	Кількість людності		
	1939	1941	У %
1, 10. Шевченківський, Павлівський (Держинський)	104894	52961	50,5
2. Нагірний (Кагановичський)	142422	68057	47,8
3. Немишлянський (Сталінський)	89964	54860	63,8
4. Петинський (Червонозаводський)	109419	61844	56,5
5. Квітко-Основ'янський (Жовтневий)	122738	59743	48,7
6, 8. Благовіщенський, Холодногірський (Ленінський)	183476	101223	55,2
7. Ново-Баварський (Червонобаварський)	27114	19876	73,7
9. Тракторний (Орджонікідзевський)	56888	27133	47,7
РАЗОМ	832913	446073	53,6

Наведені у таблиці дані свідчать, що зменшення людності Харкова припадає на більш впорядковані, в основному центральні райони міста – Держинський – на 49,5 %, Кагановичський – на 52,5 %, Квітко-Основ'янський – на 51,3 % та Орджонікідзевський район, заселений в основному робітниками велетенських заводів, евакуйованих на схід. У центральних районах значну частину населення становили керівники різних рангів, службовці партійних, радянських та господарських установ, органів безпеки та наркомату внутрішніх справ, освітянська та культурна еліта міста, багато військовослужбовців, кваліфіковані робітники тощо. Цілком зрозумілим є те, чому ці райони дали більший відсоток тих, хто виїхав на схід. До того ж частка місцевих уродженців у цих районах, за винятком Квітко-Основ'янського, була помітно нижчою за інші.

**Питома вага місцевих уродженців серед населення окремих районів
(у відсотках)⁴⁷**

1, 10	2	3	4	5	6, 8	7	9
Шевченківський, Павлівський	Нагірний	Немишлянський	Петинський	Квітко-Основ'янський	Благовіщенський, Холодногірський	Ново-баварський	Тракторний
37,2	33	38	36	46,5	44,1	47,7	23

За середньої питомої ваги міських уродженців Харкова 38,3 % корінних жителів у Кагановичському районі налічувалося 33 %, Держинському – 37,2 (а без районів Павлівки – 33,3 %), Червонозаводському – 36, Орджонікідзевському – тільки 23%. В останньому районі переважна більшість населення – 78,3 % – оселилася тут у 20–30-х рр., у т.ч. 51 % – у 1930–1934 рр. Серед інших районів, мешканці яких заселили місто

переважно за радянських часів, були Шевченківський – 58,4 % мешканців оселилися тут у 1915–1941 р., Нагірний – 59,6 %, Немишлянський – 54,6 %, Петинський – 54 %, тоді як середній показник по місту становив 52,4 %⁴⁸.

Зменшення людності в другому півріччі 1941 р. найменшою мірою позначилося на таких районах: Ново-Баварському – воно становило 26,7 %, Немишлянському – 36,2 %, Петинському – 43,5 %, Благовіщенсько-Холодногірському – 44,8 %⁴⁹. Мешканці цих районів були здебільшого власниками невеличких будинків з напівселянським укладом господарства та присадибними ділянками. Серед них було багато дрібних службовців, некваліфікованих робітників, ремісників, залізничників тощо. Значна частина цих людей була або корінним населенням Харкова, або зв'язана з ним тривалими роками проживання, як це було в Ново-Баварському, Благовіщенському, Холодногірському районах, а отже, глибоко проросла тут корінням, прикипіла до міста. Свою роль відіграла також і слабка зацікавленість можновладців у вивезенні цих людей у східні райони. Вони просто лишалися на свій розсуд, маючи вкрай обмежені можливості залишити місто.

Таким чином, серед людності Харкова, що за власним розумінням та силою обставин опинилася під німцями, переважали корінні та мешканці з дореволюційним стажем, які становили майже половину підкупаційного населення. Дуже скоротилася чисельність населення, яке осіло у місті в останні 5 – 6 років. Багато хто з них не мали впорядкованого житла, господарства, не встигли досконало оволодіти професією, не втратили зв'язок з селом, а отже, з початком війни та наближенням ворога до Харкова повернулися до рідних країв. Поряд з такими об'єктивними факторами серйозний вплив на склад місцевої людності мала евакуаційна політика держави зі своїми пріоритетами.

Останній чинник мав особливий вплив на формування професійного обличчя підкупаційного Харкова. Радянська влада намагалася в першу чергу евакуювати на схід спеціалістів, кваліфікованих робітників, культурну еліту міста. Наявні у нашому розпорядженні статистичні матеріали щодо професійної приналежності харківського населення дають дивовижну картину таких державних уподобань, наявних можливостей різних за рангом людей скористатися державними засобами евакуації, фізичної змоги та готовності населення кинути все та розбитими фронтними дорогами посунути у невідомість. На жаль, матеріали перепису 1939 р., які збереглися, містять загальну статистичну інформацію стосовно всіх міських поселень Харківської області. Підрахувавши частку Харкова у населенні міст області, яка становила 0,62, а також враховуючи, що основний індустріальний, культурний та ін. персонал був зосереджений саме тут, ми перемножували статистичні дані перепису 1939 р. на коефіцієнт 0,7 не тільки з надією на автентичний результат,

а більше – на адекватне визначення головної тенденції розвитку та середніх параметрів явища.

З огляду на це вимальовується досить цікава картина. Як часто бувало, керівники різних рангів та галузей суспільного життя – партійних, державних, кооперативних, громадських та господарських установ йшли далеко попереду співгромадян, демонструючи свою особисту незамінність для держави та її народу. Безперечно, певна частина керівників, яка за різними причинами лишилась у місті, вважала за краще під час реєстрації у грудні 1941 р. змінити свій підрадянський професійний стан, відмовитися від колишніх керівних посад. Проте такі можливості були дуже обмеженими в умовах розгалуженої німецької системи інформації та жорстоких покарань за невірні відомості про себе. Отож, складена нами загальна статистична картина особливих сумнівів не викликає, хоча і дає просто розючі результати: в умовах зменшення населення Харкова, грубо рахуючи, наполовину, чисельність керівників усіх рангів скоротилась у 51 раз – з 17,7 тис. у 1939 р. до 344 осіб у грудні 1941 р.⁵⁰ У той же час чисельність технічного персоналу різних установ скоротилась у 1,5 раза, причому чисельність інженерів зменшилась у 1,9, агрономів – у 1,3 раза. До поріділих професійних груп слід віднести службовців правоохоронних органів, чисельність яких скоротилася з 8,4 тис. у 1939 р. до 1286 у грудні 1941 р., або у 6,5 раза, лікарів – зменшення у 2,3 раза через мобілізацію їх до шпиталів тощо. Більше ніж у 4 рази скоротилася кількість наукової еліти – професорів, наукових працівників та викладачів вузів, а вчителів середніх шкіл – тільки у 1,6 раза, що менше пересічного скорочення харківської людності взагалі. Варто сказати, що кількість персоналу культурно-освітньої сфери скоротилася у 2,2 раза, що приблизно відповідає середнім показникам. Серед професійних груп, які втратили половину і більше персоналу – правники – у 2,1 раза, працівники торгівлі, які, мабуть, серцем прикипили до рідної радянської торгівлі, – у 2,3 раза та ін. В цілому кількість службовців у місті скоротилась більше ніж удвічі, що з урахуванням мобілізованої до Червоної армії людності значно переважає середній показник вибуття решти населення.

Попри офіційно проголошену політику першочергового вивезення із загрозливих районів робітників, підсумки перепису 1939 р. та реєстрації 1941 показують, що середні темпи полишення ними міста помітно поступалися аналогічним показникам керівного персоналу, та й взагалі службовців. Тільки найбільш кваліфіковані робітники, а також професії, працю яких широко замовляли армія та фронт, вивозилися на схід без обмежень. Це стосується, наприклад, інструментальників, чисельність яких зменшилася в 22 рази, взуттьовиків – у 6,2, робітників залізничного транспорту – у 4,3 раза та ін. У той же час робітники найбільш поширених

металообробних професій у більшості залишилися в місті. Так, кількість токарів скоротилася у 1,5 раза, фрезерувальників – у 1,6, електро- та автогензварників – у 1,5, слюсарів – у 1,3, електромонтерів – у 1,8 раза. У підкупаційному Харкові залишилося більше 43 тис. робітників-металістів, що було менше у 1,6 раза порівняно з 1939 р.

Дуже суттєві зміни сталися у національному складі населення Харкова. Людність Слобожанщини в історичному минулому формувалася під впливом багатьох факторів. Відомо, що до новітніх часів заселення її території відбувалося за рахунок в основному двох колонізаційних потоків – західно-українського козацтва та селянства, а також північно-східного – з боку Московської держави, яку представляли спочатку служилі люди, а пізніше і російське селянство. Чисельна перевага була на боці українців, які на кінець XIX ст. становили переважну більшість населення. Про це свідчили матеріали першого загальноросійського перепису 1897 р. Населення Харківської губернії, яка на той час включала частково і землі сучасних Сумської та Луганської областей, становило 2492316 осіб, у т.ч. українців («малоросів» за термінологією імперії) – 2009411 осіб, або 80,62 %. Росіян («великоросів») було 440936 осіб, або 17,69 %. Отже, ці два народи склали більше 98 % населення губернії⁵¹.

Складнішою ситуація була в Харкові. Перепис 1897 р. дав такі результати: у Харкові мешкало 25,9 % українців та 63,2 % росіян⁵². Отже, немовби велика перевага росіян, а звідси і твердження про «російський характер» міста, його російську національну архітектуру. Такі твердження не відповідають реаліям, бо тут була змішана національність з рідною мовою. Дійсно, Харків був переважно російськомовним містом. Але якщо проаналізувати за даними того ж перепису 1897 р. місце народження харків'ян, то з'ясується, що більше двох третин їх були уродженцями українських губерній⁵³, а це означає, що більшість харків'ян були українцями за походженням. На користь такого висновку свідчать і матеріали деяких уже радянських переписів, які розрізнили національність та рідну мову.

Демографічний розвиток Харківщини протягом кінця XIX – початку XX ст. не зазнавав бурхливих змін і в цілому віддзеркалював основні закономірності розвитку країн, що тільки повернули на шлях індустріального розвитку. Українці в імперії залишалися малоросами і мали обмежені можливості задля вивчення своєї самобутньої історії та культури – найважливішого чинника формування національної свідомості.

Еволюційний розвиток демографічної картини Слобожанщини був перерваний світовою війною та революційними подіями. Вони призвели до рішучих змін у національній мозаїці Харківщини. Більшовики у боротьбі за владу з метою привернення на свій бік національно-

визвольних рухів широко використали національні гасла, у т.ч. задекларували право націй на самовизначення, навіть до відокремлення та утворення самостійних національних держав. Широке розгортання національно-визвольних рухів у надрах Російської імперії сприяло збагаченню національної мозаїки країни, у т.ч. і Харківщини. Якщо перепис 1897 р. зафіксував тут 45 народностей⁵⁴, то у 1926 р. лише по Харківській окрузі, яка поступалася за чисельністю губернії у 1,56 раза, – 58 національностей⁵⁵. Зареєстрували навіть одного чоловіка – «самоїда». А всього в СРСР було зафіксовано представників 194 національностей⁵⁶. Проте незабаром можновладці у Москві вирішили, що національне питання в державі розв'язане і взяли курс на згортання національного розмаїття. Перепис 1937 р. виділяв уже тільки 109 національностей⁵⁷. У неопублікованих матеріалах перепису 1939 р. у Харківській області збереглися дані лише про 14 найбільших народів, решта – були заховані за графою «інші», що налічували лише 3660 осіб⁵⁸.

Але головною відміною пореволюційних часів у порівнянні з попередніми імперськими була поява на картах світу нової держави, яка формально до кінця 1922 р. вважалась незалежною. А отже, з'явилися і громадяни цієї держави – українці. Вже перший пореволюційний перепис 1920 р. виділяє українців як відмінну націю, а не як відгалуження великоросів. Проте програма перепису ще не відзначалася чіткістю щодо головного принципу ідентифікації етнічної приналежності. Тому найбільш вірогідним є всесоюзний перепис населення 1926 р. Він проводився у час проголошеної радянською державою політики коренізації, національного відродження, у т.ч. України. Влада в цей час була зацікавлена якомога ширше виявити усі національні меншини тощо. Перепису передувала велика організаційна та пропагандистська робота, до якої були залучені найкращі сили демографічної статистики. Отож підсумки цього перепису, які були широко видрукувані, і зараз залишаються найзмістовнішим джерелом вивчення людної України та СРСР за всі міжвоєнні роки. Ці дані, які ми проаналізували стосовно Харківської, Ізюмської та Куп'янської округ, показують, що у 1926 р. етнічних українців на Харківщині було 74,9 %, а росіян – 20,18 %. Дещо менше респондентів – 70,6 % – визнали рідною мовою українську, а 26,7 – російську⁵⁹. Якщо порівняти ці показники з даними перепису 1897 р., який визначав національну приналежність за рідною мовою, то можна зробити висновок про розширення використання населенням російської мови на Харківщині. Певне підвищення значення російського фактора тут відбувалося різними шляхами: міграції з Великоросії робочої сили, укладення змішаних шлюбів, відвертого бажання частини українців вважати себе великоросами тощо. Проте в цілому і в 1926 р. харківське село, як і взагалі республіканське, в переважній більшості було

українським. У Харкові, за матеріалами перепису 1926 р., мешкало 38,5 % українців та 37,1 % росіян. Хоча 64,2 % харків'ян вважали рідною російську мову⁶⁰.

20–30-ті рр. були насичені великими протиріччями у національному розвитку України. 20-ті рр. увійшли в історію як період розбудови національного життя, культури та просвіти, піднесення національної свідомості населення, українізації, а отже, образно оцінюючи, стали періодом національного відродження, який не був тривалим та супроводжувався відкочами, а то й зворотним рухом. Проте у 30-ті рр. і ці нетривкі паростки національного відродження зазнали суворих випробовувань, особливо в період масових сталінських репресій проти діячів української культури. Що не могло не позначитися на стані української культури та рідної мови. Перепис 1939 р. показав дальше зменшення ареалу та масштабів використання української мови на Харківщині. В області мешкало 71,3 % українців, але лише 65,1 % населення вважало за рідну українську мову. В той же час російською мовою користувалося 32,8 % населення, хоча тут мешкало 21,5 % росіян⁶¹.

На фоні певного зменшення впливу українського фактора у 30-ті рр. підвищилась питома вага етнічних українців у місті Харкові. У 1939 р. їх налічувалось тут 48,5 % при зменшенні питомої ваги росіян до 32,9 %. Такий стан справ пояснюється великим припливом у місто сільських мешканців, які задовольняли потреби промисловості у робочих руках. Зміна етнічного складу харків'ян не потягла за собою розширення сфери панування української мови. Харків залишався російськомовним містом, швидко перемелюючи сільських мешканців у городян. У результаті, якщо в 1926 р. російську мову вважали за рідну 64,2 % харків'ян, то у 1939 р. – 63,8 %⁶².

Отже, як свідчать дані переписів, в історичному минулому, чи то за часів губернського центру Російської імперії, чи то у період радянського будівництва 20–30-х рр., Харків, незважаючи на своє українське походження та оточення сільських районів, залишався російськомовним містом зі своїми традиціями, сформованими під впливом як української, так і російської культури.

Дуже суттєвим наслідком революції та війни на Слобожанщині, особливо в перші повоснні роки, стало значне збільшення чисельності та впливу на усі сфери життя єврейської складової харківської людності. До революції царський уряд проводив політику дискримінації єврейського населення імперії, встановлював для нього так звані межі осілості тощо. І хоча у ХХ ст. ця межа поступово наблизилася до Харківської губернії, що безумовно впливало на інтенсивність розселення тут євреїв, все ж таки існуючі обмеження стримували масштаби розселення єврейства. Так, у кінці ХІХ ст. євреї хоча і були третім за

чисельністю народом Харківської губернії, все ж таки їх чисельність становила тільки 12650 осіб, або всього 0,51 %. Переважаюча більшість євреїв – 9848 душ – проживала у місті Харкові, але і там вона складала лише 5,7 % населення міста⁶³.

Революція зламала дискримінаційні бар'єри щодо єврейського населення. Була ліквідована межа осілості, а її колишня територія стала плацдармом воєнних дій. Намагання єврейської людності вийти з театру воєнних дій і обумовило східний напрямок її міграції. Існували й інші серйозні фактори, які спричинилися до зрушення єврейської людності з обжитих місць. Серед них – жорстокі єврейські погроми, які прокотилися по місцях традиційного проживання єврейської людності. Отож, в основному містечкове українське єврейство кинулося на схід і на відміну від попередніх часів сконцентрувалося переважно у великих містах, і перш за все у двох найбільших містах України – Києві та Харкові, куди в'їзд євреям до революції був обмежений.

У 1920 р. чисельність єврейського населення Харківської губернії становила 61548 осіб, або у 5 разів більше ніж у 1897 р. Майже 55,5 тис. з них проживали у Харкові, де їх питома вага становила вже 20,5 %⁶⁴. Надалі, протягом 20–30-х рр., цей відсоток дещо зменшився з урахуванням бурхливого зростання населення Харкова за рахунок сільських районів, проте залишався високим. У 1926 р., наприклад, – 19,4 %⁶⁵, а в 1939 р. їх чисельність у Харківській області становила майже 137 тис., тобто 5,3 %, у т.ч. у Харкові їх налічувалось 130 тис. осіб, або 15,6 %⁶⁶. Отож харківське єврейство протягом усього міжвоєнного періоду не тільки справляло великий вплив на різні сфери життя міста, але й було невід'ємною та безумовно помітною складовою його генофонду, активним чинником формування суттєвих рис Харкова.

Що стосується інших національних груп, то їх чисельність була незначною і всього становила менше 25 тис. осіб, або менше 3 %⁶⁷ у т.ч. білоруси – 4193 осіб, вірмени – 4056, поляки – 4613, татари – 2824, німці – 2116, латиші – 1102, решта – менше 1 тис. чоловік. Розселення різних національних груп на території Харкова інколи було більш-менш компактним, а часом і дисперсним, коли окремі національні групи розсипалися по усьому місту. У 20-х р. спостерігалось найбільше скупчення українського населення на західних околицях міста – Лисій Горі, Холодній Горі та Новоселівці – і на південно-східних околицях – Павловій Дачі, Качанівці, Сабуровій Дачі. Другорядне місце щодо питомої ваги українці займали в районах з найчисельнішою російською народністю, які територіально межували з переліченими вище районами: на деяких південно-західних околицях, на сході та північному сході. У центральних районах українців було менше за росіян та євреїв.

Росіяни переважно посіли північну частину міста: Нагірний район, Пісківський та Панасівський райони; центральну: Старо-Московський

район; південну: Гончарівку, Москалівку та Заїківку; східну: Чугуївський та Паровозобудівний райони; південно-східну: Журавлівський та Іскринський райони. У всіх інших природно-історичних районах росіяни стояли на другому місці.

Найбільше скупчення єврейського населення спостерігалось по трьох центральних районах: Катеринославсько-Благовіщенському, Центральному та Нетечинсько-Воскресенському. На другому місці щодо питомої ваги євреї стояли у районах з найчисельнішою російською народністю, що територіально були з'єднані з центром: Нагірному, Старо-Московському та Гончарівському. Передміські райони, які згодом увійшли до міської смуги, за винятком Сокольницького, де переважали росіяни, мали найчисельнішу українську народність⁶⁸.

Стосовно кінця 30-х рр. ми, на жаль, не маємо таких детальних статистичних даних. Матеріали перепису 1939 р., які збереглися, показують співвідношення народностей лише у межах 10-ти існуючих адміністративних районів. Вони є надто великою одиницею виміру, не дають повної картини співвідношення національних груп у межах природно-історичних невеличких районів. Тому ці дані мають лише загальний інтерес. Згідно з цим українці переважали кількісно в усіх 8-ми районах міста, що є результатом бурхливого зростання людності Харкова в 20–30-ті рр. за рахунок сільських мешканців. Проте чисельний розрив між ними та іншими національними групами по окремих районах то збільшувався, як, наприклад, у Червонобаварському, Орджонікідзевському, Сталінському, Ленінському, де вони переважали за абсолютними показниками усі інші народності, разом узяті. Або, навпаки, розрив сховався нанівець, як, наприклад, у Жовтневому, Кагановичському, Держинському, де українці склали менше половини населення районів⁶⁹.

Дивовижну рівномірність розселення по районах міста показали росіяни, які за винятком Червонобаварського району, де переважали приватні помешкання українців, склали всюди 31–35 %. Нарешті, переважна більшість євреїв, а саме 81 %, мешкала у чотирьох центральних районах – Кагановичському, де вони становили 23,1 % населення, Держинському – 19,9 %, Жовтневому – 22,8 % та Ленінському – 13,1 %⁷⁰.

Решта національних груп теж мала свої географічні уподобання. Так, майже 60 % поляків мешкали у трьох районах – Ленінському, Жовтневому та Кагановичському; такий же відсоток вірмен мешкав у двох районах – Ленінському та Жовтневому, що було обумовлено торговельною спрямованістю їх зайнятості та близькістю до центральних ринків міста⁷¹.

Довоєнну міжнаціональну спільноту міста зламала війна. Деякі порівняльні дані чисельності національних груп Харкова за переписами 1939 та 1941 р. наведені у таблиці⁷².

Народності	Чисельність населення					
	Перепис 1939 р.		Реєстрація 1941 р.		Зменшення у 1941 р. у порівнянні до 1939 р.	
	Абсолютна	Частка у %	Абсолютна	Частка у %	Абсолютна	Частка у %
Українці	403606	48,5	306946	67,2	96660	23,9
Росіяни	274173	29,7	122947	26,9	151226	55,2
Євреї	130250	15,6	10271	2,2	119279	92,1
Поляки	4613	0,55	3528	0,77	1085	23,5
Вірмени	4056	0,49	2970	0,65	1086	26,8
Татари	2824	0,34	2232	0,49	592	21,0
Білоруси	4193	0,5	2119	0,46	2074	49,5
Німці	2116	0,25	2074	0,45	42	2,0
Інші	7082	0,85	3553	0,78	3529	49,8
Всього	832913	100,0	456639	100,0	376274	45,2

Основні народності Харкова за обсягом зменшення їх чисельності під час війни можна умовно розділити на дві групи. До першої можна віднести ті народи, які втратили половину і більше своєї людності, – росіяни, білоруси, євреї, – а до другої – приблизно четверту частину людності – українці, поляки, вірмени, татари. Зважаючи на те, що в цілому місто втратило майже половину своєї людності, останні значно підвищили свою питому вагу. Дуже суттєвими виявилися зміни у складі міського українства. Його питома вага в Харкові підвищилась з 48,5 % у 1939 р. до 67,2 % у 1941 р. Отже, серед населення міста було дві третини українців. Попередній наш аналіз населення за місцем народження, тривалістю мешкання, його географією, посадовим станом поряд з іншим переконав нас у вірогідності збільшення частки українців у під-окупаційному місті. Саме на них припадала значна більшість населення приватного сектора, особливо у колишніх приміських районах, якому важко було залишити, можливо, ще батьками збудовані оселі. Це – околиці міста з їх напівселянським побутом та менталітетом. Що ж стосується аналізу професійного складу харківської людності, то він показав, що серед деяких професій та посад, носії яких переважно залишили місто, питома вага українців була невисокою. Наприклад, серед керівного персоналу промисловості Харківської округи у середині 20-х рр. українці становили 26 %, серед господарського персоналу (завідуючі складів, комісiонери, експедитори тощо) – 37 %, на підприємствах торгівлі – 33 %, у т.ч. серед завмагів – 27 %. Серед лікарів українці кількісно поступалися і росіянам, і євреям, а серед наукової еліти – росіянам тощо. Всі ці категорії людей дали порівняно високий відсоток евакуйованих. Та й у багатьох інших випадках, навіть коли

українці переважали за абсолютною кількістю, по деяких професійних групах їх частка була значно меншою за питому вагу у населенні Харкова в цілому – у т.ч. серед правників, фармацевтів, діячів мистецтва тощо. Загальна частка українців серед службовців Харківської округи становила 44 %, серед усього зайнятого населення – 72 %⁷³.

Таким чином, проведений нами аналіз статистичних матеріалів свідчить про ймовірність такого перебігу подій, коли відносна частка євреїв, росіян та й осіб інших національностей, які евакуювалися у східні райони СРСР, була вищою у порівнянні з українцями. Це було обумовлено рядом історичних та політичних чинників. Свої наслідки мала і розгорнута нацистськими органами пропаганда, а також місцевими націоналістами розгнуждана кампанія проти «жидоросійського більшовизму». У результаті в підсвідомості певної частини жевріла підсичувана з-зовні думка про те, що у цей трагічний час краще обернутися українцем. Тим більше, що деінде різні чутки переконували широкий загал у більш лояльному ставленні німців до українців, принаймні у диференційованому ставленні до росіян та українців. І поки саме життя не спростувало ці, як виявилось, плітки, на свідомість декого сильно впливали деякі дійсні факти звільнення на поруки військовополонених або чутки про більш поблажливе ставлення до українців – остарбайтерів. Дуже вже хотілося полегшення своєї тяжкої долі.

Такі настрої далися взнаки при реєстрації населення у грудні 1941 р., коли інколи «поновлювалася історична справедливість», дозволялося записувати до реєстраційних бланків свою «дійсну» національну приналежність, а отже, повернутися до свого національного коріння. Проте скоро такі настрої були придушені самими німцями, їх однаково жорстокою політикою і щодо росіян, і щодо українців. Отож переважна більшість простих людей не скористалася слушною нагодою стати українцем, тим більше, що паспортні дані ніхто не відміняв і в остаточному рахунку саме вони були основою реєстрації, у т.ч. і національної приналежності. Переважна більшість населення просто не розуміла, як може бути інакше.

Найбільші темпи зменшення населення Харкова припадають на росіян та євреїв. Хоча частка росіян і зменшилася усього на 3 процентних пункти, проте абсолютна їх кількість скоротилася більше ніж удвічі. За цим показником вони у 2,3 рази випередили українців. Трагічна доля була приготовлена фашистами харківському єврейству. За даними реєстрації 1941 р. євреїв налічувалось у місті 10271 осіб⁷⁴, у той час як у січні 1939 р. їх було у 12 разів більше. Сучасні дослідники єврейського голокосту заперечують достовірність реєстрації 1941 р., називаючи іншу кількість єврейського населення, – 30 і навіть 40 тис. осіб. Ці дані поки що залишаються припущенням. Безумовно, та частина харківського єврейства, яка волею долі залишилася в місті, вже з перших днів окупації утвердилась у переконанні про нелюдську сутність фашизму. І тому

намагалась усіма шляхами утаїти своє дійсне національне походження, запобігти усіма способами реєстрації, аби не потрапити до спеціальних жовтих бланків. Крім того частина єврейського населення, особливо діти від змішаних шлюбів, обернулася росіянами, українцями тощо. Самі німці були налаштовані в короткий час вирішити єврейське питання у місті шляхом тотального нищення євреїв. Тому після перших зведених статистичних даних про людність Харкова, де були зафіксовані також євреї, останні повністю зникають із статистичних звітів. Їх ніби взагалі не існувало. Замість загальної кількості населення Харкова 456639 осіб (разом з євреями) з'являється інша цифра, вже без євреїв – 446073. Саме вона наводилася у всіх статистичних збірках протягом періоду окупації. Євреїв зовсім не згадували у документах. Фашистський геноцид забрав їхні життя, статистика викреслила навіть згадку про них. Так було вирішене єврейське питання у Харкові.

Таким чином, підокупаційна структура людності Харкова утворилася під впливом різних чинників, які діяли протягом ХХ ст. і так чи інакше позначилися на її складі. Серед них – Перша світова війна, яка призвела до першого великого зрушення у складі харківської людності та порушення нормального статевого співвідношення; революція та громадянська війна, які спричинили великі людські втрати, зламали усталений уклад життя; перетворення Харкова на столицю Радянської України та могутній центр економічного життя та військової промисловості СРСР, що обумовило бурхливе зростання населення міста. Великою мірою на демографічній ситуації у Харкові позначилися деформації суспільного життя, пов'язані з форсованою колективізацією та розселенням, які спричинилися до голодомору 1932–33 рр., політичні репресії 30-х рр. та ін.

Найтяжчий, незагойний слід у демографічній структурі нашого міста залишила Друга світова війна. Ніколи раніше в своїй історії людність міста не зазнавала таких потрясінь. Численні мобілізації чоловічого населення до Червоної армії та масова загибель людей на фронті, евакуація промисловості та різних установ, робітників і службовців у східні райони країни, нацистський геноцид та небачений голодомор призвели до незворотних втрат та змін у становій структурі харківської людності.

Жорстока війна по-своєму вирішила національне питання у місті. Усі народності Харкова перетворились на об'єкт нестримного насильства та експлуатації, відвертого геноциду. Третя за чисельністю національна група Харкова – євреї, – рятуючись від нацизму, в переважній більшості залишила свої оселі та посунула на схід. Хто ж залишився у місті, був немилосердно знищений нацистами. Війна спростила на свій лад національне розмаїття Харкова.

Війна спричинилася до постаріння вікового складу людності та збільшення питомої ваги дітей. У результаті кожний другий харків'янин був

або дитиною, або вже літньою людиною. Значне скорочення людей працездатного віку та збільшення частки непрацездатних, які потребували допомоги від суспільства, збільшили тягар утримання для працездатних членів родин, а отже, їх загальне виснаження. Цей тягар окупації впав передусім на плечі жінок – з кожних трьох харків'ян двоє були жінки. Війна спотворила нормальне чисельне співвідношення між ними та чоловіками, перетворила жінку в головну дійову особу підкупаційного міста, значно підвищила її самодіяльність, змусила заступити місце чоловіка і на виробництві, і в родині.

Дійсний перебіг подій у піднімецькому Харкові, навіть тільки їх демографічний зріз, вщерть розбиває старі сталінські міфи, звинувачення у зраді народу України. Харків'яни нікого не зраджували, бо не могли жінки та діти зректися свого сина, чоловіка та батька. Навпаки, держава зрадила цих людей, лишаючи їх напризволяще, на розсуд переможців. Держава дуже завинила перед ними.

Розділ 2

ВСТАНОВЛЕННЯ «НОВОГО ПОРЯДКУ»

Коли у ході ще французької кампанії визначилася блискавична перемога Німеччини, Гітлер, нарешті, дійшов розуміння, що настав історичний час, до якого він ішов усе своє життя. Бо загарбання, підкорення та колонізація східного простору, Росії, було завжди метою його життя, котрій підпорядковувалося все інше. Нарешті Гітлер мав вступити на арену історії як рятівник західної цивілізації від азіатської підступності та варварства, а отже, очолити хрестовий похід на захист цивілізації та культури. Ця програма усього його життя була накреслена ще у 1925 р. у «Mein Kampf»: «Ми, націонал-соціалісти, свідомо підводимо ризику під зовнішнім політичним курсом довоєнного часу. Ми виступаємо звідти, де зупинилися шість століть тому. Ми припиняємо одвічний рух на південь та захід Європи і звертаємо наш погляд на Схід. Ми припиняємо, нарешті, колоніальну та торговельну політику довоєнного часу і переходимо до торговельної політики майбутнього. Але якщо ми сьогодні говоримо про нові землі у Європі, то перш за все ми можемо мати на увазі лише Росію та підвладні їй прикордонні держави»¹.

Із самого початку Гітлер надавав війні проти Радянського Союзу особливої якості, яка принципово відрізняла її від війн в Африці, Скандинавії, на Балканах чи то у Франції. Останні можна було ще розглядати як різновиди порівняно «звичайних» війн. Проте війна проти Радянського Союзу перевершила все бачене раніше. Бо вона стала війною на знищення. Винищувальна війна проти Радянського Союзу демонструвала нерозривний зв'язок між нацистською ідеологією та політикою сили, захопленням життєвого простору та расизмом. Це, зрештою, і обумовило унікальність цієї війни в історії, її, так би мовити, родову ознаку. Таку її суть визначили різні настанови та накази нацистського керівництва в 30-ті роки. Вони прийняли виразно чіткі контури після прийняття Гітлером у липні 1940 р. рішення про безпосередню підготовку до війни із СРСР.

Від цього часу розпочинається процес безпосереднього планування війни проти СРСР, який не був вичерпаний 18 грудня 1940 р., коли

Гітлер затвердив директиву № 21, відому під назвою «План Барбаросса». В ній була викладена основна політична та стратегічна мета агресії проти СРСР. Однак загальний задум був конкретно втілений у воєнних стратегічних, оперативних, тактичних планах. У ході цього планування стало зрозуміло, що війна на Сході переслідуватиме поряд із стратегічними військовими або економічними також ідеологічні цілі². Більше того, поряд із знищенням більшовизму детально планувалося винищення цілих народів, а отже, гуманітарна катастрофа ХХ століття.

У найбільш загальному вигляді основні принципи східної політики нацистів були сформульовані в генеральному плані «Ост», який був задуманий ще у 1940 р., а перші варіанти розроблені у відомстві Гімmlера вже у 1941 р. І хоча робота над ним продовжувалася і надалі, основні ідеї східної політики нацистів були викладені дуже відверто. У відповідності до плану «Ост», передбачалося протягом 30-х років виселити та знищити на території Польщі й Західної України 31 млн. людей не німецького походження, залишивши, таким чином, лише 14 млн. місцевих жителів. Завдання це покладалося на головне управління імперської безпеки³. За планом головного управління імперської безпеки, мали бути переселеними в Сибір 65 % західних українців, 75 % – білорусів⁴. Стосовно ж росіян, то вони мали залишитися переважно за Уралом. План «Ост» ясно показує, що мова йшла не просто про боротьбу з комуністичною ідеологією, а про завоювання життєвого простору, не про знищення більшовиків, а про знищення слов'янських народів⁵. Цей висновок, давно вже очевидний для радянської історіографії, був зроблений і західною наукою. Американський вчений А. Даллін ще в 1957 р. зазначав, що «не тільки Кремль був ворогом, але й узагалі великоросійський народ»⁶. Згодом ця точка зору була визнана і в німецькій історіографії.

Проте план «Ост», який був, так би мовити, стратегією нацистського облаштування Східної Європи, знаходився в опрацюванні протягом 1941–1942 рр. І хоча нищення цілих народів точно відповідало суті цього плану, передбачена ним колонізація радянських земель залишалась на початковому етапі, а отже, чекала свого часу – повного замирення загарбаних земель. За таких умов вирішальний вплив на формування змісту війни відіграла ціла низка злочинних наказів Гітлера та вищого військового керівництва навесні 1941 р. Найбільш брутальними серед них, які суперечили усім нормам світового права, були так звані наказ про комісарів та про обмеження судочинства на адресу цивільного населення на загарбаній території.

Вирішальна фаза планування війни розпочалася 3 березня 1941 р., коли Гітлер повернув шефу головного штабу вермахту генералу артилерії Йодлю разом із своїми директивами проект «Інструкції про особливі області до директиви № 21». Як відзначається у щоденнику головного штабу ОКВ, фюрер ще раз наголосив: «Наступна війна буде більше ніж

війна армій. Вона буде боротьбою двох світоглядів. Недостатньо розгромити збройні сили ворога. Уся територія має бути розділена на окремі держави із власними управліннями, з якими ми зможемо укласти мир. Побудова таких урядів вимагає великої політичної майстерності та загальних добре продуманих принципів.

Кожна революція великих масштабів породжує факти, які не можна стерти з анналів історії. Соціалістична ідея не повинна більше виходити з Росії. Вона може бути внутрішньою основою для будівництва нових держав та урядів. Єврейсько-більшовицька інтелігенція, яка раніше пригноблювала народи, має бути знищена»⁷. І далі Гітлер визначив головні завдання вермахту в побудові виконавчої влади на захопленій території. Дуже важливі наслідки мала вимога Гітлера знешкодити всіх більшовицьких керівників та виключити цивільні справи зі сфери судочинства. Гітлер вимагав від військових судів лише розгляду справ німецьких військових⁸. А отже, фактично доля місцевого цивільного населення виводилася взагалі із сфери права та мала бути передана повністю до рук військових.

Воля Гітлера вести війну проти Радянського Союзу як боротьбу двох антагоністичних світоглядів не викликала серед керівництва вермахту та сухопутних сил рішучого опору⁹. 30 березня 1941 р. Гітлер майже дві з половиною години виступав з промовою перед вищим командним складом вермахту. Він використав цю нагоду задля всебічного обґрунтування органічної нерозривності двох боків наступної війни: воєнно-політичного та світоглядного. Генерал-полковник Гальдер занотував у своєму щоденнику настанови Гітлера: «Боротьба двох ідеологій: нищівний вирок більшовизму не означає соціального злочину. Величезна небезпека комунізму для майбутнього. Ми повинні виходити із принципу солдатського товариства. Комуніст ніколи не був і ніколи не стане нашим товаришем. Мова йде про боротьбу на знищення. Якщо ми не будемо так дивитися, то хоча ми і розіб'ємо ворога, через 30 років знову виникне комуністична загроза. Ми ведемо війну не для того, щоб законсервувати свого противника.

Майбутня картина політичної карти Росії: північна Росія відійде до Фінляндії, протекторати у Прибалтиці, в Україні, в Білорусі. Боротьба проти Росії: знищення більшовицьких комісарів і комуністичної інтелігенції. Нові держави мають бути соціалістичними державами, але без власної інтелігенції... Комісари і особи з ДПУ є злочинцями, і з ними необхідно поводитися як із злочинцями... Уся війна буде сильно відрізняться від війни на Заході. На Сході тільки жорстокість – благо для майбутнього. Командири повинні пожертвувати багато чим, щоб подолати свої коливання»¹⁰.

Незабаром після наради у Гітлера на командуючого сухопутними військами Браухіча було покладено завдання розробити інструкцію про поведження з «носіями політичної влади»¹¹. План такого наказу був

розроблений генералом Мюллером та пересланий 6 травня 1941 р. генералу Варлімонту, який був заступником Йодля та начальником відділу 4 (оборона держави) в штабі оперативного командування вермахту. За дорученням Кейтеля Варлімонт і підписав наказ 6 червня 1941 р. У ньому наголошувалося:

«... У боротьбі з більшовизмом не можна розраховувати на дотримання ворогом принципів людяності або міжнародного права. Слід очікувати, особливо з боку політичних комісарів усіх рангів як носіїв опору, звіряче, жорстоке ставлення до наших військовополонених.

Війська повинні усвідомлювати:

1. У цій боротьбі пощада та... поблажливість на адресу цих елементів є помилковими. Вони шкідливі для власної безпеки та для швидкого замирення захоплених областей.

2. Провідниками варварських азіатських методів боротьби є політичні комісари. Проти них необхідно діяти з усією суворістю, негайно та без зволікання. Якщо вони будуть захоплені в бою або при виявленні опору, їх необхідно негайно знищити, використовуючи зброю...

Комісари не визнаються військовополоненими, на них не поширюються положення міжнародного права щодо військовополонених. Їх необхідно знищувати»¹².

Поряд з наказом про комісарів велике значення для розгортання масових репресій на адресу цивільного населення мало підписане Кейтелем 13 травня 1941 р. розпорядження «Про воєнну підсудність у районі Барбароса». В ньому йшлося про те, що головним призначенням військових судів має бути підтримання дисципліни у військах, і тому із розширенням військових дій на Сході вони мають обмежитися лише цим завданням, передаючи фактично усе «судочинство», нібито до повного замирення ворожої території, у руки самої армії, яка має «самостійно та нещадно захищати себе від будь-яких загроз з боку ворожого цивільного населення»¹³.

З цією метою у районі «Барбароса» встановлювалися наступні правила:

«1. Злочини ворожих цивільних осіб до наступних розпоряджень вилучаються із підсудності військових та військово-польових судів.

2. Партизани повинні нещадно знищуватися військами в бою або при переслідуванні.

3. Будь-які інші напади ворожих цивільних осіб на збройні сили... також повинні придушуватися військами на місці з використанням найбільш крайніх заходів...

4. Там, де буде втрачений час для подібних заходів або де вони відразу були неможливі, запідозрені елементи повинні бути негайно доставлені до офіцера. Останній вирішусь, чи повинні вони бути розстріляними.

Стосовно населених пунктів, у яких збройні сили зазнали підступного або зрадницького нападу, то за розпорядженням офіцера, який займає посаду не нижче командира батальйону, повинні негайно використовуватися масові насильницькі дії, якщо обставини не дозволяють швидко встановити конкретних винуватців.

5. Категорично забороняється зберігати запідозрених до впровадження судів для місцевого населення...

За дорученням фюрера начальник штабу верховного головнокомандування збройних сил Кейтель»¹⁴.

Злочинний характер війни проти Радянського Союзу був абсолютно відверто сформульований Гітлером вже на початку війни 16 липня 1941 р. у ході його наради з керівниками фашистського рейху. На нараді Гітлер заявив, що остаточне регулювання полягає в тому, щоб розрізати на шматки величезний пиріг з тим, щоб ми могли ним

«по-перше, володіти,
по-друге, управляти та,
по-третє, експлуатувати»¹⁵.

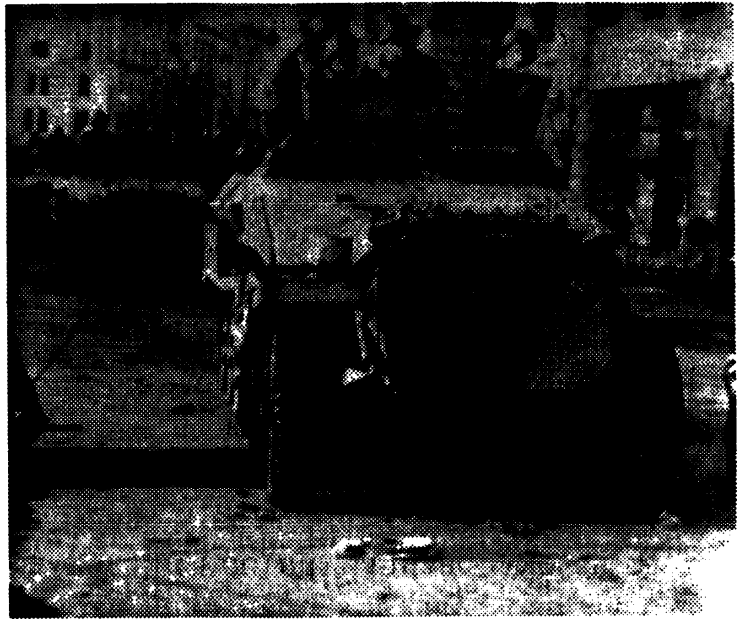
Ну а для того, щоб таке сталося, «гігантський простір, природно, має бути якомога швидше замирений. Найкраще це можна зробити, розстрілюючи кожного, хто хоча б косо подивиться»¹⁶. Таким мало бути остаточне замирення радянської землі.

Таким чином, війна проти Радянського Союзу відпочатку планувалася нацистським керівництвом Німеччини як війна двох світоглядів, як винищувальна війна. Керівництво нацистської держави не зустріло серйозного опору таким планам з боку командування вермахту, яке було причетним до заздальгідь запланованого масового знищення радянських людей. Наказ про комісарів, указ про судочинство в районі «Барбароса», знищення євреїв за участю військових підрозділів та спеціальних установ, загибель мільйонів військовополонених та прорахована смерть від голоду великої частини цивільного населення: багато що було в генеральному штабі ОКХ та ОКВ від початку нападу переведено у форму наказів¹⁷. Вони були розвинуті командуванням 6А вермахту.

Після Київської битви головні воєнні події на південній ділянці радянсько-німецького фронту розгорнулися на харківському напрямку, по обидва боки від шосе Полтава – Харків. Німці кинули проти захисників міста свою 6А на чолі з генералом-фельдмаршалом Вальтером фон Рейхенау. Цим військам протистояли ослаблені попередніми боями частини 38-ї армії, якими командував генерал-майор В. В. Циганов. Ці частини межували на півночі з підрозділами 5-го кавалерійського корпусу, а на півдні – з 6-ю армією генерала Р. Я. Малиновського. Незважаючи на впертий опір радянських частин, 24 жовтня 1941 р. Харків був захоплений німецькими військами. 55-й армійський корпус

під командуванням генерала Фірова, який знаходився на правому фланзі німецької 6А, охопив Харків з обох боків та змусив радянські війська залишити місто.¹⁸ На північних околицях Харкова і далі до Дергачів діяла 239-а німецька піхотна дивізія 17-го армійського корпусу. Проте головний внесок у здобуття міста зробила 57-а піхотна дивізія під орудою генерала Достлера. У військовому щоденнику 6А є запис від 24 жовтня 1941 р.: «Харків узято»¹⁹. У військовому щоденнику 57-ї піхотної дивізії у повідомленні від 24 жовтня було занотовано: «Дивізія, здолавши впертий опір ворога, підтриманого частково цивільним населенням, частково у вуличних боях, взяла Харків-південь. Енергійному просуванню військ сприяло те, що численні мости перейшли до нас неушкодженими»²⁰.

25 жовтня командуючий 55-м армійським корпусом генерал Фіров видав наказ № 17: «Солдати! Харків, третє індустріальне місто Росії, взятий. Цей гордий успіх досягнутий завдяки вашій відвазі... Солдати, ми пишаємося Вами. Тільки наступна історія зможе повністю віддати належне Вашій славі. Ви можете бути гордими, що зробили великий крок на шляху до остаточної перемоги: Вперед, до перемоги!»²¹

*Німецькі військові
на вул. Сумській. 1941 р.*

Із здобуттям Харкова німці відразу заходилися розбудовувати свої органи влади та встановлювати новий порядок у місті. Стосовно облаштування органів влади ними був накопичений уже чималий досвід. У принциповому плані основні положення про військове управління загарбаною радянською територією були розроблені ще навесні 1941 р. у двох документах вищого командування вермахту (ОКВ) – «Керівна лінія для спеціальних районів до директиви № 21» від 13 березня 1941 р.²², а також «Особливі вказівки щодо забезпечення, частина С» від 3 квітня 1941 р.²³ У відповідності до цих директив, окупована територія Радянського Союзу, яка не була безпосередньо включена до держав-загарбників, розділялася на дві частини: зону політичного управління, яка знаходилась у глибокому тилу та була зрештою підпорядкована імперському міністерству у справах окупованих східних територій А. Розенберга та на території якої був утворений рейхскомісаріат «Україна», а також зону, яка безпосередньо прилягала до театру воєнних дій. З початком військових дій Гітлер передав командуючому

сухопутними військами формально повну владу в зоні операцій. У свою чергу територія військового управління розділялася на три зони:

1. Безпосередньо фронтовий район, у якому всю повноту влади мали командуючі дивізіями та корпусами.

2. Тиловий район армій, який знаходився на глибині приблизно 20–50 км за лінією фронту. Повну владу в армійському районі мав командуючий армією, а також у своїй сфері комендант тиловим районом.

3. Тиловий район груп армій, у якому повна влада належала командуючому групою армій та у його області командуючому тиловим районом, яким ставав, як правило, один з командирів корпусів. Тиловий район груп армій утворював найбільшу частину території, яка знаходилась під контролем військових.

Для управління загарбаною територією створювалися спеціальні органи військового управління. У фронтовій смузі не було особливих установ вермахту. Тут повний контроль був у руках бойових частин і звичайно командир корпусу мав тверду перевагу перед конкуруючими СС та економічними відомствами.

У той же час у тиловому районі групи армій та тиловому районі армії знаходилися охоронні дивізії та полки, а також фельд- та ортс-комендатури, які складали мережу та опорні пункти німецького військового управління. Головною опорою окупаційного режиму стали сформовані ще перед війною 9 дивізій охорони тилу – по 3 для кожної з груп армій. Надалі, вже в період війни, їх чисельність збільшилась до 15. Кожна з них налічувала у своєму складі до 19 тис. чоловік. Крім того на окупованій території дислокувалися резервні дивізії вермахту, ряд учбово-польових і запасних частин, які часто виконували функції охорони тилу. Крім них оперативний тил вермахту постійно прикривали словацькі, румунські, угорські частини, а з 1942 р. були сформовані також так звані східні і тюркські батальйони. Командуючим тиловими районами додавалися й інші військові частини та підрозділи, а також

*Німецький літак на
площі Дзержинського*

частини польової жандармерії, які вели боротьбу переважно у прифронтовій смузі з ворожими лазутчиками та диверсантами, і служби таємної польової поліції (ГФП), які здійснювали слідчо-оперативні функції в оперативному тилу діючої армії. За деякими підрахунками, сили вермахту, які постійно використовувалися в охороні тилу на радянській території становили щонайменше 400 тис. чоловік²⁴.

Розбудова військового управління в Харкові здійснювалася на основі загальних принципів та набутого в період війни досвіду. Ще напередодні захоплення Харкова, 21 жовтня 1941 р., був виданий наказ про утворення міської комендатури та перебрання її функцій командуванням 55-го армійського корпусу на чолі з генералом Фіровим²⁵. Він і став першим комендантом міста. Ервін Фіров народився в 1890 р. в Берліні. Приймав участь ще в першій світовій війні як ад'ютант та штабофіцер. Після війни у 1920 р. він став командиром роти піхотного полку. З 1939 р. очолював спочатку 96-ту, а потім 9-ту піхотні дивізії.

Е. Фіров

Війну проти СРСР Е. Фіров розпочав як генерал піхоти, командуючий 55-го армійського корпусу. З 24 жовтня по 3 грудня 1941 р. він був першим комендантом Харкова, активно проводив політику замирення міста. У 1943 р. його призначили командуючим групою німецьких військ «Північ – Захід – Франція». У вересні 1944 р. потрапив у британський полон. Помер Фіров у 1982 р.²⁶

Завданням міської комендатури Харкова, за директивою командування 6А, було розв'язання всіх військових питань, які стосувалися міста. Вона мала також віддавати накази та розпорядження місцевому українському управлінню та контролювати їх виконання²⁷. Безпосередні функції комендатури були покладені на штаб 55-го армійського корпусу, який очолював підполковник Вагнер. До штабу входило декілька відділів, поміж якими були розподілені функції міської комендатури. Відділ Іа на чолі з майором Вернером відповідав за використання окупаційних військ з метою охорони важливих військових та цивільних об'єктів у місті. Відділ Іс на чолі з капітаном Віталом мав опікуватися службою безпеки та поліцією у боротьбі з акціями терору, саботажу та шпіонажу. Відділ ІІб під керівництвом капітана Кінкевея займався облаштуванням військово-в'язнів та організацією концентраційних таборів у місті.

Широкі завдання вирішував відділ квартирмейстера, який керував та направляв роботу фельд- та ортскомендатур, діяльність цивільних установ (українського міського управління, Червоного Хреста, української допоміжної поліції). Решта відділів – III, IVa, IVb, IVc – займалися

відповідно питаннями військової підсудності та екзекуцій; інтендантськими, санітарно-медичними та ветеринарними справами²⁸.

Штаб 55-го армійського корпусу виконував функції міської комендатури до 3 грудня 1941 р., коли все ще було в русі, йшли воєнні дії неподалік від міста тощо. Проте з поступовим замиренням Харкова, віддаленням лінії фронту, а головне – утворенням тилового району БА під номером 585 місто було передане до відання штабу коменданта тилового армійського району генерал-лейтенанта фон Путкамера²⁹. Отже, тепер, протягом шести тижнів, з 3.12.1941 до 9.02.1942 комендант тилового армійського району був одночасно комендантом міста. Крім генерала фон Путкамера цю посаду займали: з 6 по 13 грудня 1941 р. – генерал Достлер³⁰; з 8 січня до 7 лютого 1942 р. – полковник Кельтч; з 7 до 9 лютого 1942 р. – генерал Гартліб³¹.

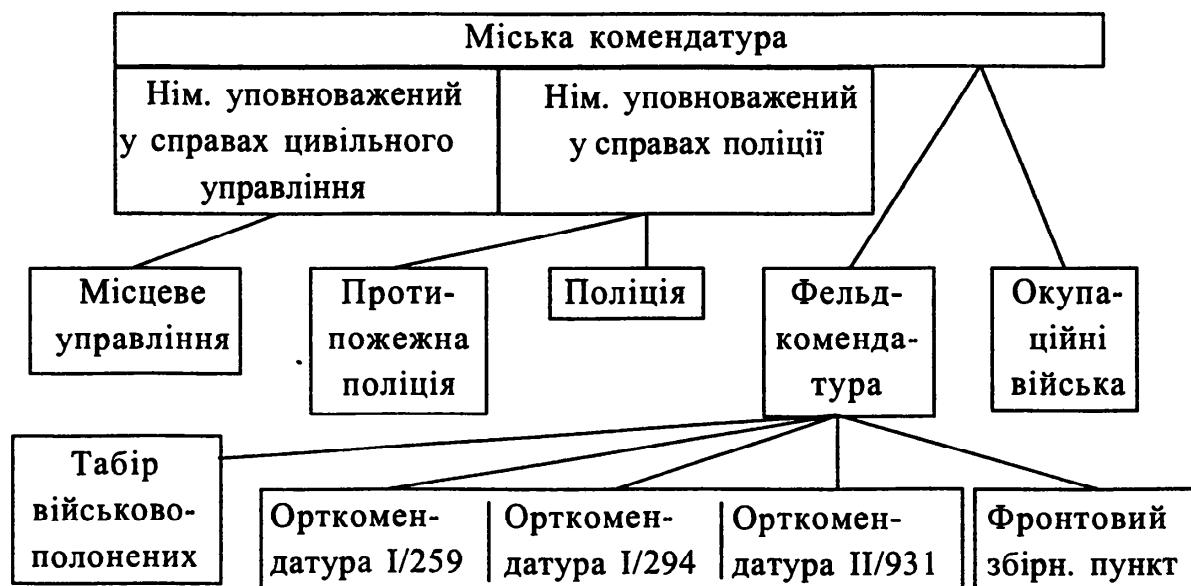
Комендант міста керував усією роботою через штаб тилового району. Його шефом був майор Галленслебен. Штаб становив собою складну військову установу, яка мала забезпечити безперебійне функціонування тилкових установ та забезпечити армію усім необхідним. Тепер він виконував і функції харківської комендатури. Окрім спеціальних структур, які мали займатися фронтовими збірними пунктами, трофеями, військовополоненими, створенням карт та щоденників бойових дій тощо, у штабі було близько десятка відділів, які, в свою чергу, поділялися на підвідділи. Так, перший відділ квартирмейстера під керівництвом оберлейтенанта Бергера був поділений на три підвідділи. Перший відповідав за організацію тилового армійського району, розміщення військ та військову безпеку тилового району. Другий – за шляхи, мости, засоби руху, амуніцію тощо. Третій – за облік персонального складу штабу, навчання співробітників, службове розслідування³². Відділ Іс опікувався пресою, пропагандою, зв'язками з партією, співробітництвом з СД та таємною фельдполіцією, релігійним вихованням та ін. Відділи ІІа та ІІб займалися кадровими питаннями, обліком військовослужбовців, їх соціальним забезпеченням. Відділи ІІІ, ІVб та ІVс керували відповідно судовою діяльністю, санітарно-медичною та ветеринарною справами.

На особливу увагу заслуговує діяльність відділу ІVа, який очолював інтендантрадник доктор Попп. Відділ поділявся на два підвідділи, які займалися питаннями постачання продовольства, обмундирування, амуніції та ін. у тісному зв'язку із відділом ІV-Ві та цивільним управлінням³³.

Задля розвантаження командних установ БА та 55-го армійського корпусу, бойових дивізій у здійсненні охоронних функцій у Харкові були запроваджені ще на початку окупації фельдкомендатура 787, яка розташувалася по вулиці Сумській, 54, а також три орткомендатури – «Норд»

(по вул. Сумській, 76), «Зюйд» (пл. Фейсрбаха, 12), «Вест» (вул. Тюремна, 24). Пізніше до них додалася орткомендатура «Нова Баварія»³⁴.

Обов'язки фельдкомендатури були визначені в наказі командування 55-го армійського корпусу ще 23 жовтня 1942 р. До кола її найважливіших завдань належали якомога швидше замирення міста за допомогою військ 55-го корпусу, термінове створення та охорона міського управління на чолі з бургомістром, створення української допоміжної поліції та підтримання спокою у місті, організація квартирного фонду для офіцерів та солдат, піклування про соціально-культурні установи для німецьких вояків (солдатські будинки, кіно, театри, лазні, пральні тощо), введення у дію підприємств з метою забезпечення німецьких потреб, підтримання доброго стану шляхів і регулювання руху, утворення та догляд за концентраційними таборами, повітряна та протипожежна безпека³⁵. Фельдкомендатурі 787 були підпорядковані три орткомендатури. Вони виконували аналогічні фельдкомендатурі завдання, але у своїх межах. Отже, поступово визначилась структура німецьких військових органів влади у Харкові, яку схематично можна виразити наступним чином³⁶:

Як співробітники із спеціальних питань до міської комендатури були прикріплені фахівці в поліцейських та управлінських питаннях. Тривалий час радником з питань управління міської комендатури і одночасно українського обербургомистра був вищий військово-управлінський радник Клаассен, який по війні, вже у 50-ті роки, був міським головою Геттінгена. В одному із своїх інтерв'ю він розповів про підвоєнну діяльність, у т.ч. з січня 1942 р. по серпень 1942 р. при харківській міській комендатурі, а з серпня 1942 р. по лютий 1943 р. при групі армій «В» у Харкові. «Співробітництво між місцевим та військовим управлінням, – стверджував Клаассен, – було відрадно добрим. Це сталося перш за все тому, що бургомістри знали, що їх прохання знайдуть розуміння з боку німецьких установ. Якщо інколи

виникали перегини, перш за все з боку СД, то вермахт прямо тут, у фронтовому районі, застосовував достатню владу. Тому тут навряд чи були «дикі робочі випадки», як у районі цивільного управління»³⁷.

Головною опорою військового управління в Харкові були німецькі окупаційні частини. Відразу після загарбання міста їх функції у північній частині Харкова здійснювала 239-а дивізія, а у південній – 57-а піхотна дивізія під командуванням генерала Достлера³⁸. Проте через три дні, після перекидання частин 239-ї дивізії у район Белгорода³⁹, функції охорони північної частини Харкова перейняла 68-а піхотна дивізія генерала Брауна, яка зазнала чималих втрат з початку війни, що сягнули 4272 чоловіка, у т.ч. 149 офіцерів та 644 унтерофіцерів⁴⁰.

У відповідності до наказів по дивізіях місто було поділене на окремі сектори охорони. На контрольованій 68-ю дивізією території, наприклад, було утворено три сектори – схід, центр, захід, – відповідальними за наведення та підтримання порядку у яких були 158, 168 та 196 полки⁴¹. Головні їх завдання полягали у тому, щоб, по-перше, заблокувати місто, перекрити вихід та вхід до нього, охороняти шляхи сполучень, примусити місцеве населення працювати. Стосовно охорони міста передбачалося забезпечити через спеціальну охорону діяльність найбільш важливих для життя підприємств, у т.ч. водогону, електропідприємств, млинів, вокзалів та ін., якщо вони не були зруйновані. Будь-яка спроба їх руйнувань мала усіма засобами запобігатися. Проти ворожих елементів треба було без коливань застосовувати жорсткі заходи. Спеціальні заходи передбачалися з метою підтримання безпеки військ у місті⁴².

Надалі, у ході поступового замирення міста та заведення в ньому нового порядку, відбувалися зміни у складі окупаційних військ. Після відводу 68-ї дивізії 2 грудня 1941 р. завдання окупаційних частин в рамках усього міста перебрала 57-а дивізія, яка була підпорядкована безпосередньо міській комендатурі Харкова⁴³. Ці функції дивізія виконувала до кінця січня 1942 р. Цікаво, що Гальдер в січні 1942 р. занотував у своєму щоденнику, що у Харкові підготовлене повстання і що 57-у дивізію наказано не виводити⁴⁴. Проте згодом вона все ж таки була виведена і перекинута на північ від Харкова в район Обояні⁴⁵. Функції оборони міста та підтримання у ньому порядку були повністю передані міській комендатурі. Вона завжди могла, якщо виникала необхідність, залучити до наведення порядку в місті не лише власне окупаційний гарнізон, але й розквартировані в місті війська. Про чисельність військових підрозділів, розташованих у Харкові, дає уявлення список військових частин на кінець 1941 р., який зберігається у військовому архіві м. Фрайбурга. На цей час у місті знаходилися командування 55-го армійського корпусу, окремі установи та підрозділи 6А, штаб 17-го армійського корпусу, керівні структури та підрозділи 57, 68, 100, 101, 157, 239, 194-ї піхотних дивізій, декілька груп економічної

інспекції «Південь», піхотні полки 179, 188, 196, 199, 229, 372, 513, 759-й, поліцейські батальйони та ін.⁴⁶ Як бачимо, це були значні військові сили німців. Щонайменше вони становили 110 тис. чоловік⁴⁷. Вони були головною опорою встановлення в місті нового порядку.

Таким чином, з перших днів окупації Харкова за заздальгідь розробленими планами, а також з урахуванням

накопиченого в ході воєнних дій в Україні досвіду в місті здійснювалася розбудова багатоступеневої системи влади з метою пригноблення місцевого населення. Характерною ознакою цього початкового періоду, який тривав з 24 жовтня 1941 р. до 9 лютого 1942 р., було те, що в умовах ще далеко неповної визначеності фронтних подій у районі Харкова, нагальної потреби швидкого замирення міста, зламу радянського руху Опору та приведення населення до повної покори, а також браку часу для формування самостійної місцевої комендатури її функції були покладені на керівні структури спочатку 55-го армійського корпусу, а згодом – тилового району 6А. Саме у їх розпорядженні були наявні сили та можливості для швидкої реалізації посталих завдань.

Новий етап розвитку військового управління в Харкові розпочався 9 лютого 1942 р., коли владу в місті перебрала фельдкомендатура 787, перетворена через відповідне кадрове посилення на штандорткомендатуру⁴⁸. А 28 лютого з Харкова до Богодухова вирушив і штаб тилового армійського району 585⁴⁹. Через особливе значення Харкова місто було передане з підпорядкування коменданту тилового армійського району 585 безпосередньо командуючому тилівим районом групи армій «В»⁵⁰. Комендантами міста у лютому – квітні 1942 р. були послідовно полковники Ланденбах та Льовеніх. 20 квітня комендантом Харкова став генерал-лейтенант Шмідт-Логан, якій обіймав цю посаду до середини жовтня 1942 р.⁵¹

У травні 1942 р. фронт почав стрімко рухатися на схід. Згодом це обумовило необхідність нового розмежування тилівих районів армій та груп армій. У результаті двох таких розмежувань з 19 липня 1942 р. кордон між оперативним тилом групи армій «Південь» та 6А став проходити по лінії: Чугуїв – Печеніги – Вовчанськ – Шебекіно – Гостіщево – Беленіхіно – Прохорівка – Мар'їно – Солнцево. Отже, значна частина Харківщини перейшла із армійського тилового району 585,

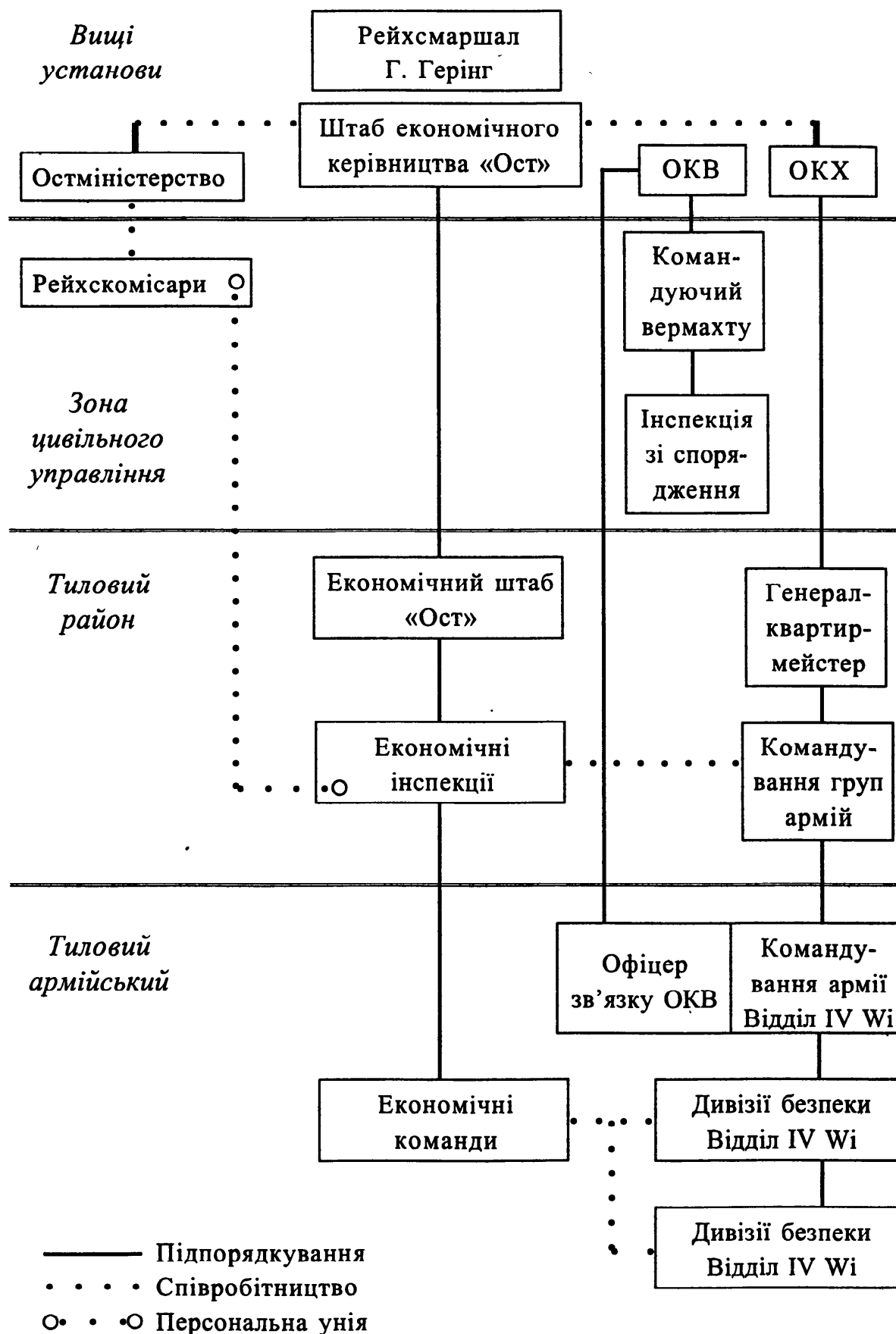
який рухався на схід разом із 6А, до тилового району групи армій «Південь»⁵². Останній, у свою чергу, також рухався на схід. З 1-го вересня 1942 р. Херсонська, Запорізька, Дніпропетровська, Полтавська і Київська області на схід від Дніпра були вилучені з тилового району групи армій «В» та перейшли до рейхскомісаріату «Україна»⁵³. До Харкова передислокувався штаб командуючого тиловим районом групи армій «В». Як було зазначено у його наказі, в тиловому районі групи армій «В» безпеку, замирення та управління загарбаною територією мали забезпечувати охоронні дивізії 213-та та 403-тя з підпорядкованими їм фельд- та орткомендатурами, а також міська комендатура «Харків»⁵⁴. Штадторткомендатура «Харків» підлягала безпосередньо групі армій «В» і відповідала за охорону міста. Охорона сільських районів Харківщини стала відтепер завданням 213-ї охоронної дивізії⁵⁵.

Таким чином, гарнізонній комендатурі Харкова, поки цей район відносився до тилового району 6А, були підпорядковані не тільки безпосередньо міський район, але й сільський район Харкова. У самому місті, яке, за твердженням німецького коменданта Шмідта-Логана, було важливим залізничним та шосейним вузлом та мало численні підприємства, які у все більшій мірі використовувалися у воєнно-економічних цілях та мали важливе значення для постачання військ, окрім міської гарнізонної комендатури, діяли ще три орткомендатури⁵⁶. Проте їх діяльність, за переконанням Шмідта-Логана, не забезпечувала виконання величезних завдань, які покладалися на місто. Тому для їх підсилення із складу 6А було додатково виділено штаб та два батальйони 610-го запасного полку⁵⁷.

У нових умовах, коли Харківщина була повністю окупована, а фронт рухався далеко на схід, три гарнізонні комендатури міста були підпорядковані 213-й охоронній дивізії, а та, у свою чергу, перевела орткомендатуру «Північ» (I/249) у Дергачі, «Південь» (I/259) – у Готню, «Захід» (I/824) – у Чугуїв. Був також виведений за межі міста 2-й батальйон 610-го піхотного запасного полку для охорони залізниць, шосе⁵⁸. За таких умов, на переконання коменданта Харкова, було неможливо за допомогою однієї штадткомендатури виконувати покладені на нього завдання. І тому він надіслав листи командуванню 6А, групи армій «В», а також вищому командуванню сухопутних військ, наполягаючи на поверненні у Харків трьох гарнізонних комендатур і 1-го та 2-го батальйонів 610-го піхотного полку. Тільки за цієї умови, відзначав комендант, було б можливим оперативно управляти містом та швидко замиряти його⁵⁹.

Цікаво, що як важливе обґрунтування своїх домагань комендант міста використав його важкий продовольчий стан, коли щоденно вмирало від голоду понад 30 чоловік, а продовольче постачання охоплювало лише незначну частину населення. Голод, за твердженням коменданта, погіршував настрої населення та міг легко призвести до ексцесів, безпорядків, актів саботажу, диверсій⁶⁰.

Структура військово-економічної організації «Ост»⁶⁸

Проте командуючий тилowym районом групи армій «В» не зважив на такі звернення харківського коменданта і не задовольнив їх, мотивуючи таке рішення повною відсутністю резервів. У своїх рекомендаціях він наголошував на необхідності організації оборонних заходів власними силами, удосконалюючи форми роботи та залучаючи до патрулювання об'єктів військові частини вермахту, що знаходилися у місті, створюючи з них допоміжні команди, зрештою, розширити штати самої комендатури⁶¹. Крім того до Харкова в цей час прибули начальники військ СС та поліції, а також жандармерії з метою перебрання в місті поліцейських функцій та організації відповідних поліцейських сил⁶².

Таким чином, через рік після захоплення Харків знаходився у тилowому районі групи армій «В». Його командуючий мав тут повну виконавчу владу і здійснював управління окупованою територією. В цій справі йому підлягали охоронні дивізії та оберфельдкомендатури, які мали для виконання цих функцій спеціальні відділи – VII (військове управління). Харківська міська комендатура була підпорядкована безпосередньо командуючому тилowого району групи армій «В» та здійснювала військові й управлінські завдання, у тому числі організації та нагляду за місцевим українським управлінням.

Управління та експлуатація окупованої німцями території України здійснювались як військовою, так і цивільною владою через широку мережу воєнно-економічних та адміністративних органів. В Радянському Союзі при розбудові органів економічного управління була створена управлінська система на інший лад, аніж у Західній Європі. Величезні простори та перебіг воєнних дій зумовили введення нової економічної організації. Її особливість полягала у тому, що у районах військового та цивільного управління були створені власні економічні управління, і тому з метою координації зусиль та спрямування їх роботи наказом Гітлера від 29 червня 1941 р. на чолі цієї військово-економічної організації був поставлений Г. Герінг як уповноважений з чотирьохрічного плану. У його руках було зосереджене загальне економічне керівництво окупованими східними областями⁶³. Загальну лінію економічної експлуатації розробляв створений у березні 1941 р. невеличкий орган – штаб економічного керівництва «Ост» (Wirtschaftsführungsstab Ost) під керівництвом статс-секретаря Пауля Кернера. Від нього виходили основоположні директиви. Поряд з ним власні плани економічної експлуатації загарбаних територій розробляло управління військової економіки та спорядження верховного головнокомандування вермахту (Wirtschafts- und Rüstungsamt der Wehrmacht) на чолі з генералом Томасом⁶⁴, який мав відповідних спеціалістів та зв'язки з цивільними міністерствами.

Практична підготовка та реалізація планів економічного пограбування завойованої території проводилася у економічному штабі

«Ольденбург», який з початком війни отримав назву «Ост». Він став центральною установою економічного керівництва на Сході. До нього увійшли представники різних структур – «чотирьохрічного плану», генерал-квартирмейстера, цивільних міністерств. Він був розділений на окремі управління – сільського господарства, промисловості тощо⁶⁵. Цій центральній установі були підпорядковані на місцях економічні інспекції (Wirtschaftsinspektionen) – по одній для кожного тилового району груп армій, а також для двох рейхскомісаріатів, усіх – п'ять. Економічним інспекціям були підпорядковані економічні команди. Спочатку нараховувалося 23 економічні команди та 12 їх філій⁶⁶, у тому числі дев'ять команд та чотири філії у тилу групи армій «Південь». Загальна чисельність персоналу складала 6485 чоловік⁶⁷.

Сфера діяльності економічних команд поширювалася на одну-дві радянських області. Проте у фронтових районах економічний штаб «Ост» не міг безпосередньо впливати на ситуацію через власні структури. Тому тут були введені офіцери зв'язку ОКВ, котрі підпорядковувались у військовому відношенні командуванню армії, але отримували «фахові» вказівки від економічного штабу «Ост». Головним їх завданням були підтримка армійського командування у забезпеченні постачання військ із зайнятих районів у відповідності до вказівок генерал-квартирмейстера та підготовка планового всеохоплюючого господарського використання території⁶⁹. Таким чином, на окупованій території СРСР була створена розгалужена система воєнно-економічної експлуатації загарбаних районів, яка нараховувала, за підрахунками Н. Мюллера, близько 10 тис. співробітників⁷⁰.

Певне уявлення про спрямованість німецького пограбування місцевих ресурсів може дати структура економічної команди «Харків», або Вікдо-15 (Wirtschaftskommando-15), яку до 5 лютого 1943 р. очолював підполковник Лінке, а надалі підполковник Фібан⁷¹. У складі Вікдо «Харків» були управління лісового господарства під орудою графа Турна і дві великі групи – сільського господарства під керівництвом вищого радника управління Вінеке та індустріальна група під керівництвом вищого військового радника управління Штіра. До складу групи сільського господарства входило чотири відділи – аграрної політики, виробничий, обліку і розподілу продукції та персональний. Виробничий відділ направляв діяльність установ – управління держмаєтками, української облземуправи, управи МТС та сільськогосподарського науково-дослідного інституту. До виробничого відділу входили 9 комендантів сільськогосподарських округ – гебітсландвіртів (Gebitslandwirt). Кожна округа була поділена на три-чотири райони, які очолювали районні коменданти – крайсландвірти (Kreislandwirt). Останнім, у свою чергу, були підпорядковані керівники господарських дворів.

До індустріальної групи Вікдо-15 входило 12 відділів, у тому числі відділи технічних вузів, постачання військових та цивільних установ кам'яним вугіллям і металом, продукцією хімічної, текстильної промисловості, будівельними матеріалами, паливом і мастилами та ін.⁷²

Головними функціями військово-економічної організації були заготівля продовольства та збір урожаю, захоплення сировинних ресурсів та запасів пального, збір трофейної та спеціальної техніки для різних галузей німецької промисловості, охорона та відновлення роботи ряду промислових підприємств, налагодження ремонту військової техніки та виробництво військового спорядження, розробка родовищ корисних копалин, мобілізація місцевої робочої сили для роботи на військових об'єктах тощо.

Цілком очевидно, що для ведення винищувальної війни необхідний був потужний розгалужений апарат насильства, який просувався б слідом за військовими і у тісній співпраці з вермахтом виконував би функції «замирення» загарбаної території. Проте офіційне прилучення вермахту до злочинних акцій гестапо, СД, СС та ейнцаггруп Гімлера, як було, наприклад, у Польщі, виявилось справою непростю, делікатною. Адже відомо, що існували писані та неписані закони війни, які забороняли каральні дії, спрямовані проти цивільного населення, військовополонених. Ці правила ведення війни, зафіксовані в ряді конвенцій та угод (особливо Гаазьких конвенціях 1899 і 1907 рр.), були визнані більшістю цивілізованих держав світу. Зважаючи на це, навесні 1941 р. відбулися переговори між керівництвом СС та вермахту. У результаті була досягнута угода між генералом Вагнером та Шелленбергом, яка стала основою підписаного 28 квітня 1941 р. фон Браухічем наказу «Впорядкування використання поліції служби безпеки та СД у межах сухопутних військ»⁷³. Наказ фактично встановлював спільну відповідальність СД та військових у справі замирення загарбаних територій, визначаючи основні завдання і вертикаль їх підпорядкування, регулюючи систему спільних дій та взаємну підлеглість.

У цілому, як було сказано в наказі, команди поліції безпеки мали виконувати свої завдання на власну відповідальність. Проте на марші, у питаннях постачання та розміщення вони підлягали військовому командуванню. Але в дисциплінарному та судовому відношенні ці групи залишались повністю у підлеглості шефа поліції безпеки та СД. «Вони отримують спеціальні розпорядження від шефа поліції безпеки та СД і підлягають обмеженню у своїй діяльності через накази армій»⁷⁴. Наказом передбачалося, що ейнцаггрупи та команди в межах своїх завдань та на власну відповідальність проводять «виконавчі» (читай: репресивні – А. С.) заходи на адресу цивільного населення, тісно співпрацюючи з абвером⁷⁵. На практиці ця угода обернулася допомогою вермахту у проведенні каральних акцій.

Усього було створено чотири ейнцацгрупи – А, Б, Ц, Д, до складу кожної з яких входило до 1000–1200 чоловік. На кожну тисячу припадало приблизно 350 есесівців, 150 шоферів та механиків, 100 співробітників гестапо, 80 – допоміжної поліції, 130 співробітників поліції порядку, 40–50 – кримінальної поліції та 30–35 співробітників СД, а також технічний персонал – перекладачі, радисти, телеграфісти тощо⁷⁶. В ейнцацгрупі Ц, яка діяла на території північної та центральної України, було біля 700–800 чоловік, із яких спочатку 20, а згодом 80 чоловік працювали в штабі⁷⁷. Групу очолював до початку жовтня 1941 р. бригадефюрер СС та генерал-майор поліції Отто Раш, а з початку жовтня – бригадефюрер СС Макс Томас. Штаб ейнцацгрупи Ц після її вступу до Києва 25 вересня 1941 р. залишався в місті до літа 1942 р. Надалі він переїхав до Старобільська, а в лютому 1943 р. – до Полтави.

До складу ейнцацгрупи Ц входили зондеркоманди 4а та 4б, а також ейнцацкоманди 5 та 6. З виникненням в Україні на початку 1942 р. стаціонарних установ СД ейнцацгрупа Ц продовжувала свою діяльність. Її начальник Макс Томас з 10 квітня 1942 р. обійняв посаду командуючого поліцією безпеки та СД в Україні, залишаючись одночасно шефом ейнцацгрупи Ц⁷⁸. Перші стаціонарні установи поліції безпеки та СД були утворені 6 лютого 1942 р. для «генеральної округи Миколаїв (штурмбанфюрер Шпан)» та «генеральної округи Харків (штурмбанфюрер д-р Кранєбіттер)»⁷⁹. Стаціонарні установи лише частково були укомплектовані персоналом ейнцацгрупи, бо її мобільні команди продовжували існувати.

Завдання ейнцацгруп полягало в тому, щоб захопити важливі державні папери, здійснювати перевірку осіб, вивчати настрої населення, особливо, однак, виявляти, ув'язнювати та ліквідовувати ворожі рейху групи населення. Зрештою, останнє завдання стало головним у діяльності ейнцацгруп⁸⁰. Жахливі «очищувальні акції» ейнцацгруп торкнулися головним чином комуністичних функціонерів, «азіатсько-неповноцінних», циган та євреїв. Ейнцацгрупи здійснили величезну кількість злочинів, за що Нюрнберзький трибунал назвав їх «гестапо на колесах». Лише зондеркоманда 4а, яка розгорнула найбільшу активність, знищила до 30 листопада 1941 р. 59018 чоловік⁸¹. Її командиром був зловісний Пауль Блобель. Спочатку вільний архітектор, він працював з 1935 р. в СД. Після нищення євреїв у Києві, Харкові, подальших акцій в Белгороді, Мелехові зондеркоманда 4а відправилась у вересні 1942 р. у напрямі Сталінграда. Після контрнаступу радянських військ вона перебувала до лютого 1943 р. у Курську і далі відступала через Конотоп, Бобруйськ до Мінська, де і була розформована⁸².

Керівники ейнцацгрупи Ц отримали по заслугах. Другий її начальник Макс Томас уникнув кари, вдавшись до самогубства 6 грудня

1945 р. Отто Раш, Пауль Блобель і Ервін Шульц були заарештовані й постали перед судом у Нюрнберзі. На процесі ейнцаггруп у 1948 р. О. Раш був віднесений до групи недієздатних, він помер 1 листопада того ж року. Пауль Блобель був засуджений до страти, а Ервін Шульц до 20 років ув'язнення⁸³.

Загальне керівництво виконавчою поліцейською службою на першому етапі окупації Харкова знаходилося в руках військових – штандортскомендатури. Задля цього до неї був прикомандирований підполковник фельджандармерії Роос, який і очолив цю справу. У його розпорядженні знаходились поліцейські частини та підрозділи регулювання руху⁸⁴. Вперше тверді наміри створити в Харкові поліцейські сили були викладені ще 23 жовтня 1941 р. у наказі командуючого 55-го армійського корпусу Фірова⁸⁵. Після захоплення Харкова 4 листопада 1941 р. у фельдкомендатурі 787 відбулася офіцерська нарада, де поряд з іншими питаннями спеціально було обговорено проблеми безпеки та замирення Харкова⁸⁶. На нараді відзначалося, що політичне становище у Харкові особливо важке. НКВС вдалося знищити матеріали про залишену агентуру та комуністів, і тому слід закривати ці діри власними розшуками, шляхом організації власних слідчих органів.

Завданнями політичного характеру мала займатися служба безпеки СД, спеціальна команда якої прибула в Харків на початку окупації і розташувалась у приміщенні по вулиці Пушкінській, 94. Ця установа виконувала накази свого відомства і працювала на власну відповідальність. Вона ліквідувала політичних агітаторів, керівних комуністів, замаскованих українських націоналістів⁸⁷. Співробітники СД носили сіру польову уніформу із відзнакою на лівому рукаві – чорний ромб із написом «SD»⁸⁸. Тривалий час на чолі харківської СД стояв штурмбаннфюрер (= майор) д-р Кранебіттер. Тисячі людей зникали у катівнях «гестапо», як у народі називали цю установу. Не було жодної великої репресивної акції, починаючи з ліквідації євреїв міста, до якої не була б причетна служба безпеки. Спочатку приміщення по вулиці Пушкінській, 94, а пізніше – по Сумській, 100 стали уособленням жорстокості та знущання над харків'янами, їх людської трагедії.

Замирення Харкова та наведення в ньому порядку вимагало створення розгалуженого поліцейського апарату. Вже на згаданій нараді 4 листопада 1941 р. була досягнута домовленість про те, щоб окупаційні дивізії з цією метою виділили із складу фельджандармерії придатних військових (оберфельдфебелів і навіть командирів підрозділів фельджандармерії), а також колишніх співробітників поліції порядку⁸⁹. Процес створення німецьких поліцейських сил Харкова зайняв певний час. На кінець 1941 р. у німецьких поліцейських силах Харкова нараховувалося 291 чоловік, причому їх чисельність швидко зростала. До 7 липня

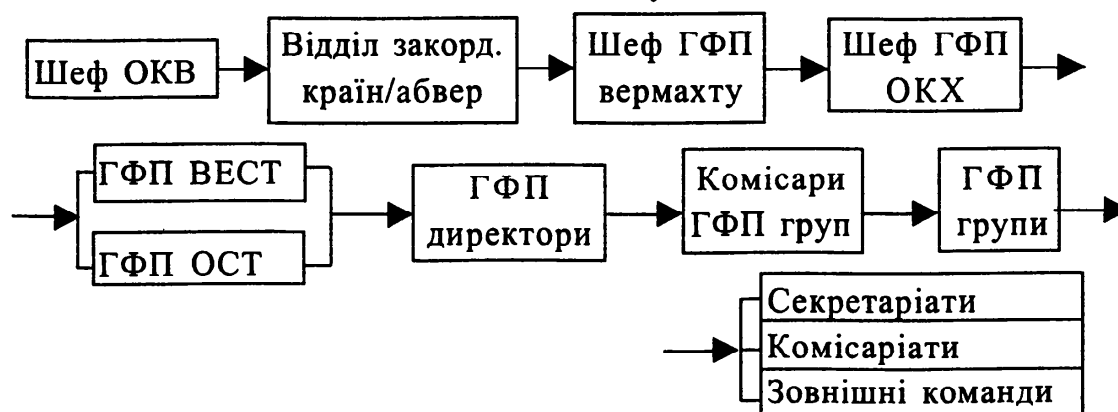
1942 р. вона збільшилася на 410 поліцейських, а в кінці листопада 1942 р. вже становила 1256 чоловік⁹⁰. Поліцейські сили Харкова восени 1942 р. склалися із спеціальних груп польової жандармерії та таємної польової поліції, команди поліції безпеки та СД, а також жандармерії та шутцполіції, підпорядкованих начальнику поліції порядку Харкова Кунгардту⁹¹.

Складовою частиною військ була фельжандармерія, яка поділялася на команди під керівництвом лейтенанта, підпорядковані фельд- та орткомендатурам. Їх завданням було викриття та розслідування порушень і злочинів цивільних осіб проти військ та цивільного населення, нагляд і контроль за дисципліною військ, регулювання руху, тюремна справа. Для посилення фельджандармерії їй надавалися представники місцевої служби порядку. Фельджандармерія носила уніформу вояків вермахту із смугою на лівому рукаві з надписом «фельджандармерія», вище якого був зображений оранжевого кольору орел⁹².

Поряд з фельджандармерією активну діяльність на окупованій території розгорнула таємна фельдполіція (Geheime Feldpolizei) – ГФП. Міжнародний трибунал у Нюрнберзі кваліфікував її дії як «гестапо вермахту» за те, що вона була спеціально створеним інструментом терору для ведення винищувальної війни. Вона виконувала у військах ті ж самі функції, що й гестапо та кримінальна поліція в рейху. Але, крім цього, ГФП реалізувала далекосяжні поліцейські завдання, спрямовані проти мирного населення та партизан. Ці функції, як і застосовані при їх здійсненні засоби і методи, нерозривно пов'язують ГФП із зловісним гестапо.

Перша група ГФП постала ще 2 серпня 1939 р. як учбово-тренувальна і поклала початок створенню ГФП для Другої світової війни⁹³. Таємна фельдполіція мала на меті проводити слідчо-оперативні дії в тилу військ заради виявлення та знешкодження ворогів рейху. У ході війни групи ГФП залучалися до охорони важливих воєнних об'єктів, забезпечення безпеки військових частин⁹⁴. На початку війни із співробітників імперської служби безпеки була створена навіть зондергрупа ГФП, яка використовувалася як особиста охорона Гітлера⁹⁵.

Керівництво ГФП знаходилося до 1944 р. в руках центральної установи – відділу «закордонні країни/абвер» ОКВ. Структура підлеглості відомства ГФП виглядала наступним чином:

Поліцайшеф сухопутних військ був керівником усіх без винятку приданих сухопутним військам підрозділів ГФП. Йому були підпорядковані начальники таємної фельдполіції «Ост» та «Вест». Оперативними одиницями ГФП були групи, а в особливих випадках – самостійні комісаріати. Групи були переважно децентралізовані у комісаріати, секретаріати та зовнішні команди і придані арміям, охоронним дивізіям, оберфельдкомендатурам⁹⁶. Штатна чисельність службовців групи ГФП складала в серпні 1939 р. 50 чоловік, а безпосередньо перед нападом на Радянський Союз – 95 чоловік (1 фюрер, 9 чиновників фельдполіції, 45 поліцейських та 40 чоловік військового допоміжного персоналу). Загальна кількість груп ГФП у сухопутних військах становила у 1939 р. – 15, у 1940 – 37, у 1941 – 43, у 1942/43 – 83 та у 1944 – 68⁹⁷.

Службовці фельдполіції рекрутувалися винятково з поліції безпеки (гестапо та кримінальної поліції) та були прикомандировані на час війни до вермахту. Усі кадрові питання вирішувалися спільно ОКВ і шефом поліції безпеки та СД. Чиновники ГФП мали службові відзнаки не вермахту, а поліції безпеки з додатком «фельдполіцай». Але службовці вермахту – солдати, унтерофіцери, – які використовувалися переважно як допоміжний персонал (караул, водії, писарі), мали військові звання. Вони становили рядовий склад у ході акцій ГФП проти партизан та цивільного населення.

У відповідності до службових обов'язків завданням ГФП було викриття та знешкодження центральної та місцевої зради, шпигунства, саботажу, ворожої пропаганди, підривної діяльності. ГФП мала консультувати всі військові установи у справах безпеки, проводити охоронні заходи у тилу військ, здійснювати поліцейські функції, якщо вони не входили, наприклад, до завдань фельджандармерії, а також необхідні розшукові заходи в особливих випадках⁹⁸. Проте акценти цієї діяльності змінювалися. У Західній Європі вона мала інший бік, аніж на Сході. У Нідерландах, Данії, Норвегії ГФП обмежувалась «таємно-поліцейським» захистом вермахту. У Бельгії та Франції вона використовувалась також як поліцейський репресивний орган для придушення акцій опору та вибіркового терору проти цивільного населення. На Сході, навпаки, ГФП практикувала з початком нападу на Радянський Союз постійну ескалацію терору проти партизан, комісарів, євреїв, зрештою, всіх «підозрілих», запроваджувала у життя зловісний «Наказ про комісарів»⁹⁹.

У ході війни маса ГФП була сконцентрована на зайнятій території СРСР з метою боротьби проти партизанського руху. Завдання полягало у тому, щоб перевірити на зв'язок з партизанами кожен підозрілу особу. У результаті в тиловому районі групи армій «Південь» ГФП перевірила в ході боротьби з партизанами в листопаді 1941 р. 11447 підозрілих осіб. З них 5193 було заарештовано, 737 розстріляні як партизани та саботажники та 2990 осіб переправлені в табір для військовополонених¹⁰⁰.

Дуже схожою була ситуація і в Східній Україні. В кінці 1942 р. тут діяло декілька груп ГФП, у т.ч. групи 739 (Сталіно), 719 (Чугуїв), 725 (Куп'янськ), 703 (Сумщина)¹⁰¹. Вони були підлеглими командуючому тилowym районом групи армій В, але у тактичному відношенні підпорядковані охоронній дивізії 213. На чолі груп ГФП стояли фельдполіцайкомісари, які підлягали фельдполіцайдиректору при охоронній дивізії та отримували від нього накази. Групи ГФП були розділені на підкоманди, на чолі яких були фельдполіцайсекретарі (відповідний ранг лейтенанта у вермахті). Ці команди базувались у невеликих містах і були моторизовані.

На Харківщині були розташовані дві групи ГФП – 725 та 719. Перша група охопила своєю діяльністю північ та північний схід області. Зовнішні команди цієї групи, чисельністю до 10 чоловік кожна, базувались у Вовчанську, Валуйках, Рубіжному, а штаб знаходився у Куп'янську¹⁰².

Група ГФП 719 охоплювала своєю діяльністю Харків та всю південну частину області. Штабна група знаходилася в Чугуєві і налічувала у жовтні 1942 р. 51 чоловік. На чолі її був фельдполіцайкомісар Шьофлер, у підпорядкуванні якого знаходились два фельдполіцайсекретарі (Єшке та Чанрель), перекладач, чотири писаря, три зв'язкових, 15 поліцейських, 13 водіїв¹⁰³. Штабна група здійснювала керівництво та координацію діяльності п'яти підкоманд – чисельністю 14 службовців у Харкові, у Балаклії – 8, Ізюмі – 10, Лозовій – 7, Краснограді – 7¹⁰⁴. Найбільшою була зовнішня команда у Харкові, яка розташувалась по вул. Чернишевській, 70. На чолі її стояв фельдполіцайкомісар Декер та його заступник фельдполіцайсекретар Брунтгалер. В грудні 1942 р. до команди входили вже 18 службовців, у т.ч. шість поліцейських, п'ять водіїв, один зондерфюрер, два перекладачі та два зв'язкових¹⁰⁵. Саме ця група і встановлювала на свій лад порядок у Харкові, переносючи методи поліції безпеки на українську землю.

У нашому розпорядженні є деякі звіти про діяльність групи ГФП 719 на Харківщині. Головним у її діяльності була боротьба із ворожими проявами з боку місцевого населення, попередження підричних акцій та знищення їх учасників, використання задля цього будь-яких методів та засобів. В одному із звітів повідомлялося про випадок, який стався в ніч на 7 вересня 1942 р., коли було здійснено диверсію щодо потягу Харків – Ізюм. Поблизу станції Балаклея було заміновано залізничну колію. Від вибуху вона майже не постраждала, але невеликих пошкоджень зазнав поїзд, який проходив у цей час. Поблизу від місця вибуху була знайдена сумка із посвідченням особи та список членів, за термінологією звіту, «бандитської» групи. Всіх їх розстріляли, але автора диверсії не було знайдено¹⁰⁶.

Для досягнення поставленої мети ГФП та фельджандармерія використовували будь-які методи та засоби боротьби. Коли, наприклад, у ніч на 14 листопада 1941 р. за командою з Воронежа була підірвана радіокерована міна у штабі 68-ї піхотної дивізії та загинули її командуючий генерал Браун і 12 військових, нова влада відповіла взяттям 1000 заручників.

50 із них були розстріляні наступного дня, а решта була запроторена до концентраційного табору в центрі міста, на чолі якого був підполковник фельдшандармерії та співробітник міської комендатури Роос¹⁰⁷.

Завданням ГФП була не лише боротьба з відкритими ворожими проявами з боку місцевого населення, але й попередження підривних акцій, ретельне вивчення взагалі настроїв місцевого населення. Групи ГФП щоденно направляли в штаб охоронної дивізії повідомлення про загальну ситуацію у районі. Крім того, вони готували кожного місяця докладні звіти про свою діяльність та повідомлення про становище і настрої населення на окупованій території. Один з таких звітів був підготовлений наприкінці 1942 р. і викликає чималий інтерес. «В такому великому місті, як Харків, – відзначалося в документі, – настрої населення, природно, залежить, головним чином, від постачання продовольства. Складається враження, що ті очікування, які населення поклало останньою зимою на німецькі установи, не виправдалися. Наступною зимою населення не очікує суттєвого покращення і тому розчароване. Провину за відсутність достатнього продовольства... покладають на німецьку окупацію.

Бідне населення тягнеться з ручними візками на село і обмінює там останній одяг на продовольство. По шляхах тягнуться довжелезні колони, які часто взагалі не перериваються. Але тепер, у відповідності до нового порядку, у цих міняльників на зворотній дорозі у Харків віднімають більшу частину виміняного продовольства німецькі установи, і тому пануюча проти німецьких інстанцій широка озлобленість зростає інколи з кожним днем.

В іншому, однак, видиме життя в Харкові має нормальний рух уперед... У теперішній момент не слід рахуватися із скільки-небудь ворожими діями з боку цивільного населення в районі групи. Але чи збережеться такий стан узимку, за складних продовольчих умов, питання залишається відкритим»¹⁰⁸.

Статистика діяльності групи ГФП 719 у 1942 р. має такий вигляд¹⁰⁹:

	<i>Вересень</i>	<i>Жовтень</i>	<i>Листопад</i>	<i>Грудень</i>
Перевірено осіб	1257	–	1339	1135
З них заарештовано	557	474	4501	43
Розстріляно	172	127	15962	
Переведено до табору	213	216	–	–

Її аналіз дозволяє зробити деякі висновки. У ході боротьби ГФП з «партизанами та підозрілими», а часто і під її приводом, були піддані репресіям широкі маси цивільного населення. Перевіркою була охоплена значна кількість осіб, особливо зважаючи на невеликий штат самої поліції. За таких умов неможливо було провести глибоку слідчо-розшукову

роботу, а отже, в поле зору поліції потрапляли випадкові люди. Дивним виглядає і великий відсоток тих, хто потрапив за ґрати. Як правило, це від третини і майже до половини перевірених. Безумовно, вражає і велика кількість знищених людей – приблизно третина заарештованих була розстріляна. Це свідчить про надзвичайну жорстокість та поспішний характер цієї відвертої розправи. Тим більше, що у повідомленні про «Положення та настрої населення в зайнятих районах» від 25 вересня 1942 р. фельдполіцайкомісар Шьофлер повідомляв, що на Харківщині сьогодні «не слід рахуватися із скільки-небудь ворожими діями з боку цивільного населення в районі групи»¹¹⁰. Отже, зрозуміло, що за таких умов маховик репресій був спрямований проти невинного місцевого населення, яке не брало активної участі у ворожій новій владі діяльності.

Таким чином, ГФП широко використовувала на Сході, як навряд чи жодна інша формація вермахту, терор та насилля в повсякденній діяльності. Легенда про «чистий вермахт», який вів «нормальну» війну, в той час, як зондеркоманди Гімmlера робили свою брудну справу позаду фронту, наочно спростовується на прикладі ГФП.

Поліція вермахту власними силами не могла впоратися із завданнями замирення міста та підтримання в ньому порядку, тим більше, що вона виконувала переважно спеціальні завдання. У відповідності до наказу Гітлера від 17 червня 1941 р. «поліцейське забезпечення» східних територій покладалося на рейхсфюрера СС і німецької поліції. Він призначав верховних начальників СС і поліції (Hoeheren SS- und Polizeifueherer), які були вищими поліцейськими чиновниками в рейхскомісаріатах. За погодженням із військовою адміністрацією їм підпорядковувались також підрозділи СС і поліції, які діяли в тилкових районах груп армій. Верховні начальники СС і поліції (ВССПФ) служили організаційній інтеграції СС і поліції, як і «політичній активізації на регіональному рівні»¹¹¹. В указі про встановлення цієї посади відзначалося: «Необхідно, щоб для мобілізаційних випадків усі підпорядковані рейхсфюреру СС і шефу німецької поліції сили (поліція порядку, поліція безпеки, підрозділи СС) підлягали в рамках військової округи спільному начальнику»¹¹². Конкретні завдання ВССПФ були визначені в спеціальних «Службових вказівках» від 18 грудня 1939 р.¹¹³

Структури СС і поліції на окупованих територіях мали подвійне підпорядкування: з одного боку – ВССПФ, а з іншого – відповідному головному управлінню СС в Берліні¹¹⁴. ВССПФ при рейхскомісаріаті України був Корземанн¹¹⁵. У великих містах, центрах генеральних округ, з метою об'єднання поліцейських сил, були запроваджені посади начальників СС і поліції (ССПФ), підпорядковані рейхсфюреру СС та ВССПФ в Україні. Всього в Україні було 10 ССПФ¹¹⁶.

У Харкові спочатку, за твердженням Клаассена, посада начальника СС і поліції не була запроваджена і функції поліції безпеки виконувала СД¹¹⁷. Проте в серпні 1942 р., коли Харків перейшов у підпорядкування

командуючого тилу групи армій «В», тут була запроваджена посада ССПФ. Ним став бригадефюрер СС і генерал-майор поліції Тенсфельд¹¹⁸. Він прибув у Харків разом із своїм штабом, а також начальниками поліції порядку, охоронної поліції та жандармерії¹¹⁹.

Загальнополіцейські функції у місті мала виконувати поліція порядку, яка складалася, у відповідності ще до указу від 26 червня 1936 р., з шуцполіції, жандармерії, поліції пожежної охорони та деяких інших підрозділів¹²⁰. Вона виконувала різноманітні завдання від патрульної служби на місцях і до повного, часто багатотижневого, використання на фронті у лавах вермахту за особливо критичних обставин. Її головне завдання полягало у забезпеченні безпеки зайнятих районів. Проте навіть значних німецьких поліцейських сил було явно замало для наведення порядку в Харкові. І тому нова влада залучала до служби в поліції порядку місцеве населення. Враховуючи це, на кінець листопада 1942 р. загальна чисельність шуцполіції в місті становила 313 німців та 761 українець, а жандармерії відповідно 943 та 605¹²¹. Начальником поліції порядку в Харкові був Кунгардт¹²². Йому підлягали начальник шуцполіції майор, а з березня 1943 р. підполковник Еріх Мюллер¹²³ та начальник харківської жандармерії майор, а з серпня 1942 р. підполковник Рудольф Замек¹²⁴.

Використання місцевого населення в окупаційних поліцейських силах мало свою історію. У загальних інструкціях німецького командування групи армій «Південь» про окупаційну політику в Україні від 11 липня 1941 р. був спеціальний розділ «Українська міліція». В ньому говорилося: «В інтересах підтримки порядку і охорони життєво важливих для українців установ і споруд доводиться миритися із створенням неозброєної української міліції. Її чисельність, за винятком невеликих населених пунктів, не повинна перебільшувати 1% населення... В особливих випадках ...мова може йти лише про легке озброєння...»¹²⁵.

В Україні вже з перших днів окупації почалося створення української міліції, яка згодом все більше ставала непідконтрольною німецькій окупаційній владі і опікувалася питаннями розбудови української державності та місцевого самоврядування. Проте такий перебіг подій не влаштовував окупаційну владу. Враховуючи велику потребу в спеціальних поліцейських силах та неприйнятність існування малоконтрольованої місцевої міліції, рейхсфюрер СС та шеф німецької поліції Гімmlер видав 6 листопада 1941 р. указ про створення спеціальних поліцейських сил із місцевого населення, або наказ про так званий «шуцманшафт» (Schutzmannschaft)¹²⁶. Виконуючи директиву Гімmlера, ВССПФ України видав 18 листопада 1941 р. наказ про «розпуск непідконтрольної української міліції» та організацію «шуцманшафту». У наказі йшлося про необхідність залучення до «шуцманшафту» найкращих представників української міліції та про обеззброєння і лікві-

дацію решти української міліції¹²⁷. Поряд із створенням загальних поліцейських сил у цьому наказі йшлося про необхідність набору із середовища української міліції людей для допоміжної поліції, яка б знаходилася у розпорядженні вермахту та охороняла військовополонених і регулювала рух транспорту.

У Харкові допоміжна поліція (Hilfspolizei – хільфсполіція) стала створюватися незабаром після окупації міста та покладення завдань наведення порядку в місті на фельдкомендатуру 787¹²⁸. Командування 55-го армійського корпусу у спеціальному «Положенні про службу порядку в Харкові» поклало на неї завдання створення допоміжної поліції. Була встановлена верхня межа кількості хільфсполіцаїв у 1000 чоловік¹²⁹. Озброєнням допоміжної поліції мали бути дубинки, багнети та інша холодна зброя. Вогнепальна зброя допоміжній поліції була заборонена. Начальником допоміжної поліції мав бути бездоганний, вірний, надійний, енергійний українець. Таким був визнаний Б. Коник, який прибув у Харків із Західної України та був членом ОУН (м). У грудні 1941 р. він розпочав формування української поліції. Незабаром її перші підрозділи були розташовані на вулиці Єпархіальній та в провулку Короленка. Поліція була організована по районах, і вже до літа 1942 р. в Харкові була 21 поліцейська ділянка. Вони підпорядковувалися не райбургомістрам, а безпосередньо штабу міської поліції, який спочатку знаходився по вулиці Короленка, 4, а з січня 1942 р. – у приміщенні гестапо по вулиці Сумській, 100¹³⁰. Серед командного складу поліції було чимало українських націоналістів – вихідців із Західної України, а рядовий склад рекрутувався з військовополонених червоноармійців та місцевої української молоді. Військове навчання проводили німецькі інструктори та особисто Б. Коник. Він же піклувався і про політико-виховну роботу, проводив політичні бесіди, часто в націоналістичному дусі. В кінці 1941 – на початку 1942 р. Б. Коник організував декілька демонстративних проходжень поліцейських загонів з оркестром та виконанням українських пісень і гімну «Ще не вмерла Україна»¹³¹.

Ясна річ, такі дії Б. Коника не завжди подобалися німцям, хоча він і демонстрував відданість новій владі. До того ж у складі української поліції були виявлені радянські агенти. В кінці 1941 р. СД заарештувала трьох українських поліцаїв, які нібито підбурювали дезертирувати 34 своїх однослуживців. За свідченням німецьких агентів у поліції, арештовані працювали на радянську розвідку та мали завдання встановити розташування й сили німецьких військ¹³². Отож, коли німці розпочали в Україні репресії і проти мельниківців, Б. Коник був відсторонений від керівництва харківською поліцією і зважив за краще навесні 1942 р. поспішно залишити Харків. Замість нього начальником харківської поліції був призначений колишній полковник петлюрівської армії Мінжулинський. На цій посаді він перебував менше півроку. Потім

був заарештований та вивезений до Німеччини¹³³. Сформовані поліцейські підрозділи Харкова були перекинуті в травні 1942 р. у напрямі Ізюм – Красноград для ліквідації прориву Червоної армії, а далі скеровані в напрямку Сталінграда. Влітку 1942 р. формування українських поліцейських батальйонів було припинене через великий вплив у них українських націоналістів та неповну підконтрольність¹³⁴. Проте, як відзначалося, залишки колишньої української поліції в Харкові мали місце і восени 1942 р., коли в охороні тракторного заводу було задіяно 74-х представників «української міліції», створеної ще в листопаді 1941 р.¹³⁵

До літа 1942 р. використання місцевого населення з поліцейською метою було впорядковане. Допоміжні поліцейські сили зі складу місцевого населення в тилу групи армій «Південь» поділялися на такі підрозділи:

- 1) допоміжну караульну поліцейську службу – хільфсвахманшафтен (Hilfswachmannschaften) – «хіва»;
- 2) допоміжну поліцію – хільфсполіцай (Hilfspolizei) – «хіпо»;
- 3) охоронну поліцію вищих начальників СС та поліції – шutzманшафт (Schutzmannschaft).

Для військової адміністрації першочерговим завданням була організація допоміжної караульної поліції. Вона підтримувала війська та комендатури в проведенні караульної служби та виконанні охоронних завдань. Завданням «хіви» було забезпечення безпеки установ вермахту, шляхів, вокзалів, мистецьких закладів, вартування військовополонених. Хіва боролася проти партизан, проведення диверсій, саботажних акцій¹³⁶. Отже, «хіва» мала особливу цінність для військових та повністю знаходилась в їх розпорядженні. Вона формувалась із звільнених з полону військовополонених та завербованих цивільних. Чисельність «хіви» не була обмежена та визначалася виключно військовими потребами. «Хіва» використовувала радянську військову уніформу або стару німецьку форму. На лівому рукаві поліцейські носили пов'язку шириною 10 см із написом: «На службі німецького вермахту». Ця пов'язка мала штемпель німецької установи. Кашкет або шапка мала синьо-жовту кокарду. «Хіва» була озброєна радянськими гвинтівками та пістолетами. Вона мала повноваження лише щодо місцевого цивільного населення і ніколи – до німців. Отже, «хіва» служила доповненням існуючим у недостатній кількості німецьким сторожовим, патрульним, караульним частинам та мала військові завдання.

У Харкові створення «хіви» при місцевій комендатурі відбувалось особливо інтенсивно навесні та влітку 1942 р. На початку серпня 1942 р. її чисельність становила 455 осіб¹³⁷. Проте вона вже не задовольняла потреб військових. Місцевий комендант генерал Шмідт-Логан звернувся до командування групи армій «В» за дозволом встановити

чисельність «хіви» в 700 чоловік. Такий дозвіл був даний, і чисельність харківської «хіви» зросла на 250 чоловік¹³⁸.

Українська допоміжна поліція перебувала на службі у місцевої адміністрації – фельдкомендатури та орткомендатур з метою виконання поліцейських функцій, наведення та підтримання порядку в місті й виконання завдань безпеки. До активної боротьби проти партизан вона залучалася лише у виняткових випадках. Зазвичай сили «хіпо» становили приблизно 1 % від кількості наявного місцевого населення. «Хіпо» була підлеглою фельдкомендатурі та орткомендатурам, які повністю визначали її завдання та віддавали накази. Але фінансування «хіпо» здійснювалося за рахунок місцевих бюджетів. Озброєна вона була трофейною радянською зброєю – гвинтівками та пістолетами. Спеціальної уніформи «хіпо» не було, а поліцейські носили або цивільний одяг, або червоноармійську уніформу, могли також носити стару німецьку військову форму. На лівому рукаві поліцейські носили синьо-жовту пов'язку шириною в 10 см із чорним написом «На службі німецького вермахту». Пов'язку штемпелювали фельд- або орткомендатури. Після переходу певної території від військових до цивільної адміністрації «хіпо» могла перетворюватись у «шуцманшафт», підлеглий вищому СС і поліцайфюреру¹³⁹. З цього часу використання та забезпечення «шуцманшафту» у всіх питаннях ставало виключно справою вищого СС та поліцайфюрера.

Як уже зазначалося, основоположний наказ щодо створення «шуцманшафту» Гімлер видав 6 листопада 1941 р. У відповідності до нього ці поліцейські сили створювалися у чотирьох категоріях: «шуцманшафт» окремої служби у містах та сільській місцевості; «шуцманшафт» у замкнутих підрозділах; «шуцманшафт» пожежної безпеки та допоміжний «шуцманшафт». До «шуцманшафту» окремої служби могли бути залученими місцеві поліцейські національні формування, які існували до цього указу. До пожежної безпеки могли бути залученими усі без винятку попередні організації. Допоміжний «шуцманшафт» мав створюватися за особливою потребою та на вимогу вермахту. Замкнуті підрозділи «шуцманшафту» поділялися на батальйони, роти, взводи та відділення¹⁴⁰. Була встановлена і приблизна квота набору місцевих жителів у «шуцманшафт». Кількість поліцейських мала відповідати приблизно співвідношенню 1 поліцейський на 500 мешканців¹⁴¹. Уся без винятку українська поліція, яка перебувала на службі окупаційної влади, не підлягала законам воєнної підсудності цивільного населення. За скоєні протизаконні дії притягнення поліцейських до відповідальності мало відбуватися за згодою воєнної влади або німецьких поліцейських чинів¹⁴².

У Харкові будівництво «шуцманшафту» розпочинається в липні 1942 р. із докорінними змінами в ситуації на радянсько-німецькому

фронті та переходом міста у підпорядкування безпосередньо начальнику тилу групи армій «В». 27 червня 1942 р. до Харкова прибув штаб начальника військ СС та поліції разом з начальниками поліції охорони порядку (орднунгсполіції – Ordnungspolizei), жандармерії та охоронної поліції (шуцполіції – Schutzpolizei)¹⁴³. Чисельність німецьких службовців поліції перевищила 400 чоловік¹⁴⁴. Незабаром була видана директива про організацію у Харкові «поліції окремої служби»¹⁴⁵. У відповідності до неї з 20 липня 1942 р. виконавча поліцейська служба у місті Харкові переходила від вермахту до «шуцманшафту» окремої служби. Його організація доручалася командуванню німецької шуцполіції. «Шуцманшафт» мав будуватися за взірцем німецької охоронної поліції, і діяльність його відбувалася під постійним її наглядом. З цією метою в німецькій шуцполіції запроваджувалася посада офіцера з нагляду. Він здійснював загальний нагляд, а фактично керував місцевим «шуцманшафтом». Для цього він мав необхідний німецький персонал.

Українське керівництво «шуцманшафтом» здійснював комендант разом зі штабом, до якого входили різні відділи. Відділ 1а – організація та навчання поліції; 1в – зброя, боєприпаси, спорядження; 1с – управління; 2а, в – персональні; 2с – дисциплінарний та судовий. Існували також відділи протиповітряної та хімічної оборони, санітарно-медичний¹⁴⁶.

Комендантом «шуцманшафту» був призначений Щербінський¹⁴⁷. Свої завдання він виконував, як було записано в службових записах, за розпорядженнями німецького офіцера з нагляду. Ним був призначений майор шуцполіції Чиган¹⁴⁸. «Шуцмани» носили формений або цивільний одяг з обов'язковою пов'язкою на лівому рукаві із штемпелем і написом німецькою та українською мовами «Поліцейський №... м. Харків», «Schutzmann № ... Charkov».

У ході створення нової поліцейської організації у Харкові був здійснений перехід до нового районування міста, відповідно до 10-ти поліцейських дільниць, які були об'єднані у два округи. До першої входили 1, 2, 6, 8, та 10 дільниці, а до другої – 3, 4, 5, 7 та 9, а також дільниця зовнішньої охорони¹⁴⁹. Влаштування та організація поліцейських дільниць доручалися німецькому офіцеру з нагляду при поліцейській дільниці, який отримував накази від офіцера з нагляду при командуванні поліції. Крім нього до складу кожної дільниці та округи входило ще 3–4 німецьких співробітники, а отже, всього в «шуцманшафті» нараховувалося до 50–60 співробітників¹⁵⁰.

До кожної поліцейської дільниці входили український комендант та його заступник, двоє вартових, два перекладачі, «шуцмани» у двох змінах та допоміжний персонал – писар, поліцейський спеціального призначення, поліцейський служби донесень, діловод. Служба поліцейської дільниці поділялася за своїми завданнями на службу в установах, постову службу, регулювання вуличного руху та спеціальну службу¹⁵¹. Поліцейські постової служби поділялися на дві групи, кожна з яких

позмінно відбувала службу протягом 24 годин, із яких 12 годин припадали на патрульну службу. Для регулювання вуличного руху шуцполіція виставляла пости вздовж Миколаївсько-Московської дороги, від площі Вермахту (Свободи) вздовж Сумської, по Катеринославській та інших важливих шляхів сполучень¹⁵². Під час служби вдень поліцейські носили дубинку, вночі та в особливих випадках – гвинтівку.

Чисельність «шуцманшафту» для Харкова була встановлена в 1000 осіб¹⁵³. Встановлене раніше співвідношення 1 «шуцман» на 500 чоловік місцевого населення було підкореговане 21 липня 1942 р. вищим СС та поліцайфюрером України. Тепер старе співвідношення мало розглядатися як відправне. Там, де вимагали обставини та були для цього можливості, кількість «шуцманів» могла бути збільшеною¹⁵⁴. До «шуцманшафту» набирали чоловіків у віці 18–45 років. Після їх відповідної перевірки вони підписували «Зобов'язання про виконання служби при охоронній поліції» терміном на один рік, де йшлося про безумовне виконання всіх наказів німецького командування та вищих начальників «шуцманшафту». Після цього «шуцман» приймав присягу, де зобов'язувався бути вірним, сміливим, сумлінно виконувати службу, особливо в боротьбі проти ворога народів – більшовизму¹⁵⁵.

До обов'язків «шуцманів», у відповідності до службової інструкції, входили встановлення та підтримка громадського спокою, порядку та безпеки в місті, відбування постової та патрульної служби, запобігання злочинним діям, затримка порушників порядку та передача їх, у разі потреби, поліції безпеки, охорона життя і власності «рейхс»- та «фольксдойчів», а також місцевого населення, боротьба із злочинцями і бандами, підтримка німецьких та союзних військових, спостереження за рівнем цін, ін. Лише протягом 26–31 грудня 1942 р. 10-ма поліцейськими дільницями міста було зареєстровано 39 злочинів, за які було заарештовано 25 осіб. Одночасно було зареєстровано 35 інших порушень¹⁵⁶.

Нерідко українські поліцаї виявляли брутальність і навіть жорстокість у ставленні до своїх співвітчизників, на що вказували навіть німці¹⁵⁷. Професор медицини Є. Г. Щербина по війні поділилася своїми враженнями: «...Важко було бачити поліцаїв. Наших полонених вели. Ми купили хліба, щоб їм дати. Одна жінка біжить за ними. Навіть німець потупився, зробив вигляд, нібито нічого не бачить, але наш поліцай штовхнув полоненого ногою у живіт...»¹⁵⁸. Народні маси віддячували їм своєю нелюбов'ю та часто неприхованою ворожістю.

24 жовтня німецькі війська захопили Харків. Перші декілька днів місто фактично було віддане на поталу воякам вермахту. Вони вішали, розстрілювали під виглядом боротьби з опором та саботажем, гвалтували жінок, грабували. В місті панувало повне свавілля військових.

Пізніше офіцер-інтендант відділу II-в штабу 55-го армійського корпусу таким чином характеризував ситуацію в Харкові на початку

окупації: «Щоденно до штадткомендатури надходили купи повідомлень: грабунок солдатами цивільного населення, вилучення продовольства, незаконні конфіскації майна, згвалтування жінок... Одну молоду жінку солдати затягнули в підвал і там ушістьох, один за одним, згвалтували... Командуючий генерал наказав розглядати ці випадки не в судовому порядку, а дисциплінарному – через відділ II-в»¹⁵⁹.

Великих масштабів набули реквізиції продовольства і майна й відверті пограбування. Завідуючий кафедрою математичного аналізу Харківського університету професор М. М. Марчевський в жовтні 1943 р. згадував про початок окупації: «Зайнявши Харків, частини одержали певну свободу насильного відбору майна, попросту грабунку, тому що в той дім, де жила моя теща, нагрянули німці великою компанією і, вже не згадуючи ніякі єврейські квартири, стали брати речі, які належали особисто їй та її дочці... Мої спроби щось пояснити ні до чого не привели. Навпаки, солдат у грубій формі заявив: «Нам донесли, що ви зберігаєте у себе зброю...». Крім речей вони взяли дещо з харчових припасів, не виключаючи навіть невеликого запасу сурогатного кофе. Взяті були предмети обстановки і килим. Килими їх особливо цікавили. Із особисто моєї квартири... вони взяли порівняно небагато: фотоапарат «ФЕД» і шахтарський ліхтар...»¹⁶⁰.

Завідувачка кабінетом математики Харківського обласного інституту вдосконалення вчителів Н. І. Пукалова розповідала таку історію з цих пограбувань: «Вони робили так. Входять. Вони ж славляться своєю коректністю. Тихо стукають. Ви відкриваєте. Входять, відкривають всі шафи. У мене був мікроскоп, взяли його... Взяти патефон, золотий ланцюжок, срібний портсигар... Вони приходили кожний день і вже потім вирішили взяти у мене піаніно. Я побігла до коменданта і почала просити, що я одинока пенсіонерка. Удалося його умовити. Він сказав офіцеру..., що у мене не можна брати. Цей офіцер ударив мене по обличчю за те, що я сказала коменданту, другий раз ударив у спину, сказав «гут» і пішов»¹⁶¹.

Безумовно, зовнішня форма процесу пограбування була різною, від відвертого розбою та свавілля, грубої наруги над людською гідністю і до таких «ввічливо-коректних дій», які не змінювали сутності подій. Спочатку перевага надавалася цінним речам – дорогоцінним металам, оптичним приладам, взагалі апаратам та приладам, які використовувались у наукових цілях або у побуті, килимам, стародавнім речам тощо. 20 грудня 1941 р. бургомістр 16-го району сповіщав коменданта про те, що німецькі вояки вдираються до помешкань та під виглядом обшуків і реквізицій забирають усі цінні речі¹⁶².

Згодом, особливо з настанням морозів, увага окупантів була прикута також до теплого одягу. Поряд з тим, що комендант видав спеціальний наказ про здачу для потреб німецької армії кожухів, валянок та інших теплих речей¹⁶³, вояки безцеремонно грабували місцеве населення.

«Професор геодезії М. В. Вяхірев ішов вулицею. Було 30°C морозу. Німецькі солдати зняли з нього шубу. Його скарга до комендатури була зустрінута сміхом»¹⁶⁴.

Ніхто не був застрахований від насилля, навіть ті з харків'ян, хто пов'язував з німцями свої надії і очікував на зміни. Це справляло гнітюче враження. Оксана Соловей писала у своїх повоєнних спогадах: «Німці поводяться, як на мене, дивно: забачать на комусь добрі чоботи – роззувайся на снігу, порядну шубу – скидай на морозі, навіть рукавиці відібрали в жінки, що несла воду. Ходити небезпечно: вчиняють облави, хапають заручників. Вішають, розстрілюють. Сторожа 18-ї школи, літнього і хворого, вивели за поріг, прошили кулями... Незрозуміло, боляче, огидно, а все одно дихається супроти минулого наче легше. Вперше в житті я не роздумую, якою мовою заговорити, якою відповісти...»¹⁶⁵.

Чимало було випадків, коли солдати забирали не тільки цінні речі, але й взагалі конфісковували приміщення. Проте таке свавілля створювало вже загрозу боездатності військових частин, підривало дисципліну та керованість військами. Тому німецьке командування поступово розгортає боротьбу проти таких самочинних дій. На це були спрямовані й накази коменданта міста. Але вони не відразу приносили бажані результати. 8 січня 1942 р. комендант міста видав наказ, п'ятий пункт якого називався «Вирок за пограбування». Він був такого змісту: «Всупереч виданим наказам про категоричну заборону вторгнення в цивільні помешкання двоє унтер-офіцерів привласнили речі, у яких не було особливої потреби. При цьому були також відібрані зібрані на зиму продовольчі припаси цивільних громадян, хоча через достатнє харчування військових в них не було потреби. Продукти не були передані для споживання військам, тому що вони були неякісними. Польовий суд засудив обох до ув'язнення на 1,5 місяці та до пониження в чині»¹⁶⁶. Іншого разу 58 солдатів вермахту зайняли помешкання цивільних громадян. За це четверо з них були передані військовому суду, а решта – покарані в дисциплінарному порядку¹⁶⁷.

Масові пограбування та конфіскації ставили багатьох харків'ян у дуже скрутне становище, часто на межу виживання. Проте не вони були найбільш жахливою стороною підкупаційного буття. Його найбільш жахливою стороною стали терор та репресії проти місцевого населення. Вони не були лише свавіллям місцевої адміністрації та окупаційних військ, а мали часто заздалегідь спланований характер.

Програмою дій на Харківщині для вояків вермахту став наказ командуючого 6А генерала-фельдмаршала Вальтера фон Рейхенау від 10 жовтня 1941 р. «Поведінка військ на Сході»¹⁶⁸. Приводом до нього стало погіршення оперативного становища армії та поширення діяльності партизанських загонів. Головним у наказі було створення

командуючим образом смертельного ворога – «єврейського більшовизму». Знищення східноєвропейського єврейства було проголошено відплатою за здійснені ним злочини. Головною метою військової кампанії проти «єврейсько-більшовицької системи Рейхенау визначив повний розгром державної могутності СРСР та викорінення азіатського впливу на європейську культуру.

«Солдат на Сході, – підкреслювалось у наказі, – не тільки борець за перемогу військового мистецтва, але й носій неблаганної народної ідеї і месник за всі звірства, завдані німцям та спорідненим народам. Тому солдат повинен мати повне розуміння необхідності суворості, але справедливої розплати єврейських недолюдків...»¹⁶⁹. Рейхенау вимагав далі драконівських заходів у боротьбі з ворогом позаду лінії фронту. Він закликав не брати в полон підступних, жорстоких партизан і виродків – жінок¹⁷⁰.

Стосовно мирного цивільного населення Рейхенау наголошував на тому, що якщо воно не виявляє активності в боротьбі проти більшовизму, займає вичікувальну позицію, то хай люди не скаржаться на те, що з ними поводяться як з прибічниками радянського ладу, і тому не тільки годування місцевих жителів та військовополонених із польових кухонь є такою ж неправильно зрозумілою гуманністю, як і роздача цигарок і хліба. І взагалі поводження з ними має бути таким, щоб «страх перед німецькими заходами був сильнішим за загрози з боку бродячих більшовицьких залишків»¹⁷¹. Звідси, підкреслює Рейхенау, солдат має виконати подвійне завдання:

1. Повне знищення більшовицької ереси, радянської держави і її збройних сил.

2. Нещадне викорінення ворожої хитрості та жорстокості і тим самим забезпечення безпеки збройних сил Німеччини в Росії¹⁷².

Отже, Рейхенау розцінював російську кампанію як винищувальну війну¹⁷³ і здійснював її нещадними способами. Його наказ був програмою і законом для особового складу дивізій.

Гітлер розцінив ініціативу Рейхенау як «чудову». Тому ОКХ передало наказ Рейхенау всім групам армій та арміям і запропонувало їм видати відповідні розпорядження¹⁷⁴. Згодом Гітлер виявив свою вдячність: після того, як був усунений від командування групою армій «Південь» фон Рунштедт, він передав 9 грудня 1941 р. цю посаду Рейхенау¹⁷⁵.

У наступному командування 6А вимагало від своїх підрозділів безумовної жорсткості в дусі наказу від 10 жовтня. 17 жовтня 1941 р. воно наголошувало: «Єврейські та більшовицькі особи залучаються в першу чергу до колективної спокути. Саботажники або особи, які зі зброєю виявляють опір, повинні бути повішені. Щоб населення змусити до повідомлень про заміновані будинки, необхідно брати заручників, перш за все євреїв»¹⁷⁶.

1-го листопада Рейхенау видав новий наказ: «Відвідуючи війська, я мав враження, що мій наказ від 10.10.41 про поведінку військ на Сході ще недостатньо виконується. Його безумовне виконання відтепер вимагається фюрером та головнокомандуючим у всіх військах. Всі вищі за рангом мають потурбуватися про те, щоб останній солдат знав, чому так ідуть справи і у зв'язку з чим здійснюються такі заходи на Сході, котрі в розвинутих країнах не застосовуються»¹⁷⁷.

Після того, як у ніч з 5 на 6 листопада 1941 р. партизани вбили трьох солдат та п'ятьох співробітників організації ТОДТ, Рейхенау видав терміновий наказ по армії, у якому він повністю розв'язував військам руки в боротьбі проти «безсовісних убивць». У боротьбі проти них він закликав використати всі засоби знищення, які не притаманні німцям і раніше ними не використовувалися проти ворожого населення. Рейхенау наказав використовувати найсуворіші засоби в ході допитів та транспортування партизан «обох статей, в уніформі або цивільному», застосовувати спалювання всіх сіл, у яких підтримують партизан, розстріл заручників, повішення винних, оскільки в населення немає бажання брати участь у боротьбі проти партизан¹⁷⁸.

У такому дусі й діяли підлеглі Рейхенау. Ще напередодні захоплення Харкова 23 жовтня 1941 р. командуючий 55-м армійським корпусом генерал Фіров видав наказ «Керівна лінія поведження з цивільним населенням». У ньому говорилося:

«1. Усі засоби переможців правильні, якщо сприяють встановленню в Харкові спокою та порядку.

2. Неслухняних елементів, саботажників та партизанів, яких слід шукати майже винятково в єврейських колах, карати на смерть.

3. Німецький вермахт не має зацікавленості в підтримці населення Харкова. Постачання населення є турбота винятково міського управління.

4. Німецький вермахт не зацікавлений утримувати населення Харкова в місті.

5. Крайня жорсткість у поведженні з місцевим населенням є необхідною та обов'язковою...»¹⁷⁹.

Нижче за рангом командування 57-ї піхотної дивізії напередодні захоплення міста також видало наказ:

«...4. Для захоплення Харкова діє такий наказ фюрера:

«Життя німецьких солдатів має більшу ціну, ніж російських солдатів, населення... Проти ворожих елементів застосовувати без коливань суворість. Саботажників вішати»¹⁸⁰.

Надалі події в місті розвивалися у відповідності до загальної керівної лінії. Вермахт встановлював новий порядок у Харкові залізною рукою. Вже в перші дні окупації на балконах будинків та телеграфних стовпах уздовж центральних вулиць міста було повішено 116 харків'ян¹⁸¹.

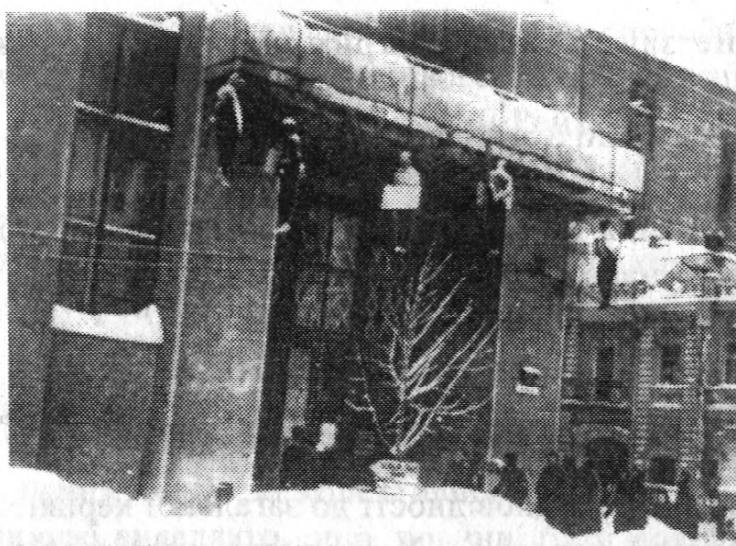
Публічне повішення дійсних чи вдаваних учасників радянського руху опору мало на меті залякати місцеву людність, привести її до повної покори. Інколи військове командування міста збирало населення на центральну площу міста, після чого вішало приречених до страти на балконі будинку обласного комітету партії¹⁸². Вперше це сталося ще 25 жовтня 1941 р., коли був повішений чоловік з табличкою «Партизан» на грудях. Така жахлива картина викликала паніку серед присутніх, люди починали тікати з місця страти, розпочиналася тиснява, здіймався галас жінок та дітей.

Такі акції продовжувалися й надалі.

Репресії військової влади були спрямовані як проти учасників радянського опору, так і безвинних людей. За німецькими даними, 57 піхотна дивізія, яка здійснювала патрулювання міста, до кінця жовтня 1941 р. розстріляла цивільних громадян, які нібито брали участь в обороні міста, повісила з метою залякування населення сім саботажників, серед них – одну жінку¹⁸³.

1-го листопада через підпал згорів Журавлівський базар. Німці одразу забрали 24 особи і 12 з них тут же розстріляли. Як зазначав у своєму щоденнику А. Любченко, «людей взято загурт, хто під руку потрапив, – може, серед них і жодного винного нема»¹⁸⁴.

Іншого разу, теж у листопаді 1941 р., після нищення телефонних проводів та вибухів на шляхах, з метою забезпечення безпеки дороги

Повішені люди на будинку обкому партії.

станція Огульці – Старий Люботин – Харків військові встановили порядок, за яким охороняти дорогу мало цивільне населення. Воно повинно було утворити службу безпеки. На кожних 400 метрах відтинку дороги вдень і вночі мали вартувати три особи, котрі отримували від німецької армії посвідку про свою службу. Якщо після запровадження служби безпеки траплявся новий випадок саботажу, то особи, відповідальні за даний відтинок дороги, мали бути повішені. Якщо ж після акту саботажу ці особи втечуть, то із села, відповідального за охорону, мали бути повішеними 10 осіб¹⁸⁵.

Предметом особливої уваги військової влади, через набутий у Києві та інших великих містах досвід, були дії радянських мінерів. У Харкові також добре попрацювала спеціальна група підричників І. Г. Старинова. На початку окупації міста німецький комендант видав відозву до населення: «Мешканці Харкова, піклуйтеся про свою безпеку й збереження свого майна!» В ній зазначалося, що «кожний повинен негайно повідомити у спеціальний заявочний пункт, якщо в його домі чи квартирі були проведені роботи, котрі дають привід думати про закладку мін або вибухових речовин. Якщо не буде зроблена негайна заява, то всі мешканці дому будуть засуджені до смертної кари»¹⁸⁶. І це не були лише погрози. Багато харків'ян було заарештовано в перші дні окупації. Чимало з них опинилося в приміщенні в'язниці на Холодній Горі. У напівзруйнованих казармах танкової частини знаходилося біля 1500 ув'язнених людей¹⁸⁷.

Військове управління в Харкові несе відповідальність за насадження в місті системи заручництва. Сумнозвісний наказ Кейтеля від 16 вересня 1941 р. вимагав покарання на смерть від 50 до 100 комуністів як спокути за життя німецьких солдатів¹⁸⁸. Його запровадження в Харкові у масовому порядку розпочалось у листопаді 1941 р., коли в ніч на 14 листопада за командою з радянського тилу була підірвана радіокерована міна в штабі 68-ї піхотної дивізії. Загинув командуючий дивізії генерал Браун та 12 його співробітників¹⁸⁹. Наступного дня комендант міста видав наказ про взяття 1000 заручників, 50 з яких були покарані на смерть в той же день. При дальших виступах проти німецьких збройних сил, відзначалося в наказі, ще 200 заручників будуть розстріляні¹⁹⁰. За іншими даними, які взято із приватного запису офіцера-інтенданта 55-го армійського корпусу, одразу було розстріляно або повішено 200 комуністів та 1000 чоловік заарештовані як зрадники¹⁹¹.

У зв'язку з цими подіями фельдкомендатура організувала в місті табір заручників у підвалах готелю «Інтернаціонал» на центральній площі Дзержинського (нині – Свободи). На чолі його був поставлений співробітник міської комендатури у поліцейських питаннях підполковник фельджандармерії Роос¹⁹². Для охорони табору 68-ма піхотна дивізія виділила спеціальні сили. 20 заручників були повішені після вибуху в приміщенні саперної частини¹⁹³. І надалі розстріляли і повішення

заручників продовжувалися. Тільки 28 листопада 1941 р., за даними того ж приватного запису офіцера-інтенданта 55-го армійського корпусу, кількість заручників скоротилася на 400 осіб¹⁹⁴.

Репресії німецької влади проти місцевого населення були спрямовані в першу чергу проти певних груп населення – євреїв, членів партії, «азіатсько-неповноцінних», циган та ін. Особлива увага приділялася членам партії. Вони мали пройти обов'язкову реєстрацію, їх життя було під постійною загрозою. У донесенні про події в СРСР № 187 від 30 березня 1942 р. в рубриці «Рух опору. Комуністи» наголошувалося: «Пропаганда в першу чергу ведуть члени партії, котрі отримують вказівки від кур'єрів. Вони намагаються всіма засобами розпалити невдоволення населення і схилити його до пасивного і активного опору. Тому в рамках встановлених для міста Харкова оборонних заходів та з метою запобігання зростанню загрозливого більшовицького впливу в районах міста, де він особливо помітний, поліцією безпеки були прийняті заходи проти членів компартії. При цьому були заарештовані і допитані 236 осіб. 193 особи були визнані агітаторами та небезпечними підіривними елементами і розстріляні. Таким же чином учинили з 64 євреями, котрі мали фальшиві паспорти, ховалися і були звинувачені в розповсюдженні підіривних чуток та ворожій пропаганді»¹⁹⁵.

Підбиваючи підсумки цієї кривавої діяльності на початку окупації харківської землі, командуючий 6А Рейхенау 7 грудня 1941 р. занотував у своєму щоденнику: «Армія повідомляє групу армій, що в районі армії покінчено з партизанським питанням. Вона приписує це здійсненим величезним заходам. Поряд із власне партизанами покінчено також з великою кількістю тих, хто без перепусток тинявся в сільській місцевості і за кими ховалися агенти та партизанські розвідники. У ході цих акцій в районі армії було публічно повішено та розстріляно декілька тисяч осіб (виділено нами). Смерть через повішення діє, як показує досвід, особливо застрашливо. В Харкові були повішені декілька сотень партизан (виділено нами) та підозрілих елементів. З тих пір акції саботажу припинилися. Досвідом встановлено: лише такі заходи досягають мети, перед якими населення має більший страх, аніж перед терором партизан»¹⁹⁶.

Отже, з перших днів окупації репресивні акції військової влади були спрямовані проти мирного населення. Як свідчать архівні джерела та як визнають німецькі дослідники, мирне населення з перших днів було піддане тотальному терору. Як привід боротьби проти партизанів і саботажників вермахт інсценізував партизанську війну без партизанів»¹⁹⁷. Про це свідчить і величезна невідповідність між кількістю знищених «партизанів» та власними втратами карателів.

Великої трагедії вже на початку німецької окупації зазнало харківське єврейство. Протягом 20-х – 30-х років воно складало чималу

частину харківського населення. За переписом 1939 р. його чисельність складала 130250 осіб, або 15,6% населення міста¹⁹⁸. На жаль, ми не маємо точних даних про те, скільки євреїв-харків'ян було мобілізовано до Червоної армії та евакуювалося в глиб Радянського Союзу, а отже, скільки їх залишилося в підкупаційному місті. Одразу після окупації міста німці заходилися вирішувати єврейське питання. В перші її години чимало євреїв опинилося серед повішених городян. А вже в кінці жовтня офіцери відділу І-с/АО 6А обговорювали з керівними офіцерами СД-зондеркоманди плани введення її в дію¹⁹⁹. Незабаром, 4 листопада 1941 р., в місті відбулася нарада в фельдкомендатурі. Матеріали цієї наради зафіксовані в документах 57-ї та 68-ї піхотних дивізій²⁰⁰. У записах офіцерів 57-ї піхотної дивізії відзначалося: «Акцію очищення – далі в хід». Робота ця, як зазначалося, утруднювалася тим, що, на відміну від інших місцевостей, у Харкові не були знайдені необхідні для операції матеріали, списки осіб тощо. Крім того у Харкові був збірний пункт емігрантів з усіх земель, підозрілих, перш за все євреїв, які, на думку учасників наради, були залишені як зв'язкові та розвідники. Особливу увагу слід було приділити перевірці перекладачів, в першу чергу на їх національність. Євреїв слід було негайно ув'язнювати та перепроводжувати до служби безпеки СД на вулицю Пушкінську, 94²⁰¹. У зв'язку з тим, що «євреї, – як відзначалося, – більшою частиною ще переховуються, акція проти них буде проведена лише через деякий час»²⁰². Але безпосереднім кроком до неї був наказ військової влади місцевому оберрабіну здати всім євреям «задля збереження» золото та інші коштовності²⁰³.

Одночасно проводилися репресивні акції серед харківського єврейства. Коли в ніч на 14 листопада 1941 р. в Харкові був здійснений вибух у штабі 68-ї дивізії, то, як було засвідчено в «Повідомленнях про події в СРСР» № 156 служби безпеки, «поряд з іншими були заарештовані євреї-чоловіки і на знак спокути повішені». Але остаточно вирішити єврейське питання планувалося з прибуттям зондеркоманди 4а, як і було узгоджено з фельдкомендатурою²⁰⁴. В кінці листопада 1941 р. в Харків прибули основні сили зондеркоманди 4а і вже незабаром розстріляли 305 євреїв²⁰⁵.

Подібно до інших міст, у Харкові також існувало тісне співробітництво між вищим СС- і поліцайфюрером, командуванням 6А, штадткомендантом та зондеркомандою 4а. Переважна частина євреїв поки що не була «охоплена»²⁰⁶. І тому необхідно було відшукати всіх євреїв, встановити їх чисельність, місце перебування тощо. Незабаром після створення органів місцевого цивільного управління 5 грудня 1941 р. за дорученням німецького військового командування Харківська міська управа прийняла постанову про перепис та реєстрацію населення міста, починаючи з 6 грудня 1941 р.²⁰⁷ Для перепису осіб єврейської

національності були замовлені спеціальні переписні листи жовтого кольору. Причому замовлення № 23 передбачало друкування близько 100 тис. жовтих бланків. Мабуть, організатори цієї акції добре знали довоєнну статистику людності міста. Проте проведений перепис назвав значно меншу цифру євреїв – 10271 особу²⁰⁸. Та ясно, що насправді їх було більше, бо жахлива дійсність обумовила прагнення цих людей обернутися українцями, росіянами тощо. Майже всі вони потрапили до Дробицького яру.

На середину грудня 1941 р. підготовчу роботу було закінчено: встановлено чисельність євреїв, їх місце перебування, нарешті, знайдено підходящу місцевість для влаштування єврейського гетто – бараки тракторного та верстатобудівного заводів. 14 грудня комендант міста видав наказ євреям Харкова до 16 грудня 1941 р. переселитися в ці бараки. Надовго запам'ятали люди трагічну ходу харківського єврейства. У люту стужу, протягом трьох днів, старі, малі й жінки тяглися до місця страти, запрудивши центральну магістраль міста – Московську вулицю. Евакуація євреїв супроводжувалася пограбуваннями, у яких, за німецькими звітами, брала участь частина місцевого населення²⁰⁹, у т.ч. кримінальні елементи та темні люди, які піддалися на розгнuzдану антисемітську кампанію. З 26 грудня німці почали вивозити євреїв з гетто у Дробицький яр і розстрілювати. Проте основні події розгорнулися в січні 1942 р. За свідченням одного з членів зондеркоманди 4а Генріха Гуна, «акція розпочалась 10 січня 1942 р. Вона тривала приблизно 8 днів, тому що розстріли неодноразово припинялися через нальоти радянської авіації. Розстрілювала євреїв охоронна

*Бараки в районі Тракторного заводу,
перетворені на єврейське гетто*

поліція під керівництвом цуг- і вахтмейстера Текленбурга. Перед початком розстрілів Гун чув вибухи – «земля сильно замерзла»²¹⁰. Таким чином кати готували рови – могили для приречених на смерть.

Вахмістр 9-ї роти 10-го поліцейського полку і представник групенфюрера в Харкові Гельмут Крейє свідчив:

«Я пригадую, одного дня – це було в січні або в лютому 1942 р. – рано-вранці все відділення мало їхати на вантажній машині до єврейського табору. Тоді стояв сильний мороз, але, мабуть, снігу не було... Коли прибули до табору, він знаходився за Харковом, ми вийшли. Прийшов наказ завантажити євреїв в нашу машину. Їх було відправлено в північному напрямі. Неподалік від насипу вони мали вийти, роздягтися та стати позаду нього. Було чути постріли. Нам було ясно, що євреїв розстріляли. Ми мали завдання оточити збірний пункт та нікого не пускати. Ми були як охоронці цього оточення. До полудня привезли нових євреїв. Було чути, що стріляють з автоматів, пізніше бачили співробітників СД, які повертались із розстрілу... Цього дня я бачив також вантажну автомашину з будкою, яка їхала поблизу пагорба. Машину позаду відкрили та вивантажували трупи. Це мали робити євреї»²¹¹.

Жертви нацистського терору.

Інший учасник подій – оберштурмфюрер СС Віктор Войтон – давав суду такі свідчення: « Це була жахлива картина. В одному кінці рову, довжиною 60–80 метрів, уже лежали один на одному трупи у декілька шарів, у ямі спостерігалось рухання... Я побачив одного лежачого, який крикнув «добий мене», і хоча попереду ще стріляли, я збоку зійшов до

рову і добив його з пістолета... Потім я наказав дати мені карабін через те, що він мав більшу пробивну силу, а з пістолета я не досягав ще живих в нижньому шарі. Страшно було ступати по горі трупів, котра прогиналася піді мною. Тут мене вигнав з рову Блобель, тому що попереду все ще стріляли. Він дорікав мені у легковажності... Розстрілювали 8 чоловік. Інші заряджали магазини або сортували цінні речі...»²¹².

Усього таким чином було замордовано 12–15 тис. харківських євреїв. Частина з них була замордована у так званій «душогубці», або газвагені. Він з'явився на вулицях Харкова в січні 1942 р. У такий автомобіль з герметичним кузовом заганяли до 50 приречених на смерть людей. Після того, як двері зачинялися та автомобіль розпочинав рух, людей отруювали газом і вони гинули у муках. Про ці злочини в Харкові йшлося й на Нюрнберзькому процесі. Радянський представник на ньому передав трибуналу спеціальний акт під номером «СССР – 43» про злочинне використання газвагена у Харкові²¹³.

Існує також декілька німецьких джерел про використання газвагена в Харкові. Куно Кальзен свідчив: «Я на власні очі бачив газваген у Харкові. Я хотів був одного разу роздивитися його поближче, але його нікому не показували. Мені розповідали, що його завантажують так, що не закриваються двері»²¹⁴.

Водій газвагена Вільгельм Фіндейзен свідчив 29 вересня 1967 р.: «У Харкові я керував одного разу цією машиною. У газваген було завантажено близько 40 осіб. Вони були приведені із службової установи. Я поїхав через місто..., де не було житлових приміщень... Я зробив велике коло. Там я мій вантаж залишив. У Харкові не кожного дня були поїздки. Мені пригадується одна поїздка в розпал зими через Харків. Я завантажив вже людей і їхав повз апаратний завод, коли несподівано затих мотор. Люди в машині кричали та били із середини. Я був у повній нестямі, що мені робити... Моя машина була відтягнута на апаратний завод. Після того, як перекрили вулицю, там відчинили двері, і люди просто випадали як напівбожевільні від пережитого... Я не можу сьогодні сказати, чи поїхала машина наступного дня знову і чи були ці люди задушені у газвагені...

У Харкові було декілька поїздок. Точну кількість я не можу назвати. Я думаю, щонайменше 10 разів...»²¹⁵.

Іншого разу, 17 жовтня 1967 р., цей же водій свідчив: «Я відчинив двері. Співробітники зондеркоманди, чиї прізвища через стільки часу я вже не пам'ятаю, привели євреїв та за допомогою малої драбини, яка знаходилася позаду машини, завантажили всередину. Люди мали речі. Вони запитували мене завжди, наскільки знали німецьку, що з ними буде, і я у відповідності до вказівок відповідав, що їдемо працювати в Полтаву. Коли машина була заповнена – в неї входило приблизно 40–45 осіб – двері зачинялися... Я сідав у кабінку, заводив мотор і рушав через Харків до тракторного заводу. Там були вириті протитанкові

рови, тому що існували побоювання щодо наступу на місто росіян. Я зупинявся позаду цих ровів або паралельно до них і відчиняв двері. Жертви лежали з рожевими обличчями мертві. Працівники робочої команди з військовополонених або євреїв, які були на місці, витягували трупи з машини, роздягали і кидали їх у протитанковий рив. Я повертався з машиною назад і завантажувався знову. Зазвичай була одна або дві поїздки. Де брали людей, яких завантажували в машину, я не можу сказати. Я до цього не мав відношення. Після закінчення акції я промивав машину зі шланга»²¹⁶.

Великою трагедією Другої світової війни стала доля військовослужбовців, які потрапили в полон. Відомо, що існували писані та неписані закони війни, котрі забороняли каральні дії, спрямовані проти цивільного населення, військовополонених, та містили певні умови поводження з військовослужбовцями противника. Ці правила ведення війни, зафіксовані в ряді конвенцій та угод (особливо Гаазьких 1899 та 1907 рр.), були визнані величезною більшістю цивілізованих держав чи то де-юре, чи то де-факто. Проте нацистська Німеччина грубо порушувала ці угоди. З 3,3 млн. радянських військовополонених у 1941 р. близько 60 % загинуло від голоду, хвороб, поранень, холоду.

У Харкові в період окупації були утворені два великих табори для військовополонених. Один з них був на Холодній Горі, інший – в Орджонікідзевському районі. Як відзначалося в акті комісії із встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів, в таборі для військовополонених в Орджонікідзевському районі знаходилося 2500 чоловік. Годували їх один раз на день юшкою з просяного борошна та горохового лущиння. Серед полонених було багато хворих, медична допомога не надавалася. Смертність серед них була дуже високою. Тут загинуло близько 1000 військовополонених²¹⁷.

У таборі на Холодній Горі нудилися більше 20000 військовополонених. Їх смертність від голоду та умов існування була просто жахливою. За даними тієї ж комісії, щоденно тут вмирили 90–100 чоловік. Всього на Холодній Горі загинуло 10000 військовополонених²¹⁸.

Військова влада часом, зважаючи на катастрофічне становище військовополонених, а також за наявної потреби на робочі руки, приймала рішення про звільнення частини військовополонених на поруки, особливо місцевих уродженців та українців. Так, 13 січня 1942 р. штадт-комендант Харкова видав наказ № 14 такого змісту: «Радянських військовополонених української національності, які працювали перед війною на підприємствах сільськогосподарського машинобудування і які будуть зайняті на виробництві, слід звільнити»²¹⁹. Чимало було випадків звільнення військовополонених на поруки за проханням, наприклад, односельчан, підтриманого місцевою адміністрацією. У зверненні до комендатури Холодногірських таборів Піско-Радківської селищної управи Харківської області від 28 липня 1942 р. містилося прохання відпустити з таборів 10 односельців, у т.ч. І. П. Немирича, П. Х. Шевченка, С. І. Петренка, В. П. Соловея та ін. До цього звернення було додано поручительство односельців за кожного з військовополонених, де йшлося про те, коли той чи інший з них народився, чим займався, що у партії не перебував і т. ін.²²⁰ Відпускали на поруки військовополонених і в Харкові, часто за порукою районного бургомістра²²¹. Безумовно, все це були врятовані людські долі.

Репресії проти цивільного населення Харкова тривали протягом усього періоду окупації. Проте найбільших масштабів вони набували в перші тижні окупації міста. Особливо під час другого його загарбання. У березні 1943 р. під Харковом відзначилися три танкові дивізії СС – «Мертва голова», «Райх», «Адольф Гітлер». Але безпосередні бої за місто вели дивізії «Райх» та «Адольф Гітлер». Остання зробила головний внесок у здобуття Харкова 14 березня 1943 р.²²² Саме ця дивізія і перебрала функції міської комендатури та встановлювала в місті есесівський порядок. І хоча міську комендатуру незабаром перебрали підрозділи вермахту, проте дивізія СС «Адольф Гітлер», у складі якої було більше 20 тис. вояків, залишалася в Харкові аж до кінця червня 1943 р.²²³

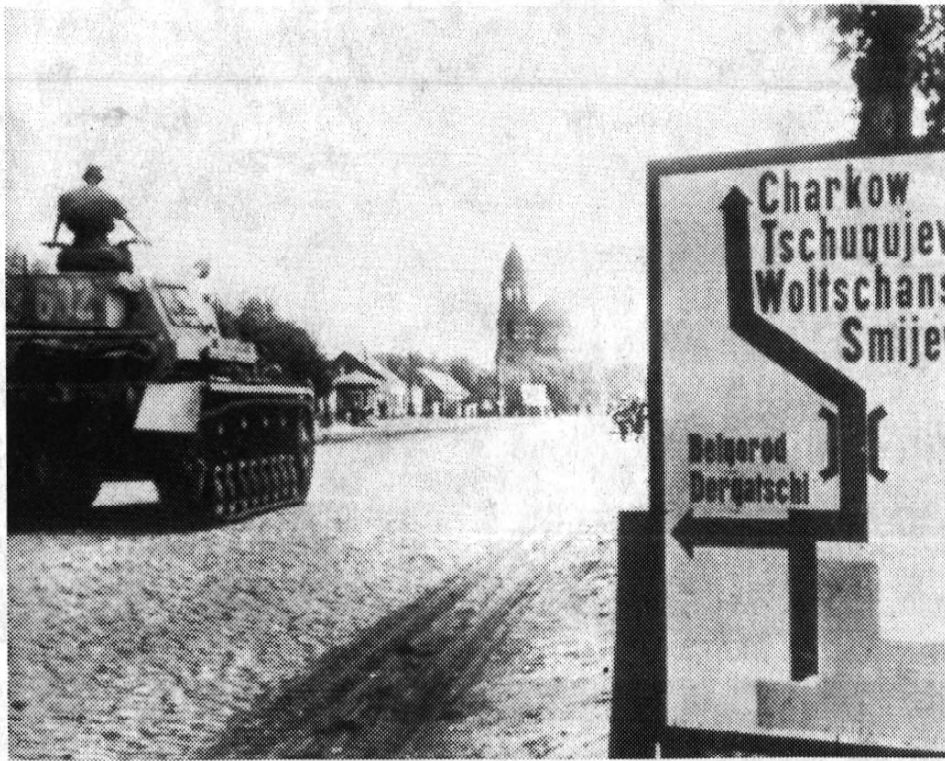
Про перші дні хазяйнування есесівців у Харкові є чимало спогадів його мешканців. Багато з них вбачали суттєву різницю між початком «першої» та «другої» окупації, наголошуючи на брутальному поведженні вояків дивізії СС та численних розстрілах місцевих мешканців. Як свідчила професор медицини Є. Г. Щербина, «перші (німці – А.С.), які вступили, були справжніми грабіжниками... Другий раз, коли вони прийшли, це були закінчені звірі, відбірні есесівці. Перед тим, як піти геть, вони заходили в кожну хату на околицях і вбивали»²²⁴.

Есесівські вояки у Харкові. Березень, 1943 р.

Інший свідок подій – Ганна Йосипівна Черненко – згадувала: «Коли прийшли німці вдруге, – це була не армія, просто звірі. Вони відчиняли двері і стріляли, входили в квартиру і, якщо бачили чоловіка, виводили і розстрілювали. На вулиці Леніна, 10 було розстріляно 26 чоловік. Вони ховалися в підвалі. Німець у підвал не піде. кине гранату, скаже – «виходь». Вони вийшли, і їх розстріляли»²²⁵.

Про друге захоплення Харкова залишив спогади і заступник директора з учбової частини механіко-машинобудівного інституту Іван Федорович Богданов: «Сказати, яке враження справив другий прихід німців, ви не зрозумієте. Один із наших доцентів, Скромне, старий, він просто повісився. У Харкові були есесівці при відступі і загарбанні міста. У цьому відношенні Гоголь виявився неправий, кажучи, що російська мова найбагатша. Для визначення есесівців слів не знайдете. Все, що є брудного, зосереджено в цих негідниках. Це вбивці, насильники і просто злодії»²²⁶.

Харків'яни розповідали, що під час другого захоплення Харкова було жахливе бомбардування міста. Впродовж цілого дня безперервно низько літали аероплани. Їх обстрілу не було. Будинки бомбардували на вибір. Люди сиділи в підвалах. Коли вони виходили з підвалів, – свідчив І. Ф. Богданов, – їх зупиняли і убивали. Біля 32-ї школи можна і зараз бачити, там поховано шість чоловіків і одна жінка... Було масове вбивство мирного населення... Тут мешкає жінка одного поважного професора, дочка старого харківського професора з донькою. Був момент, коли на одному ліжку гвалтували матір, на іншому – доньку, коли есесівці зайняли Харків»²²⁷.

Жахливі події в перші дні «другої» окупації сталися в першому армійському сортувальному госпіталі по вул. Тринклера, 5, де залишилися поранені червоноармійці. За визнанням секретаря Харківського обкому КП(б)У О. Єпішева, із загальної кількості поранених (6500 чол.) з 6 по 10 березня із госпіталів міста було вивезено, головним чином залізницею в напрямку Белгорода, близько 4500 чоловік, решта залишилась у місті²²⁸. Вже після визволення Харкова, у вересні 1943 р., спеціальна надзвичайна комісія з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників на чолі з В. М. Чураєвим, базуючись на опитуваннях свідків трагедії, розкопках місць поховань, актах судово-медичинської експертизи, відтворила таку загальну картину трагедії. 13 березня 1943 р. близько 15-ї години німецькі вояки дивізії СС «Адольф Гітлер» на чолі з офіцером Шульцем увірвалися на територію госпіталю, забили вхідні двері корпусу №8, де було зібрано більше 300 поранених червоноармійців, та підпалили його. Хто намагався залишити палаючий будинок, безжалісно розстрілювався есесівцями. Таким чином були спалені живими 300 поранених червоноармійців. Проте есесівці на цьому не зупинились. Протягом 14–17 березня 1943 р. вони розстріляли більше 400 поранених червоноармійців, які залишались в інших корпусах госпіталю. Отже, всього було безжалісно знищено більше 700 безпорадних людей, які не могли себе захистити та неясно чому були кинуті напризволяще рідною владою²²⁹.

Таким був початок нової окупації Харкова. Проте незабаром есесівці передали повноваження комендатури міста 48-му танковому корпусу, який входив до складу 4-ї танкової армії, і життя міста поступово відновлюється. Більше того, на вулиці вже була весна 1943 р., позаду був Сталінград, і в політиці окупаційної влади відбуваються помітні зрушення. Зважаючи на перебіг воєнних дій, усвідомлюючи залежність результатів війни від позиції місцевого поневоленого населення, дехто в керівництві Німеччини вважає за доцільне скорегувати свою політику, проголосити курс на співробітництво з українцями, залучити їх до тотальної боротьби з більшовизмом задля побудови майбутньої об'єднаної Європи. Цей факт добре усвідомлювали вже сучасники подій. Навіть у доповідній записці наркома держбезпеки УРСР Савченка секретарю ЦК КП(б)У Д. С. Коротченку наголошувалося: «Період другої окупації міста Харкова був знаменним різкою зміною політики німців щодо українського населення... За директивами німецького командування, в інтересах налагодження стосунків з українським населенням, німці припинили відкритий терор і почали наполегливо заgravати, особливо з колами української інтелігенції. Враховуючи тяжкі продовольчі утруднення населення, німці організували видачу хліба значній частині мешканців, у т.ч. інвалідам і непрацездатним. Особам інтелектуальної праці збільшили зарплату і видавали продовольчий пайок»²³⁰.

Такі ж спостереження були зроблені і харків'янами, які пережили окупацію. Доктор технічних наук, професор Олександр Володимирович Терещенко таким чином характеризував політику німців: «Я залишився в Харкові з надією, що з німцями можна буде ужитися, що вони люди культурні і з ними можливо знайти спільну мову, але німці виявилися не такими. Німці поводили себе як переможці, проголосивши лозунгом «горе, переможеним». Німці в перший період повсюди підкреслювали, що вони переможці, а тому мають право висувати будь-які вимоги. У період другої окупації Харкова вони вже проголосили лозунгом співробітництво всіх народів у побудові нового порядку в Європі. Вони відмовились од відкритого терору і насильства і почали застосовувати більш тонкі методи насильства, особливо щодо інтелігенції»²³¹.

Іншого разу той же автор знову торкнувся особливостей окупаційного режиму після повторного захоплення міста: «Друга окупація. Ставлення німців різко змінилося в бік пом'якшення режиму, кращого ставлення до населення. Вони почали видавати пайки, хоча й паршиві, але відразу. Стали видавати пшоняний хліб майже всьому населенню... Вони намагалися привернути населення на свій бік. Друга окупація була значно м'якшою за першу. Всіх поставили до роботи... Я був призначений заступником завідуючого бібліотекою для того, щоб видавати пайок. Змінилося ставлення до полонених. До цього ставлення до них було надзвичайно жорстоким, а тут стали годувати і, по-друге, стали залучати до роботи... Відбулась якась різка зміна політики»²³². Проте, безумовно, докорінних змін в політиці окупаційної влади не сталося, і місцеве населення як і раніше розглядалося нацистським керівництвом насамперед як поживний ґрунт для задоволення потреб вермахту та фатерлянду, а отже, для нестримної експлуатації. Особливо це виявилось при відступі частин вермахту з України.

Репресії німецької влади завдали великої біди харківській людині, були невід'ємною складовою окупаційної політики військової влади. Поряд з ними не менш жахливим явищем була «стратегія голоду», що здійснювалася німецькою владою відносно місцевого населення і спричинилася до масової загибелі харків'ян. Взагалі ця стратегія була взята на озброєння нацистським керівництвом Німеччини ще до війни через те, що заготівля продовольства в СРСР із самого початку розглядалася як одна з найбільш важливих економічних цілей війни.

Німецький дослідник Крістіан Герлах стверджує: «План голоду був невіддільною складовою частиною воєнного боку агресивної війни проти СРСР і розглядався як передумова її успіху. Але відповідальність військових не применшується цим об'єктивним станом речей. Кожна армія світу може зменшити проблеми постачання і збільшити силу удару своїх акцій тим, щоб зайняту територію пограбувати і тисячі або мільйони людей залишити помирати від голоду, але не кожна робить це»²³³.

Так зване «постачання із землі» вермахту було центральним пунктом «програми голоду», її мінімальною метою. Але це йшло далі розхожого пароля «війна повинна годувати війну» через те, що одночасно мало докорінно поліпшитись постачання Німеччини»²³⁴.

Рейхсміністерство продовольства і ОКВ ще на початку 1941 р. домовились про «стратегію голоду» щодо радянського населення з тим, щоб не тільки вилучати надлишки та запаси, але через велике скорочення споживання взагалі забезпечити максимальне задоволення потреб рейху в продовольстві. При цьому існувала повна ясність щодо наслідків такої політики²³⁵.

2 травня 1941 р. відбулася нарада статс-секретарів Німеччини з приводу плану Барбароса. У документальному записі про результати наради підсумовувалося:

«1. Війну слід лише тоді далі вести, якщо весь вермахт на третьому році війни буде постачатися з Росії.

2. При цьому, безумовно, мільйони людей загинуть від голоду, якщо з цієї території буде вилучене необхідне для нас»²³⁶.

Переважна більшість висловлювань та директив нацистського керівництва, у яких йшлося про «програму голоду», передавалася усно. Проте існує і письмове підтвердження існування плану нищення населення СРСР через голод, а саме – «Економіко-політична керівна лінія для економічної організації Ост, групи сільського господарства» від 23 травня 1941 р. Значення цього документа важко переоцінити. Він походить з кіл Герберта Баке, статс-секретаря міністерства продовольства і сільського господарства. В ньому наголошувалося, що до революції, у 1909–1913 рр., Росія експортувала «значно більше продовольства, ніж зараз». Експорт зерна, наприклад, зменшився з 11 млн. т до 2-х млн. т. Таке становище утворилося не як наслідок зменшення збору зерна, а у результаті різкого збільшення його споживання населенням, чисельність якого виросла на 30 млн. чоловік, і, між тим, майже винятково за рахунок міського населення. Вихід у цьому документі пропонувався такий: «Надлишки зерна в Росії будуть залежати не від кількості зібраного зерна, а від масштабів споживання. Цей факт необхідно зробити ключовим пунктом у наших заходах і нашій економічній політиці»²³⁷. І далі були запропоновані конкретні заходи – відрізати від споживання надлишків лісові зони держави, а також індустриальні міста²³⁸.

Затверджений Гітлером план знищення слов'ян через голод був спрямований проти двох груп населення: з одного боку, проти населення лісової зони, а з іншого – проти міського населення Радянського Союзу взагалі. Про зменшення кількості населення на 30 млн. говорили різні керівники Німеччини, у т.ч. Г. Гімлер. «На початку 1941 р., перед воєнною кампанією в Росії, у промові в Вевельсбурзі він говорив, що метою воєнної кампанії в Росії повинно бути скорочення слов'янського насе-

лення на тридцять мільйонів»²³⁹. «План голоду» був також улюбленою темою Г. Герінга. У листопаді 1941 р. він сказав італійському міністру іноземних справ графу Чіано, що протягом року в Росії загинуть від голоду від 20 до 30 млн. чоловік²⁴⁰. А. Гітлер говорив про «національну катастрофу» для Московії і проголошував, що у зв'язку з нестачею або знищенням продовольства в зайнятих радянських районах «мільйони повинні загинути»²⁴¹.

Таким чином, нацистське керівництво Німеччини, виходячи із принципів «винищувальної війни» проти СРСР, розробило напередодні війни далекосяжні плани знищення його народів через «стратегію голоду». Особливе місце в цій стратегії належало Україні, яка мала забезпечити усім необхідним війська вермахту та поставляти продовольство до Великої Німеччини. Отже, заготівля продовольства тут оцінювалась із самого початку кампанії як одна із найважливіших соціально-економічних цілей. Продовольче питання однозначно набиало політичного значення – розвантажити німецьке населення і замість цього нещадно експлуатувати східні колонії.

У відповідності до цієї стратегії планувало військову кампанію і командування вермахту. І хоча ідеологічні міркування вже з початком війни певною мірою суперечили нагальним прагматичним потребам, командування вермахту, зважаючи на стратегію блицкригу, дуже мало цікавилось долею місцевого населення і піклувалось лише про тотальну конфіскацію продовольства на місцях та забезпечення власних потреб. Проте з часом прагматичні міркування набирають більшої сили. Виявилось, що окупаційна влада у зв'язку з несприятливим перебігом воєнних дій була позбавлена можливості організувати радянське сільське господарство та оптимально експлуатувати його, при цьому одночасно тримати під контролем приречене на голод міське населення. Постійно зростаючі потреби фронту ускладнювались не стільки роботою тилу, скільки станом місцевої робочої сили, яку треба було нагодувати. Тому поступово виникає потреба виключити із «стратегії голоду» частину місцевого населення.

Ще у серпні 1941 р., коли військове управління піклувалось про заготівлю зерна, існувала принципова установка ізолювати міста від поставок продовольства та залишити населення напризволяще. Проте цієї установки не всюди дотримувались, бо деінде вже обіцяли дозволити постачання населення після нового урожаю²⁴². Основним документом щодо харчування місцевого населення залишався Указ ОКВ від 6 червня 1941 р., який стосувався постачання цивільного населення, працюючого на вермахт. Вже в пункті «а» йшлося про те, що «службовці та робітники колишніх ворожих держав принципово мають самі себе годувати. Постачати їх із запасів вермахту не дозволяється. Якщо ж працівники зайняті в тих районах, де вже введений рейхскомісар, то

цих принципових положень не обов'язково дотримуватись. За підготовчі роботи з організації харчування цих працівників відповідальне цивільне управління рейхскомісаріату; ...а за певних обставин – шефінтендант командуючого вермахту в цьому регіоні»²⁴³.

Ця принципова установка була далі скорегована через утворювані на окупованій радянській території орткомендатури. Серед інших завдань, які належало їм виконувати, було і «підприємства про постачання цивільного населення, у випадку необхідності, раціонування за погодженням з відділом IV Wi фельдкомендатур»²⁴⁴. Згодом, 23 серпня 1941 р., і ця установка була доповнена новим розпорядженням ОКХ: «В районах, де командуючий вермахту ще не введений, та неможливе самохарчування російських працівників, має бути забезпечене їх постачання шляхом організації масового харчування через роботодавців. Видавати необхідно щоденно гарячий обід та до 200 г хліба. Необхідні для цього продукти треба брати за участю фельдкомендатури (IV-Wi)²⁴⁵.

Отже, вже з початком війни визначилось певне заперечення керівної лінії нацистського керівництва. Надалі ці прагматичні питання давали себе знати все більше. Особливо ці протиріччя проявилися в Харкові. Було б неприпустимим, так вважав Гітлер у середині жовтня 1941 р., годувати радянське населення за рахунок німецької держави. «Хаос у Росії буде тим більшим, наше управління та експлуатація зайнятих східних районів буде тим легшим, чим більше населення радянських міст втече вглиб Росії»²⁴⁶. Цю волю Гітлера мали прийняти до відома всі командири. У відповідності до його вимог, командуючий 55-м армійським корпусом генерал Фіров ще напередодні захоплення Харкова 23 жовтня 1941 р. видав наказ такого змісту: «Німецький вермахт не має зацікавленості утримувати населення Харкова в місті. Слід підтримувати його наміри залишити місто і виганяти, однак – лише в східному напрямку»²⁴⁷.

Проте ці настанови Гітлера, на думку військових, суперечили фронтовій ситуації. Через декілька днів командуючий групою армій «Південь» генерал-фельдмаршал фон Рунштедт та командуючий 6А генерал-фельдмаршал фон Рейхенау знайшли пропозицію Гітлера та Кейтеля виганяти населення через лінію фронту на радянський бік непродуктивною – у зв'язку з військовими причинами. Втеча цивільного населення на Схід була заборонена. Очевидною була і зміна позиції військових, які захопили Харків. Вже 29 жовтня 1941 р. генерал Фіров у наказі № 64 по 55-му армійському корпусу вимагав: «Переходові цивільного населення, а з ним і ворожих агентів і партизан у напрямку Півдня, Півночі та Заходу слід усіма засобами перешкодити»²⁴⁸. Отже, на передній план виходили суто військові міркування, які суперечили ідеологічним настановам. В наказі по 68-й піхотній дивізії 29 жовтня 1941 р. наголошувалося: «Вхід в місто цивільному населенню забороняється.

Вихід із міста у східному напрямі дозволяється жінкам, чоловікам – лише за перепустками»²⁴⁹. Згодом східний напрямок для цивільного населення був повністю перекритий.

Тепер, однак, виявилось неможливим всіх городян «просто» залишити помирати з голоду. Ситуація змушувала людей, всупереч забороні та комендантській годині, до мішечництва, а селяни приносили продукти на ринки міста, хоча й у зовсім недостатньому обсязі. Таким чином, при захопленні Харкова протиріччя в соціально-економічній політиці німців проявилися відкрито: з одного боку, між уявленнями про те, що управління й експлуатація зайнятих східних районів будуть тим легшими, чим більшим буде хаос і «чим більше населення радянських міст втече в глиб Росії», які здавалися правильними з політичної та продовольчої точок зору; з іншого боку, економічна інспекція та військові частини цікавились, природно, тим, щоб задіяти прямо у містах якомога більшу кількість робочої сили. Зважаючи на це, і нацистське керівництво Німеччини поступово почало корегувати свою стратегію голоду.

На відомій нараді 7–8 листопада 1941 р. Г. Герінг ще підкреслював необхідність збереження керівної лінії у сфері споживання продовольства радянських людей. Але поряд з цим він встановлював: «1. Споживання сільського населення не буде мати особливих труднощів; 2. Міське населення може отримати лише зовсім незначну частину продовольства. Задля великих міст (Москва, Ленінград, Київ) взагалі нічого не може бути зроблено. Зважаючи на це, наслідки будуть тяжкими, але неминучими. 3. Населення, яке працює у німецьких інтересах, одержує харчування на виробництві з метою збереження його робочої сили»²⁵⁰.

У містах були тисячі, десятки тисяч німецьких солдат і службовців вермахту, які мали бути забезпечені всім необхідним та робочою силою, так само як і персонал залізниць та інших інфраструктур²⁵¹. І тому відбувається поступовий відхід від «голодної стратегії». Проте інтереси постачання військ та рейху завжди залишалися абсолютно пріоритетними. Тим паче, що в різні часи з початком воєнних дій бойові частини зазнавали нестач в різних продуктах харчування. Це було обумовлено природними причинами, пов'язаними з ходом воєнних дій, клімато-географічним фактором, транспортними проблемами тощо. До того ж додавалося відверте суперництво між сільськогосподарськими командами економічної інспекції «Південь» та при рейхскомісаріаті «Україна» і військовими органами, а також пограбування та руйнація сільського господарства. Все це призвело до того, що вже з кінця вересня 1941 р. наростає напруженість у постачанні військ.

З цього періоду постачання військ із тилкових районів було ще більш обмежене і головним джерелом постачання ставали місцеві ресурси. Командування 6А наказало військам зберігати продовольчі фонди та закладати продовольчі бази на зиму. До кінця жовтня реквізиції набу-

ли таких форм, що група армій «Південь» доклала чимало зусиль для збереження дисципліни у військах. Штаб 62-ї піхотної дивізії загрожував своїм солдатам навіть смертною карою за крадіжки, вторгнення, конфіскації, підкупи, обміни і взагалі за всі неправомірні дії із запасами продовольства. Із зайняттям зимових квартир виявилось, що райони розміщення окремих дивізій майже повністю очищені від продовольчих запасів²⁵².

Оберквартирмейстер 6А вказував на необхідність якомога глибше розмістити війська з тим, щоб можна було перезимувати. Він застерігав у цьому зв'язку проти продовження наступу до Дону, чого тоді добилися, де взагалі не можна було очікувати чого-небудь їстівного, а поганий стан залізниць зробив би підвіз неможливим. У зв'язку із транспортною кризою фронтові частини скоро опинились у важкому продовольчому становищі. Запаси впали до одного-двох днів, війська жили практично «із рук у рот»²⁵³.

Крім того у той час, як заготовлені німецькими окупаційними органами засоби існування в районах групи армій «Північ» та «Центр» йшли майже необмежено на потреби вермахту, цивільне населення «української житниці» мусило виконувати високі завдання щодо транспортування продовольства в рейх. «Критичним було становище групи армій «Південь», 6А, яка знаходилася навколо Харкова, а отже, перебувала в районі, який був спустошений на глибину до 100 км»²⁵⁴. Зрозуміло, що такий стан речей склався значною мірою в результаті дій фронтових частин, які постійно займалися грабуванням та реквізиціями продовольства.

28 жовтня 1941 р. командування 6А видало наказ про забезпечення продовольства взимку 1941/42 рр., в якому зазначалося:

«1. На зиму 1941/42 р. війська переведені повністю на врожай та запаси зайнятих районів. На підвіз головних продуктів харчування – м'яса, борошна, картоплі, овочів – розраховувати не можна. Тому необхідно взяти достатні зимові запаси на місці»²⁵⁵. Територія Харківської області була розподілена на сектори, де були встановлені райони заготівель для окремих дивізій 6А. Фактично вони мали право відбирати все від землі. За твердженням економічної команди «Харків», «цим були відкриті двері і ворота реквізиціям військ і будь-яке управління господарством, встановлення наявних фондів було неможливим»²⁵⁶.

«3. З тим, щоб росіяни та сільськогосподарські організації не змогли розпоряджатися наявними запасами, війська мають взяти в свої руки всю роботу із заготівлі зимових запасів, – йшлося далі у наказі. – Під їх керівництвом необхідно організувати нещадне використання всього цивільного населення міста і села (включаючи жінок і дітей), як і військовополонених. Там, де будуть виявляти активний чи пасивний опір, слід застосовувати колективні покарання»²⁵⁷.

Таким чином і діяли військові 6А на Харківщині. 57-а дивізія, наприклад, твердою рукою заготовляла продовольство спочатку на 7500 військовослужбовців, а пізніше – на 10000. У районі заготівель, вузьких смугах по обидва боки від залізниці та шосейної траси Полтава – Харків відчувалася нестача картоплі, овочів та ін. Негативно позначалися на постачанні військ часті зміни кордонів, зменшення районів заготівель, що призводило до суперечностей між дивізіями. Далеко не все вдавалося заготовити, бо цей район вже доволі експлуатувався та був спустошений²⁵⁸. Ці та інші труднощі мали місце й у ході заготівель інших дивізій, хоча військові й мали фактично повну владу в цих районах.

Продовольче питання і надалі залишалося досить напруженим. 12 листопада 1941 р. командуючий 6А генерал-фельдмаршал фон Рейхенау видав новий наказ, у якому наголошував: «Кожний солдат мусить до кінця усвідомити, що його харчування наступної зими має здійснюватися із зайнятих районів. Внаслідок труднощів на залізниці підвіз із тилу можливий лише у винятково обмеженому обсязі. Кожне перебільшення споживання і кожне неправильне використання продовольчих запасів, особливо худоби, посівного зерна та картоплі, є злочином. Той, хто проїдає більше встановлених норм продовольства, шкодить собі і загалу на пізніший час...»²⁵⁹.

Згодом експлуатація продовольчих ресурсів регіону була розподілена поміж військовими та господарськими організаціями. З метою запобігти безконтрольній експлуатації території військовими, численним реквізиціям, марнуванню продовольства була проведена координація дій військових та економічної команди «Харків». 14 листопада 1941 р. АОК 6 видало наказ стосовно споживання наступної зими. Знову було наголошено на тому, що постачання має здійснюватись із зайнятих районів. Проте тепер забезпечення постачання продовольством мало здійснюватися дивізіями та господарськими підрозділами військ у тісній координації та погодженні із економічною командою «Харків». Були заборонені відтепер конфіскації та військові заготівлі в районі Полтави, де їх тепер проводили лише німецькі сільськогосподарські керівники. Отже, метою цього наказу було впорядкування заготівель продовольства, надання їм організованого характеру та планомірного постачання військ і рейху. В щоденнику економічної команди «Харків» з приводу цього наказу було записано, що, нарешті, «Вікдо зможе розгорнути свою повну діяльність, яка має бути корисною і для вермахту, і для фатерлянду, і для підкореного району»²⁶⁰.

Зрештою, постачання продовольства військам та у рейх було унормоване. За повідомленням економічної інспекції, вже в кінці 1941 – на початку 1942 р. війська були забезпечені із сільських районів наступним чином: борошно – 100 %, свіже м'ясо – 100 %, вечеря –

100 %, жир – 10 %, тютюнові вироби – 10 %. Коні були забезпечені вівсом та соломою на 100 %²⁶¹.

З урахуванням особливостей кліматичних умов та з метою задоволення потреб у вітамінах А і Д кожний німецький військовий мав одержувати 14 г рибного жиру на тиждень. За наказом коменданта 585-го тилового району кожний солдат під наглядом одержував столову ложку рибного жиру. «Нагляд, – відзначалося у наказі, – необхідний задля впевненості, що кожний солдат дійсно випив свою порцію рибного жиру»²⁶².

Навесні 1942 р., особливо з квітня, постачання військ групи армій «Південь» суттєво покращилося»²⁶³. Це пояснювалося поліпшенням транспортної обстановки та кращим використанням місцевих ресурсів після того, як служби постачання перебороли перші труднощі та набули досвіду. За переконанням командуючого військами оперативного тилу групи армій «Південь», «із місцевих ресурсів можна було без особливих труднощів задовольняти потреби військ у постачанні продовольством протягом найближчих місяців»²⁶⁴.

Навіть коли в травні – червні 1942 р. фронт почав рухатися на схід, серйозних ускладнень із постачанням військ не сталося. Війська постачалися із місцевих ресурсів. За твердженням коменданта тилового армійського району 585 6А, «завдяки наявності значних запасів у сільській місцевості яких-небудь труднощів у постачання продовольством... не відзначалося»²⁶⁵. Таким чином, попри усі підвоєнні труднощі господарським органам вдалося налагодити безперебійне постачання військ вермахту «із землі». Докорінним чином відрізнялося становище цивільного українського населення.

Після того, як наказ Гітлера виганяти цивільне населення на схід радянської держави через лінію фронту був визнаний військовим керівництвом групи армій «Південь» та 6А нездійсненним, а то й просто недоречним із суто мілітарних міркувань, постало питання про долю майже півмільйонного населення Харкова. Головною тут стала принципова установка: «Постачання цивільного населення є справою цивільного управління»²⁶⁶. Ця настанова за умови обмежених повноважень місцевого управління, яке до того ж лише створювалося, була насправді чи не смертним вироком для населення.

«Справа із постачанням у великих містах є виключно критичною...» – відзначалося у звіті командуючого тилом групи армій «Південь» за листопад 1941 р. – Особливо великим є голод у Києві, Харкові, Дніпропетровську... »²⁶⁷.

У іншому звіті – командуючого оперативним тиловим районом групи армій «Південь» за січень 1942 р. – підкреслювалося: «Становище з продовольством є винятково складним і набуває все більш серйозних форм. Вже тепер надходять донесення про голодування населення»²⁶⁸.

Безумовно, рішення військових передати справу постачання цивільного населення до рук місцевого українського управління не вирішувало питання. Розуміючи це, частина військових схилилася до того, щоб «залишити населення повільно помирати від голоду, причому як обґрунтування такого рішення вказувалося на спосіб дії..., наприклад, англійців у війні з бурами, а також самих росіян, беручи до уваги попередній досвід більшовиків»²⁶⁹.

Проте більшість військових схилилася до ідеї евакуації населення Харкова у сільську місцевість. Ось як обґрунтував таку позицію інтендант 55-го армійського корпусу: «Єдине правильне рішення є евакуація російської частини населення Харкова. Наскільки мені відомо, найбільша його частина є великоруська, яка не вміє навіть говорити по-українському. Цю частину харківського населення вермахт не має ані щонайменшого приводу годувати»²⁷⁰. І далі інтендант пропонував евакуювати їх до Дінця. У той же час місцеве українське населення, яке б залишилося в місті, могло б задовольнити потреби вермахту в робочій силі.

Така позиція була взята на озброєння військовими на початковому етапі окупації Харкова, причому були зроблені конкретні кроки щодо її реалізації. У місті розгорнулася широка кампанія за «добровільне» переселення харків'ян у сільську місцевість. Ось, наприклад, одна з об'яв у газеті «Нова Україна»: «Як повідомили нашого кореспондента в міській управі, харків'яни мають змогу добровільно зголоситися на тимчасовий виїзд із міста. Якщо ж число тих, хто зголоситься добровільно виїхати з Харкова, буде недостатнє, то, на жаль, доведеться провести примусове виселення. Виїжджати можна до районів і областей, що лежать на захід і північний захід від Харкова. Примусовому виселенню підлягатимуть ті, що прибули до Харкова після 1935 р. ... По всіх районах Харкова розпочалося приймання заяв на добровільний виїзд із міста. Перший транспорт виїздить в такі села: Петрівське (на схід від Полтави) – 200 осіб, Павлове – 100 осіб, Юрієве – 100...»²⁷¹.

Але проти такої позиції військових виступило сільськогосподарське командування. Економічна команда «Харків» вважала, що міські мешканці у цьому випадку проїдатимуть значно більше в сільській місцевості, аніж їм було дозволено німцями у містах. Вона пропонувала забезпечити мінімальний довіз продуктів із навколишніх сіл і поставити таким чином споживання городян під повний контроль²⁷². Зрештою, у цю суперечку втрутився Гітлер і заборонив евакуацію в сільську місцевість.

І все ж таки військові не відмовилися повністю від ідеї евакуації населення. Зважаючи на його тяжкий продовольчий стан, після відповідної перевірки місцевого населення, вони почали видавати перепустки мешканцям Харкова на вихід з міста в сільську місцевість. «Однак виявилося, що міські мешканці залишаються недовго в сільській місцевості

і використовують цю можливість для того, щоб обміняти продовольство і знову повернутися»²⁷³.

У повідомленні представника іноземного відділу при АОК 6 відзначалося: «Щоденно помітні каравани людей із маленькими санчатами, навантаженими меблями, предметами домашнього господарства, речами першої необхідності, які направляються в сільську місцевість, щоб обміняти там у селян необхідне продовольство. Вважають, що таким чином у Харків щоденно прибуває 300 тонн продовольства»²⁷⁴.

Такий стан речей – масовий похід харків'ян на село за продуктами, значне збільшення цін на продовольство у сільській місцевості – викликав невдоволення та різні протести районних комендатур і сільсько-господарських установ. Фельдкомендатура 753, наприклад, яка перебувала у Валках, наголошувала, що «кількість продуктів, які щоденно закупають мешканці Харкова в селах, підлеглих фельдкомендатурі, за оцінкою господарського управління і фельдкомендатури, становить 200 т. Дві такі денні норми були б достатні для того, щоб забезпечити в нашому районі нормальний розподіл продуктів харчування»²⁷⁵. Польова комендатура рішуче протестувала проти такого стану речей, але поки існував наказ по 6А, який забороняв обмежувати мешканців Харкова в закупівлях, вона була безсилою змінити ситуацію. Проте згодом ситуація для населення Харкова ще більше погіршилася. Районні комендатури починають конфісковувати виміняне продовольство у населення Харкова, яке не мало відповідних перепусток, а такого була більшість. Застави на шляхах забирали продовольство у зголоднілих людей. Потік людей не припинявся, але настрої населення погіршувались та істотно зростала їх налаштованість проти німців.

Наприкінці весни 1942 р. деякі районні комендатури добилися обмеження пересування мешканців Харкова по території їхніх районів, видачі проїзних документів для закупівлі продовольства, був заборонений вивіз м'яса, птиці тощо»²⁷⁶. Деякі комендатури пішли в цьому питанні ще далі. Валківська фельдкомендатура 753 не тільки конфіскувала виявлене продовольство, але й організувала табори праці для затриманих та арештантів. За її твердженням, такі заходи принесли добрі результати. Ефективність роботи цих людей виявилася вищою за найманих робітників²⁷⁷.

Але найбільшого удару по населенню Харкова завдавали періодичні повні заборони закупівель продовольства в сільській місцевості. Ось, наприклад, один з таких наказів міської комендатури Харкова: «Від сьогодні штандорткомендатура не видаватиме перепусток для перевозу харчових продуктів ні окремим особам, ані кооперативним організаціям»²⁷⁸. Заборона на закупівлю продуктів харчування в сільській місцевості призводила до закриття головного джерела постачання міста продуктами, різкого збільшення цін на продовольство на ринках Харкова²⁷⁹.

Вихід у сільські райони залишався дуже важливим джерелом існування навіть після введення карткової системи в Харкові в серпні 1942 р.

Отже, з початком окупації Харкова перед новою владою з усією гостротою постало питання про постачання місцевого населення продовольством. Доля непрацюючого місцевого населення нікого не цікавила. Проте слід було визначити, що робити з населенням, яке працювало на цивільних об'єктах, чимало з яких були надзвичайно важливими і для вермахту, і для підтримання життя в місті. Але в першу чергу слід було якимось чином підтримати сили робітників, зайнятих в обслуговуванні безпосередньо частин вермахту. Бо від цього залежала їх боєздатність. Щодо постачання цієї частини цивільного населення на початку окупації Харкова діяли укази ОКВ від 6 червня 1941 р. та ОКХ від 23 серпня 1941 р.²⁸⁰ В них зазначалося, що такі службовці та робітники принципово мали бути на самозабезпеченні. Але там, де самопостачання було неможливим, військові мали потурбуватися про організацію масового харчування робітників через організацію щоденної видачі їм теплої їжі та 200 г хліба. Необхідні для цього продукти мали добути фельдкомендатури «із землі»²⁸¹.

Що ж до робітників, зайнятих на цивільних підприємствах, то на них було поширено розпорядження економічної інспекції «Південь» від 5 вересня 1941 р. про видачу продовольства місцевому населенню²⁸². Це завдання покладалося на економічні команди, їх сільськогосподарські підрозділи. В першу чергу мало постачатися те населення, яке працювало на життєво важливих підприємствах та обслуговувало німецькі військові частини і їхні установи²⁸³.

Ці накази мали основоположний, так би мовити, принциповий характер. Проте не завжди директивний, оскільки їх реалізація залежала від багатьох факторів, у т.ч. від місцевих умов. Вже після загарбання Харкова, 4 листопада 1941 р. ОКХ видало розпорядження «Харчування цивільного населення у фронтовому районі»²⁸⁴. В ньому відзначалося, що за організацію харчування цивільного населення на зайнятій території, за наказом економічного штабу «Ост», відповідають виключно економічні установи. Їх завданням є виділення, у рамках наявних можливостей, частини взятих «із землі» фондів для годування цивільного населення. При цьому обов'язково мав додержуватися порядок, за яким задоволення потреб місцевого населення необхідно було узгоджувати з першочерговими потребами військ та рейху. Виходячи з цього, ОКХ наказав: «1) Заборонити будь-яку передачу продовольства із фондів військ. Війська мають бути докладно проінструктовані. 2) Розподілом виділених продуктивних фондів серед населення має займатися місцеве російське управління. Військова комендатура обмежується загальним доглядом. 3) Населення має бути переконане через відповідну пропаганду, що скрута, від якої воно потерпає, є наслідком політики

більшовиків при співробітництві населення у здійсненні винищувальних заходів»²⁸⁵.

У наказі ОКХ було посилення на нову постанову економічного штабу «Ост», прийняту на зміну старого розпорядження від 4 вересня 1941 р. В новій постанові йшлося про те, що, незважаючи на нещадні руйнування, завдані більшовиками господарству та шляхам сполучень, які викликали нужденність та жебрацтво місцевого населення, обов'язком економічних установ є забезпечення, по можливості, постачання цивільного населення, але без завдання шкоди німецьким інтересам. Для сільського населення не передбачалося ніякого забезпечення, бо воно, буцім, було спроможне самотужки потурбуватися про себе. Постачання продовольства міському населенню мало відбуватися після задоволення потреб вермахту, німецьких службовців та поставок у рейх. Були встановлені максимальні раціони, причому, як підкреслювалося, в рамках наявних можливостей. Тижневі раціони становили:

а) для населення, яке не виконувало цінної роботи (у з):

м'ясо та м'ясопродукти	–	нема
сало, жир	–	70
хліб	–	1 500
картопля	–	2 000

в) для населення, яке виконувало корисну роботу:

м'ясо та м'ясопродукти	–	100
сало, жир	–	100
хліб	–	2 000
картопля	–	2 500

с) для населення, зайнятого на важких роботах (додатково до пункту «в»):

м'ясо та м'ясопродукти	–	100
сало, жир	–	50
хліб	–	500
картопля	–	1 000

д) для дітей до 14 років та євреїв – половина раціону, вказаного в пункті «а»²⁸⁶.

Проте все це були, так би мовити, вихідні орієнтири, вони не мали ваги обов'язкових директив на постачання продовольством місцевого населення. На місцях все залежало від волі військового та економічного командування. Але між ними часто-густо точилися запеклі дискусії з цього приводу. Обидві сторони намагалися перекласти одна на одну турботи про постачання продовольством місцевого населення. Ні військові, які піклувалися про повне забезпечення військ вермахту, ні економічні команди, які не в останню чергу піклувалися про поставки продовольства в рейх, не бажали поступатися навіть невеличкою частиною зібраного на українській землі продовольства.

Такий стан речей наочно демонструє ситуація, яка склалася навколо населення Харкова. 21 листопада 1941 р. інтендант 6А спрямував повідомлення начальнику економічної команди «Харків» полковнику Фінку з одночасним направленням копій коменданту 585-го армійського тилового району, командуванню 55-го та 17-го армійських корпусів, шефу генерального штабу, оберквартирмейстеру та ін. В ньому йшлося про забезпечення харчування цивільних робітників, які працювали на вермахт. Це були дві категорії робітників: 1) ті, що працювали безпосередньо в німецьких військових частинах чи установах; 2) робітники, які були задіяні на цивільних підприємствах, але працювали на потреби вермахту (електростанції, водогін та ін.)²⁸⁷.

За твердженням армійського інтенданта, принципово повна відповідальність за постачання продовольства, за розпорядженням економічної інспекції «Південь» від 5 вересня 1941 р., була покладена на економічні команди, їхні сільськогосподарські підрозділи (постачання 2-ї категорії робітників). І тому, зважаючи на існуючу нагальну потребу, інтендант 6А просив керівництво економічної команди «Харків» «здійснити негайні заходи з метою організації мінімального постачання цивільних робітників, працюючих в інтересах вермахту»²⁸⁸.

Відповіддю на це звернення інтенданта 6А та на запис наради військових з питань постачання, яка відбулась 24 листопада 1941 р., стала «Записка начальника економічної команди «Харків» від 8 грудня 1941 р.». В ній наголошувалося на тому, що на нараді панував принципово хибний підхід стосовно існуючої нібито відповідальності економічної команди за постачання непрацюючого в інтересах вермахту цивільного населення. Такої відповідальності, наголошується в документі, економічні команди не несуть. Вона не передбачена також «Зеленою папкою» Герінга. Розподіл наявного продовольства є справою українського міського управління. І далі начальник Вікдо стверджував, що через розпорядження командування 6А від 26 жовтня 1941 р. усі передумови планомірної діяльності економічної команди були відчутно підірвані, усі продовольчі ресурси були повністю конфісковані для військ, що військові частини спустошили зайняті райони, а невтішний стан шляхів унеможлиблює доставку продовольчих товарів з тилу, що війська значно перебільшують встановлені норми споживання. Наприклад, незважаючи на те, що вони самостійно заготовили картоплі стільки, що її вистачить до квітня наступного року, все ж таки направляють нові заявки на поставку картоплі. Начальник Вікдо пропонував заходи, спрямовані на збереження наявних у військ фондів продовольства та деяке поліпшення постачання цивільного населення²⁸⁹.

Зважаючи на тяжкий стан з постачанням продовольством Харкова, командування 6А видало 29 листопада 1941 р. особливий наказ «Харчування Харкова». Віддаючи данину пропаганді та звинувачуючи у всіх бідах більшовиків і радянське керівництво, у документі наголошувалося:

«За харчування населення Харкова відповідальне лише міське управління. Воно має потурбуватися, за погодженням із німецькими економічними органами, про довіз у місто з навколишніх районів продовольчих засобів до існування»²⁹⁰.

У цьому наказі були визначені першочергові заходи, спрямовані, за задумом командування 6А, на покращення ситуації у місті:

«1. Штадткомендант Харкова встановлює за погодженням з командуванням 55 та 17-го армійських корпусів, а також районними сільськогосподарськими комендантами, район, у якому місто Харків... має заготовляти продовольство...»²⁹¹. Збором продовольства мусили займатися спеціальні робочі колони, сформовані з цивільного населення, яким мали сприяти німецькі органи влади.

Як добавку до цих запланованих у майбутньому продовольчих фондів наказ передбачав виділення місту деяких фондів Вікдо, розподіленням яких мала займатися штадткомендатура «Харків». Військові частини та установи, які використовували працю місцевих працівників, могли вимагати від комендатури, за відповідними списками, тижневі раціони. В основу денного раціону був покладений простий теплий обід без м'яса та 150 г борошна і 2 г солі (для виробництва 200 г хліба) на одну особу в день. За наявної можливості обід мав відбуватися в їдальнях підприємств. За наказом командування 6А міська комендатура до 20 грудня 1941 р. мала скласти короткий звіт про зроблену в цій галузі роботу²⁹².

На виконання наказу командування 6А в той же день 29 листопада 1941 р. штадткомендатура Харкова видала наказ № 11 «Харчування цивільної робочої сили», в якому говорилося: «З метою забезпечення харчуванням працівників, які працюють в інтересах вермахту, утворити робочі команди. Робочі команди мають заготовити неохоплені дотепер вермахтом сільськогосподарські продукти, такі як зерно другого та третього обмолотів, залишені в землі цукрові буряки, картоплю і т. ін., і під контролем сільськогосподарського начальника району...

Забороняється:

1. Конфісковувати зібране цими робочими командами продовольство.
2. Залучати робітників цих команд до інших робіт.
3. Конфісковувати або використовувати на інших роботах підводи або автомобілі цих робочих команд.

Усі військові установи слід проінструктувати, щоб транспорти не затримували, а навпаки, забезпечували безпеку і надавали допомогу. Незаконне привласнення зібраного продовольства, як і транспорту, має каратися»²⁹³. В кінці листопада служба забезпечення військ дала вказівку передавати населенню покидьки, невикористані потрухи та інші непридатні продукти, а також померлих від хвороб коней; до цього була об'явлена вільна рибна ловля в прилеглих районах²⁹⁴.

Дальшим розвитком цього наказу стало розпорядження міської комендатури Харкова від 6 грудня 1941 р. «Харчування Харкова». В ньому відзначалося, що в результаті узгодження питання між усіма вказаними установами встановлюється район навколо Харкова в радіусі 25 км для забезпечення міста продовольством. При обговоренні питання з економічною командою була досягнута така домовленість:

«1) Захоплене раніше військами в цьому районі продовольство залишається і надалі військам для користування.

2) У районі на північ від шосе Люботин – Чугуїв дозволяється ще заготовляти для міського населення необмолочене зерно, яке не може бути використане військами... . В районі на південь від цього шосе дозволяється використати все необмолочене зерно. Після обмолоту солону слід передати військам. В цьому районі дозволяється охопити невикористані військами гречку, просо, кукурудзу, коренеплоди. Худобу забороняється заготовляти»²⁹⁵. І далі в наказі йшлося про те, що 55 та 17 армійські корпуси погодилися розглянути питання про можливість виділення їхніми дивізіями додаткових районів заготівлі продовольства для населення міста, а також містився заклик до військових не чинити перешкод цивільним робочим командам у зборі продовольства, а також не здійснювати конфіскацій²⁹⁶.

Реальні результати проведеної новою владою роботи були незначними. Про це свідчать і німецькі джерела. У запису військового щоденника економічної команди «Харків» від 8 січня 1942 р. зазначалося: «Продовольчий стан населення Харкова залишається, незважаючи на всі заходи, які вживалися до цього часу, невтішним»²⁹⁷.

У повідомленні комендатури армійського тилового району 585 від 31 січня 1942 р. зазначалося: «Начальники управлінь сільського господарства змогли підвезти виключно незначну кількість продовольства для постачання цивільного населення. Більша його частина спочатку ще мала абиякі запаси, яких вистачило на декілька тижнів... . У зв'язку з тим, що всі запаси були взяті на облік військами або залишені для них навіть на великій відстані від міста, більше нічого не залишилося для впорядкованого постачання міського населення. Заготівлі на території оперативного тилового району групи армій не вдалося здійснити у зв'язку з відсутністю транспорту. Доля міського населення тепер уже вирішена. За такого катастрофічного продовольчого становища довелося, нарешті, потурбуватися про російських працівників, зайнятих у частинах та установах вермахту, іншим способом. Перепис цього кола осіб і зараз продовжується. Якщо не вдасться отримати дозвіл на одержання продовольства з армійського продовольчого складу, останній вихід буде полягати в тому, щоб віддати наказ дивізіям здати частину продовольства, зібраного восени в сільській місцевості, для постачання працівників вермахту в Харкові»²⁹⁸.

У іншому повідомленні – представника іноземного відділу командування 6А – про продовольчий стан у Харкові від 25 березня 1942 р. наголошувалося: «Вже тепер помирають – за даними міських інформаційних служб – щоденно мінімум 50 чоловік від голоду. Можливо, їх кількість ще більша, тому що в багатьох випадках причину смерті визначають як «невідому»... Крім того про багато випадків смерті взагалі не повідомляється... Настрій місцевого населення внаслідок катастрофічного продовольчого стану та повної відсутності палива дуже пригнічений»²⁹⁹.

У донесенні поліції і служби безпеки про події в СРСР № 191 від 10 квітня 1942 р. про ситуацію в Східній Україні підкреслювалося: «Настрій серед населення є негативним, бо харчування, яке в будь-якому разі є тут визначальним, набуває катастрофічних наслідків»³⁰⁰.

Навіть наприкінці весни становище з продовольством у Харкові було вкрай важким. За даними економічної команди «Харків», із середини квітня до середини травня 1942 р. продовольством постачалися такі групи населення:

«1. 3 22,5 тис. працівників, працюючих безпосередньо на вермахт, 14 тис. одержували за місцем праці харчування і, крім того, раз у декаду – 1 кг борошна і м'ясо полеглих коней. Інші одержували раз у декаду для сім'ї лише 2 кг борошна та м'ясо полеглих коней через відділ харчування.

2. Майже 36 тис. службовців не одержували ніякого постачання і мали харчуватися за рахунок першої групи.

3. 25 тис. спеціалістів одержували на одну особу 1,5 кг борошна в декаду.

Таким чином, лише маленька частина з 355 тис. чоловік одержує продовольство»³⁰¹.

Взагалі до кінця літа 1942 р. систематичного постачання людності Харкова продовольством не було. Лише після збору нового врожаю в серпні 1942 р. нова влада розпочала більш-менш систематичні, але вкрай нерегулярні видачі продовольчих пайків городянам. Вони призначались певним категоріям населення і охоплювали меншу його частину. Продовольча пайка видавалася часом з великими перервами та й взагалі не могла забезпечити хоча б мінімальні потреби населення. Видача продовольчої пайки за спеціальними хлібними картками не була тотожною німецькій картковій системі, хоча б тому, що в Харкові зовсім не існувало твердих раціонів та обов'язкового отоварювання. Відомство Вікдо суворо застерігало місцевих представників проти навіть схожого з німецьким варіанту. «Розподілу по картках за німецьким зразком з твердими раціонами слід у будь-якому випадку уникати»³⁰².

Так воно і сталося. За дозволом німців рішення про запровадження планового постачання населенню Харкова нормованих продуктів

харчування за допомогою карткової системи було прийняте Харківською міською управою 5 серпня 1942 р.³⁰³ Але і з впровадженням карткової системи напружене продовольче становище, яке межувало з голодом, так і не було остаточно подолане.

Німецький план нападу на Радянський Союз «Барбаросса» мав економічний розділ під кодовою назвою «Ольденбург». Головні його завдання щодо початку війни були деталізовані у «Директивах щодо керівництва економікою в окупованих східних областях» («Зелена папка» Герінга). Вже в ході війни «Зелена папка» (частина перша) була доповнена різного роду наказами та розпорядженнями вищих німецьких чиновників і військового керівництва. Головною метою війни з СРСР було проголошено в цих документах економічне освоєння широчезних просторів Радянського Союзу та експлуатація їх на користь вермахту і рейху. «Якщо Гітлер мав намір, – пише відомий німецький фахівець Р.-Д. Мюллер, – через війну за життєвий простір на Сході створити фундамент німецької світової держави та можливості для реалізації його расово-ідеологічних планів панування, тоді мала бути пріоритетна мета цієї війни, а саме – через захоплення економічних джерел Радянського Союзу Німеччина створює основи остаточної перемоги»³⁰⁴. І Гітлер добре розумів цю воєнну істину. Наприкінці листопада 1941 р. він заявив у вузькому колі: «Всі війни мали перш за все не людський, але економічний вимір, без торговців доля воєн не вирішувалась... . Саме так слід вести війну на Сході»³⁰⁵. Так вона і велась.

З наближенням фронту до Харкова була визначена і основна економічна стратегія щодо цього міста. Спочатку на заводи Харкова німецьким командуванням були покладені винятково важливі і відповідальні завдання: а) з виготовлення виробів для німецької армії; б) з відбудови пошкодженого устаткування Донбасу та Запоріжжя; в) з відбудові сільського господарства та залізничного транспорту³⁰⁶. Проте вже після ретельного обстеження майже 190 підприємств, проведеного німецькими фахівцями та промисловим відділом Харківської міської управи, виявилась очевидною нереальність поставлених завдань. Детальне обстеження підприємств, інвентаризація устаткування та майна свідчили про важкий стан промисловості Харкова, про величезну шкоду, заподіяну промисловості Харкова воєнними діями та евакуацією виробничих сил на схід СРСР. Нова влада намагалася перекласти всю відповідальність за руйнацію харківської промисловості виключно на більшовиків. Під час втечі останніх, за її даними, було зруйновано та спалено промислового устаткування на суму біля 17 млн крб та вивезено на Схід – на 13 млн крб³⁰⁷.

Відбудовчі роботи на харківських підприємствах розпочалися з самого початку окупації. Використовуючи частину залишеної сиро-

вини нові господарі налагодили дрібне виробництво для потреб німецької армії та міського господарства майже на 100 підприємствах. Але в міру того, як підприємства частково ставали до ладу, військова влада приймала рішення про їх підпорядкування безпосередньо Вікдо «Харків». Цей процес тривав протягом усього періоду окупації, і на її кінець фактично вся промисловість міста знаходилася в руках німців³⁰⁸. Вже в квітні 1942 р. в управлінні Вікдо зосередились усі найбільші заводи Харкова, у т. ч. ХТЗ, ХЕМЗ, «Серп і молот», ХПЗ, велозавод, 12 підприємств легкої промисловості, дві працюючі броварні, маргариновий завод, кондитерська, парфумова, тютюнова фабрики, шкірзавод, завод музичних інструментів тощо, – усього 86 підприємств³⁰⁹.

Чималу увагу німці приділяли відновленню виробництва на ХТЗ. Налагодження широкомасштабного виробництва тракторів було неможливим через вивіз устаткування та спеціалістів на Схід. Тому з початку 1942 р. на обох тракторних заводах Харкова був розпочатий монтаж гусеничних тракторів з уцілілих вузлів та агрегатів. Готові трактори передавалися переважно військам як спеціальні артилерійські тягачі. Частина їх з дров'яно-газовим мотором була поставлена сільському господарству. Маючи на увазі велике значення переводу двигунів з рідкого палива на тверде, за погодженням з Вікдо, індустріальним відділом Харківської міської управи була розроблена конструкція газогенератора на дровах. За вказівками Вікдо зразки газогенераторів повинні були виготовлятися на заводах «Світло Шахтаря», «Червоний Жовтень», «Штампувальний № 1», колишньому ім. Косіора та ін. Трактори на твердому паливі випускали заводи тракторний, паротягобудівельний, «Запчастина»³¹⁰. Одночасно на заводах вироблялись запасні частини до тракторів³¹¹. Поряд з невеликим виробництвом тракторів на ХТЗ німці здійснювали складання з наявних частин середніх танків, але головним чином – їх ремонт³¹².

Інший велетень вітчизняного машинобудування – ХЕМЗ – був повністю зруйнований, машини вивезені або зіпсовані. Відновлене виробництво на заводі було доручене німецькій фірмі АЕГ. У період окупації на заводі проводився головним чином ремонт електротехнічних машин, трансформаторів, апаратури. У зв'язку з перебігом воєнних дій надії нової влади на успішну роботу цього заводу не були реалізовані³¹³.

Ремонт танків, паровозів та автомашин був налагоджений на об'єднаному німцями «Паровозо-тракторо-моторо-ремонтному заводі», колишніх велетнях танкобудування – заводах № 183 та № 75. Особливих зусиль докладали німці для відбудови та пуску авіазаводу (№ 135). Проте в травні 1942 р. радянська авіація розбомбила відбудовані корпуси заводу і змусила німців відмовитися від далекосяжних планів і обмежитися роботою лише авіамайстерень, де ремонтували авіаційні мотори.

На велозаводі були поновлені окремі цехи, і тут ремонтували автомашини, мотоцикли та велосипеди. На збройові майстерні були перетворені цехи колишньої трудової комуни ім. Дзержинського. Тут виготовляли та ремонтували стрілецьке озброєння – гвинтівки, автомати і кулемети³¹⁴.

Стан справ на велетенських машинобудівних заводах був характерний для харківської індустрії в цілому. Перебіг воєнних дій, евакуація промисловості на схід радянської держави та нищення устаткування, скрутне становище із постачанням електроенергії не дозволили новій владі організувати широкомасштабне виробництво в Харкові. Проте місто стало важливою базою ремонту військової техніки вермахту, особливо бронетанкової, а також виробництва необхідних військовим агрегатів та товарів широкого вжитку.

Величезних руйнувань зазнала харківська індустрія у період боїв навколо міста в 1943 р., і особливо в серпні, коли відступаючі німецькі частини перейняли тактику спаленої землі, намагаючись таким чином завдати народному господарству найбільшої шкоди, позбавити Червону армію будь-яких перспектив на посилення її потенціалу за рахунок визволених районів. Ця тактика, яка була взята на озброєння вже після поразки під Сталінградом та здійснювалась в Україні з перших кроків її визволення, знайшла своє формальне втілення в наказі Гімmlера про руйнацію Донецького басейну від 7 вересня 1943 р. «Необхідно добитися того, – відзначалося в наказі, – щоб при відході з районів України не залишилося жодної людини, жодної голови худоби, жодного центнера зерна, жодної рейки; щоб не залишилися цілим жодний дім, жодна шахта, яка б не була виведена з ладу на довгі роки; щоб не залишилося жодного колодязя, який би не був отруєний. Противник повинен знайти дійсно тотально спалену і зруйновану країну»³¹⁵.

Таким чином і діяли військові в Харкові. У заключному звіті економічного штабу «Ост» йшлося про зроблене ними під час евакуації Донецького басейну: «Незважаючи на цейтнот та великі труднощі, завдяки діям усіх економічних установ удалося переправити з Донецького басейну на західний берег Дніпра:

людей – 375000 осіб		підприємств промисловості :	
зерна – 267767 т	енергетичної – 598 вагонів	тютюнової – 393	
коней – 209174 шт.	гірничодобувної – 447	центр. складів – 77	
корів – 279344	металургійної – 3908	інших складів – 25	
свиней – 18747	хімічної – 593 вагони	сховищ олії – 150	
овець – 363016	текстильної – 392	<u>банків – 5</u>	
підвод – 93029	паперової – 119		
тракторів – 802	кам'яної – 439	Усього – 7791 вагон ³¹⁶	
вантажних	шкіряної – 443		
автомашин – 822	деревообробної – 202		

Проте було охоплено евакуацією значно більше матеріальних та трудових ресурсів, аніж дісталось до місця призначення на західний берег Дніпра. Так, відомо, що було піднято до евакуації та перебувало на марші на Лівобережжі 520 тис. осіб, але переправилися на правий берег Дніпра 375 тис. Решта була втрачена дорогою, бо значна частина евакуювалася не за власною волею.

Далі у звіті наголошувалося: «У тому ж випадку, коли вивіз був неможливим, підприємства та установи, склади й матеріальні запаси повинні були знищуватися. Однак проведення цих заходів через цейтнот вдалося не в повному обсязі. Частково не вистачало також необхідного вибухового матеріалу або підричних команд. Особливу увагу було спрямовано на повне знищення електростанцій і електропостачання, щоб ворог не зміг використати цю суттєву базу виробничої діяльності кожного підприємства. Тут знищення проводилось планомірно. У великій мірі може бути сказано, що енерго- і водопостачання, промислові, гірничодобувні, харчові виробництва та інші були зруйновані... Руйнування були так проведені, що в наступному в більшості випадків нове будівництво потребувало б менше роботи, аніж введення до ладу зруйнованих підприємств. Радянська військова економіка не змогла б у будь-якому випадку сподіватися на посилення її військового потенціалу через введення їх до ладу»³¹⁷.

Перше повідомлення про початок евакуації Харкова ми знайшли у воєнному щоденнику економічної інспекції «Південь» від 7 серпня 1943 р. Саме під цим днем у щоденнику було занотовано: «Директива економічній команді «Харків» – припинити видачу товарів населенню. Фонди центрального складу Харкова (близько 40 вагонів) завантажити, направити до Кривого Рогу»³¹⁸.

Взагалі щоденник економічної інспекції «Південь» з військовою лаконічністю та педантичністю відтворює страшну картину нищення економіки міста: «9.08.43. ...У Харків під завантаження до сьогодні поставлено 95 % вагонів (має бути 100 вагонів). Було завантажено: господарське обладнання WBA, текстильне, хімічне обладнання, верстати та знаряддя праці із заводів ХЕМЗ, «Серп і молот», «Механоліт», маркшейдерських інструментів, наукових інститутів... До 9.08. через штандорткомендатуру на чотирьох потягах вивезені 4500 цивільних осіб.

7.08 та 9.08.43 через Вікдо-15 вивезено, включаючи тракторний завод (верстати і турбіни), близько 100 вагонів із різного роду промисловим обладнанням. Крім того 9.08. було вивезено також посівні матеріали та п'ять вагонів мастильної олії із нафтосховища... та інше майно...

11.08.43. До 10.08. через Вікдо-15 (вкл. WBA, тракторний завод, електротехнічний інститут та ін.) було відтранспортовано в цілому 146 вагонів цінного господарського майна...

13.08.43. Евакуація з Харкова та навколишньої місцевості проведена спокійно та планомірно. Підполковник Фібан, який не має у Харкові більше справ, відбув до Павлограда... З Харкова було вивезено 146 вагонів з господарським майном.

14.08.43. Евакуація з Харкова більше неможлива...

15.08.43. Для решти армійського району групи Кемпф... більше 15000 біженців із Харкова і району Полтави попрямували на захід. Таким чином, більше 25000 евакуйованих, включаючи Харків, було вивезено потягами. Планомірна очистка Харкова припинилася 13.08, тому що вокзали були частково підірвані, частково підготовлені до висадження в повітря.

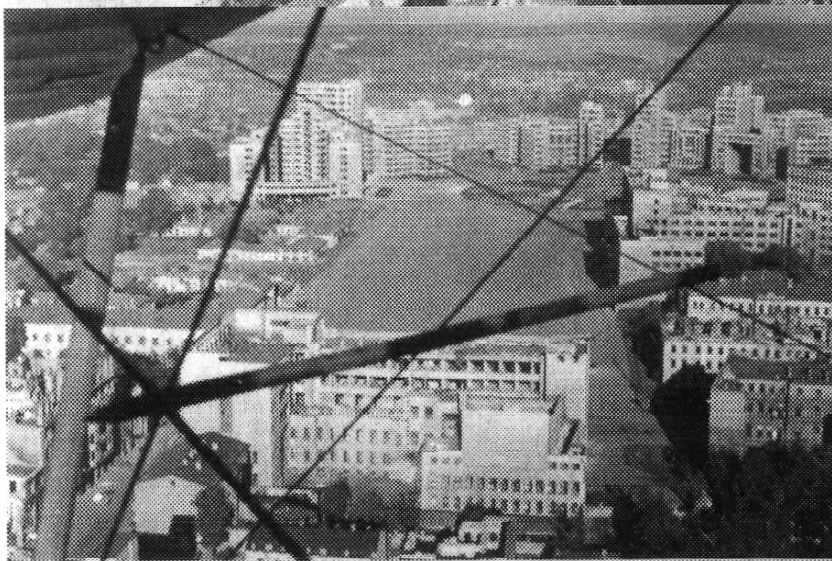
20.08.43. У Харкові 70 % підприємств, у відповідності до плану очистки, підірвані безпосередньо військами. Все найважливіше майно вивезене. Крім того залишились ще борошно грубого помелу та близько 5000 тонн сталі. Вокзал «Нова Баварія» ще працює, всі без винятку інші вокзали підірвані... Очистка Харкова вдалася на 70%³¹⁹...

Загострення ситуації на фронті примусило до евакуації та «очистки» Харкова. Заплановане вивезення кваліфікованих робітників через фронтові події було здійснене лише частково. Після того, як стало відомо про «очистку», населення ухилялося від неї та втечею поверталось назад. Для великої охоплюючої акції не вистачає військових або поліцейських сил»³²⁰.

Таким чином на практиці проводилася у життя політика спаленої землі. На час визволення Харків лежав у звалищах. Особливо постраждала у результаті воєнних дій, двох хвиль евакуації на схід СРСР, тотального нищення окупантами в 1943 р. економіка міста. До війни промисловість Харкова нараховувала 1026 підприємств, у т.ч. крупних та середніх – 400. Вона випускала продукції на 4 млрд крб на рік. На підприємствах працювало 250 тис. робітників³²¹.

У серпні 1943 р. залишилися лише згарища. Зруйновані та спалені були як велетні вітчизняного машинобудування, так і невеликі підприємства. У тому числі танковий та дизельний заводи № 183 та № 75, тракторний, турбогенераторний, електромашинобудівний (ХЕМЗ), сільськогосподарського машинобудування («Серп і молот»), заводи «Світло Шахтаря», ім. Шевченка, авіаційний, ФЕД та ін.³²² За підрахунками обласної комісії сприяння надзвичайній комісії з установлення та розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів війна завдала збитків харківській промисловості на суму 2888873,3 тис. крб³²³.

Зруйнований Харків

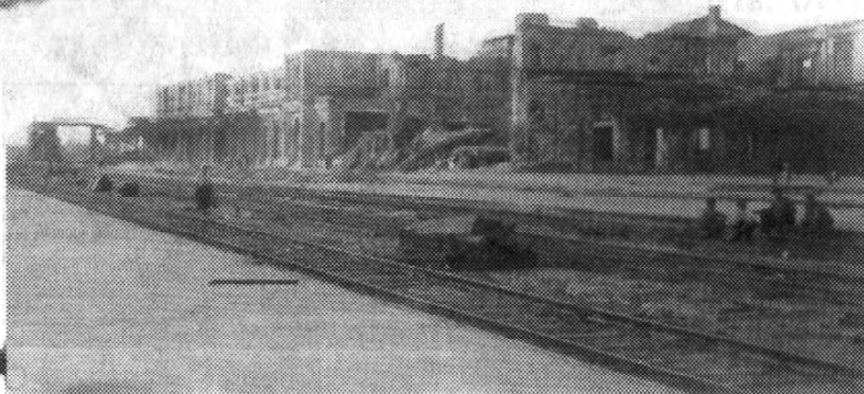
*Будинок обкому
партії та площа
Дзержинського*

*Південний
залізничний вокзал.
1941–1943 р.*

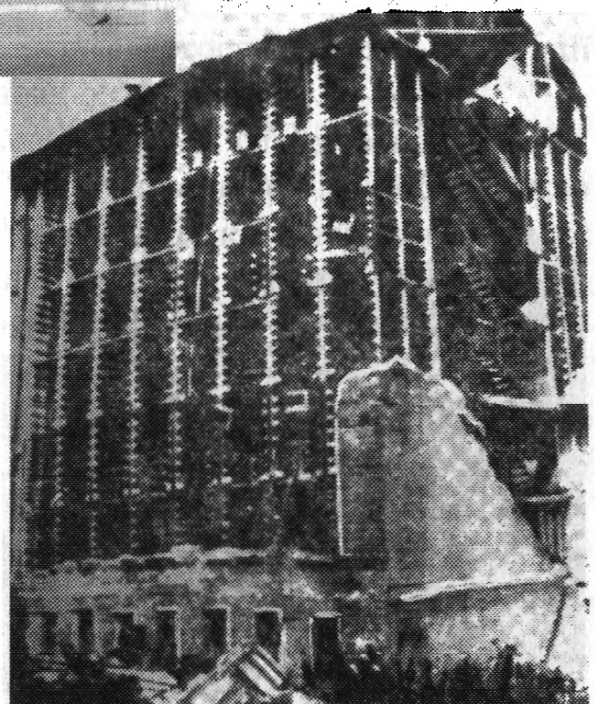

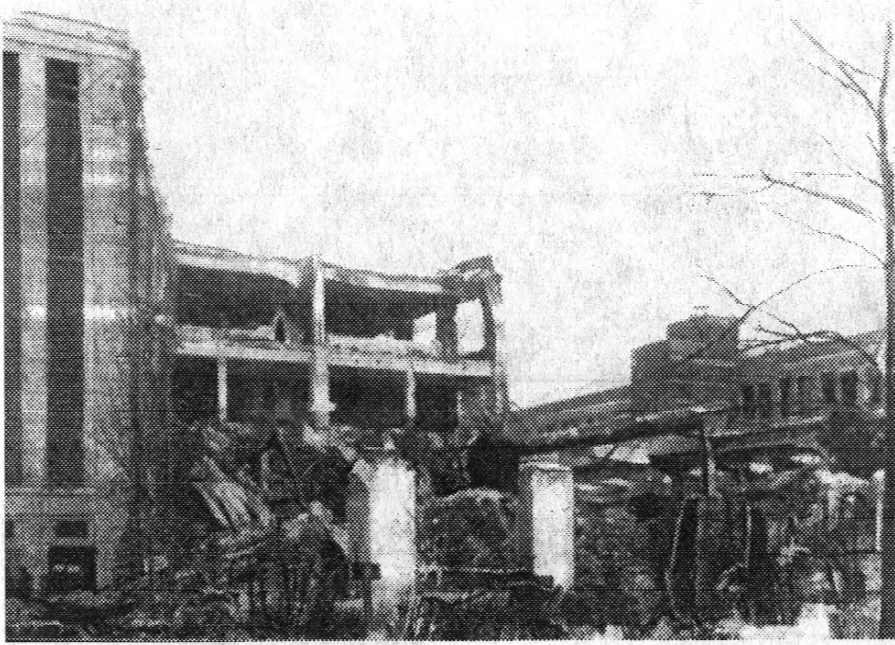
Будинок Проектів

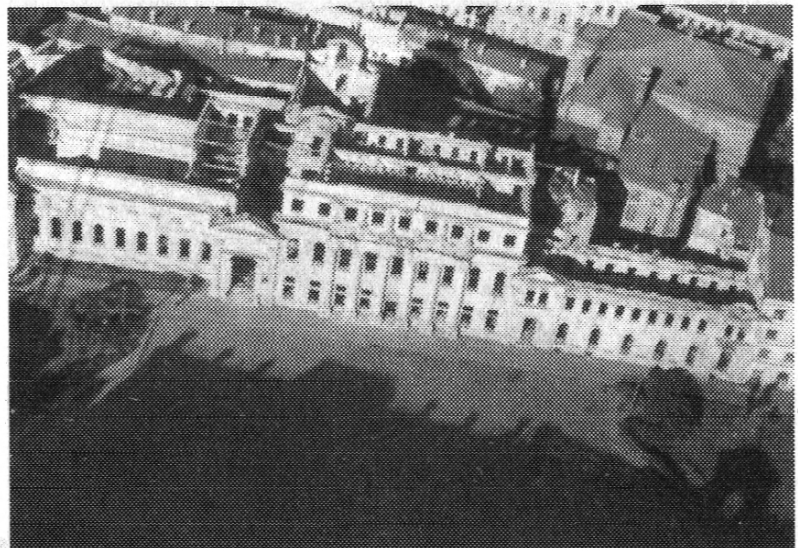
Університет

Бібліотека ім. Короленка

ХЕМЗ

Палац піонерів

*Площа
Тевелєва*

Аграрна політика окупаційної влади на Харківщині, як і повсюдно в Україні, визначалася головною метою максимального вилучення з села продовольства для забезпечення всіх потреб вермахту та фатерлянду. Саме ця кінцева мета визначала сутність усіх заходів нової влади. З самого початку окупації Харківська область була розподілена на «гебіти» та «крайси». Зрештою, після повного загарбання області в травні 1942 р. Харківська область була розділена на дев'ять «гебітів» та 33 «крайси». До першого «гебіту» – Богодухів – входили Краснокутський, Коломацький, Богодухівський та Валківський «крайси». До другого – Красноград – Красноградський, Зачепилівський, Кегичівський та Сахновщанський. До третього – Харків – Харківський, Золочівський, Липецький та Дергачівський. До четвертого – Зміїв – Зміївський, Ново-Водолазький, Старовірівський, Олексіївський. До п'ятого – Лозова – Лозівський, Близнюківський, Барвінківський. До шостого – Чугуїв – Чугуївський, Старо-Салтівський, Печенізький. До сьомого – Ізюм – Ізюмський, Балаклійський, Петрівський, Савинський. До восьмого – Вовчанськ – Вовчанський, Ольховатський, Велико-Бурлукський. До дев'ятого – Куп'янськ – Куп'янський, Шевченківський, Дворічанський, Боровський³²⁴.

На чолі кожного з районів стояли відповідні німецькі сільськогосподарські гебітс- та крайсфюрери. Їх головним завданням було планомірне вилучення продовольства із захоплених районів. У доповіді штабу 444 охоронної дивізії від 20.10.1941 р. про обстановку в її районі наголошувалося: «Не можна очікувати бажаних змін у настроях населення, якщо хоча б в економічній галузі не буде забезпечене поліпшення умов життя в порівнянні з попереднім режимом, а обсяг поставок сільськогосподарської продукції колгоспами, як повідомив представник господарської інспекції, зростає у п'ять разів у порівнянні з нормами, які існували за росіян. Очевидно, що населення пройшло добру школу в питаннях виявлення пасивного опору. Вже зараз надходить все більше повідомлень про припинення поставок сільськогосподарської продукції колгоспами і небажання населення працювати»³²⁵.

На реалізацію цього головного завдання були спрямовані і аграрні перетворення німецької влади на селі. Намагання нової влади будь-якою ціною не допустити падіння сільськогосподарського виробництва на окупованій території спричинилося навіть на перших порах до консервації тих форм аграрних стосунків, які затвердилися ще за радянської влади. Після окупації Харківщини були збережені колгоспи та радгоспи, певний час залишалися старими навіть їхні назви. Проте такий стан речей, за свідченням багатьох німецьких документів, викликав широке невдоволення селянських мас. Так, в інформації з Мереф'янського району під заголовком «Як почувають себе зараз селяни?» наголошувалося, що підтримка новою владою колективного господарства «і негативне ставлення до приватних власників викликає загальний подив. Одне

говориться, а інше робиться, ніби в цьому стирчить більшовицьке керівництво... . Вирішіть земельне питання, дайте селянам землю і твердий економічний ґрунт, а від цього буде краще всім громадянам»³²⁶.

За таких умов, коли виникла реальна загроза зриву продовольчих поставок вермахту та до Німеччини, нова влада розпочала дуже повільне, поетапне реформування аграрного сектора. Але не відмовляючись від існування колективного сектору, який забезпечував, принаймні, певну можливість, як за більшовиків, так і за нацистів, вилучати продовольство та грабувати село. Отже, з метою не допустити скорочення виробництва в сільському господарстві східне міністерство А. Розенберга 15 лютого 1942 р. опублікувало «Закон про новий аграрний порядок», який визначив основні напрями та етапи реформування сільського господарства в Радянському Союзі. У відповідності до нього на першому етапі відбувався злам радянської колгоспної системи та перетворення колгоспів у «громадські господарства», а радгоспів в державні господарства. Ці «громадські господарства» оголошувалися перехідною формою від колгоспного ладу до нової форми господарювання. Хоча багато в чому вся справа звелася до простого перейменування. Усього на Харківщині було створено 537 громадських господарств³²⁷.

Присадибні ділянки членів «громадських господарств» розміром до 1,5 га передавалися в приватну власність. Радгоспи оголошувалися власністю німецької держави та перетворювалися на «державні маєтки».

На наступному етапі реформи мало відбуватися сприяння розвиткові сільськогосподарських кооперативів, об'єднуючих селян, які отримали право на індивідуальну обробку землі. Головною умовою набуття такого права було виконання завдань щодо поставок сільськогосподарської продукції, а отже, це мало на меті суто прагматичні міркування, тобто збільшення виробництва сільськогосподарської продукції.

Нарешті, на третьому етапі реформи передбачалося створення приватних селянських господарств, але лише «надійними» господарями³²⁸.

У відповідності до аграрного закону, всі працездатні особи мали працювати. Мінімум трудоднів, який вони мали виробити на громадській ниві, становив для чоловіків – 150 днів на рік, для жінок – 100, для молоді і старих понад 60 років – 30 днів³²⁹.

Після прийняття основоположного закону з реформування сільського господарства, який відклав на невизначене майбутнє наділення селян землею, протягом 1942 р. – першої половини 1943 р. аграрні відносини на Харківщині регулювалися вказівками східного міністерства та рейхскомісаріату «Україна».

Після весняної 1942 р. сівби, яка пройшла, за твердженням голови Харківської обласної земельної управи, успішно, Харківщина отримала від рейхскомісаріату «Україна» вказівки про реалізацію тут також постанови про поетапний перехід на індивідуальне землекористування

селян. З цією метою здійснювалися наступні заходи: в першу чергу мали бути збільшені невеликі присадибні ділянки селян, які зазнали скорочення перед війною. На Харківщині збільшувалась площа приблизно 30 % садіб загальної їх кількості³³⁰. Вважалося, що тепер селяни отримуватимуть з городів великий врожай садовини та городини.

По-друге, розпочиналися землевпорядкувальні роботи з метою виділення працюючим селянам 12 % землі громадських господарств в індивідуальне землекористування як заробітну платню за роботу в громадському господарстві.

Нарешті, значним кроком на шляху до суцільної приватизації землі, за пропагандистським твердженням нової влади, мало бути виділення між весняною сівбою та осінніми жнивими 20 % найкращих дворів, а це було 108 господарств, з метою наділення їх землею в індивідуальне користування та об'єднанням цих землекористувачів в товариства із спільної обробки землі³³¹.

Перші партії землевпорядників були направлені в харківські села вже в кінці травня 1942 р. Проте остаточне вирішення цього питання затяглося. Бо аграрні стосунки на селі завжди були підпорядковані головній меті – вилученню сільськогосподарської продукції. Природно, це викликало невдоволення місцевого населення. За повідомленням з Валок, «інформація про нову аграрну політику і перші виділення ділянок землі в індивідуальне землекористування... та спосіб надання цієї інформації сприяли пробудженню у населення передчасних надій і викликають почуття розчарування...»³³². Впровадження аграрної реформи на селі гальмувалося також через негативне ставлення до неї рейхскомісара «України» Е. Коха³³³.

Лише напередодні масового визволення України, з метою затримати просування радянських військ та в умовах зростання невдоволення населення, а також всупереч протестам Е. Коха, рейхсміністр східних територій А. Розенберг за погодженням з Гітлером видав 6 червня 1943 р. декларацію про наділення селян землею у рейхскомісаріаті «Україна». В ній говорилося: «Уряд Німеччини визнає і захищає селянську земельну власність. Тому також і по всіх звільнених від більшовиків областях німецька влада запроваджує приватну власність на землю для всього трудящого селянства»³³⁴.

Проте вже було пізно. Декларація не була втілена в життя, бо розпочалося масове вигнання окупантів з української землі. Суто прагматичні міркування в аграрному питанні явно домінували над ідеологією, яка базувалася на приватній власності. В аналітичній записці управлінського радника доктора Гуїллеаме від 24.04.1945 р. спеціально підкреслювалося: «Взірцеве проведення польових робіт в 1943 р. перш за все пояснюється надіями на аграрну реформу. Але у зв'язку з тим, що народ нічого не отримав ні в політичному, ні в економічному

відношенні, то рейхсміністерство окупованих східних територій вимушене було розробити новий порядок землекористування..., покликаний протистояти багатьом явищам розкладу... Якщо б вдалося провести в життя цю декларацію про власність хоча б частково, то уявляється цілком можливим, що у Червоної армії не було б таких переконливих аргументів проти всієї нашої антибільшовицької пропаганди, як це має місце сьогодні»³³⁵.

Отже, підпорядкування аграрної політики нової влади завданням повного забезпечення потреб вермахту та максимального вивезення продовольства в рейх, іншими словами – тотального пограбування села, остаточно відвернуло від завойовників трудящі маси та налаштувало їх вороже до нового порядку. На жаль, ми не маємо статистики вивезення сільськогосподарської продукції з Харківщини. Тому змушені скористатися задля розуміння величезних масштабів такої конфіскації підсумковими даними економічної організації «Ост» про поставки сільськогосподарської продукції із зайнятих районів СРСР з липня 1941 р. до 31 грудня 1943 р. Безумовно, дані ці неповні і показують лише результати діяльності цієї організації³³⁶.

***Поставки із зайнятих східних районів
з початку окупації (липень 1941) до 31 грудня 1943 р. (в тоннах)***

<i>Поставки</i>	<i>Вермахту</i>	<i>У рейх</i>	<i>Разом</i>
Зерно	4710000	1610000	6320000
Бобові	86000	53900	137500
Сіно	1914000	–	1914000
Масляні культури	26100	695100	721200
Сало, жир	107600	23600	131200
М'ясо	537208	63356	600564
Яйця (штук)	760300000	118100000	870400000
Риба	27650	1663	29313
Картопля	2667100	15900	2693000
Цукор	133000	46440	179440
Спирт (гектолітр)	230000	90000	320000
Овочі	370900	6505	377405
Фрукти	14225	1504	15729

Пограбування українського села перетворилося в період відступу німецьких військ на тотальне нищення сільського господарства. Все, що не могло бути вивезене, підлягало знищенню. За даними тієї ж економічної організації «Ост» із Донецького району на західний берег Дніпра було вивезено 267767 тонн зерна, 209174 одиниць коней, 279344 – корів, 18747 – свиней, 363016 – овець та ін.³³⁷

За іншими даними – економічної інспекції «Південь» – у період між «очисткою» Харкова і до Полтави було вивезено 5347 вагонів зерна³³⁸. За першими звітами цієї інспекції, з Лівобережної України на західний берег Дніпра було переправлено: 198000 корів, 123000 коней, 210000 овець, 7000 свиней тощо. До цього додається власне споживання вермахтом 44000 тонн зерна і 120000 одиниць корів³³⁹.

Однією з трагічних сторінок Другої світової війни була доля так званих примусових робітників, переважно насильно депортованих з батьківщини до Німеччини. Поряд з тяжкою, виснажливою працею, напівголодним існуванням, відвертою наругою над людською гідністю вони зазнавали постійної загрози своєму життю. І після того, як «остарбайтери» вистояли та вижили, життєві випробовування для них не скінчилися, бо рідна держава ставилася до них підозріло протягом десятиліть та позбавила їх з ідеологічних міркувань власної історії. Повоєнні роки стали для них «історією забуття». Цим і пояснюється той неприродний стан речей, коли за кордоном знають більше за нас про життя і працю «остарбайтерів». Лише демократизація українського суспільства зробила можливим відновлення честі й гідності цих людей та вимагає від вітчизняних науковців детально дослідити історичну долю «остарбайтерів» і тим самим повернути, хоча б із запізненням, борг цим людям.

Від самого початку використання робочої сили зі Сходу не планувалося в нацистській Німеччині. Усе воєнно-економічне планування на початку 1941 р. виходило з двох передумов. По-перше, війна проти СРСР буде блицкригом протягом декількох місяців, якщо не тижнів. По-друге, цивільне населення Радянського Союзу взагалі не бралось до уваги, ним просто нехтували. А зважаючи на те, що вже у записці генерала Томаса – шефа відділу військової економіки та спорядження ОКВ, – а надалі і в інших планах економічного пограбування СРСР, йшлося про поставки в першу чергу сільськогосподарської продукції, зайві їдоки серед цивільного населення лише гальмували реалізацію цієї програми. Звідси і стратегія нищення через голод населення споживаючих регіонів, лісових районів і великих міст. Таким чином, перед нападом на Радянський Союз використання населення СРСР у Німеччині не бралось до розрахунку.

До літа 1941 р. переважаюча частина іноземних робітників і військовополонених із Заходу була зайнята в сільському господарстві Німеччини. На промислових підприємствах іноземці в цей час не відігравали значної ролі. Індустрія виходила з того, що незабаром після закінчення блицкригу повернуться з армії її німецькі робітники. А ідеологічні застереження проти розширення використання іноземної робочої сили були такими великими, що кількість іноземних робітників була заморожена на рівні початку 1941 р. – біля трьох млн³⁴⁰. Одночасно існувала з політичних, ідеологічних та расових переконань націонал-

соціалістів сувора заборона на використання в рейху робочої сили зі Сходу, як і страх служби безпеки перед загрозливою небезпекою для «чистої крові» арійців.

Проте постали у ході східної війни перед нацистським режимом проблеми були чималими. Восени 1941 р. виникає цілковито нова ситуація, обумовлена перебігом фронтних подій, які завершилися розгромом німецьких армій. Про блицкриг не могла вже більше йти мова. Німецька військова промисловість мусила тепер налаштовуватись на тривалу війну і значно збільшувати свої потужності. Не можна було також розраховувати на довернення німецьких солдатів. Навпаки, масова хвиля мобілізацій охопила тепер і військові підприємства. Через набір робочої сили із західноєвропейських країн не можна було залатати ці діри. Тільки використання робочої сили з Радянського Союзу могло надалі принести дійсне розвантаження.

Ініціатором перегляду суворої заборони використання радянських робітників були промисловці Німеччини, які керувалися не стільки ідеологічними догмами, скільки прагматичними розрахунками. Ще влітку 1941 р. під їх впливом керівництво німецької економіки вперше почало обмірковувати цю проблему. Із початку серпня можна вже встановити повільний відхід у настроях від загальної заборони використання праці росіян³⁴¹. У наступні два місяці цей процес набрав обертів, став предметом обговорення і нарад, і, незважаючи на застереження служби безпеки і Гімmlера, закінчився дозволом Гітлера 15 жовтня (із застереженнями), а також його указом від 31 жовтня щодо широкомасштабного використання росіян у Німеччині³⁴².

Це рішення Гітлера мало далекосяжне значення. Деталізація нової керівної лінії використання радянської робочої сили була здійснена на спеціальній нараді у Герінга 7 листопада 1941 р. За її результатами Герінг видав спеціальну директиву щодо використання радянської робочої сили. В ній йшлося про те, що відтепер російська робоча сила мала замінити «малорезультативних та багатопрідаючих робітників інших держав» та привести до того, що «німецькі жінки надалі не будуть так сильно задіяні в трудовому процесі»³⁴³.

У відповідності до директиви, росіяни мали бути використаними на некваліфікованих та важких роботах, повністю замінивши німецьких робітників. Великого резонансу набули вказівки Герінга стосовно харчування та побутових умов майбутніх східних робітників: «Харчування – справа чотирьохрічного плану. Створення власного столу харчування (кішки, коні і т. ін.). Одяг, помешкання, постачання трохи краще, ніж вдома, де люди часом живуть у землянках»³⁴⁴. Міркування Герінга про харчування та розміщення «остарбайтерів» фактично були реалізовані в майбутньому.

Прийняте рішення про використання східних робітників в економіці Третього рейху ще не було стартовим сигналом до масової їх депортації.

Проте вже в листопаді 1941 р. до України в Кривий Ріг прилетіла німецька делегація представників різних зацікавлених установ. Комісія прийняла рішення завербувати перш за все 5000 українських гірничих робітників для роботи на шахтах Руру³⁴⁵. Отже, керівна лінія Герінга та «прецедент «Кривий Ріг» стали відправним пунктом використання робочої сили зі Сходу.

20 лютого 1942 р. Гейдріх підписав підготовлений РСХА всеосяжний указ про східних робітників, який складався власне із трьох документів: загальні положення, укази, регулюючі технічні питання утримання та нагляду за східними робітниками, а також дії рейхсполіції³⁴⁶.

Вже з початку 1942 р. велася широка вербувальна акція німецьких установ у зайнятих районах. Вербувальна кампанія, виплати підтримки і терор створили цілу систему. У Харкові вербування спеціалістів для роботи в Німеччині розпочалося ще в кінці 1941 р. і спочатку мало переважно добровільний характер. Зважаючи на масове безробіття серед місцевих мешканців, небувалий в історії голод у місті, жахливі умови існування, вербувальні комісії розгорнули активну пропаганду. Шляхом розклеювання тисяч плакатів на стінах будинків та парканах, виготовлення листівок, закликів до вербування по радіо, через гучномовці, місцеву газету «Нова Україна»³⁴⁷, навіть через проповіді деяких священників УАПЦ нова влада переконувала місцеве населення у перевагах роботи в Німеччині та закликала зголошуватися на добровільний від'їзд до рейху. Йшлося про те, що в Німеччині вони будуть мати забезпечений рівень життя та кваліфіковану роботу, не кажучи вже про те, що працюватимуть в інтересах вільної Європи³⁴⁸.

Ось, наприклад, зміст однієї такої листівки «Умови життя і роботи в Німеччині»: «1. У поїздку до Німеччини можуть бути завербовані всі чоловіки і жінки у віці від 14 до 50-ти років. Допускаються також винятки... Діти молодше 14-ти років і не зовсім працездатні родичі... допускаються також до поїздки..., але у кількості, яка не перевищує кількості працездатних. 2. Родичі тих, хто виїхав працювати до Німеччини, забезпечуються в першу чергу роботою, продовольством, а ті, котрим не може бути надана робота, одержують щомісячну грошову допомогу в розмірі 130 крб. 3. Працюючі в Німеччині російські робітники забезпечуються такими ж побутовими умовами і продовольством, як німецькі та інші іноземні робітники. Працюючі в домашньому господарстві живуть у будинках господарів, а працюючі в сільському господарстві – живуть у селян разом з їх сім'ями. 4. Всі працюючі у Німеччині одержують твердо встановлену заробітну плату, яка є настільки високою, що дає можливість робити ощадження... 5. Продуктами харчування російські робітники забезпечуються в такій же кількості, як німецькі... 9. Працюючі зараз в Німеччині російські робітники показали себе як працелюбні і сумлінні робітники. Німецький

народ дивиться на них не як на своїх ворогів, а як на товаришів по роботі. У позаробочий час російському робітнику надається повне право розпоряджатися своїм вільним часом. Він може сходити в місто, відвідувати кіно, театр, танцювати, співати, грати, читати газети рідною мовою і т.ін.... 11. Два тижні тому в Харків приїхали у відпустку декілька російських робітників із Німеччини. Вони почуваються добре в Німеччині, задоволені своїми побутовими умовами і роботою. Вони вже ділилися своїми враженнями з багатьма своїми знайомими та російськими робітниками. Після відпустки вони знову їдуть працювати до Німеччини і замість них приїдуть інші у відпустку»³⁴⁹.

Організаційну роботу щодо вивезення «остарбайтерів» до Німеччини централізувала економічна команда «Харків», її відділ праці³⁵⁰. За повідомленням німецького джерела, в Харкові, де віртшафтсофіцер ще в жовтні 1941 р. мав намір евакуювати населення, як свідчить одне повідомлення від грудня 1941 р., був «помітний вплив бажаючих працювати в Німеччині через катастрофічне становище в місті та бездіяльність військових службовців». Тільки той, хто добровільно зголошувався на працю в Німеччині, міг вижити»³⁵¹.

Вкрай важкі умови життя та соціальна демагогія нової влади спричинилися до того, що в кінці 1941 – на початку 1942 р. невелика частина харків'ян зголосилася на виїзд до Німеччини, і був сформований перший потяг «остарбайтерів». За німецькими твердженнями, «спостерігачі та гебітскомісари прийшли до висновку, що не менше 10% місцевого населення виїхало добровільно... Решта чинила опір»³⁵². Дуже швидко ті, хто поїхав, зіткнулися із суворою реальністю. Нелюдське транспортування, пересильні табори, табірний побут за колючим дротом у бараках, виснажлива праця на важких роботах, хронічне недоїдання, наруга над людською гідністю та клеймо «Ост» викликали повне розчарування у людей.

Вже в травні 1942 р. 25 українок з Харкова склали петицію до керівництва Бутуке-Верке в Берліні: «Ми, жінки з України, – йшлося в ній, – звільнені німецькою армією від єврейсько-більшовицького ярма, відгукнулися на заклик німецького командування добровільно виїхати до Німеччини, щоб разом з Вашим народом допомогти знищити єврейсько-більшовицькі банди...». І далі вони описували щедрі обіцянки, які давали їм вербувальники в Харкові. Але «тепер виявляється, що дані нам ще в Харкові обіцянки стосовно умов майбутньої праці в жодній мірі не відповідають дійсності. Нас тримають як військовополонених під замком. Нам не дозволяють жодного разу без нагляду сходити в місто. Коли ми сюди прибули, взялися ми з великою радістю та енергією за роботу. Однак ми не отримуємо встановлених продуктів, з кожним днем ми втрачаємо сили і внаслідок цього не можемо збільшити продуктивність праці»³⁵³.

Перші повідомлення з промислових підприємств про становище «остарбайтерів» вже через декілька тижнів перебування в Німеччині, листи східних робітників на батьківщину були руйнівними для вербувальної кампанії німців. Особливий вплив на настрої місцевого населення окупованих районів справляли так звані «зворотні транспорти» із скаліченими та важко хворими людьми. Кількість добровольців швидко впала до нульової позначки.

Але такий хід подій не влаштовував нацистське керівництво. В бесіді з Мансфельдом 23 січня 1942 р. Герінг чітко заявив, «що на перспективу не є можливим, щоб Німеччина з найменшим успіхом просила робітників зайнятих районів працювати в Німеччині. Якщо попередня вербувальна акція не мала успіху, необхідно ввести обов'язок працювати у Німеччині»³⁵⁴.

24 лютого рейхсміністр праці Мансфельд установив конкретні завдання завою в Німеччину 290000 сільськогосподарських робітників з України, із Сталіно – 50000 робітників індустрії, з Києва – 30000³⁵⁵. Розпочалась широка вербувальна акція німецьких установ у зайнятих районах. Запроваджена система із обіцянок, соціального тиску і брутального терору дозволила німцям, за даними Заукеля, лише в 1942 р. депортувати з СРСР 1480000 цивільних робітників³⁵⁶.

І у Харкові з провалом добровільної вербувальної кампанії нова влада вдалася до відверто примусових заходів. Останні були різними за формою, від реєстрації місцевого населення на біржі праці, встановлення місцевим вербувальним органам рознарядки на вивезення робочої сили і до відвертого брутального полювання на людей³⁵⁷.

Спочатку все населення Харкова мало зареєструватися на біржі праці, де в паспорті проставлявся штамп. Безробітне населення Харкова в першу чергу, а зрештою і всі мешканці міста, ставали зобов'язаними також до праці у Німеччині. Надалі біржа праці через районних бургомістрів або власноруч надсилала повістки харків'янам на кшталт надісланої Клавдії Федорівні Томилко: «Згідно з розпорядженням штабдорткомендатури Вам пропонується з'явитися до біржі праці (Ветеринарна вул., 3) о 7 год. ранку 17 квітня 1943 р. За неявку будете суворо покарані. Мати з собою паспорт... і довідки про попереднє і теперішнє місце роботи.

Бургомістр 2-го району м. Харкова»³⁵⁸.

За повісткою з'явився на біржу праці та був депортований до Німеччини в травні 1942 р. Костянтин В'ячеславович Таранов та тисячі інших харків'ян³⁵⁹. Проте багато харків'ян намагалося будь-яким чином уникнути відправки в Німеччину. Як повідомляв німецький службовець з Харкова, «у населення помітне енергійне відхилення угоди про роботу в рейху». Місцеві мешканці намагаються уникнути відправки через

«лікарні, втечу в ліс, влаштування на роботу в німецькі установи, підкуп чиновників» тощо³⁶⁰.

Окупаційна влада вдалася до найрізноманітніших форм примусового вивезення місцевого населення. Івана Дмитровича Караханіна, який працював до окупації міста майстром на велозаводі, а під час неї чорноробочим, декілька разів викликав до себе директор і у присутності німецьких вербувальників налаштовував їхати до Німеччини. Надалі його декілька разів викликали повістками для перереєстрації на біржі праці. Останнього разу у нього там відібрали документи і додому вже не відпустили. 29 квітня 1942 р. його відправили до Німеччини, де він працював слюсарем на виробництві танкових запчастин у фірмі Крупа в Гамбурзі³⁶¹.

Нова влада намагалася охопити постійним контролем усе місцеве населення, яке мало регулярно з'являтися до біржі праці. У одному з наказів господарського командування говорилося: «Всі безробітні та робітники всіх категорій і фаху, які до цього часу не проходили реєстрацію, повинні обов'язково з'явитися на біржу праці Харкова (Госпітальний провулок, 3) (колишній текстильний інститут)... Особи, які не з'являться для реєстрації і не мають офіційних довідок біржі праці, після 10 березня будуть покарані. Харків, 5 лютого 1942 р.»³⁶²

Проте, як зазначалося у повідомленні Вікдо Харків, місцеве населення не було звичним до такого контролю і часто ігнорувало його. У відповідь нова влада за допомогою СД провела арешти в місті. Прізвища заарештованих були надруковані у місцевій пресі, що, за думкою властей, дало застрашувальний ефект. Такі дії мали продовжуватися й надалі³⁶³. І хоча вони безумовно давали певний ефект, проте населення й надалі будьщо намагалася уникнути мобілізації до Німеччини.

Найбільшого страху населенню міста завдавали відверте полювання на людей, численні облави, у ході яких, після відповідної перевірки, здійснювалося захоплення робочої сили та депортація її до Німеччини. На Пасху 1942 р., наприклад, німці оточили церкву і взяли всіх людей на роботу до Німеччини³⁶⁴. Про іншу облаву, на Кінному ринку, розповідала М. А. Ільїнська-Центелович, до війни доцент сільськогосподарського інституту, а під час окупації міста працівник контрольної станції на Кінному ринку: «Були облави на базарі. Це була жажлива річ. Я згадувати їх не можу... Раптом гортанні звуки – люди якимось голосно кричать, – і раптом із автомата стріляють... Дивишся, німці шикуються по кутах базару і починають стріляти із автоматів... Спочатку в повітря... Кожний намагається зникнути з ринку, але вже не випускають. Німці вишикують у шеренгу людей, котрі були на ринку, потім починають пропускати. Ви повинні пред'явити документи... А іноді ви можете мати всі ці, як я кажу, сертифікати, і все одно потрапити в колону для робіт... Базар був так натренований, що ледь де-небудь лунає

несподіваний свист або постріл, всі розбігаються. Відчайдушний став народ, нічого не боїться. Ті кричать, стріляють, а люди тікають у двори, хто куди... Ці облави були жахливими»³⁶⁵.

Директор транзитного табору кваліфікованих робітників у Харкові капітан Шмідт повідомляв у своєму донесенні, що спочатку були добровольці, зокрема, із кваліфікованих робітників. Потім, щоб забезпечити необхідний контингент, робітників брали силою. За людьми приходили вночі і не дозволяли брати свої речі, їх вели без взуття і одягу (у донесенні згадується про жінку, одягнену лише в одну сорочку), замикали в погребках. Наступного дня їх вели на станцію і садовили у вагони. З ними погано поводитись, погрожували, били, в тому числі і українська поліція. У донесенні йшлося про жінку, яку так побили, що вона не могла йти. Бургомістри і поліція діяли від імені вермахту³⁶⁶.

Таке полювання на людей тривало до кінця німецької окупації. У звіті Харківської міської управи за квітень – травень 1943 р. відзначалося, що «в травні продовжувалось захоплення людей на вулицях і базарах (частково це було лише під виглядом мобілізації на оборонні роботи, по суті ж людей забирали для роботи в німецьких частинах. Внаслідок цього на роботи нерідко потрапляли або зовсім хворі, або матері, що залишили вдома без догляду малих дітей... Населення надзвичайно боляче сприймає мобілізацію до Німеччини, що, зокрема, виявилось при притягненні до роботи в Німеччині осіб 1923–1925 рр. народження... В останні дні населення було схвильоване наказом про загальну трудову повинність, який тлумачили так, що ніби майже все населення буде мобілізоване на роботи та вивезене з Харкова, головним чином до Німеччини»³⁶⁷.

*Група східних робітників Шамот-фабрики
м. Шопинице. 1942 р.*

Скільки ж було вивезено мешканців Харкова на примусову працю до Німеччини? Питання це залишається остаточно не з'ясованим. У радянські часи науковці прийняли за незаперечний факт дані Харківської обласної комісії з установлення та розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів – близько 164 тис. осіб, вивезених з Харківської області на каторжні роботи до Німеччини³⁶⁸. При цьому 110 тис. з них були з Харкова, у відповідності до даних «Акту про звірства і жахливі злочини німецько-фашистських окупантів у Харкові», складеного 9 березня 1943 р. під час першого визволення міста спеціальною комісією на чолі з головою міської ради депутатів трудящих О. І. Селівановим. Цей документ був надрукований у збірці «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» і широко використовувався дослідниками. Слід також підкреслити, що в науковій літературі наводилися переважно дані про кількість депортованих з Харківської області, але іноді й з міста, проте ніколи ці дані не наводилися разом. Воно і зрозуміло, бо цифра вивезених мешканців Харкова була названа комісією О. І. Селіванова в березні 1943 р., а депортованих з Харківської області – після довгих пригод, у спеціальному листі до Надзвичайної державної комісії з установлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у Москву лише в кінці липня 1944 р. вже іншою комісією – В. М. Чураєва, де відповідальним секретарем була Кравцова. Заслуговує на увагу той факт, що 30 травня 1944 р. у Москву за підписом В. М. Чураєва була направлена об'ємна доповідна записка, в якій стверджувалося, що в період окупації з Харківської області було вивезено до Німеччини 40 тис. чоловік³⁶⁹.

Слід зазначити також, що остаточний підсумковий акт цієї останньої комісії ніколи не був опублікований. У збірнику «Харьковщина в годы Великой Отечественной войны» були опубліковані матеріали комісії В. М. Чураєва від 7 вересня 1943 р. про розстріл поранених бійців 1-го сортувального армійського госпіталю та комісії І. І. Профатілова від 13 вересня 1943 р. про розстріл гітлерівцями цивільного населення і військовополонених у лісопарку, а також зведення про завдані нацистами збитки народному господарству Харківщини³⁷⁰. Чи не вперше цифра 160 тис. вивезених до Німеччини з'явилася у праці В. М. Чураєва «Три года творческого труда», яка побачила світ у 1946 р.³⁷¹

У зведеній відомості про злочини нацистів від 10 липня 1944 р., підписаній Кравцовою, називалася цифра депортованого населення з Харківської області у Німеччину 54045 чоловік, у т. ч. 10163 – з міста Харкова³⁷². А вже 31 липня 1944 р. у листі до Надзвичайної державної комісії у Москві за підписом тієї ж Кравцової наголошувалося, що на додаток до попередньої зведеної відомості «ми прийняли до обліку» дані Акту від 9 березня 1943 р., у тому числі щодо вивезених до Німеччини. Отже, до 54045 було додано 110 тисяч, у результаті була отримана

цифра 164045 чоловік³⁷³, яка стала директивною. Поряд з нею, використовувалася також цифра 110 тис. депортованих мешканців Харкова, зважаючи на опубліковані дані Акту від 9 березня 1943 р. Остання цифра не була добута в результаті ретельних обрахувань і з'явилася через три тижні після першого звільнення міста. Якщо ж дотримуватись методики її обрахувань, то з Харкова було вивезено 120163 (110000 + 10163), а з області – 43882 чоловік, що викликає великі сумніви та бажання переставити ці цифри місцями. Ясно, що, принаймні у певні періоди, вербування із сільської місцевості мало більші масштаби, ніж у місті Харкові, де склалася вкрай напружена демографічна ситуація. У звіті про діяльність «Вікдо-Харків» вже за червень-липень 1942 р. підкреслювалося: «Вербування населення до Німеччини здійснювалося винятково поза межами Харкова, в сільських районах області, тому що в самому місті вже не можна розраховувати на успіх»³⁷⁴.

На жаль, наявні зараз статистичні дані про депортацію «остарбайтерів» до Німеччини не дозволяють остаточно вирішити це питання. За даними Харківської міської управи, яка мала обслуговувати родини спеціалістів, вивезених до Німеччини, видавати продуктові картки утриманцям, за 7 місяців 1942 р. з Харкова було вивезено до Німеччини 33701 спеціалістів, у тому числі за липень 1942 р. – 3637 чол.³⁷⁵ За іншими даними Харківської міської управи, за 11 місяців 1942 р. до Німеччини було вивезено 43262 харків'янина³⁷⁶.

За даними німецьких органів – господарського управління Харкова (Вікдо) – чисельність відправлених до Німеччини робітників-спеціалістів з Харкова збільшилась на 20 серпня 1942 р. до 66521 чоловік³⁷⁷. У цьому ж донесенні харківського коменданта про обстановку в місті за період з 16 травня до 15 серпня 1942 р. підкреслювалося, що «вербування робітників-спеціалістів з Харкова для відправки до Німеччини, котре має продовжуватися всіма доступними засобами, зараз наштовхується на значні труднощі, тому що, з одного боку, чисельність працездатних чоловіків і жінок постійно скорочується, а з іншого, готовність працювати значно зменшилася, заяв од добровольців зараз майже не поступає. Причина частково полягає в тому, що робітники, які повернулися з Німеччини, розповіли мало приємного про поводження з ними і т. ін.»³⁷⁸

В іншому повідомленні – групи «Вікдо-Харків» – підкреслювалося, що за період з 16 квітня до 15 травня 1942 р. до Німеччини було відправлено 11 транспортів із 12327 особами, з них – 4496 чоловіків і 7831 жінка. «При цьому необхідно вказати, – йшлося в повідомленні, – що результати вербування, незважаючи на посилення пропаганди, як кількісно, так і якісно, сильно погіршуються. Необхідно підкреслити, що доля спеціалістів-чоловіків серед мешканців міста є винятково незначною і надалі скорочується»³⁷⁹.

Певну допомогу у визначенні загальної кількості депортованих до Німеччини харківських «остарбайтерів» могли надати фільтраційні справи репатріантів-«остарбайтерів» з Харківської області, які були передані із відомства СБУ до державного архіву в середині 90-х років. Всього було передано 111020 справ. Проте серед них нерідко зустрічаються справи військовополонених та вихідців із інших областей. Глибоке статистичне опрацювання цих справ ще попереду.

Таким чином, політика нової влади у галузі праці становила собою цілу систему, побудовану на заохочувальній пропаганді, частковій підтримці родичів остарбайтерів та відвертому брутальному полюванню на людей. Подібний стан речей був притаманний не лише сфері праці, а взагалі політиці нової влади, різним її інститутам. Реалії війни, перебіг фронтових подій чим далі, тим більше змушували їх виявляти не лише твердість та жорстокість до підкореного народу, але й гнучкість та соціальну демагогію. Природно, існувала різниця в позиції та політиці вермахту щодо місцевого населення та СД, протиріччя між нацистським керівництвом та принаймні частиною вермахту, яка намагалася зберегти свою честь. Якщо діяльність ейнцагрупп диктувалася не військовою необхідністю, а винятково ідеологічними міркуваннями, то позиція німецьких військових частин варіювалася між відвертою ворожнечею і брутальністю та співчутливим розумінням становища місцевого населення. Останнім часом ця проблема «життя з ворогом» («Leben mit Feind») привертає особливу увагу дослідників.

Свого часу, у 50-ті роки, ще Олександр Даллін підкреслював, що населення Сходу зі свого боку чітко бачило різницю в ставленні до нього різних окупаційних органів влади та військових. Після війни, писав він, близько 1000 так званих радянських переміщених осіб (displaced person) був запропонований тест стосовно такого питання: «Хто з німців, на вашу думку, найкраще поведився?» Відповіді були такими: цивільні – 162, фронтові частини – 545, гарнізонні війська – 69, СС, СД, польова жандармерія – 10, інші – 29³⁸⁰. Отже, на думку місцевого населення, ставлення до нього з боку фронтових частин було найбільш лояльним у порівнянні з цивільною владою та гарнізонними військами, не кажучи вже про СС та СД або жандармерію.

Надалі дослідники мало просунулися вперед у вивченні цієї проблеми. В радянській історіографії вона взагалі не існувала. Період окупації пов'язувався лише з гестапо. Усі окупаційні органи були фактично на одне обличчя. Проте абсолютно очевидним є те, що в роки війни українське населення на власному досвіді відчувало різницю в позиції і діях репресивних органів – гестапо, СД, поліції – та простих німецьких солдатів. Народна пам'ять зберегла не лише страхіття окупації та репресії гестапо, але й факти гуманного ставлення солдатів вермахту до соціально незахищеного населення міста, в першу чергу дітей та старих.

Поховання загиблого німецького вояка

Наша знаменита землячка, відома актриса Людмила Гурченко, дитячі роки якої проходили в окупованому місті, згадуючи про ті далекі часи, писала, що вона та її друзі вартували день за днем біля німецьких частин, біля фельдкухонь, у надії отримати щось поїсти. І нерідко їм перепало щось від солдат, з їхніх власних раціонів³⁸¹.

Або інша історія, розказана автору Павлом Миколайовичем Гаркушою, 1930 р. народження, який проживав у період війни в Досвітньому провулку та був учнем 6-го класу 106-ї середньої школи. У травні 1943 р. він перелазив через барикаду та так сильно поранив ногу, що не міг іти додому. Неподалік проходили службовці вермахту, хлопчик запам'ятав лише їхні імена, – Бруно, Криштоф та Юзеф. Вони віднесли його додому та привели німецького лікаря оберлейтенанта Адольфа, який мешкав вулицею Бородинівською, 26 і допомагав і цивільному населенню. Лікар зробив хлопчику операцію, а потім щоденно приходив і робив перев'язки. А Бруно приносив Павлику обіди. Згодом хлопець одужав і запам'ятав цю історію на все життя³⁸².

Професор медицини Є. Г. Щербина також згадувала декого з німецьких військових: «Серед них були і милі люди. Я бачила одного студента, який приніс апарат кисню для моєї приятельки, що помирала. Я спитала у нього, скільки йому заплатити. Він відмовився від грошей. Каже: «Я двічі поранений і зараз інвалід», – заплакав навіть. Йому був 21 рік...»³⁸³.

Асистент-математик В. Г. Кравцов у ході бесіди 5 жовтня 1943 р. розповідав разом з професором А. К. Сушкевичем і його дружиною

К. П. Сушкевич про директора Українського фізико-технічного інституту, молодого німця-інженера: «Еберт прихищав нашу молодь, знав її настрої, проте ніколи не лаяв її. Останнього разу передавали мені таку розмову. Він виїжджає з Харкова, прощається із співробітницею і каже: «Галино Іванівно, передайте Червоній армії, що серед німців є також добрі люди»³⁸⁴.

Німецьке кладовище у Харкові

І такі історії були непоодинокі. Архівні документи зберегли також факти втручання службовців вермахту в неправомірні дії місцевої української поліції щодо своїх співвітчизників. Дивні почуття викликає настанова вищого СС- та поліцайфюрера України від 30 червня 1942 р. з приводу поведінки українських поліцаїв, у т. ч. жорстокості щодо літньої жінки, неправомірних дій поліцаїв на ринках та при шляховому контролі. «При цьому часто трапляється, – йдеться у наказі, – що добуте населенням з таким трудом продовольство безпідставно конфіскується... . Шуцманів необхідно навчити, щоб вони виконували свої обов'язки коректно і не допускали жорстокого поводження. Якщо ж, однак, зловживання владою буде продовжуватися, шуцмани мають бути покарані»³⁸⁵.

Про brutальне поводження поліцаїв з військовополоненими розповідала К. П. Сушкевич: «У Харкові були полонені моряки... Привели групу моряків, чоловік, мабуть, 40 полонених. Зв'язані руки, і вони співали «Раскинулось море широко». Поліцейський українець підійшов до одного і вдарив по обличчю... Цікаво, що німці не чіпали, любили

наші пісні. Тоді один із зв'язаними руками моряк так ударив цього поліцая своїм плечем, що той упав на бруківку і розбив собі череп. Німці почали реготати... Всі полонені пішли далі і в один голос почали співати «Раскинулось море широко»³⁸⁶.

Іншого разу, як про це йдеться в наказі харківського коменданта від 29 січня 1942 р., українська допоміжна поліція патрулювала центральний ринок міста та заарештувала чотирьох цивільних осіб нібито за перевищення встановлених цін на продукти. На шляху до ув'язнення заарештовані були звільнені військовослужбовцями вермахту та допущені знову на ринок. Ясно, що з цього приводу комендант дорікав військовим³⁸⁷.

Схожа історія мала місце 5 січня 1942 р. в с. Помірках. Співробітники 17-го райбургомістрату відбирали майно та харчові продукти, що були розібрані населенням напередодні окупації в жовтні 1941 р., під час паніки та відступу більшовиків. Такі дії української адміністрації викликали опір німецьких військовослужбовців. Дійшло навіть до арешту співробітників райбургомістрату та вилучення відібраного ними майна до з'ясування справи³⁸⁸.

Зовсім особлива тема – ставлення завойовників до українських жінок. Протягом усіх воєн переможці дивились на жінок як на трофеї, свою власність. У Харкові завойовники також гвалтували жінок, існували борделі та ін. Проте були і факти іншого відношення. Бувало, що українські жінки та німецькі солдати приносили в жертву своє добре ім'я та військову кар'єру заради нормальних людських стосунків. Нагадуванням про них можуть бути наступні німецькі документи:

*«Наказ коменданта Харкова
Розшук!*

18.12.1941

Канонір Франц Еміль Леу, народився 10 лютого 1921 р., неодружений, мешкав у Ротенбурзі... 30 листопада він залишив свій військовий підрозділ в Харкові. Він мав стосунки з російською жінкою... Існує вірогідність, що він подався до Богодухова, де мешкає знайома жінка. У разі виявлення його слід негайно ув'язнити та доставити до польового суду...»³⁸⁹.

*«Начальник жандармерії Харкова
Повідомлення*

12 липня 1943

Лейтенант жандармерії Денер Георг, народжений 3.12.1891 р. в Гербольцхаймі, член партії з 1.5.33, номер партійного квитка 2615947, мешкає в Ротенбаху, одружений, дітей не має.

Денер мав численні статеві стосунки з працюючою у нього перекладачкою Марією Пагур. Пагур очікує дитину, яку вона приписує Денеру. Денер визнає статеві стосунки з Пагур»³⁹⁰. Ясна річ, ситуація не проста.

На лейтенанта жандармерії Денера очікувало службове розслідування, а вагітну жінку – важкі роздуми та турботи про долю дитини та й свою.

Що стосується позашлюбних дітей в роки війни, то це питання було однією з гострих тем обговорення різних німецьких органів. В одному з представлених Гітлеру проектів від 8 вересня 1942 р. попередня чисельність позашлюбних дітей німецьких військовослужбовців в зайнятих східних районах оцінювалась в 1500000 осіб³⁹¹. Така чисельність була пізніше визнана як занадто висока та була скорегована. За думкою службової установи в рейхскомісаріаті «Україна», цифра у 10000 дітей для України може розглядатися ще як занадто висока³⁹². А скільки ще було неврахованих дітей і таких, що обернулися згодом Іванками, Петриками або Оленками та Ганнусями, і хто може сказати як склалося їх життя і чим вони завинили перед усім світом?

Таким чином, війна проти Радянського Союзу з самого початку планувалася нацистським керівництвом Німеччини як війна двох світоглядів, як винищувальна війна. Командування вермахту і 6-ї армії виявилось причетним як до заздалегідь запланованого масового знищення радянських людей, так і втілення в життя сумнозвісних наказів про комісарів та про судочинство в районі здійснення плану «Барбароса», знищення євреїв, загибелі мільйонів військовополонених та смерті від голоду великої частини цивільного населення.

З перших днів окупації в Харкові проводилася заздалегідь спланована розбудова багатоступеневої системи військової влади. Характерною ознакою початкового періоду, який тривав з 24 жовтня 1941 р. до 9 лютого 1942 р. було те, що в умовах незакінченості фронтних подій у районі Харкова, нагальної потреби швидкого замирення міста, зламу радянського руху Опору та приведення населення до повної покори, функції військової влади були покладені на керівні структури спочатку 55-го армійського корпусу, а згодом – тилового району 6А. Саме у їх розпорядженні були наявні сили та можливості для швидкої реалізації посталих завдань. Новий етап розвитку військового управління розпочався 9 лютого 1942 р., коли владу в місті перебрала фельдкомендатура 787, перетворена через відповідне кадрове посилення на штандорткомендатуру. Їй були підпорядковані три гарнізонні комендатури, які виконували свої обов'язки в межах окремих районів.

Кардинально інша ситуація для військового управління в Харкові склалася наприкінці весни – влітку 1942 р., коли Україна була повністю загарбана німцями і 6А, а з нею і тиловий армійський район 585 стали рухатися далі на схід. У зв'язку з цим Харків перейшов до тилового району групи армій «В». Його командуючому була безпосередньо підпорядкована міська комендатура, яка виконувала у Харкові військові та управлінські завдання, у тому числі організації та нагляду за місцевим українським управлінням.

Поряд з військовим управлінням для ведення винищувальної війни необхідний був потужний розгалужений апарат насильства, який просувався б слідом за військовими і у тісній співпраці з вермахтом виконував функції «замирення» загарбаної території. В Україні завдання такого роду були покладені на ейнцацгрупи Ц і Д та їхні зондеркоманди, і торкнулися вони в першу чергу євреїв, комуністичних функціонерів, «азіатсько-неповноцінних» та циган. Вони здійснили величезну кількість злочинів, у тому числі і зондеркоманда 4-а зловісного Пауля Блобеля, за що Нюрнберзький трибунал назвав їх «гестапо на колесах». Ейнцацгрупи здійснювали жахливі «очищувальні» акції безпосередньо після загарбання території. Проте надалі завданнями політичного характеру тут займалася стаціонарна служба безпеки СД, спеціальна команда якої прибула в Харків на початку окупації. Тисячі людей зникали у катівнях «гестапо», як у народі називали цю установу. Не було жодної великої репресивної акції, починаючи з ліквідації євреїв міста, до якої не була б причетна служба безпеки. Вона стала уособленням людської трагедії харків'ян.

Замирення Харкова та наведення в ньому порядку вимагало створення розгалуженого поліцейського апарату. Загальне керівництво виконавчою поліцейською службою на першому етапі окупації Харкова знаходилося в руках військових – штандорткомендата. У своїй діяльності він спирався на фельджандармерію та таємну фельдполіцію – ГФП. Міжнародний трибунал у Нюрнберзі кваліфікував дії останньої як «гестапо вермахту» за те, що вона була спеціально створеним інструментом терору для ведення винищувальної війни. На відміну від країн Заходу на Харківщині ГФП реалізувала далекосяжні поліцейські завдання, практикувала ескалацію терору проти мирного населення, євреїв, комісарів, партизан, зрештою всіх «підозрілих».

Поліція вермахту не могла впоратися власними силами із завданням замирення міста та підтримання в ньому порядку, тим більше що вона виконувала переважно спеціальні завдання. Зважаючи на це, а також на переміщення фронту влітку 1942 р., поліцейське забезпечення Харкова в серпні 1942 р. було покладене на рейхсфюрера СС та німецької поліції. У місті була запроваджена посада начальника військ СС та поліції задля здійснення організаційної інтеграції СС та поліції на регіональному рівні. У результаті поліцейські сили Харкова восени 1942 р. склалися із спеціальних груп польової жандармерії та таємної польової поліції, команди поліції безпеки та СД, а також жандармерії та шутцполіції, підпорядкованих начальнику поліції порядку.

Проте навіть значних німецьких поліцейських сил було явно замало для наведення порядку в Харкові. І тому нова влада залучала до служби в поліції місцеве населення. Українська допоміжна поліція перебувала на службі у місцевої адміністрації – фельдкомендатури та

орткомендатур з метою наведення та підтримання порядку в місті і забезпечення завдань безпеки. Нерідко українські поліцаї виявляли брутальність і навіть жорстокість у ставленні до своїх співвітчизників. Народні маси віддячували їм своєю нелюбов'ю та часто неприхованою ворожістю.

Відомо, що існували писані та неписані закони війни, котрі забороняли каральні дії, спрямовані проти цивільного населення, військово-полонених та містили певні умови поводження з ними. Ці правила ведення війни, зафіксовані в ряді конвенцій та угод (особливо Гаазьких 1899 та 1907 рр.), були визнані величезною більшістю цивілізованих держав чи то де-юре, чи то де-факто. Проте нацисти грубо порушували загальноприйняті норми та правила. У Харкові окупанти вішали, розстрілювали, знищували людей у душогубках під виглядом боротьби з опором та саботажем, гвалтували жінок, грабували населення.

Репресії завдали великої біди харківській людині, були невід'ємною складовою окупаційної політики військової влади. Не менш жахливим явищем була «політика голоду», здійснювана німецькою владою щодо місцевого населення. Нацистське керівництво Німеччини, виходячи із принципів «вимищувальної війни» проти СРСР, а також з метою максимального вилучення продовольства, передусім в Україні, розробило напередодні війни далекосяжні плани знищення його народів через «стратегію голоду». У відповідності до цієї стратегії проводило військову кампанію і командування вермахту. І хоча ідеологічні міркування вже з початком війни певною мірою суперечили нагальним прагматичним потребам, командування вермахту, зважаючи на стратегію блицкригу, дуже мало цікавилось долею місцевого населення і піклувалось лише про тотальну конфіскацію продовольства на місцях та забезпечення власних потреб. Проте з часом прагматичні міркування набирали більшої сили. Ці протиріччя між ідеологією та прагматизмом особливо проявилися в Харкові. Постійно зростаючі потреби фронту вимагали від військової влади залучати до роботи місцеве населення, а для цього його треба було нагодувати. Тому поступово відбувається виключення із «стратегії голоду» частини місцевого населення.

У період німецької окупації, боїв навколо міста, евакуації виробничих сил на Схід величезних руйнувань зазнала харківська індустрія та соціальна інфраструктура міста. Спочатку військова влада та воєнно-господарська організація «Ост» намагалися використати місцеву індустрію в інтересах вермахту та рейху, проте вони не спромоглися налагодити тут широкомасштабного виробництва, а в 1943 р., особливо в серпні, відступаючи німецькі частини перейняли тактику спаленої землі, намагаючись таким чином завдати народному господарству найбільшої шкоди, позбавити Червону армію будь-яких перспектив на посилення її потенціалу за рахунок визволених районів. У серпні 1943 р.

в місті залишилися лише згарища. Були зруйновані та спалені як велетні вітчизняного машинобудування, так і невеликі підприємства.

Однією з трагічних сторінок Другої світової війни була доля так званих примусових працівників, переважно насильно депортованих з батьківщини до Німеччини. Поряд з тяжкою, виснажливою працею, напівголодним існуванням, відвертою наругою над людською гідністю над їх життям нависала постійна загроза. Політика нової влади у галузі праці становила собою цілу систему, побудовану на заохочувальній пропаганді, соціальній демагогії, частковій підтримці родичів «остарбайтерів» та відвертому брутальному полюванню на людей. Подібний стан речей був притаманний не лише сфері праці, а взагалі політиці нової влади, різним її інститутам. Реалії війни, перебіг фронтових подій чим далі, тим більше змушували їх виявляти не лише твердість та жорстокість до підкореного народу, але й гнучкість та соціальну демагогію.

Природно, існувала різниця в позиції та політиці вермахту щодо місцевого населення та СД, протиріччя між нацистським керівництвом та принаймні частиною вермахту, яка намагалася зберегти свою честь. Якщо діяльність ейнцагрупп диктувалася не військовою необхідністю, а виключно ідеологічними міркуваннями, то позиція німецьких військових частин варіювалася між відвертою ворожнечею і брутальністю та співчутливим розумінням становища місцевого населення. І все ж таки остання позиція була швидше винятком, аніж правилом. І тому існуюча ще деінде легенда про «чистий вермахт», який вів «нормальну» війну в той час, як зондеркоманди Гімлера робили свою брудну справу позаду фронту, наочно спростовується на прикладі Харкова.

Розділ 3

УКРАЇНСЬКЕ ЦИВІЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ

Харківська міська управа (ХМУ) була започаткована вже 26 жовтня 1941 р., на другий день після окупації міста німецькими військами. Існує декілька версій щодо першого кроку німців – призначення голови ХМУ, але жодна з них, мабуть, не відповідає повністю дійсним подіям. Напевно, військові мали загальне уявлення про організацію влади у поневоленому місті. За німецьким самоврядуванням мали бути поставлені до влади у Харкові міський та районні бургомістрати, які очолили б німецький обербургомістр та його помічники з місцевого населення. У відповідності до цієї схеми на пост обербургомістра був призначений оберст Петерс-Кнотте, а бургомістром, головою ХМУ – професор технологічного інституту Олексій Іванович Крамаренко. Історія його злету і зараз залишається малоз'ясованою. Дехто з авторів, наприклад, стверджує, що О. І. Крамаренко «був призначений випадково: авто з офіцерами комендатури зупинилося при вході до парку на Сумській вулиці, бо офіцери хотіли подивитися на пам'ятник Шевченкові. Там були дві вчительки німецької мови, які почали говорити з офіцерами. Один з них запитав, чи не знають вони якогось немолодого авторитетного чоловіка, що міг би стати бургомістром міста. Вони назвали Крамаренка, професора інституту сільськогосподарського машинобудування. Взявши з собою обох учительок, німці поїхали до Крамаренка додому і намовили його стати бургомістром»¹.

Іншу історію викладає В. А. Доленко, голова громадського комітету. «Прийшовши до міста, німецька влада випадково чи не випадково, але, як стало відомо 30 жовтня, покликала близько 40 чоловік інтелігенції міста Харкова, переважно тих, що були пов'язані з політехнічним інститутом, і запропонувала їм висунути кандидата на голову міста (бургомістра) і членів управи. Як передають, було висунуто когось із російським прізвищем, але німці заявили, що треба, щоб кандидат був з українців. Треба думати, що диригентом всієї цієї справи був політично грамотний проф. Столяров, політичний радник Врангеля. Говорили тоді, що честь репрезентувати Харків професорам політехнічного

інституту випала тому, що в цьому інституті була жінка – німецький резидент. Вона й орієнтувала німецьку фельдкомендатуру, куди треба було адресуватися в такій справі. Проте змушує задуматися той факт, що більшовицьке запілля майже всі основні пости в цій управі зайняло своїми людьми. А потім керувало цією управою майже весь час перебування при владі проф. Крамаренка»².

За версією О. П. Семененка, «в той вечір, коли військо зайняло Харків, Петерскнотте, що в його функції входило керівництво цивільною частиною життя міста, зустрівся з групою харків'ян. Хто організував цю зустріч, важко сказати. Невідомо було також, хто підбирав людей для зустрічі. Результатом зустрічі з Петерскнотте було призначення управи міста і багатьох районних бургомістрів. І проф. Крамаренко, й інші імена не були іменами, відомими в місті»³.

Нарешті, ще одне свідчення – доктора технічних наук, професора Олександра Володимировича Терещенка, 1883 р. народження, який навчався спочатку в Харкові, потім у Німеччині, в м. Аахені, під керівництвом Гереца, згодом повернувся до Харкова і працював до війни 34 роки в Харківському машинобудівному інституті, був завідуючим кафедрою металознавства. В перші місяці окупації він брав активну участь в реорганізації вищих навчальних закладів, був членом наукової ради і директором політехнічного інституту. Пізніше за небажання з'являтися в гестапо і вивісити в кабінеті портрет Гітлера О. В. Терещенко був усунутий від посади і в період другої окупації займав посаду завідуючого бібліотекою інституту. У ході бесіди з представниками відповідних радянських силових органів 6 жовтня 1943 р. професор О. В. Терещенко розповідав:

«...Після зайняття німцями Харкова 23 жовтня 1941 р., приблизно днів через три, я був запрошений через посередництво однієї з викладачок машинобудівного інституту – Спирант, у фельдкомендатуру разом з двома іншими професорами, Пжечко і Фарафоновим. Мета запрошення: негайно або найпізніше о 8-ій годин ранку наступного дня намітити кандидата в бургомістри міста Харкова. Майбутній бургомістр Харкова повинен був, за словами фельдкомендатури, задовольняти наступним вимогам: бути пов'язаним з українськими колами, мати у них певний авторитет і бути пов'язаним з містом Харковом та його інтересами. Наступного дня вся наша група, вже збільшена ще на одну людину, сказала, що таким кандидатом може бути професор Крамаренко, тому що він українець, пов'язаний з українськими групами і т. ін. Він свого часу говорив, що пов'язаний з українськими групами, що дуже добре знає Винниченка. Він був пов'язаний з ним, мабуть, по Києву, коли працював там. Був намічений ще ряд інших кандидатур. Всі відмовились за винятком Крамаренка, який погодився»⁴.

Про першого бургомістра Харкова О. І. Крамаренка, на жаль, залишилося мало відомостей. З його особистої анкети періоду окупації

О. І. Крамаренко

відомо, що народився він 17 березня 1887 р. у м. Кременчуці Полтавської губернії. Отримав вищу освіту. У 1910–1931 рр. працював головним інженером різних підприємств силікатної, газової та вугільної промисловості. У 1931–1941 рр. працював професором ряду вузів Харкова (технологічний інститут, Український інститут силікатів). Був одружений, мав двох дітей⁵. У роки війни докорінним чином змінилася не лише його громадсько-політична доля, але й особисте життя. Як згадує його пасербиця І. М. Беляєва, яка живе у Києві, 6 липня 1941 р. він одружився зі своєю колишньою співробітницею, теж кераміком за фахом, Наталією Олександрівною Бершадською, яка мала доньку 11-ти років. Чи був О. І. Крамаренко на той час розведеним або вдівцем, вона напевно не пам'ятає. Але спільне життя подружжя тривало лише рік з невеликим. Наступник О. І. Крамаренка О. П. Семененко так характеризував першого голову ХМУ: «Він говорив українською мовою, хоча з русизмами, що було не дивно для технічного спеціаліста, не філолога. Проте якось у розмові він прохопився цитатою з революційного поета Чумака – боротьбиста. Я подумав, що він за молодих років любив, очевидно, українську поезію. Людина була з нього м'яка. Через брак адміністративного досвіду і м'яку вдачу він легко підпадав під вплив енергійніших своїх співробітників, які намагалися прикритися його іменем для своїх цілей»⁶.

З призначенням голови та деяких членів ХМУ розпочалася тривала робота в галузі формування складу ХМУ, її різних підрозділів. Окупаційна влада вимагала створення органу місцевої влади, спроможного підпорядкувати життя населення великого міста виключно інтересам військового часу, інтересам «Великого Рейху». Саме тому передбачалося: ніяких політичних функцій, швидке наведення порядку і дисципліни у місті, неодмінний облік населення та матеріальних ресурсів міста, організація визиску робочого люду, повне підкорення та безумовне виконання наказів. Військова влада була головним чинником формування складу та функцій місцевого управління. Проте деякий вплив на цей процес мали і окремі громадсько-політичні сили і угруповання, їх співвідношення. Крім того, як завжди, на всіх етапах людської історії, велику вагу мали особисті приятні стосунки, зв'язки, суто меркантильні інтереси.

Найвпливовішими діячами першого складу ХМУ були люди, які репрезентували різні світогляди. Заступником голови ХМУ став Микола

Найвпливовішими діячами першого складу ХМУ були люди, які репрезентували різні світогляди. Заступником голови ХМУ став Микола

Степанович Сліпченко, близький до місцевих націоналістичних кіл. За фахом він був інженером. За радянських часів працював у різних будівельних організаціях. Його брат – теж інженер – був засуджений за контрреволюційну діяльність. Сам М. С. Сліпченко репресований не був⁷.

Найвпливовішим членом ХМУ був завідувачий правничим відділом, а з 1 січня 1942 р. перший заступник О. І. Крамаренка, О. П. Семененко. У кінці квітня 1942 р. він став другим і останнім цивільним бургомістром міста. Ці два діячі представляли націоналістичне крило ХМУ.

Дуже помітною фігурою ХМУ був її відповідальний секретар, людина з іміджем одного з керівників ОУН (м), прибула із Заходу, – К. М. Полуведько. Він мав чималий авторитет у націоналістичних колах. Ця трійця могла стати вирішальним чинником у політиці ХМУ, її націоналістичній забарвленості. Тим більше, що німці, непослідовні у вирішенні українського питання, були зацікавлені у роздмухуванні ворожнечі між росіянами та українцями. Вони підтримували певний час надання українського обличчя місту, спираючись на лояльних речників націоналізму, які тісно пов'язали свою долю з німцями. Це стосувалося перш за все націоналістичних діячів мельниківського напрямку та місцевих діячів – «східняків-доленківців».

Проте К. М. Полуведько вів свою політику, бо він був кадровим радянським агентом. Крім того, опір всеосяжній українізації життя, як виявилось, був досить значним і з боку деяких чиновників ХМУ. Та й жорстока політика німців не залишала шансів на переведення національного питання у політичну площину. Навіть вживання терміну «Україна» у політичному розумінні було заборонене. За цих умов однією з найвпливовіших фігур на місцевому небосхилі, як пише В. А. Доленко, стає проф. Яків Васильович Столяров⁸. Він очолював науково-технічну раду при ХМУ, до війни вважався крупним фахівцем із залізобетону. Є твердження, що певний час він займав посаду заступника обер-бургомістра та відповідав за роботу відділу народної освіти⁹. Досвідчений політик, у свій час він був політичним радником барона Врангеля. В. А. Доленко у своїх начерках пише: «Невдовзі нам стало ясно, що Крамаренко, хоч і має українське прізвище і говорить українською мовою, не є свідомим українцем, що, не знаючи, якою буде німецька політика на Україні, він маскується, бо так йому радять його політичні керівники, а таким, безперечно, як можна було спостерігати, був проф. Столяров... який якийсь сказав: «Політичеськіє убеждения есть функция времени»¹⁰. Проте активна політична діяльність Я. В. Столярова припинилася на початку 1942 р., коли він був відсторонений німцями від роботи¹¹.

Перетрушування, перетасовування у вищих ешелонах місцевого самоврядування віддзеркалювали лише верхівку айсберга. Запекла боротьба між різними громадсько-політичними угрупованнями з вико-

ристанням німецького фактора, його посередництва та арбітражу, гестапівської «справедливості», з численними втратами мала місце в усіх ланках місцевого самоуправління. Причому репресії щодо управлінців розпочалися через місяць після утворення ХМУ. Вже 4 грудня 1941 р. обербургомістр видає наказ про звільнення з посади керівника персонального відділу В. С. Ваданського (доступні нам джерела називають шефа персонального відділу В. С. Ваданським та Бакланським) за «припущення засміченості апарату МУ, особливо – торговельного відділу, та за порушення дисципліни»¹². Була звільнена з посади особа, яка добре прислужилася німецькій владі. Як свідчать радянські автори П. Карпов та В. Степовий, саме шеф персонального відділу Бакланський зробив донос у гестапо про інтерес К. М. Полуведька до секретної інформації. Вони стверджують, що саме стосунки Полуведька з Бакланським стали головною причиною викриття та знищення першого. Бакланський же відразу після звільнення з посади очолив приватне товариство «Наступ», місячний обіг якого сягав чотирьох мільйонів карбованців. Йому підлягали хлібопекарні, продовольчий та комісійний магазини, їдальня¹³. Після війни В. С. Бакланський був заарештований та засуджений.

Отже, вже через місяць після свого заснування почалися реорганізації ХМУ та чистки її персонального складу. Чому так сталося? Цікаво, що у цьому випадку певною мірою збігаються пояснення радянської та націоналістичної історіографії. Так, ті ж П. Карпов та В. Степовий стверджують, що «здійснюючи намічений центром план, уже в листопаді Полуведько влаштував кількох своїх людей на різні адміністративні посади в самій управі, в районних бургомістратах, в поліції і на біржі праці... Полуведько залучив також до роботи в міській управі велику кількість абсолютно непотрібних осіб. Тепер у її відділах налічувалось декілька сот співробітників. Обов'язки серед них не були чітко розподілені. Безперервно, ніби з метою вдосконалення структури органів міського управління, змінювались штатні розклади відділів і відділень...»¹⁴.

Отже, відзначались і засміченість, і надмірне розширення штатів, і невпорядкованість та недосконалість структури. І все це – завдяки Полуведькові. Такий висновок навряд чи може бути визнаний задовільним. Чи міг бути вирішальним внесок відповідального секретаря ХМУ у зростання чисельності службовців ХМУ до більше ніж 400 осіб? Дуже сумнівно, бо це питання залежало не тільки від нього. Радянській історіографії властивим було сильне перебільшення складу героїчного у роки війни.

З інших позицій вирішувала це питання націоналістична думка. Вона покладала всю відповідальність за бідування народу на комуністичну агентуру, яка видавала чесних людей німцям (бо саме у енкаведистських агентів

була влада), розгорнула в місті диверсії та пожежі, діяла за принципом «чим гірше, тим краще». І ця точка зору потребує серйозної, логічно бездоганної, а не емоційної аргументації. Хоча і зараз ясно, що радянські агенти були залишені в місті, а деякі з них займали високі посади.

У кінці 1941 – на початку 1942 р. особливо відчутною була нечіткість структури ХМУ. Вона позначалася в першу чергу на діяльності відділів, безпосередньо відповідальних за кадровий склад ХМУ. Таких протягом 1941 – середини 1942 рр. можна нарахувати декілька: таємна частина, персональний та особливий відділи, адміністративний відділ, до якого, врешті-решт, увійшли перелічені підрозділи. Ці відділи мали виняткове значення, бо сюди збігалася дуже важлива інформація – персональний облік членів ХМУ та районних бургомістрів. Тут були зосереджені особисті справи співробітників управи, їх персональні листки.

В особистій справі А.С. Кашковарова, який звернувся з заявою до 8-го райбургомістрату з проханням прийняти його на роботу колісником та теслярем, персональний листок вимагав правдивих, вичерпних даних, у т.ч. і таких: національність: по батькові та по матері, національність дружини – також по батькові та по матері, віросповідання, партійність, служба в армії (українській, білій, царській, червоній). Були й такі питання: чи служив в органах ЧК, ДПУ, НКВС; чи є родичі комуністи, комсомольці, жиди, співробітники ЧК, ДПУ, НКВС; чи був політично репресованим тощо. Необхідні були також підписи двох поручителів, які рекомендували та добре знали заявника. «Особа, яка подасть про себе фальшиві відомості, буде відповідати перед військовим судом», – йшлося в персональному листку¹⁵.

Персональний відділ вивчав та перевіряв такі дані, тут зосереджувалися матеріали на комуністів, комсомольців, євреїв, працівників НКВС та проводилася їх реєстрація, списки агентів ХМУ, запроваджених у різні організації, сюди надходили різні доноси на харків'ян тощо. Відділ мав важливе значення, тут працювали добре перевірені люди з бездоганим минулим – Гешвандтнер Є. В., Гребінка Т. Є., Свинцов Г. К., Лінчевський В. Х., Василенко В., Люта К. Л. та ін. Черговий раз проводячи реорганізацію ХМУ, у т.ч. і цього відділу, обербургомістр міста таким чином визначив його головні завдання: «щоб поліпшити нашу найголовнішу та найсерйознішу на цей час роботу в МУ зі стеження та пильнування за політичною безпекою в нашому місті, а також для ще більшої допомоги військовій владі й поліції...»¹⁶.

Проте протягом 1941 – середини 1942 рр. відділ зазнавав постійних реорганізацій. Спочатку мало місце окреме існування таємної частини, персонального та адміністративного відділів. Таємну частину очолював Є. В. Гешвандтнер, його заступником був Г. К. Свинцов, персональним відділом керував В. О. Бакланський. На початку грудня 1941 р. замість останнього був призначений Т. Є. Гребінка. Але він теж не зумів досягнути

поставлених завдань. У кінці січня 1942 р. обербургомістр О. І. Крамаренко у своєму наказі фактично об'єднав під одним дахом у новоствореному-новоствореному особливому відділі таємну та персональну частини. Гешвандтнер та Свинцов обмінялися посадами. Останній очолив відділ, а перший став його заступником. Гребінка був одним з інспекторів¹⁷. Проте вже в наказі № 81 від 4 лютого 1942 р. особливий відділ знову був перейменований на персональний. Нарешті, у кінці квітня 1942 р. керівник персонального відділу Свинцов був звільнений з посади «за власною заявою» вже обербургомістром Семененком. Новим керівником персонального відділу призначили М. Ф. Стратієнка¹⁸.

Така ж доля та кадрова чехарда спіткала й адміністративний відділ ХМУ. Його керівниками в 1941 – середині 1942 рр. були: В. В. Тулуб'єв (листопад – грудень 1941 р.), М. М. Гадзинський (грудень 1941 – середина січня 1942 рр.), Л. Є. Кублицький (19 січня – 1 лютого 1942 р.), М. О. Мігулін (з 1 лютого 1942 р.). Цікаво, що перша ревізія роботи адміністративного відділу була проведена вже в листопаді 1941 р. у зв'язку із затримкою видання наказів¹⁹. За таких умов плідної роботи не могло бути.

Постійні реорганізації, структурні перебудови, розмежування функцій відділів та обов'язків виконавців, утворення нових та ліквідація старих підрозділів, намагання скоротити численні штати, звільнення другорядних осіб – найбільш характерні риси організаційного життя ХМУ. Події ці не були результатом виключно волі та переконань О. І. Крамаренка. Сильний тиск на будову ХМУ, крім німецької влади, здійснювали харківські націоналісти та самий хід життя, спроможність ХМУ впоратися з посталими проблемами.

Вже перша об'ява про призначення німецьким військовим командуванням обербургомістра міста та цивільного бургомістра визначила структуру та завдання ХМУ. Вона організовувалася та очолювалася міським головою. Її завданням, як було заявлено, ставала відбудова варварськи зруйнованого більшовиками міського господарства та організація нормального життя міста і його громадян. Міська управа розташувалася по вулиці Сумській, 18/20. Тут були створені (нібито тимчасово) такі відділи: адміністративний, міського господарства, народної освіти, охорони здоров'я, житловий, торгівлі та продовольства, промисловий, фінансовий та праці²⁰. Надалі структура ХМУ вдосконалювалася. Події листопада-грудня 1941 р., набутий досвід, гестапівська косовиця дійсних і вигаданих більшовицьких агентів, звинувачення у засміченості ХМУ штовхають Крамаренка на подальші кроки.

На початку 1942 р. затверджуються нова структура та склад керівних працівників ХМУ²¹. З 1 січня 1942 р. першим заступником голови ХМУ стає О. П. Семененко, що свідчить про коливання окупаційного маятника у бік поки що не скомпрометованої в очах військової влади націо-

налістичної харківської громади. Правда, В. А. Доленко «з товаришами» ще 11 грудня відвідав німецького обербургомистра Петерс-Кнотте, привітав його від імені харківської громади та поставив питання про введення до складу управи її представників. «Було домовлено, що заступниками Крамаренка стають: першим – О. П. (Семененко – А. С.), а другим – інж. Г. Переляк. Семененко був оформлений 1 січня 1942 р., а Переляк так і не був оформлений Крамаренком»²². Позиції місцевих націоналістів значно посилюються.

Тим часом, у німецькій політиці щодо українського націоналістичного руху відбувається помітний поворот. Намагаючись спочатку використати цей фактор у боротьбі з більшовизмом, з метою опанування життя місцевого населення та спрямування його у тенета виключно своїх інтересів, німецька влада поступово вбачає навіть у раніше ще зовсім лояльних попутниках та союзниках загрозу своєму повновладдю, вбачає в них ту надокучливу муху, яку краще розчавити у слушний час.

Перший удар по київській національній інтелігенції був зроблений у середині грудня 1941 р., коли разом з іншими були заарештовані співробітники газети «Українське слово». Частина їх розстріляли. На початку лютого гестапо завдало в Києві ударів членам ОУН (м), запідозрених у підпільній діяльності. Зрештою був заарештований мер Києва В. Багазій та багато ін.²³ Тяжкі часи настали й для харківських борців за національну ідею. «Перші сумні вістки з Києва, – пише В. А. Доленко. – Національну Раду розігнано. «Українське слово» перейменоване на «Нове українське слово». Склад редакції замінено. Газета паплюжить українців, з шпальт газети повіяло рептилкою, запроданством. Шепіт, переляк. В Києві розстріляли українців. Чорносотенці й енкаведистське підпілля в Харкові піднімають голову. Все тиснеться до Ветеринарної, шукаючи в ній підтримки, відпору... Із міської управи звільняють то одного, то іншого свідомого активного українця. Семененко в ролі першого заступника переведений фактично на ролю третього...»²⁴. А на перші ролі висувається Крамаренком колишній бургомістр 17-го району Л. Є. Кублицький, переведений 19 січня 1942 р. начальником адміністративного відділу ХМУ²⁵. Останній був інженером-будівельником за фахом, в заяві на ім'я німецького обербургомистра називав себе українським дворянином. Він заповнює певний русофільський вакуум в оточенні бургомистра, який утворився після усунення Я. В. Столярова, стає близькою до Крамаренка людиною, яка направляє політику ХМУ. З лютого 1942 р. він стає заступником обербургомистра міста²⁶. «Вступ Кублицького в управу, – пише В. А. Доленко, – знаменував активізацію сил, ворожих українській справі»²⁷.

Отже, на кінець січня 1942 р. у Крамаренка вже три заступника, а сам голова міської управи розпорядженням військового командування стає з 22 січня 1942 р. обербургомістром Харкова. Посада німецького

обербургомістра ліквідується²⁸. Новий обербургомістр задля «більшої відповідальності...заступників, а також для вдосконалення їх роботи» розподілив усі відділи ХМУ між своїми заступниками Семененком, Сліпченком та Кублицьким. Третій заступник координував та контролював роботу районних бургомістратів, адміністративно-господарського відділу, особливого та відділу праці²⁹.

Проте діяльність ХМУ і надалі лихоманило. Головним питанням ставали кадри, їх професійний рівень, дисципліна, політична благонадійність та моральна витриманість. Всього цього бракувало багатьом співробітникам місцевого самоуправління. 31 січня 1942 р. Крамаренко видає наказ № 75 по ХМУ: «З метою організації систематичного контролю за роботою відділів управи, райбургомістратів та всіх інших міських установ, підприємств тощо, утворити в складі адміністративного відділу контрольну інспекцію...»³⁰. На чолі контрольної інспекції був поставлений головний контролер В. М. Бекарюков. Контрольна інспекція повинна була проводити термінові ревізії та обстеження за дорученням обербургомістра, постійно наглядати за діяльністю відділів і районних управ, всіх установ міста, перевіряти виконання ними наказів та розпоряджень ХМУ. Створення контрольної інспекції повинно було покласти край безвідповідальності, недисциплінованості, зловживанням, хабарництву у системі місцевого самоуправління.

Проте ці проблеми комісія не могла радикально вирішити через їх надмірну складність. В. М. Бекарюков активно провадив свою окрему політичну лінію, сплітав тонке павутиння інтриг навколо керівництва ХМУ. З появою В. М. Бекарюкова, який став предводителем харківського дворянства, завершується формування провідних політичних сил усередині ХМУ, які виборювали владу в місті. Це – група Крамаренка-Кублицького, законспіровані радянські агенти, харківські націоналістичні доленківці, дворяни. Мало хто з них звертав увагу на засоби боротьби, яка повсюдно точилася. Усі використовували німців у поборюванні супротивників.

В. М. Бекарюков з метою посилення свого впливу встановив контакти зі службою безпеки – СД – та передавав туди доповідні записки. Деякі з них нам відомі, наприклад від 8 червня 1942 р.: «Мені особисто довелось працювати Головним Контролером ХМУ, – писав В. М. Бекарюков. – З перших днів своєї роботи я зіткнувся з фактом наявності в органах самоуправління немалої кількості людей, котрі, в основному, використовували свої керівні посади для створення особисто собі комфортабельного життя у всіх відношеннях і власного збагачення... Біля пп. Крамаренка і Кублицького утворилася група людей, як її називав один із учасників групи – п. Мігулин, – «свої люди Олексія Івановича», «тайні пружини Олексія Івановича»... Група склалася у відповідності до принципу взаємних послуг. Члени групи постачали

Крамаренка і Кублицького продуктами, речами і т.д. не завжди законним шляхом, а ці керівники Управи підтримували «своїх людей», прикривали їх... Однак, на жаль, діяльність групи цим не обмежувалась. Вона намагалась представити із себе таке собі політичне ціле. Вони стали в опозицію до українських громадських кіл, намагаючись всіляко їх обмовити и осоромити. Крамаренко и Кублицький, керуючи Міськ. Управою, замість того, щоб взяти на себе ініціативу об'єднати всі громадські сили міста, створивши групу своїх людей, вносили в життя міста розлад, інтриги, заважаючи нормальній роботі...»³¹.

Це було писано вже після заміни Крамаренка на Семененка, проте певні висновки про діяльність контрольної інспекції можна зробити. Харківська дворянська організація намагалася опанувати ситуацію за допомогою німців. Безумовно, політиканство було в арсеналі різних сил та течій, у т.ч. і Бекарюкова, який, не поділяючи націоналістичних ідеалів, та й взагалі заперечуючи їх, голосно визнавав за краще приєднатися до переможців-семененківців, доленківців та ін. Та й біда переможеним-крамаренківцям.

Цікаво, що після нещасного випадку, коли 27 травня 1942 р. обербургмістр О. П. Семененко зламав ногу, В. М. Бекарюков у своєму донесенні в гестапо наголошує: «Самі обставини справи досить підозрілі (матеріал надіслано Вам). Цим випадком скористались представники групи Крамаренка-Кублицького..., висунувши кандидатуру інж. Брагіна нібито від імені ділових кіл.... Вважаю, що незважаючи на всі уроки, дані представником німецького командування цій групі..., представники її продовжують своїми інтригами заважати спокійній і нормальній роботі...»³². Німецька влада та й сам Семененко не вбачали безпосереднього зв'язку між подіями. І тому не відреагували на закиди В. М. Бекарюкова. Проте жити Крамаренку залишалось недовго. Його вибір кандидатури головного контролера виявився для нього не дуже вдалим. ХМУ роздирали чвари та усобиці.

З метою активізації діяльності ХМУ, підвищення відповідальності кожного виконавця, ліквідації дубляжу в роботі її підрозділів 4 лютого 1942 р. Крамаренко наказує керівникам розділити свої відділи на відповідальні групи, частини, або підвідділи так, щоб «видно було, яка саме робота покладена на відділ..., а по-друге – щоб було відомо, кого саме треба у відділі покарати або, навпаки, дякувати за роботу»³³. Іншими словами, мова йшла про нову структуру відділів, формування їх на базі підвідділів та дрібніших груп. Категоричними були також вимоги Крамаренка скоротити штати відділів та приймати нових співробітників ХМУ і районних управ лише після його та особливоуповноваженого Німецької Армії п. д-ра Ромпеля згоди»³⁴.

З метою зміцнення робочої дисципліни в апараті ХМУ О. І. Крамаренко 18 березня 1942 р. підписав наказ: «1. Співробітники МУ

в робочі години, крім часу на перерву, не мають права виходити з приміщення Управи без дозволу керівника відділу; 2. Керівники відділів не мають права виходити з приміщення управи без дозволу відповідального заступника обербургомістра; 3. Заступники мої, в разі потреби залишити Управу, погоджують це зі мною»³⁵.

Ці постанови були найрадикальнішими спробами Крамаренка змінити ситуацію в ХМУ на краще. І хоча й надалі продовжувалися тут реорганізації, після арешту в середині лютого К. М. Полуведька та його розстрілу як більшовицького агента, а також переходу в рішучий наступ на Крамаренка з боку доленківців, через різні доноси, неспроможність організувати чітку роботу ХМУ та особисту нерозбірливість падіння авторитету Крамаренка серед німецького командування сягає критичної позначки. Кульмінацією цього процесу стає звільнення Крамаренка з посади обербургомістра та призначення на неї О. П. Семененка – ставленика доленківців.

Ця подія була прискорена місцевими націоналістами. Навесні 1942 р. делегація Громадського комітету у складі Доленка, Семененка, Сиротенка, Дубровського та ін. – усього 7–9 чоловік – відвідала генерала Паулюса та передала йому заяву про незадовільну роботу ХМУ. Незабаром після цього німці зняли Крамаренка з посади та призначили його головою науково-технічної ради³⁶.

Останнім часом у літературі з'явилася нова версія усунення та фізичної ліквідації першого цивільного обербургомістра Харкова О. І. Крамаренка. Мабуть, з матеріалів республіканської СБУ стало відомо, що «у травні 1942 р. агент НКДБ А. Іванцова за завданням органів держбезпеки, перейшовши лінію фронту, з'явилася до Крамаренка, далекою родичкою якого вона була, передала листа від його сина Олега, який перебував у Москві, і запропонувала співробітничати з радянською розвідкою. Крамаренко категорично відмовився від цієї пропозиції. І тим підписав собі смертний вирок. З розправою не забарилися. Через чекістську агентуру про відвідання міського голови Харкова агентом радянської розвідки стало відомо гестапо. Гітлерівці звинуватили Крамаренка в тому, що він приховав від німецької влади свої «зв'язки» з більшовицьким підпіллям, заарештували і, не вдаючись у подробиці, ... ліквідували його»³⁷. Ми не маємо можливості заперечити або підтримати цю версію. Цілком імовірний загальний напрямок подій. Проте певні сумніви треба тут викласти, бо деякі дані суперечать дійсності. Йдеться про головний факт розправи КДБ над Крамаренком не раніше травня 1942 р.

У харківському держархіві збереглися тексти наказів та постанов ХМУ. З них випливає, що останній наказ за № 204 обербургомістр Крамаренко підписав 19 квітня 1942 р.³⁸, а вже 21 квітня новий наказ підписав обербургомістр Семененко³⁹. І хоча існує деяка плутанина

з нумерацією та датами видання наказів, можна з впевненістю стверджувати, що у 20-х числах квітня крісло обербургомистра змінило володаря. Відомо також, що після зняття з посади О. І. Крамаренко працював ще деякий час головою науково-технічної ради і тільки в серпні 1942 р. був заарештований і розстріляний. Тому якщо візит радянської розвідниці відбувся в травні 1942 р., то до Крамаренка – голови НТР, а не ХМУ, людини, яка швидко котилася вниз у своїй кар'єрі. Або візит відбувся раніше.

Різні були чутки щодо причин ліквідації Крамаренка. П. Бабак пише, що він у червні 1942 р. був замішаний в афері фальшування німецьких паперів і гестапо його ліквідувало⁴⁰. В. Бекарюков вважав, що Крамаренко з групою прибічників на початку літа зробив спробу перебрати владу в місті, посилити вплив на німців та ін.⁴¹ За свідченням І. М. Беляєвої, співробітник СД заявив її матері та дружині Крамаренка, що йому висунули звинувачення у виданні фальшивих паспортів євреям та комуністам, а також у зв'язку з партизанами, але останнє нібито ще не було доведене. І. М. Беляєва наводить у своїх спогадах деякі факти допомоги О. І. Крамаренка євреям міста, проте, на жаль, їх не можна перевірити, а отже, поки що немає достатньо вагомих аргументів для уявлення нового громадянського обличчя першого обербургомистра Харкова.

Після зміни міського голови Харкова була усунена з посад більшість районних бургомістрів, які працювали з Крамаренком. На початку серпня 1942 р. німці провели широкі арешти в місті. Були заарештовані й Крамаренко з його колишніми співробітниками – заступником Кублицьким, начальником житлоуправління Федосєєвим, керівником справами Мігуліним, бургомистром 4-го району Світличним та ін. Усього було заарештовано приблизно 40 чоловік. Поряд з Крамаренком був заарештований і дехто з оунівців. Але офіційно про арешти заявлено не було. Пішли чутки, що Крамаренко та його прибічники заарештовані за розкрадання державного майна, а також за зв'язок з більшовиками. Крамаренко, Кублицький, українські націоналісти Світличний, Недужий та ін. були розстріляні. Решта – звільнені⁴². І. М. Беляєва розповідає, що разом з чоловіком була заарештована і Н. О. Бершадська. Проте вона була вагітною і це її врятувало. 5 січня 1943 р. у О. І. Крамаренка народився син, про якого він уже не дізнався. Мати назвала його Олексієм. Він помер у віці 5-ти років від менінгіту і був похований на Лук'янівському цвинтарі у Києві, де згодом була похована також урна з прахом Н. О. Бершадської.

Що стосується доцільності провокації на адресу Крамаренка з боку НКВС, коли старт у погоні за кріслом обербургомистра взяв ідейний противник більшовизму О. П. Семененко, то тут теж існують серйозні питання. Проте дії НКВС і раніше не були логічними. Як би там не було, у 20-х числах квітня сталася заміна керівництва ХМУ,

яка призвела до остаточної перемоги в боротьбі за владу та переважачий вплив на німців харківських прибічників національної ідеї – доленківців та семененківців.

О. П. Семененко

дівчинкою-гімназисткою її було обрано, щоб вона подарувала цариці Олександрі Федорівні квіти, коли та проїздила через Харків. О. П. Семененко був освіченою людиною, добре знав німецьку мову та латину. У 30-х роках арештовувався за звинуваченням у контрреволюційній націоналістичній діяльності. Вперше це було в 1937 р., а вдруге – у січні 1938 р. Знаходився під вартою близько двох років, але не підписав висунутих проти нього звинувачень, отож був звільнений за браком доказів.

У період війни О. П. Семененко пов'язував свої надії на українську державність з німцями. Вже в першому складі міської управи він очолив правничий відділ, а в кінці квітня 1942 р. став обербургомістром Харкова. У серпні 1943 р., напередодні звільнення міста радянськими військами, О. П. Семененко виїхав на Захід. У Німеччині він працював у Східному міністерстві, де, як пишуть, «під його правничим наглядом були працівники, вивезені до Німеччини на роботу (остарбайтери)». Вже наприкінці війни він був одним з ініціаторів створення під егідою Німеччини Української національної армії. Проте практичного значення ця акція вже не мала.

Після капітуляції Німеччини О. П. Семененко перебував в англійській зоні окупації під прізвищем Змененко Олексій разом із дружиною, яка

Олександр Платонович Семененко народився в 1898 р. в Єлисаветграді (Кіровограді). У цьому місті він закінчив гімназію, а після студював право в Одеському університеті. У 1917 р. він бере участь в українському національно-визвольному русі, розпочинає навчання в Київському університеті. У січні 1922 р. переїжджає до Харкова, де навчається в інституті народного господарства (до речі, цією подією відкривається його книга «Харків, Харків...»). У 1925 р. О. П. Семененко стає членом Харківської колегії захисників, починається кар'єра адвоката, яка зробила його відомою в місті людиною. У 30-х рр., вже у зрілому віці, він одружується з Марією Романівною Завісляк, українізованою полькою, жінкою виняткової краси. Розповідали, як ще

видавала себе за польку, що і допомогло їм врятуватися і виїхати до Бразилії. Радянський уряд, у т.ч. міністр закордонних справ Вишинський у рамках ООН, неодноразово звертався до західних держав з вимогою видати «воєнного злочинця» адвоката О. П. Семененка, проте ці звернення не були задоволені. У 60-х роках О. П. Семененко переїхав до Нью-Йорка й поступив працювати до адвокатської установи. З часом він був обраний головою фундації Української вільної академії наук і докладав чимало зусиль для організації її роботи. Писав книгу споминів про Харків у 20–30-ті роки, яка побачила світ під назвою «Харків, Харків...». Помер О. П. Семененко в 1978 р.⁴³.

Друзі з повагою ставилися до О.П. Семененка, а після його смерті певною мірою ідеалізували його постать. Петро Марченко та відомий учений Юрій Шевельов дали йому таку характеристику: «...Елементи пози, театральності завжди були в Семененка. Здається, навіть близькі співробітники не звали його Сашею, а вже напевне ніхто Сашком. Для всіх він був Олександр Платонович... Семененка багато людей любило, а ще вище від любові стояла пошана, і тому ніколи не було амікошонства, завжди зберігався сенс дистанції. Він був – психологічно – пан, – з тих, про кого він сам написав, що вони «виростали без комплексу меншеартості». Він був народжений, щоб стати президентом або прем'єром України. Але України не було, і життя його розтратилося на дрібні судові процеси, на радянські тюрми, на рятування від голодної смерті частини – малої частини – харківської людності в безжалісну добу німецької окупації, на оборону мізерних «прав» українських «остарбайтерів» у Німеччині, на службу в аеропорті, перекладацтво й комерційну репрезентацію гуртової паперової фірми в Бразилії»⁴⁴.

Прихід до влади О. П. Семененка в квітні 1942 р. потяг за собою цілу низку змін у місцевому самоврядуванні. Маючи на меті поліпшити його діяльність та результативність, закріпити свою перемогу та позбутися можливих прихованих комуністів, а головне – прибічників О. І. Крамаренка, подолати скрутний фінансовий стан місцевої цивільної адміністрації за рахунок спрощення її структури та скорочення кадрів О. П. Семененко розпочинає організаційні реформи. 28 квітня 1942 р. він видає наказ № 219 по ХМУ, яким розподілив обов'язки поміж своїми заступниками: М. С. Сліпченком, В. Ф. Сеником, С. Б. Куликовим та Л. Є. Кублицьким⁴⁵. Цей наказ став вихідним пунктом діяльності ХМУ, так би мовити, другого скликання. Безумовно, це певною мірою штучне визначення, бо життя та діяльність ХМУ докорінним чином не могли змінитися. Тяжили вже набуті традиції та досвід, стан кадрів, а головне – німецька окупаційна влада, якій належала абсолютна влада в місті. Вона одна вирішувала, чи скарати на горло, чи змилоствитися.

Володимир Федорович Сеник народився в 1891 р. в сім'ї українського селянина на Чернігівщині. Здобув середню та вищу освіту, за фахом –

юрист і економіст. До революції вчителював. У роки революції брав активну участь в українських національних змаганнях. З квітня 1917 по травень 1918 р. був головою Лохвицьких повітових зборів та гласним Полтавського губернського земства. Одночасно був народним суддею. З 15 грудня 1918 р. до 5 січня 1919 р. виконував обов'язки повітового комісара Директорії в Лохвиці. У радянські часи працював у кооперативних установах. У 1925 р. переїхав до Харкова, працював у «Сільгосподарі», а з 1929 р. – у Всеукраїнському союзу технічних культур. У 1931 р. був «вичищений» з апарату союзу «за несвоєчасне постачання промисловості тютюновою сировиною та зрив контрактації». У 1934 р. був позбавлений виборчих прав за діяльність ще у роки революції. Через деякий час це рішення було скасоване, бо В. Ф. Сенік вимушений був дати згоду на таємне співробітництво з органами НКВС. Проте співпраця ця виявилася недостатньо плідною і в січні 1938 р. В. Ф. Сенік був заарештований харківським управлінням НКВС. Було висунуто звинувачення у приналежності В. Ф. Сеніка з 1925 р. до контрреволюційної націоналістичної організації. Він звинувачувався у «підривної діяльності в посіві технічних культур». На допиті 8 вересня 1938 р. В. Ф. Сенік визнав належність до міфічної контрреволюційної організації, за завданням якої він «добився того, що ідея культивування стійких турецьких тютюнів в Україні скомпрометувала себе, і плантації турецьких тютюнів були повністю знищені». Проте через півроку В. Ф. Сенік відмовився від попередніх свідчень. Він заявив, що на слідстві обмовив себе. Його справа була направлена на розгляд особливої наради НКВС СРСР. У жовтні 1939 р. В. Ф. Сенік був засуджений до 3-х років виправно-трудових таборів тільки за антирадянську агітацію. Повернувся до Харкова лише в 1941 р.⁴⁶

Впливовою людиною в адміністрації О. П. Семененка був Олег Борисович Куликов. Він народився в 1903 р. у Харкові в сім'ї відомого адвоката, голови колегії захисників міста. Батько був відомим політичним захистником у період революції 1905 р., одним з організаторів радянської адвокатури в Україні. О. Б. Куликов пішов по шляху батька. Отримав вищу освіту, став юристом, членом харківської колегії захисників. У березні 1938 р. він був заарештований як агент іноземної розвідки. Приводом до цього став банкет, який ще в 1925 р. влаштував батько та запросив на нього іноземних консулів у Харкові. Тут нібито і відбулася зустріч Куликова-сина з німецьким віце-консулом Брайтігамом та польським консулом Скшинським. А безпосереднім приводом для арешту стала гра Куликова в теніс з Ерікою Ебенгауз – молодого дівчиною, співробітницею німецького консульства – в університетському саду. О. Б. Куликов звинувачення не визнав. Його протримали у в'язниці з березня 1938 р. до червня 1939 р. та вимушені були за відсутністю доказів звільнити⁴⁷. З постановою ХМУ О. Б. Куликов був запро-

шений до правничого відділу, де працював під керівництвом О. П. Семененка. Дехто вважав його германофілом, людиною німецької орієнтації.

Німецька окупаційна влада визначала всі функції ХМУ, яка повинна була стати передатною ланкою від військової комендатури, інших окупаційних відомств до населення. Німцям не потрібні були захисники або репрезентати інтересів населення, їм необхідні були чіткі виконавці наказів. Все це, безумовно, відбилося на змісті Тимчасового положення про міську управу м. Харкова, інших наказів та розпоряджень, що торкалися діяльності місцевих українських органів управління.

Вже в перших оголошеннях про ХМУ як головну функцію місцевого самоврядування йшлося про контроль за виконанням населенням міста наказів та розпоряджень німецького командування⁴⁸. У прийнятому 10 січня 1942 р. тимчасовому положенні ХМУ головна її мета була сформульована таким чином: «Відновлення варварськи зруйнованого більшовиками міського господарства, налагодження нормального життя міста, здійснення управління містом в галузі адміністративній, господарській та культурно-соціальной»⁴⁹. Виглядає нібито не зовсім зловісно. Навіть управління містом в галузі адміністративній та господарській. Проте це залишилося тільки декларацією на папері. Реальної влади від німців ХМУ не одержала. Жодний наказ або постанова цивільного обербургомистра не могли набрати чинності без підпису особливоуповноважених німецького командування при ХМУ – Ромпеля, Мартіна, Райхеля, Классена та ін. Всі оригінали наказів та розпоряджень повинні були друкуватися українською й німецькою мовами і лише після підпису цивільного обербургомистра та німецького особливоуповноваженого могли передаватися для розповсюдження через правничий відділ до адміністративного⁵⁰.

У відповідності до тимчасового положення на ХМУ були покладені такі завдання: а) налагодження громадського ладу та спокою і проведення боротьби з невиконанням постанов військового командування; б) керівництво обліком та реєстрацією руху людності; в) проведення заходів з охорони громадського і приватного майна; г) керівництво протипожежною справою; д) реєстрація актів громадського стану, народжень, смерті, шлюбів та розлучень; е) керівництво підприємствами і закладами міського впорядкування (водогін, транспорт, міська електростанція тощо); ж) проведення обліку промислових, торговельних і транспортних підприємств; з) керівництво управлінням житлового і нежитлового фондів; к) організація культурно-соціальних закладів⁵¹.

Аналіз покладених на ХМУ функцій свідчить про їх обмежений характер. У проведенні реєстрації людності з метою її визиску, налагодженні елементарного порядку у місті і нормального санітарного стану, організації інвентаризації та відбудови виробничих сил, впорядкуванні житлового фонду міста тощо кровно була зацікавлена окупа-

ційна влада. Поза цим у віданні ХМУ залишалися функції реєстрації актів громадянського стану, охорони громадського та приватного майна, керівництво роботою ринків, міським транспортом, соціально-культурною сферою. І хоча керівництво ХМУ намагалось певною мірою вийти за жорсткі рамки тимчасового положення, опанувати своєю діяльністю ширше коло питань, останнє слово завжди належало окупаційній владі. Саме вона визначала у кожний даний момент повноваження ХМУ, райбургомістратів, окремих їх підрозділів. І як правило, функції їх звужувалися, а повноваження переходили до німців.

На кінець 1941 р. ХМУ складалась із президії (голова – Крамаренко О. І., заступник – Сліпченко М. С., відповідальний секретар – Полуведько К. М.), а також 19-ти інших підрозділів: таємна частина (керівник – Гешвандтнер Є. В.), адміністративний відділ (Тулуб'єв), пропаганди (Кривенко В. В.), персональний (Гребінка Т. Є.), фінансовий (Сеник В. Ф.), міських підприємств (Іванов А. М.), торгівлі та харчування (Гудима І. Л.), правовий (Семененко О. П.), енергетики та підприємств державного значення (Короленко В. Г.), житловий (Федосєєв А. Г.), охорони здоров'я (Добровольський Є. Є.), культури та освіти (Дрига П. П.), праці (Кононенко М. М.), земельний (Ветухів М. О.), релігійний (Лебединський Г. М.), суспільної опіки (Вілан Є. С.), статистики (Сосновий Т. М.), міський банк (Подольський І. М.), науково-технічна рада (Столяров Я. В.)⁵².

Переважна більшість відділів проіснувала до першої евакуації ХМУ у лютому 1943 р. та була поновлена навесні 1943 р. після другої окупації міста. Але деякі відділи були невдовзі ліквідовані, бо не відповідали німецьким уявленням про самоврядування поневоленого народу. Така доля спіткала відділ пропаганди ХМУ, де повинна була зосередитися пронімецька, антибільшовицька пропаганда. Але з перших днів відділом проводилася націоналістична діяльність. У положенні про відділ пропаганди підкреслювалося, що він є органом політичної роботи серед населення міста і ставить перед собою завдання очолити український національний рух, підняти національну свідомість української громадськості і спрямувати зусилля суспільства на будівництво нової України⁵³.

Відділ очолювали досвідчені постаті національного руху Харкова. В. В. Кривенко, за деякими даними, галичанин, навчався у Львові, працював у Києві та Харкові, був секретарем газети «Вісті», виступав проти радянської влади. У період окупації Харкова входив до місцевого центру оунівської організації, був одним з його організаторів⁵⁴. М. М. Недужа, уродженка Кам'янець-Подільського, отримала вищу освіту на вищих жіночих курсах у Києві, вчилася в аспірантурі Харківського бібліотечного інституту, звідки була виключена за націоналістичну діяльність. З початком окупації міста розгорнула активну націоналістичну діяльність. В липні-серпні 1942 р. разом з чоловіком

та донькою була заарештована гестапо. Всі вони загинули⁵⁵. За керівництва В. В. Кривенка та М. М. Недужої відділ пропаганди ХМУ перетворився на легальний центр оунівської організації та націоналістичної діяльності. Такий стан справ не влаштував німців, і тому відділ був ліквідований⁵⁶.

Така ж участь спіткала, але з дещо інших причин, і релігійний відділ ХМУ. Він був першою установою, яка керувала церковними справами на початку окупації Харкова. Відділ очолювали два визначні націоналістичні та церковні діячі – Г. М. Лебединський та В. В. Потієнко, колишній голова ВПЦР у середині 20-х років. ОУН через цих діячів намагалася опанувати церковний рух у Харкові, надати йому політичної забарвленості. З дозволу німців відділ розпочав відродження УАПЦ, відкривати у Харкові церкви, призначати священників у приходи. Проте вже в січні 1942 р. релігійний відділ був ліквідований⁵⁷. Причиною цього був конфлікт релігійного відділу з Харківським єпархіальним управлінням, яке утворив та очолив при підтримці німців уже літній митрополит Феофіл Будовський. Він намагався за допомогою німців перебрати всю церковну владу в Харкові, а пізніше повести боротьбу за верховенство в усій УАПЦ. Конфлікт розпочався на фоні боротьби за переважаючий вплив на Церкву в Харкові та завершився перемогою митрополита, який отримав від німців широкі повноваження в реорганізації Церкви⁵⁸.

Одним із завдань ХМУ та її відділу пропаганди була розбудова національного життя міста, проведення українізації апарату управління, впровадження української мови в діловодство, усі сфери життя та спілкування, розбудова української культури та освіти. Вже на одному з перших засідань президії ХМУ 22 листопада 1941 р. у присутності О. І. Крамаренка, М. О. Сліпченка, К. М. Полуведька, М. О. Ветухова та О. П. Семененка розглядалося питання «Про надання українського лиця Міській Управі». Після доповіді К. М. Полуведька була ухвалена така постанова: а) Офіційна мова в Управі – українська. Всі розмови та листування проводяться лише українською мовою. б) Весь наявний апарат перевірити щодо знання української мови⁵⁹.

Українізація апарату влади, інших сфер життя міста наштовхувалася на значні перешкоди, а інколи й бойкот. 9 березня 1942 р. обербургомістр О. І. Крамаренко та його заступник Л. Є. Кублицький підписали листа до бургомістратів та інших офіційних установ міста. «З великим соромом для всіх та з цілком зрозумілим гнівом українського людства, – зазначалося в ньому, – трапляється чути по деяких установах, навіть в районних управах, розмови російською мовою з боку урядовців, які нібито соромляться своєї рідної мови... Це неприпустимо, цього не мусить бути. Тому наказую категорично заборонити надалі будь-кому з урядовців розмову російською мовою в службовий час в установі»⁶⁰.

Проте остаточно вирішити це питання в офіційних установах, не кажучи вже про інші заклади, виявилось неможливим за короткий термін. Помітно позначалися коливання в політиці німецької влади, стан справ на фронті. З наближенням його до стін Харкова українізація згорталась, змінювався настрій людей, які пов'язували її з новим режимом, нарешті, на поверхню виходили завзяті українофоби. Оксана Соловей розповідала, що «влітку 1943-го Хома Семенович Рябокін, професор математики (за нашими даними він був доцентом – А. С.), помітив у вікні комісійної крамниці на Сумській смушеву шапку. Зайшов прицінитися й цоміряти. Чоловік за прилавком удав, що не розуміє української мови, і гукнув другого. Удвох вони підняли Хому Семеновича на глузи, викривляли слова, гримасували, заходились реготом. Річ немислима ні в 1941-му, ні в 1942-му. Але тепер фронт рухався на захід»⁶¹.

Важливим напрямом роботи ХМУ повинно було стати впорядкування міського господарства. Необхідно було відновити комунальне господарство міста, провести інвентаризацію та облік майна майже усіх промислових підприємств, організувати поновлення виробництва необхідної для німецької армії й населення міста продукції. З цією метою у ХМУ були створені спеціальні відділи: відділ міських підприємств – керівник А. М. Іванов, відділ енергетики та підприємств державного значення – керівник В. Г. Короленко⁶². Цікава історія структурних пертурбацій саме господарських відділів, бо вони наочно демонструють загальні принципи німецької політики в галузі економіки. При створенні відділів ХМУ її керівники виходили з того, що управління міським господарством повинно бути зосереджене у двох відділах. За цією схемою один з відділів мав керувати відбудовою підприємств комунального господарства і промислових місцевого значення, а інший – енергетичними та підприємствами загальнодержавного значення. Керівництво ХМУ плекало надії на велику промисловість Харкова. Проте, як виявилось, надії були марними. Промисловість Харкова з перших днів окупації переходила у відання Вікдо, повноваження господарських відділів ХМУ звужувались.

У середині січня 1942 р. у відповідності до прийнятого тимчасового положенням про ХМУ був створений об'єднаний відділ міського господарства з підвідділами міських підприємств та впорядкування, а також енергетичних і промислових підприємств⁶³. Нарешті, в березні 1942 р. з метою поліпшення управління господарством Харкова та підвищення відповідальності в рамках загальної реорганізації апарату ХМУ замість відділу міського господарства були утворені такі відділи: 1) комунального господарства – кер. В. Г. Короленко; 2) індустріальний – кер. В. М. Галицький; 3) ремісничої та кустарної промисловості – кер. М. М. Бритченко. Ця структура господарських відділів збереглася і надалі⁶⁴.

Перед цими відділами стояли величезні завдання. Вкрай необхідно було за короткий час відбудувати та поновити діяльність комунального господарства міста, яке зазнало величезних втрат та руйнувань. Не працювали водогін та каналізація, не було електричного струму та газу, опалення, зруйновані були міський транспорт, мости Харкова, багато житлових будинків лежало в руїнах тощо. Великого руйнування зазнало енергетичне господарство міста. З чотирьох електроцентралей загальною потужністю 162 тис. кВт, які давали в 1941 р. струм на загальну мережу, було зруйновано, вивезено та демонтовано турбогенераторів потужністю на 135 тис. кВт, решту енергетичного майна було висаджено в повітря⁶⁵. Після окупації міста були вжиті заходи щодо поживлення дрібних заводських станцій та колишньої державної електровні № 1. За перший місяць окупації міста було поновлено й пущено в дію два заводські агрегати – на 200 та 400 кВт. У кінці листопада був пущений у дію один турбогенератор електровні № 1 потужністю 1 тис. кВт, пізніше – деякі інші невеликі генератори. Це дозволило протягом 1942 р. виробити більш ніж 27 млн кВт-год. електроенергії, причому в четвертому кварталі було вироблено електроенергії в 6 разів більше, ніж у першому⁶⁶. Проте першочергові потреби міста в електроенергії становили 17 тис. кВт потужності. А для цього треба було поновити ДЕС-1 та ДЕС-4, на що ні окупаційна влада, ні тим більше ХМУ не спромоглися⁶⁷. Брак електроенергії відчувався протягом усього періоду окупації. Її відсутність стримувала відбудову промисловості та комунального господарства. Електричний струм використовувався головним чином німецькими військовими частинами та для освітлення офіційних владних установ.

До війни мережа водопостачання Харкова давала місту 120 тис. куб. м на добу, у т.ч. з Донецького водогону 50 тис. куб. м, з артезіанського водогону – 70 тис. кубометрів. Під час воєнних дій особливо великі руйнування мали місце в Донецькому водогоні. Його відбудова взимку 1941–1942 рр., в умовах війни була надзвичайно складною справою, і тому головна увага відділу міського господарства була зосереджена на поновленні артезіанського водопостачання. І поступово ця мережа приводилася до робочого стану, але могла бути використана на повну потужність тільки за умови подачі електроенергії до 2,5 тис. кВт. У той же час використані з цією метою потужності в грудні 1941 р. становили лише 200–300 кВт, або у 10 разів менше. Тому постачання населенню води майже не було. Та й надалі воно було нерегулярним і недостатнім⁶⁸. Навіть у 1943 р. становище з електрострумом та водою було скрутним. У місті працював один електроагрегат на 500 кВт та два невеликих агрегати: у технологічному інституті та на ХПЗ. Водогін працював лише в деяких районах міста, причому вода в будинки майже не подавалася. Коли не враховувати потреб німецьких вояків, то і тоді на душу насе-

лення припадало 15 літрів на добу, а до війни – 120 літрів. Фактично ж більша частина води використовувалась німецькими вояками, а населення значною мірою користувалося колодязями⁶⁹.

ХМУ приділяла увагу відбудові міського електро- та іншого транспорту, який був майже повністю зруйнований. Напередодні окупації міста трамваї та тролейбуси були вивезені на перехрестя доріг міста з метою створення барикад⁷⁰. Взимку – навесні 1942 р. поступово було відремонтовано майже 150 вагонів. Але бракувало електричного струму. Перший трамвай почав курсувати від південного вокзалу до міського парку в червні 1942 р.⁷¹ Проте головним видом транспорту залишався гужовий. Міською управою була утворена гужтранспортна контора, яка мала в кінці 1941 р. 59 робочих коней. Але 80 % їх обслуговувало потреби німецького командування і лише 20 % – ХМУ⁷².

Відбудова підприємств комунального господарства була важливим завданням ХМУ, проте німецька окупаційна влада вимагала приділити головну увагу великій промисловості Харкова. Відбудовчі роботи носили характер не цілковитої відбудови, а лише часткової, і то деяких цехів та устаткування, потрібних для налагодження роботи, можливої в тих умовах. Обербургмістр О. П. Семененко вимушений був визнати, що «ми не маємо зовсім наміру і можливості відновити цілком промисловість Харкова до попередніх її розмірів, бо для цього немає ніяких перспектив. Проте маємо намір раціонально використати сировину, матеріали, верстати, що залишились на харківських заводах, шляхом організації, концентрації цього на невеликій кількості заводів. Більшу ж частину заводів та фабрик ... законсервувати»⁷³.

Але плани ХМУ щодо відбудови підприємств наštтовувались на непереборні перешкоди. Головною серед них була політика німецької військової влади. Поступово індустріальний відділ в умовах відсутності електроенергії, використовуючи частину залишеної сировини, налагодив кустарними засобами дрібне виробництво для потреб німецької армії та міського господарства майже на 100 підприємствах. Проте в мірі того, як підприємства частково ставали до ладу, військова влада приймала рішення про їх підпорядкування безпосередньо Вікдо. Цей процес, як стверджували у своїй записці до Вікдо обербургмістр О. П. Семененко та уповноважений німецької комендатури Мартін, безперервний перехід заводів до Вікдо породжував «невпевненість, різнобіжність роботи заводів Вікдо та Міської управи»⁷⁴. У результаті кількість підприємств, підпорядкованих індустріальному відділу ХМУ, швидко зменшувалася. Їх було на:

	1.01.1942	1.04.1942	1.08.1942	1.01.1943
Діючих	83	18	6	6
Законсервованих	26	22	16	7

Кількість працюючих на підприємствах ХМУ за цей час скоротилася з 1358 до 136 чоловік⁷⁵.

Переважна більшість підприємств, підпорядкованих ХМУ, працювала для потреб німецької армії та виконувала завдання нової влади. Так, ліжковий завод виготовляв ліжка, казаново-зварочний завод – лижви для обозів, інші заводи випускали колючий дріт, цвяхи, предмети господарського вжитку, переносні пічки тощо за замовленням німецького командування⁷⁶. Лише частину виробленої продукції можна було реалізувати серед цивільного населення. Підприємства індустріального відділу ХМУ виробили за 1-й квартал 1942 р. 24 кожухи, 200 жилетів, 1779 рукавиць, 528 тілогрійок, 1355 халатів, 503 лопати, 71 відро, 49 алюмінієвих мисок, 136 каструль, 367 чавунів, 110 сковорідок, 107 бідонів, 104437 одиниць фаянсового посуду та деякі інші товари⁷⁷.

Діяльність промислового відділу щодо поновлення виробництва була проаналізована та критично переглянута під час зміни керівництва ХМУ в кінці квітня-червні 1942 р. Спеціальна комісія дійшла висновку, що «відділ зовсім не керував, або керував надзвичайно погано, роботою своїх підприємств. На кожному кроці відчувається брак повсякденного, міцного зв'язку поміж підприємством та... індустріальним відділом. Відрив від підприємств, замкнена, кабінетна робота відділу, брак знання про те, що відбувається на підприємстві, брак своєчасного оперативного втручання в роботу підприємства з метою усунути існуючі хиби – ось які риси характеризують «керівництво» міською промисловістю»⁷⁸.

Проте рішучого перелому в організації виробництва на краще не відбулося і надалі. До того ж усі керівники господарської низки відділів, у т.ч. і індустріального (В. М. Галицький), зберегли свої посади і за О. П. Семененка. Цікаво, що В. М. Галицький працював із середини січня 1942 р., а керівники комунального відділу – навіть з 26 жовтня 1941 р., тобто з моменту постанови ХМУ. Можливо ці люди знали свою справу, а ще більше їм довіряли і керівництво ХМУ, і німецька влада.

Складною доля виявилася і у третього господарського відділу – ремісничої та кустарної промисловості. Як вважала частина населення, встановлення «нового порядку» в Харкові утворило всі умови для приватної ініціативи, розгортання в місті кустарної та ремісничої промисловості. Враховуючи потребу регулювання її роботи, ХМУ утворила в жовтні 1941 р. спеціальну групу при торговельному відділі⁷⁹, а з березня 1942 р. – окремий відділ ремісничої та кустарної промисловості. Цей відділ повинен був давати дозвіл на відкриття промислових закладів, проводити їх облік, реєстрацію та обстеження з метою контролю, регулювати розміщення підприємств тощо. Видачу реєстраційних посвідчень відділ проводив лише за умови дозволу біржі праці. Саме вона, за

наказом німецького командування, повинна була вибирати кваліфікованих та інших потрібних їм робітників задля німецьких інтересів, залишаючи для артилей та товариств підлітків, інвалідів, літніх чоловіків та жінок, нарешті некваліфікованих робітників⁸⁰.

Зважаючи на такий стан речей, великою подією ставав кожний крок уперед. 13 грудня 1941 р. газета «Нова Україна» писала: «У міського бургомистра на столі лежить коробочка сірників...символ відродження. Це перша ластівка нової харківської промисловості. І дарунок артилі, що їх виробляє, міському голові. У колишньому технологічному інституті організовано промислову артиль, яка вже виробляє сірники, оцет і колесне мастило...»⁸¹. Отже, галузь повинна була розвиватися в тяжких умовах воєнного часу, без електроструму, з попсованими верстатами, на сировині з відходів та утилю, з малокваліфікованими робітниками. Але і за цих умов усю готову продукцію артилей та товариств треба було здавати на центральний склад інспекції Вікдо. Проте і цього було замало. Вся виробнича та господарська робота відділу проходила під безпосереднім керівництвом Вікдо. Та давала дозвіл на відкриття підприємств, розпорядження про закриття, встановлювала асортимент виробів, відпускні ціни на продукцію артилей, затверджувала їх штат⁸².

За таких складних умов харківські приватні та напівприватні товариства й артилі, майстерні, кустарі-ремісники спромоглися на значне розширення випуску товарів та послуг, особливо зорієнтованих на німецького споживача. Якщо на 1 січня 1942 р. у місті діяли 685 кустарно-ремісничих закладів промисловості та 103 побутового обслуговування, то на 1 січня 1943 р. – відповідно 2205 та 193. У грудні 1942 р. вони виробили продукції на 29,5 млн крб та надали послуг на 31 млн крб⁸³. Для порівняння: решта виробничих підприємств, підпорядкованих іншим відділам ХМУ, виробили продукції за весь 1942 р. на суму приблизно 16,5 млн крб⁸⁴. Звертаючи на це увагу, фіксуючи підвищення питомої ваги напівприватного виробництва, харківська штандорткомендатура в липні 1943 р. прийняла рішення про ліквідацію кустарно-ремісничого відділу ХМУ та передачу його функцій Вікдо⁸⁵.

Щоб відновити нормальне життя в місті, треба було в першу чергу задовольнити хоча б мінімальні вимоги населення в харчових продуктах, товарах широкого вжитку і побутових установах. Це завдання і було покладено на торговельний відділ ХМУ. Він повинен був стати центром практичного здійснення всіх заходів у цьому напрямі та займатися всім комплексом завдань постачання населення, а не лише торгівлею в стислому розумінні цього слова. Відділ був організований на початку листопада 1941 р. Його очолили І. Д. Гудима (кер.) та М. М. Бритченко (заст.). Склад відділу часто змінювався, бо вже на початку грудня посипалися звинувачення у його засміченості⁸⁶. Поча-

лися чистки та звільнення. Тільки за грудень 1941 р. кількість співробітників відділу скоротилася наполовину – з 42 до 21 осіб⁸⁷.

За таких умов і розгорталася робота відділу. Спочатку його керівництво не бажало різкої ломки старих організаційних форм торгівлі. В місті було вирішено утворити державну торговельну мережу, як основну форму постачання населення товарами. Була розроблена структура торгівлі, яка передбачала створення двох територіальних торгів: одного – на території правобережного Харкова, іншого – лівобережного. На середину листопада 1941 р. торги були укомплектовані штатами, матеріальною базою, були призначені керівники. Але президія ХМУ не погодилася з відділом і визнала доцільним будувати торгівлю в місті на базі кооперативної самодіяльності із залученням приватного капіталу. Для організації кооперативної торгівлі в місті було утворено міськспоживспілку, а для торгівлі в області – облспоживспілку. Саме вони повинні були закупити й просувати на село крам та заготовляти там сільськогосподарські продукти. З цією метою їм було передано від ХМУ й німецького командування деякі матеріальні ресурси, промисловий крам.

Проте організація кооперативної торгівлі в умовах війни стала надто складною справою. В умовах відсутності продовольства в місті треба було організувати його заготівлю у приміських та глибинних районах області та постачання населенню міста. Але вирішити це найголовніше завдання ні міська управа, ні споживспілка не змоглися. З жовтня 1941 р. і до серпня 1942 р. організованого постачання продуктів населенню міста не було. Відділ торгівлі зміг організувати харчування у їдальні ХМУ тільки обмеженого кола людей, головним чином співробітників місцевого самоврядування.

Протягом грудня 1941 р. відділ торгівлі обстежив та інвентаризував 177 крамниць і кіосків, а виявлений у незначній кількості крам на загальну суму 2490 крб. був переданий до міськспоживспілки. Були обстежені також плодоовочеві підприємства і склепи, де виявили: огірків солоних – 129 т, томатів – 270,8 т, капусти квашеної – 7 т, цибулі – 12 т, солі – 100 т. Соління були відпущені протягом листопада-грудня їдальням, міськспоживспілці, райуправам, німецьким частинам⁸⁸. Це була крапля в морі.

З огляду на такий стан справ керівництво ХМУ на початку січня 1942 р. перевірило роботу відділу торгівлі. Результатом цієї перевірки став наказ О. І. Крамаренка від 5 січня про звільнення від обов'язків керівника торговельного відділу І. Д. Гудими та його заступника М. М. Бритченка у зв'язку з «відсутністю керівництва в галузі основних завдань, поставлених перед відділом торгівлі, а саме: відділ торгівлі не приділяв достатньої уваги організації харчування людності м. Харкова, не вжив достатніх заходів до збереження товарних фондів, не зв'язав

своєї роботи з роботою кооперативних організацій⁸⁹. На посаду начальника відділу торгівлі, харчування та сільського господарства був призначений Ю. Л. Тимошенко, а його заступниками – М. А. Мартиненко та В. С. Світличний. Новому керівництву було запропоновано зосередити свою увагу на справі харчування населення міста⁹⁰. Проте здолати посталі проблеми не вдалося і новому складу.

В кінці травня 1942 р. до керівництва відділом торгівлі були залучені один з керівників міськспоживспілки Л. П. Свердловський та В. Д. Стекачов, який працював у підвідділі торгівлі⁹¹. Нове керівництво взяло курс на посилення ролі споживчої кооперації у налагодженні торгівлі. Для цього була спланована реорганізація системи споживчої кооперації, утворення замість існуючих у місті багатьох нежиттєздатних товариств єдиного районного споживчого товариства, передання йому всіх наявних товарних ресурсів та закладів харчування. Заготівлю продуктів РСТ повинно було проводити через власний заготівельний апарат, за планом і порядком, погодженим з німецьким командуванням. Усі фондові нормовані продукти, як харчові, так і промислові, мали передаватися на реалізацію до РСТ, яке перетворювалося на єдину систему розподілу продуктів. Районне споживче товариство підпорядковувалося безпосередньо торговельному відділу ХМУ, а голова його правління ставав одночасно заступником бургомістра району в справах харчування населення⁹².

Проект реорганізації системи постачання продуктами міста так і не був реалізований, хоча роль міськспоживспілки дещо збільшилася. Організація планового постачання населення міста через картки, розпочата в липні-серпні 1942 р., йшла не через кооперацію, а через постачальну службу (Ернерунгсамт), підпорядковану німецькій владі. Безпосереднім розподілом продуктів по різних установах займалося Бюро розподілу харчування, підпорядковане і ХМУ, і німецькій владі. Бюро очолювали українські німці, фольксдойче П. Я. Дейч та його заступник А. В. Людер⁹³. І хоча справа постачання населення міста продуктами і надалі була незадовільною через мізерні норми видачі та асортимент продуктів, нерегулярність, лише часткове охоплення споживачів, однак загальний стан населення, не в останню чергу завдяки змінам на селі, все ж поліпшився.

Серед низки відділів ХМУ соціального змісту характерною є доля відділу праці, яким увесь час керував М. М. Кононенко. Цей відділ був створений 5 листопада 1941 р. у складі підвідділів: а) обліку та розподілу робочої сили й регулювання зарплати; б) фабрично-заводської інспекції; в) суспільного страхування. З перших днів існування відділ виконував організаційні та посередницькі функції у мобілізації на роботу за вимогами німців харківських робітників. Так, у листопаді 1941 р. було надіслано на різні роботи 4740 чоловік, у грудні – 3720 чоловік. Крім того керівництво відділу задовольняло індивідуальні заявки німецького

командування та різних установ у залученні до роботи надійних, антибільшовицьки настроєних людей, перш за все репресованих за радянської влади. У грудні 1941 р. таких людей було направлено 110 чоловік⁹⁴.

Підвідділ фабрично-заводської інспекції займався своєю звичайною справою – доглядав парові казани, обстежував підприємства на предмет додержання правил техніки безпеки, тут працювали групи попереднього догляду, правова та санітарна інспекція. Реальні можливості підвідділу були дуже обмеженими, а підвідділ суспільного страхування і взагалі не розпочав роботу у зв'язку з браком коштів⁹⁵. Проте надалі ці урізані права відділу були ще більше обмежені. Спочатку повністю до відома німецької влади перейшли питання про мобілізацію працівників на підприємства та у військові частини. За цих умов підвідділ економіки праці (так став називатися підвідділ розподілу робочої сили) зробив акцент на проробці посадових окладів для працівників підприємств ХМУ, розробляв тарифні сітки, обстежував підприємства щодо стану тарифікації, намагався розглядати трудові конфлікти тощо⁹⁶. Нарешті, навесні 1942 р. за відділом праці фактично залишилась лише функція котлодогляду. Всі інші функції – розподілу робочої сили, регулювання заробітної плати, навіть охорона праці – перейшли до військової влади і здійснювалися нею або не здійснювалися зовсім⁹⁷. У результаті в червні 1942 р. відділ був ліквідований. Його доля відбила, як у дзеркалі, взагалі стан міського самоуправління Харкова, повну підпорядкованість та залежність від німецької окупаційної влади.

Представництвами ХМУ в районах Харкова були районні бургомістрати, утворені, як зазначалося в «Тимчасовому положенні», «з метою щільнішого зв'язку МУ з людністю міста та керування адміністративною, господарською та соціально-культурною роботою в районі»⁹⁸. Районні бургомістри призначалися міським головою за згодою німецького командування. Основним завданням районних бургомістратів, як зазначалося в положенні, було «впровадження до життя всіх постанов, наказів та розпоряджень МУ та німецького командування з метою встановлення громадського порядку та налагодження господарського і культурного життя в районі, а також всебічно сприяти німецькому військовому командуванню в остаточному розгромі жидівсько-більшовицьких банд»⁹⁹.

Райбургомістрати були утворені в листопаді 1941 р. у 19-ти районах міста у відповідності з колишніми підрайонами міліції. З 1 січня 1942 р. був затверджений такий персональний склад районних бургомістрів:

- 1-й – Скобелівський майдан, 30 – М. Й. Карпенко.
- 2-й – Заїківська вул., 104 – С. М. Струков.
- 3-й – Єпархіальна, 2 – В. З. Молдаванов.
- 4-й – Журавлівська, 44 – В. М. Уткін.
- 5-й – В. Панасівська, 32 – О. П. Оробченко.

- 6-й – Катеринославська вул. – О. І. Волков.
- 7-й – Нова Баварія, будинок колишньої райради – Л. П. Кравченко.
- 8-й – Петинська, 78 – П. Н. Олійник-Кириєнко.
- 9-й – Основа, будинок залізничників – М. Є. Студинський.
- 10-й – Лосеве, ХТЗ – М. П. Поспелов.
- 11-й – Петровський пров., 4 – І. Й. Мошинець.
- 12-й – Павлівка, Сухумська, 46 – М. Т. Друзенко.
- 13-й – Колишній будинок «Профробітник» – П. В. Ольховський.
- 14-й – Залютинська вул., 7 – Мик. Ів. Горбань.
- 15-й – Пров. Котовського, 15 – Ф. А. Скрипник.
- 16-й – Катеринославська, 119 – Мик. Іл. Горбань.
- 17-й – Каразинська, 4 – М. О. Мігулін
- 18-й – Основа, «Світло шахтаря» – Г. С. Журавльов.
- 19-й – Рибна вул., 23 – С. М. Певний¹⁰⁰.

Структура та штати райбургомістратів увесь час змінювались. Спочатку була розроблена їх тимчасова структура, а 13 січня 1942 р. з метою впорядкування апарату бургомістратів голова ХМУ затвердив таку їх структуру та штати: 1) бургомістр і його заступник; 2) адміністративний відділ – 18 чоловік; 3) бухгалтерія – 4 чоловіки; 4) група охорони – 35 чоловік; 5) відділ обслуговування потреб німецької армії – 4 чоловіки; 6) харчово-торговельний – 5 чоловік; 7) житловий – 8 чоловік 8) суспільної опіки – 2 чоловіка 9) зовнішнього впорядкування – 2 чоловіка 10) транспортний – 5 чоловік. Усього 85 чоловік¹⁰¹. Як видно, лівова частка припадала на адміністративний відділ та групу охорони. До адміністративного відділу входила персональна частина, канцелярія, паспортна група та ін. Що стосується групи охорони, то вона в 17-му райбургомістраті складалася з таких підрозділів:

- 1) група з виявлення комуністів, жидів, партизан, саботажників;
- 2) група з виявлення всіх підозрілих та неблагонадійних осіб;
- 3) група з перевірки виконання наказів військового командування та ХМУ і видачі перепусток;
- 4) вартова група¹⁰².

23 січня 1942 р. обербургомістр міста видав наказ, яким вимагав «тимчасово до остаточного виявлення всіх жидівсько-комуністичних та більшовицько-бандитських рештків і всіх підозрілих осіб взагалі, а також з метою охорони цінностей в нашому місті, всім Райбургомістрам до вирішення справи про українську поліцію при районах... організувати особливу частину з трьома групами в них на допомогу військовій владі та поліції...»¹⁰³. Надалі більшу частину безпосередньо репресивних функцій перебрала на себе поліція, у т.ч. й утворена українська допоміжна поліція. І тому чисельний склад цього відділу скоротився.

Структура апарату райбургомістрату не була досконалою. Як свідчили матеріали перевірок, вона «вражала надмірною складністю,

переобтяженістю зайвими працівниками, браком чіткого розмежування функцій поміж відділами та окремими працівниками»¹⁰⁴. У складі 11-го бургомістрату, наприклад, існувало 17 окремих структурних одиниць, в яких працювало близько 80 осіб. З них 18 чоловік, або 22,5 %, належали до керівного складу, а 28 осіб, або 35 %, – до обслуговуючого персоналу. І лише 34 чоловіки, 42,5 %, припадало на долю безпосередніх виконавців. Отже, щоб керувати роботою та обслуговувати останню, потрібно було 57,5 % всього апарату¹⁰⁵.

Після приходу О. П. Семененка до влади та рішучих змін у вищих ешелонах можновладців починається реорганізація апарату місцевого самоврядування. 4 травня 1942 р. О. П. Семененко видає наказ № 220 такого змісту: «Обстеження апарату МУ та РБ показало, що останній має низку хиб та недоліків, які заважають роботі... З метою здешевлення та спрощення апарату наказую утворити спеціальну комісію в складі: проф. Соснового Т. М. – голова, панів Васильєва В. І., Селегень Г. В. – члени»¹⁰⁶. Метою цієї комісії було створити проект нової структури апарату ХМУ та РБ «за зразком місцевого управління Німеччини»¹⁰⁷.

Виконуючи цей наказ, комісія під керівництвом Т. М. Соснового зробила свої пропозиції, які й направила обербургомістру. «Відмовляючись, в існуючих умовах, від ґрунтовної ломки апарату, згідно з Вашими вказівками, – підкреслюється в проекті спрощення апарату самоуправління, – комісія подає низку пропозицій щодо раціоналізації апарату, поліпшення його роботи»¹⁰⁸. Замість 22-х відділів ХМУ, які існували в травні 1942 р., комісія пропонувала залишити 17. Три відділи передбачалося поєднати з іншими, а два – ліквідувати. Інші раціоналізації комісії зводилися до скорочення технічних другорядних працівників – друкарок, секретарів, перекладачів, діловодів, скорочення штатів домоуправ тощо. Усього замість 394 чоловік у ХМУ пропонувалося залишити 310 чоловік¹⁰⁹.

Цей проект був підданий критиці з боку заступника обербургомістра В. Ф. Сеніка, якому він був переданий для вивчення. У своїх примітках він визнав недоцільним об'єднувати адміністративний та персональний відділи, ліквідувати контрольну інспекцію, з'єднувати посади секретарів та друкарок тощо¹¹⁰. «Звичайно, – пише В. Ф. Сенік, – що декому здається, що люди можуть працювати як треба. Але, Олександрє Платоновичу, придивіться до них. Керівники відділів, відповідальні референти – ледве живуть, вони виснажені, голодні. Найвідповідальніші з робітників, включаючи окремих осіб, це майже тіні. А що говорити про інших! Це дуже важливо. Я вже не кажу про загальні умови. Далі. Якщо нам пощастить, то де ми візьмемо людей у майбутньому? Треба зберігати і перевиховувати тих, що знали лише радянські умови»¹¹¹. В. Ф. Сенік запропонував залишити в ХМУ не менше 350 осіб¹¹².

В. Ф. Сенік мав рацію. Сито жила і у війну меншість апарату. Надто складною була ситуація в місті. Більшість людей була виснажена.

У травні – липні 1942 р., наприклад, пайка на тиждень для переважної більшості співробітників 6-го райбургомістрату становила: хліб – 2–2,2 кг, пшоно – 400 г, повидло – 63–64 г, цукор – 160 г, кава – 60 г, соняшникова олія – 70–75 г, горох – 400 г¹¹³. Проте переважна більшість харків'ян пайку взагалі поки що не отримувала.

О. П. Семенко, мабуть, почув докази свого заступника. Великого скорочення штатів ХМУ не відбулося. Більше того, у травні 1943 р. штати були навіть дещо більшими, ніж рік тому, – 397 осіб¹¹⁴. Проте серйозні скорочення очікували райбургомістрати. Звісно, що у перші дні окупації на них випала чимала робота з місцевим населенням, а через це вважали за краще наблизити районні управління до народу, обмежитися довоєнними міліцейськими підрайонами. Тому й виникла ідея утворити 19 райбургомістратів, яка і була реалізована. Але тепер, через рік, значно скоротилася людність міста. За цих умов комісія Т. М. Соснового запропонувала зменшити кількість районів міста¹¹⁵. У результаті кількість співробітників бургомістрату повинна була зрости з 59 до 68 осіб, але при цьому їх загальна чисельність зменшувалася з 1121 до 544 осіб, тобто більше ніж удвічі¹¹⁶.

Ця пропозиція з невеликими поправками і була прийнята. 30 червня 1942 р. обербургомістр видав наказ № 287 такого змісту: «У зв'язку із зменшенням населення та з метою раціоналізації управління містом – провести з 1 липня ц.р. реорганізацію міста на райони, утворивши 9 районів (і тимчасово залишити як окремих, 10 район), замість колишніх 19-ти районів»¹¹⁷. Загальна кількість працівників при утворенні 10-ти райбургомістратів зменшилася до 641 чоловіка. Чисельність співробітників одного бургомістрату становила приблизно 60 чоловік. Щомісячні витрати на утримання апарату райбургомістратів скоротилися з 877300 крб до 552600 крб, тобто на 37 %¹¹⁸. Отже, з липня 1942 р. у Харкові існувала така мережа райбургомістратів¹¹⁹:

№	Нові райони	Колишні райони	Бургомістри
1.	Шевченківський	12, 13	Ольховський П. В.
2.	Нагірний	3, 4, 17	Горбань Мик. Іванович
3.	Немишлянський	1, 15	Захаренко К. Т.
4.	Петинський	8, 9, 18	Олійник-Кириєнко П. Н.
5.	Квітко-Оснoв'янський	2, 11, 19	Світличний В. С.
6.	Благовіщенський	5, 6	Марченко М. О.
7.	Ново-Баварський	7	Бондаренко В. Л.
8.	Холодногірський	14, 16	Гетенко О. П.
9.	Тракторний	10	Поспелов М. П.
10.	Павлівський	12	Друзенко М. Т.

Цей поділ райбургомістратів, а також приблизна чисельність співробітників залишались з невеликими змінами аж до визволення міста від окупантів. Тільки 10-й бургомістрат був об'єднаний з першим, а 9-й був перетворений на старостат, підлеглий 4-му бургомістрату¹²⁰. Остаточний вигляд вертикаль місцевого українського управління мала в Харкові такий: Харківська міська управа – райбургомістрати – старостати (у деяких районах) – домоуправління – керівники будинків.

Склад місцевого самоуправління і після його реорганізації зазнавав кадрових змін. У результаті арештів восени 1942 р. 1-й бургомістрат очолив І. С. Білецький, 10-й – М. Я. Волконський, а 5-й – І. М. Гуків¹²¹. Взагалі, німецька влада виявляла велику стурбованість з приводу кадрового складу райбургомістратів, вона не мала впевненості навіть у перших особах. У вересні-жовтні 1942 р., виконуючи наказ служби безпеки, німецькі офіцери охоронної поліції склали характеристики на бургомістрів підпорядкованих їм районів. Вони викликають неабиякий інтерес.

У характеристиці на бургомістра 1-го бургомістрату, складеній офіцером шутцполіції Райтнером, відзначалося: «Бургомістру Івану Білецькому близько 60 років, низький, слабкий чоловік. Раніше був юристом та викладачем літератури у вищій школі. Він виявляє націоналістичні українські настрої разом з німецько-ввічливою витримкою. До німецької поліції він дуже запобігливий та намагається виконувати всі її побажання та доручення»¹²².

Бургомістр 2-го району М. І. Горбань викликав у офіцера німецької поліції враження незадоволеного чоловіка. «В спілкуванні з німцями він обережний та витриманий. По секрету мене було повідомлено про його багатство, яке, мабуть, сильно виросло протягом останнього року війни»¹²³.

А ось характеристика, яку дав бургомістру 6-го району М. Марченку лейтенант шутцполіції Шель: «Михайло Марченко, 1894 р., народився в Мінській губернії в сім'ї лікаря. Закінчив полтавську гімназію. У 1914–1918 рр. був студентом юридичного факультету петроградського університету. У 1916 р. був призваний у військову школу піхотинців. Як царський офіцер, воював у 1919 р. проти більшовиків... Бургомістр 6 району багато допомагав мені у ремонті й будівництві будинків. Дотепер він жодного разу не відмовив мені в допомозі, навпаки, сам пропонував її. Я Марченка добре вивчив. Німецьке східне будівництво його дуже хвилює, і він нічого так не бажає, як повної ліквідації більшовизму»¹²⁴.

«Бургомістр 7-го округу Володимир Бондаренко, – йдеться у характеристиці, даній офіцером Ремом, – до приходу німецьких військ був лікарем. Поряд з цим він займався артистичною діяльністю... По відношенню до німецької поліції привітний та запобігливий, надавав допомогу в доставці меблів. Його дружина, за походженням німкеня, за фахом лікар, працює зараз в одній із берлінських лікарень... Свої службові обов'язки виконує задовільно»¹²⁵.

«Бургомістр 8-го округу О.П. Гетенко, – йдеться в характеристиці лейтенанта Форстера, – літній, близько 60-ти років. Раніше він був нібито царським офіцером. Виявляє сильний український патріотизм, але по відношенню до німців тримається приязно, дружньо. З німецькою поліцією виключно дружелюбний та запобігливий, намагається виконувати усі прохання та доручення... У політичному відношенні виказує велику повагу до фюрера німецької імперії. Він наказує навіть проводити в церкві молебні на честь Адольфа Гітлера та його найшвидшу перемогу над ворогами...»¹²⁶.

Такі ж приблизно за змістом були й інші характеристики. Ясна річ, що вони відбивали в основному зовнішній бік у поведінці бургомістрів, її, так би мовити, німецьку проекцію. Проте ставлення німецької влади до осіб бургомістрів часто було головним у їх кар'єрі, подальшій долі. Перетасовування цієї ланки міського управління восени-взимку 1942–1943 рр. дещо уповільнились. Більшість керівників харківського самоврядування евакуювалася разом з німцями в лютому 1943 р., а потім повернулася в квітні 1943 р. Склад бургомістрів мало змінився. Крім 4-го району, де бургомістром було залишено тимчасово виконуючого обов'язки Доматевича та 1-го району, де бургомістром було призначено колишнього заступника Сугаренка, а також 5-го району, де в кінці квітня загинув від нещасного випадку К. Т. Захаренко, і на його місце був призначений його заступник, у решті випадків залишилися старі бургомістри¹²⁷. Цей факт, безумовно, свідчив про ступінь довіри до них німецької влади.

Основним завданням райбургомістратів, як встановлювало «Тимчасове положення», було «виконання наказів та розпоряджень міської управи, німецького командування»¹²⁸. Накази були дуже різноманітними, від виявлення більшовицьких агентів і до проведення обов'язкової реєстрації усіх собак району з метою попередження захворювання людей на сказ¹²⁹. А ось наказ ортскомендатури «Вест» від 10 січня 1942 р. бургомістру 16-го району: «У відповідності з наказом Штандорткомендатури мають бути до 8-ї години ранку посипані усі головні вулиці, які ведуть через Харків... О 8-й годині жандармерія перевірить, чи виконано цей наказ. У випадку, якщо цей наказ не виконають, пп. бургомістри будуть покарані.

Вольман, оберлейтенант та ад'ютант»¹³⁰.

Отаким було місцеве самоврядування. Німецький оберлейтенант віддавав накази місцевим бургомістрам, ще й загрожував карою.

Певне уявлення про розуміння бургомістрами черговості висунутих перед ними завдань дає лист бургомістра 17-го району до німецького обербургомістра Харкова. В ньому він звертається з проханням роз'яс-

нити деякі напрями окупаційної політики. Своє бачення посталих перед ним завдань Лео Кублицький викладає так:

- 1) безумовне виконання наказів військової влади;
- 2) задоволення потреб вермахту;
- 3) перевірка підозрілих осіб та допомога каральним органам у знищенні залишків більшовицьких банд;
- 4) розвиток у районі господарської діяльності¹³¹.

На виконання цих завдань і був спрямований апарат бургомістратів. Відомо, що в перші дні окупації спеціальні групи з виявлення партизан, комуністів, всіх підозрілих осіб та ін. повинні були обшукувати підвали, квартири, горища, дахи будинків, інші місця та передавати підозрілих каральним німецьким органам. Поряд з цим на райбургомістратах лежала і певна частка відповідальності за охорону порядку в місті. З часом ця функція перекладалася, як правило, на поліцію. Проте і надалі бургомістрати повинні були виявляти ворогів рейху та передавати їх до каральних органів. Їх персональні підвідділи вели постійний облік членів партії, комсомольців, колишніх співробітників НКВС, проводили їх реєстрацію (двічі-тричі на тиждень), передавали до німецької поліції тощо.

Серед ворогів рейху та нової України, як відомо, було все єврейське населення міста. Райбургомістрати, за наказом німецького командування, брали участь у реєстрації євреїв міста та виявленні тих, хто ухилявся від неї, виселенні євреїв у бараки верстатозаводу в грудні 1941 р. Безумовно, причетність до цієї акції керівників бургомістратів була різною. Дехто вимушений був виконувати пасивну роль статиста, були і такі, хто співчував лихові цілого народу, але були й інші. Підкупаційна газета «Нова Україна» у своєму повідомленні від 8 лютого 1942 р. під назвою «Жиди і тут не вгамувались» наголошувала: «Поліційний відділ 11 районної управи затримав на вулицях Харкова та по темних квартирах у січні 14 жидів. 95 % – це втікачі з гетто... Але жидівське кодро не бажає коритися і за всяку ціну тікає до міста, щоб проводити серед українців, росіян розкладницьку агітаційну роботу.

Районові управи проводять рішучу боротьбу з упертими жидами, які не зупиняються ні перед чим, щоб приховати жидівське обличчя під машкарою українця, татарина чи вірмена... Населення Харкова всіляко повинне допомагати міським управам... виявити жидів та тих, хто їм співчуває й переховує не без користі для власної кишені»¹³².

А ось доповідна записка райбургомистра 16-го району М. І. Горбаня на адресу командира німецької фельджандармерії «Вест»: «28.01.42 р. до мене звернулась одна жінка – Неміровська Е. А. з проханням дати дозвіл на мешкання в довіреному мені 16 районі. Пам'ятаючи її як

робітницю «Промбудпроекту», де я свого часу сам працював та чув розмови службовців, що вона жидівка, я її затримав, запропонувавши пред'явити паспорт. При перевірці та допиті з'ясувалось, що ця жінка за паспортом жидівка, та була вже в гетто, звідкіля вона втекла. Згідно її показань, вона наполягає на тому, що в неї жидівкою була тільки мати її матері... Не маючи змоги перевірити, я змушений передати її, пане командире, у Ваше розпорядження»¹³³. Трагічною була доля цієї жінки, як і багатьох її одноплемінників.

В іншому випадку, як повідомляв своє начальство лейтенант охоронної поліції Форстер, на основі донесень бургомістра 9-го району М. П. Поспелова було передано до СД трьох осіб, які вороже ставилися до розпоряджень німецького командування та підозрювались у шпигунстві¹³⁴. І такі випадки не були поодинокими. Проте були дії райбургомістрів іншого змісту. Той же бургомістр 16-го району М. І. Горбань у зверненні до німецького командування підтримав, наприклад, клопотання родичів про звільнення на поруки трьох українців-військовополонених – С. І. Медведєва, братів О. І. та Г. І. Яковлевих та ін.¹³⁵ Без такої акції бургомістра доля людей виявилася б значно складнішою. Німці інколи задовольняли клопотання родичів, але вимагали від місцевої влади встановлення постійного контролю за звільненими на поруки військовополоненими. Саме райбургомістрати мусили встановити їх облік та регулярну реєстрацію. У одному із списків військовополонених, які проживали на території 2-го району, налічується 71 чоловік. Про цих людей сказано, що вони постійно мешкають у місті Харкові, перебувають на роботі і за них бургомістр несе відповідальність¹³⁶. У цьому списку більшість була українцями, але немало було й росіян, навіть один естонець та ін. Таких списків існує декілька: і на 62, 124, 52-х військовополонених, які були звільнені на поруки і працювали в Харкові. Серед цих людей – латиш Пурін, білорус Старжинський, вірмен Вартапетян, татарин Валієв, українець Ільченко, росіянин Чишегоров, німець Міллер, караїм Яшинеv та ін. Переважна більшість таких військовополонених – харків'яни, багато хто з них і народився в Харкові¹³⁷. З поверненням до родичів та знайомих вони отримували реальну нагоду вижити, тоді як у таборі для військовополонених на більшість із них очікувала смерть. Тільки в одній із архівних справ списки звільнених з табору військовополонених вміщують 369 прізвищ, а це 369 людських доль¹³⁸.

Райбургомістрам було надано право розслідування та накладання кари, але в маловажливих злочинах¹³⁹. У 17-му РБ у квітні 1942 р. було розглянуто 36 справ, які стосувалися 166 чоловік. Більшість справ була пов'язана з невиходом на роботу, вісім справ – з невживанням заходів

до саночистки дворів, одна – з продажем державного майна, одна – з руйнуванням будинку. Більшість винних була засуджена до грошових штрафів від 25 до 100 крб. К. Я. Лойко за продаж державного майна був засуджений до 10 днів арешту¹⁴⁰. Поряд зі штрафами та арештами засуджували також до примусових робіт¹⁴¹.

Районні бургомістрати повинні були слідкувати за додержанням порядку в районі, боротися з кримінальними злочинами проти громадян міста, розкраданням майна тощо. Так, у 1-му бургомістраті на основі заяви було проведено обшук у Полив'яного по вул. Вознесенській, 18. У результаті обшуку були виявлені, як сказано у документі, «жидівські меблі» – стіл, диван, шифоньєр, буфет, посуд різний, шуба, 11 пар чоловічого взуття та ін. Проте судової справи проти Полив'яного не було заведено. Цей чоловік знаходився під охороною німецького командування. За розпорядженням комендатури Півдня все знайдене та конфісковане майно було залишене цій особі¹⁴².

У іншому районі – 16-му – у березні 1942 р. значно зросла кількість кримінальних злочинів, супроводжуваних цілим рядом убивств. Тільки в цьому місяці тут загинуло сім чоловік, було 20 квартирних крадіжок. Дійшло навіть до того, що склеп бургомістрату тричі був пограбований якимсь М. Кравченком. Такого знущання над собою міське самоврядування не винесло. Бургомістр району звернувся до голови ХМУ та німецького військового радника Классена за сприянням у повішенні М. Кравченка, який «являється людиною, що не може бути вихованою м'якими засобами»¹⁴³.

У тенета бургомістрових розслідувань потрапляли люди, до яких виявляли інтерес каральні органи німців. У 1-му райбургомістраті за другу половину березня 1942 р. було заарештовано 12 чоловік, з них: чотири – за крадіжку, один – К. В. Кусков – був незареєстрованим комуністом, один – У. М. Магардіг'ян – бешкетував, один – Л. М. Ліпицький – задля з'ясування національності, два – В. О. Журавель та С. О. Лихоносова – як єврейки, один – Т. М. Завгородня – «дала поруку за жида» та ін. Комуніст через три доби був відісланий до німецької комендатури, жінки-єврейки – до жандармерії Півдня. Поручителька за єврейку через три доби була звільнена та переведена на тиждень до примусової праці. Решта отримала різні присуди – від однієї до дев'яти днів тюрми¹⁴⁴.

Поряд з силовими функціями міського управління, спрямованими проти ворогів «Великого Рейху» та просто кримінальних злочинців, адміністративні відділи районних бургомістратів мали на меті організацію та підтримку елементарного на той час загальногромадського порядку. Районні бургомістрати давали дозвіл на прописку прибулих у Харків людей, розглядали заяви про виїзд в інші краї або короткотер-

мінові відлучки з метою обміну речей на продовольство. Бургомістрати вирішували справи про видачу громадянам паспортів, посвідчень особи, метричних довідок, перепусток тощо. У бургомістратах проводилась реєстрація ворогів рейху, звільнених на поруки, сюди стікалися заяви щодо арештованих, у т.ч. заручників, а бургомістри інколи звертались до німецьких органів, мали з ними листування про звільнення тих, хто «помилково потрапив» до числа заручників, лояльних до нового порядку місцевих жителів.

Райбургомістрати боролися за чистоту моралі, проти загрози епідемії та венерологічних захворювань. Серед архівних документів є справи про виселення повій¹⁴⁵. У РБ реєстрували шлюби та розлучення, народження та смерть людей, піклувалися про поховання мерців. Важливим завданням місцевого самоуправління було впорядкування території району, її санітарного стану, відновлення комунальних підприємств, розвиток промислового виробництва. Що стосується районної промисловості, то вона була зовсім дрібною. У підпорядкуванні 8-го бургомістрату, наприклад, були тільки сірникова, свічкова, механічна, транспортна та миловарна майстерні, і більше нічого¹⁴⁶.

Райбургомістрати мали велике житлове господарство, за яким вони повинні були доглядати, виділяти за необхідністю житло німецьким воякам та співгромадянам, зберігати майно евакуйованих громадян та знищених євреїв. За експлуатацією житлового фонду доглядали ремонтно-будівельна контора та будинкоуправління. У 8-му районі їх було 16¹⁴⁷. У бургомістратах проводилась робота з реєстрації домоволодінь, укладання договорів купівлі-продажу, надання дозволу на забудову земельних ділянок або, навпаки, на руйнування дерев'яних будівель на паливо.

Отже, районні бургомістрати повинні були поряд із завданнями виключно воєнного часу, мобілізацією населення району на виконання наказів німецької влади, виснажливу працю на користь «Великого Рейху» займатися також повсякденними, поточними, необхідними «дрібними» справами. Вони часто були арбітрами у суперечках співгромадян та виносили свої вердикти, намагалися стати посередниками між співвітчизниками та німецькою військовою владою, у т.ч. і посередниками в захисті деяких громадян та їх прав. Правда, майже завжди у дозволених німцями межах. Бо реального впливу на німецьку владу в питанні збереження головного права людей – на життя – вони не мали.

Збереження життя людей вимагало проведення соціальної опіки на адресу дітей, старих, інвалідів. Існування відповідного підрозділу було передбачено у структурі місцевого самоуправління. Відділ суспільної опіки був створений у рамках ХМУ першого складу, який очолив Є. С. Вілан¹⁴⁸. Спочатку відсутність коштів паралізувала його діяльність.

Не було ні пенсій, ні коштів на матеріальну допомогу, ні продовольства, ні ліків. Єдине, що спочатку вдалося зробити, – це відкрити їдальні, які обслуговували переважним чином співробітників місцевого самоврядування. У грудні 1941 р. працювали їдальні ХМУ та одинадцяти райбургомістратів¹⁴⁹. Згодом діяльність відділу опіки взагалі була припинена через брак коштів.

У подальшому можливості надання допомоги населенню міста розширилися, але все одно залишалися вкрай обмеженими. Навіть з поновленням у складі ХМУ відділу соціальної опіки під керівництвом П. П. Козакевича в кінці травня 1942 р. ситуація докорінно не змінилася на краще¹⁵⁰. Стан соціального забезпечення населення Харкова в 1942 р. виглядає таким чином¹⁵¹:

1. Надана грошова допомога інвалідам і пенсіонерам	– 57 5051 крб
2. Кількість осіб, які отримали допомогу	– 7 189 чол.
3. Кількість дітей, улаштованих у дитячі будинки	– 3 257
4. Кількість інвалідів, улаштованих до інвалідних будинків	– 298
5. Кількість хворих, улаштованих до лікарень	– 400
6. Кількість безробітних, улаштованих на роботу	– 342

Пенсії з тривалими перервами почали видаватися тільки восени 1942 р. І хоча на обліку ХМУ було 13752 пенсіонери та 2160 чоловік із родин репресованих за радянської влади людей, пенсію у жовтні отримала лише четверта їх частина¹⁵². Навіть у червні 1943 р. пенсію отримали тільки 895 осіб, або 11,5 % загальної кількості зареєстрованих пенсіонерів¹⁵³. Решта старих та інвалідів нічого не мала. Розмір пенсії, яка видавалася відділом соціального забезпечення переважно репресованим за радянських часів, коливався від 75 до 120 крб на місяць, і вона ні у якому разі не забезпечувала стару людину необхідним мінімумом. Її не вистачало навіть на те, щоб викупити продуктивний пайок 2-ї категорії, який отримували дехто з пенсіонерів, не кажучи вже про те, що за ці гроші не можна було купити на ринку одного бруска господарського мила¹⁵⁴.

Лише невелика частина населення Харкова, перш за все родини репресованих, інколи отримувала одноразову матеріальну допомогу в грошовій або продуктивній формі. У першому кварталі 1942 р. грошову позичку отримали 1312 харків'ян, а в другому – 2981. Усього за 11 місяців 1942 р. таких людей налічувалось 6619¹⁵⁵. Пересічна сума допомоги становила 70 крб. Отже, це були мізерні суми.

На балансі ХМУ в роки окупації утримувалися п'ять дитячих будинків та два будинки інвалідів. Тут були влаштовані діти, у яких або не було батьків, або вони були неспроможними вигодувати малу дитину. Проте і у дитбудинках умови були тяжкими, рівень смертності дітей страшенний, бо бракувало продовольства, ліків. ХМУ намагалася

компенсувати матеріальну злиденність улаштуванням численних свят, хрещень дітей та ін. Так, 2 серпня 1942 р. хрестили дітей 2-го дитбудинку, що по вулиці Губернаторській, 3. За хрещеного батька правив обер-бургомістр міста О.П. Семененко¹⁵⁶. Проте голод, хвороби робили чорну справу. Тільки в цьому дитбудинку в серпні 1942 р. померло 13 дітей, а всього в 1942 р. – 273 дитини з 1301, що поступили протягом року¹⁵⁷. Характеризуючи стан соціального забезпечення в місті, німецька служба безпеки в одному із своїх звітів вказувала: «Бюро соціального забезпечення м. Харкова може під час планування розраховувати лише на випадкове вирішення питань. Спроби самостійно ліквідувати бідування марні через те, що для цього немає ані коштів, ані можливостей»¹⁵⁸.

Злиденні умови існування характеризували також стан культури Харкова за часів німецької окупації. Цією сферою життя опікувався відділ освіти ХМУ, який очолював П.П. Дрига, в минулому викладач математики в середніх школах Харкова. Заступником П. П. Дриги та референтом мистецького підвідділу був призначений відомий композитор, професор В. Костенко. На відділ освіти було покладено завдання перебудувати стару радянську школу, утворити в нових умовах так звані «народні школи», які б давали учням елементарні знання в обсязі чотирьох класів. Фінансувалися ці школи за рахунок місцевого бюджету, проте грошей вистачало тільки на зарплату та дрібний ремонт приміщень. В умовах загальних руйнувань, у т.ч. і шкіл, заняття подекуди проводилися в неприлаштованих приміщеннях або навіть вдома у викладачів. Не було опалення, світла, умови навчання були складними. У вересні 1942 р. у Харкові працювало 20 шкіл, у яких було задіяно 267 викладачів і 158 чоловік технічного персоналу¹⁵⁹. Усього в 1942–1943 рр. відділ освіти ХМУ зареєстрував 8–9 тис. учнів, але відвідувало школи тільки 60 %, а часом значно менше¹⁶⁰. Давалися взнаки і загальне виснаження дітей, і необхідність працювати на городах і т.ін.

Одночасно із вирішенням цих шкільних проблем відділ освіти ХМУ керував та координував перебудову навчального процесу, змінюючи його зміст, надаючи йому антирадянської спрямованості. Під загальним керівництвом відділу були розроблені нові учбові програми з усіх дисциплін та предметів, прилаштовані радянські підручники до нових умов навчання, нарешті, створені нові посібники, які з волі німців ніколи не були видрукувані.

Поряд із початковими школами відділу освіти ХМУ були підпорядковані музичні школи та консерваторія, художній інститут, причому матеріальний стан їх був так само злиденний. Крім освітньої сфери ХМУ здійснювала керівництво та направляла діяльність різних установ культури – театрів, музеїв, картинної галереї, бібліотек, архівів тощо. Безумовно, мова йшла не тільки про забезпечення елементарних матеріальних умов функціонування цих закладів – розшук та прилаштування

приміщень, фінансування, сприяння наданню продуктивних карток діячам культури та ін. – але й визначення змісту їх діяльності, репертуар театрів, організацію музейних експозицій та виставок, функціонування бібліотек тощо. Відділ виявляв інтерес до пам'яток української культури та історії. Наприклад, у червні 1943 р. він відрядив П. В. Хоткевич, вдову відомого українського письменника, у Полтаву з метою передати до місцевого музею архів та музичні інструменти Г. М. Хоткевича¹⁶¹.

У надто складних, жебрацьких умовах життя населення міста райбургомістрати повинні були організовувати «добровільну допомогу» місцевої людності німецькій армії. Дивні почуття викликає ця допомога. Армія-переможниця усієї Європи – і подарунки їй від населення вмираючого міста, «оновленого» Харкова. Мабуть, з воєнної точки зору можна пояснити накази міського коменданта про здачу до 5 січня 1942 р. для потреб німецької армії всіх лиж та лижвяного одягу, кожухів та валянок, необхідних під час зимової кампанії замерзлій під Москвою та Харковом гітлерівській армії¹⁶². Аналогічні накази були видані комендантом міста і щодо білизни, велосипедів, шкур забитих коней, молочних бідонів та ін. Але прийшла черга й усіляких подарунків од населення німецькій армії. Величезні списки таких подарунків од населення та організацій містять білизну, посуд, одяг, рукавиці, панчохи тощо. У 3-му районі в квітні 1942 р. німцям подарували поряд з іншими речами холодильник, дев'ять швацьких машин, умивальник, столи, ліжка, піаніно, шафу тощо. У 8-му районі – туалетні приладдя, ковдри, китайський більярд... В 11-му – подушки, сорочки, кальсони, джемпер, шинель... У 15-му – пивні бокали, чарки, чашки, блюдця, шифоньєри, етажерку...¹⁶³. У 16-му – серед зданої до 1 квітня 1942 р. білизни є 1987 сорочок, 387 простирадл, 485 носових хусток; серед одягу – 191 пара рукавиць, 103 кашне, шуби, пальто, 31 шапка, 35 штанів, 21 пара онуч, 11 шлемів, 10 пар валянок та бурок; серед господарських речей – два примуси, керогаз, п'ять годинників; крім того – піаніно, патефон, вісім диванів...¹⁶⁴.

Дуже цікавий набір подарунків підготував 2-й район, де поза іншими предметами німецьким воякам подарували: доміно – один комплект, пудру – 160, чуні, «соколок» – один, картину-пейзаж, парфуми – 18, зубні щітки – дві, люстерка – три, трельяжі – три, гребінці – шість, мундштуки – один, вазелін, помазки – три, циркулі – два, штопор тощо. 14-й район подарував кальсони – 21, труси – 15, онучі – п'ять пар, навушники – одні, шинелі – дві, хлібницю, склянки – вісім, полоскательниці – дві, розетки для варення, друшляк, казан, м'ясорубку, доміно – три комплекти, виварку – одну, комод – один, гаманці – шість. 9-й район – абажур, скрипку, ікони, дрова...¹⁶⁵.

Загальна кількість подарунків, зібраних для німецької армії, становила на 1 квітня 1942 р.¹⁶⁶:

№ n/n	Найменування речей (по групам)	Усього зібрано
1.	Білизна	78925 шт. 4443 пари 751,2 метра 93 шматки
2.	Одяг	10187 шт. 645 пар
3.	Посуд	26165 шт.
4.	Спальна білизна	2111 шт.
5.	Господарські речі	1625 шт.
6.	Туалетні приналежності	9116 шматків
7.	Речі культурного призначення	1653 шт.
8.	Спортивні речі	216 шт.
9.	Галантерея	10 дюжин 3 кг
10.	Меблі	143 шт.
11.	Велосипеди	1 шт.
12.	Друкарські машинки	2 шт.
13.	Різні речі	10116 шт.

Українські дарунки німцям у роки війни...

Харківська піраміда міського самоврядування розхитувалася протягом усього періоду окупації німцями, різними політичними силами, радянським рухом опору та ін. Велика загроза її існуванню виходила від тих можновладців, які, користуючись своїми посадами, безсоромно грабували своїх співвітчизників. За найтяжчих умов існування соціальної та культурної сфер в апараті міського управління знаходилися шахраї, які намагалися уривати побільше. В кінці травня 1942 р., коли в їдальнях ХМУ було обмаль продуктів, на село за продовольством був направлений заступник керівника торговельного відділу ХМУ Яненко. Але замість того, щоб зробити вкрай необхідну справу, Яненко, який був учасником фірми «Комітент», цілий місяць робив заготівлі на селі за завданням цієї фірми на автомашині, що була дана німецьким командуванням для управи. Продукти для їдальні управи Яненко так і не привіз. Після розслідування дій цього пана його було покарано примусовою працею, а продукти відібрано¹⁶⁷.

Корумпованість та службові злочини охопили широкі верстви владних структур чиновників. Саме такий висновок випливає з доповідної

записки О. П. Семененка начальнику харківського гестапо Кранєбіттеру¹⁶⁸. Цей документ, складений німецькою мовою, був результатом ретельних перевірок та ревізій стану справ у самоврядуванні Харкова в травні – червні 1942 р. Аналізуючи цей великий матеріал, безумовно слід враховувати особисту причетність автора до подій, його політичні симпатії, критичне ставлення до Крамаренка та його оточення тощо.

Документ починається з констатації автором незадовільного стану речей у місті, тяжкого становища його мешканців. ХМУ не спромоглася покращити ситуацію в місті, вона була не на висоті поставлених завдань. Більшість її співробітників, підкреслював Семененко, була вихована за більшовиків, працювала в радянських установах, успадкувала більшовицький стиль роботи з усіма його недоліками, нігілізмом до закону. Саме цим надто легко пояснював Семененко пануючі в міському самоврядуванні службові злочини, зловживання, розкрадання державного майна, хабарництво. Великого поширення вони набули в діяльності відділів ХМУ та райбургомістратів, безпосередньо пов'язаних з населенням міста. Так, у 2-му районі за бургомистра С. М. Струкова мало місце широке привласнення майна району, приховування цінностей від німців та підтримка підозрілих осіб, пов'язаних з більшовиками¹⁶⁹.

У 6-му районі бургомістр О. І. Волков був членом приватного товариства «Техніка» та передав йому державне майно, «позичив» з каси бургомістрату немалі на той час гроші – 16 тис. крб та не повертав їх до ревізії протягом чотирьох місяців.

В 11-му бургомістраті декілька співробітників торговельної бази були залучені до приватного товариства «Люкс», яке було організоване дружиною бургомистра І. Й. Мошинця. Ці люди використовували службові посади задля постачання товариства різними товарами.

Бургомістр 5-го району Ф. А. Скрипник відремонтував власний будинок за рахунок місцевого самоуправління, був членом приватної артілі, допомагав їй збагачуватися, використовуючи свою посаду, привласнював майно місцевого самоуправління та в результаті сильно збагатився.

Бургомістр 16-го району М. І. Горбань був членом приватного товариства «Господар» та передав йому будівель та виробничих потужностей на 1,5 млн крб за дуже низькими цінами, а в 19-му районі за бургомистра Г. С. Журавльова були продані навіть меблі та інші речі, які належали бургомістрату, а гроші привласнені¹⁷⁰.

Викорінювання цих та інших службових злочинів у системі міського самоврядування, як стверджує О. П. Семененко, стало його головним завданням. З цією метою були розроблені спеціальні заходи. В першу чергу треба було припинити розкрадання міської власності. Новий обербургомістр видав наказ, яким забороняв відповідальним працівникам місцевого самоврядування брати участь у приватних комерційних

установах. 7 травня 1942 р. О. П. Семененко та Ромпель підписують наказ № 223 по ХМУ, яким під загрозою звільнення з посади заборонили робітникам міського самоврядування приймати «приховану або відверту участь у різного роду комерційних підприємствах». Така діяльність, було підкреслено, «не може бути сполучена з громадським і офіційним становищем працівників міського самоврядування»¹⁷¹.

Одночасно був посилений контроль за керівниками відділів та їх підлеглими. З цією метою проводилися планові та позапланові ревізії й обстеження діяльності підрозділів міського управління. Усього було проведено 150 ревізій та обслідувань, у процесі яких викрито зловживання на 32-х об'єктах. Проте тільки 38 чоловік одержали дисциплінарні покарання і сім чоловік були притягнуті до кримінальної відповідальності¹⁷². Обстеженню була піддана діяльність 1, 2, 3, 6, 11, 18, 19-го райбургомістратів. Його результати вплинули певною мірою на звільнення з посад при об'єднанні райуправ бургомістрів М. І. Горбаня, О. І. Волкова, І. Й. Мошинця.

Особливу увагу нового керівництва ХМУ привернула діяльність бургомистра 1-го району П. В. Ольховського. Цей діяч, як свідчить О. П. Семененко, користувався довірою більшовиків, в останні дні перед захопленням міста німцями був призначений ними управителем будинку «Саламандра». У піднімецькі часи Ольховський став бургомістром. Управителем будинку «Саламандра» він призначив дружину Федорівську, яку постійно підтримував. Проте ця жінка нібито була згодом повішена німцями за переховування євреїв та допомогу їм. Крім того, Семененко закидав Ольховському те, що він приховав деякі речі, зібрані у його районі для вояків вермахту. А також ніби приймав участь у махінаціях з борошном, передаючи його замість товариства «Допомога дітям» приватним особам¹⁷³.

У записці О. П. Семененка Кранєбіттеру йшлося і про стан справ у центрі – міській управі. Дуже болючим для населення питанням була діяльність торговельного відділу. Колишній його керівник Тимошенко, зазначено в записці, не виявив уміння задовільно організувати діяльність відділу, підтримував продажних співробітників, за що й був позбавлений крісла. Але і його наступник не налагодив справу у відділі. Семененко вважав за необхідне звільнити і його з посади, якщо у найближчі 15–20 днів не відбудеться злом на краще. Пізніше і він був звільнений¹⁷⁴. Стан справ у апараті торгівлі, безумовно, позначився і на місцях. Матеріали проведених 9-ти ревізій свідчили про повсюдне розкрадання майна та продуктів, низьку якість страв у громадському харчуванні. За результатами перевірок були звільнені з посади чотири чоловіки, а відповідальний за харчування академпенсіонерів Маринович був покараний німецьким командуванням¹⁷⁵.

У ході проведених ревізій були виявлені також зловживання у фінансовій сфері, пов'язані з несплатою податків та підкупом з цією метою інспекторів ХМУ; у відділі сільського господарства, пов'язані з розподілом та поставкою овочів замість їдалень у приватні організації; у відділі охорони здоров'я, де мало місце розкрадання матеріальних цінностей, що було одним з мотивів усунення з посади завідуючого відділом проф. Добровольського; у відділі місцевої промисловості та ремісництва, пов'язані з поставками сировини та розподілом готової продукції, та ін.¹⁷⁶

Ясна річ, що можливості керівництва ХМУ у справі викорінювання злочинів мали обмежений характер. Мало було заборонити комерційну діяльність, крадіжки та інші злочини. Належало організувати дійовий контроль за діяльністю всіх структур, виявити та покарати винних. Проте це виявилось непростю справою, бо треба було перевірити сотні повідомлень про зловживання в ХМУ, райбургмістратах, інших структурах. А зробити це в умовах війни, як писав Семененко, було абсолютно неможливо¹⁷⁷. Та і самі повідомлення про хабарництво, підкупи, розкрадання майна важко було перевірити, схопити злочинця за руку. Нереальним виявилось перевірити всіх службовців. У результаті, за окремими винятками (був викритий підкуп Прішиної з 2-го райбургмістрату з метою звільнення від поїздки до Німеччини), вказані факти не були викриті і навіть встановлені. ХМУ не мала достатніх штатів інспекторів, співробітників персонального відділу для проведення ґрунтовних ревізій. Для цього, вважав Семененко, потрібний був великий оперативний, добре організований апарат поліції¹⁷⁸.

Серед чергових завдань у найближчому майбутньому Семененко вважав проведення ґрунтовної перевірки відповідальних працівників міського самоуправління, посилення апарату контролю, проведення ряду планових ревізій, ретельний добір кадрів, звільнення від випадкових авантюрних елементів¹⁷⁹. Реальний успіх у боротьбі проти зловживань, закінчував Семененко звіт у гестапо, може бути досягнутий лише шляхом спільних дій контрольних організацій ХМУ та СД Кранебіттера. Новий обербургмістр Харкова просив Кранебіттера про таке співробітництво, про його особисте втручання і увагу до справи викорінювання зловживань з боку міської адміністрації¹⁸⁰.

Зловживання та посадові злочини харківських можновладців не були ліквідовані. Вже перші перевірки показали, що вони збереглися¹⁸¹ у сфері торгівлі, громадського харчування, фінансовій тощо, бо залишався благодатний ґрунт для розкрадання міського майна. Характерною є заява групи службовців нотаріальних контор у контрольну інспекцію ХМУ від 12 липня 1943 р.: «У нотаріальних конторах – великі зловживання. Вони вважаються підрозділами міськуправи, насправді ж це приватні підприємства під маркою міськуправи. В ці тяжкі часи, коли

чесні службовці голодують на зарплату та пайок, нотаріуси на чужій біді багатіють. Кожний має в місяць від 60 до 100 тис. крб чистого прибутку. Пипенко вкладає гроші в діаманти, Березовський купив за 100 тис. будинок на Москалівці, Лук'янович скуповує червінці. У кінці робочого дня у Пипенка шухляда письмового столу набита грошима так, що не закривається. Звідки вони мають такі заробітки? Вони наживають їх шахрайським чином! Беруть у 10 разів більше за таксу. Заповіт по таксі коштує 100–200 крб, а стягають 500–1500 крб, запродажна на 50 тис. крб за таксою коштує 350 крб, а беруть 1500–3000 крб тощо. Юрчастині Міської Управи добре відомі ці неподобства, проте завідуючий юрчастиною Лісничий перебуває у добрих стосунках з ними...»¹⁸².

Про великі масштаби хабарництва та зажерливість чиновництва свідчить і визнання бургомистра 5-го району В. Лепедіна офіцеру німецької охоронної поліції про те, що більша частина українських службовців міського управління здирає хабарі¹⁸³. Такими були сумні реалії воєнного часу.

Отже, двадцятитимісячна діяльність ХМУ у 1941–1943 рр. являє собою досить складну мозаїку взаємовідношень владних структур і населення міста в найбільш трагічні його часи. Постала в складних умовах перших днів німецької окупації міста за ініціативою німецького командування з метою забезпечити перш за все його інтереси, з чітко окресленими обмеженими функціями, сформована часто-густо з випадкових людей, ХМУ розпочала діяльність з налагодження загального життя міста.

Звикла до існування сильної державної влади, різних її інституцій, людність міста, особливо та її частина, яка була невдоволена колишніми порядками, покладала певні надії на місцеве українське управління, вбачала в ньому зародки української державності, гаранта та захисника прав поневоленого населення Харкова. Розвиткові саме такого погляду на події сприяли численні чуткі про утворення в Києві українського уряду на чолі з Винниченком, Скоропадським, Бандерою або іншими визначними діячами національно-визвольних змагань України, а також характер німецької окупації міста в 1918 р., коли зберігалися національні органи влади. Серед громадян старшого віку жила також пам'ять про діяльність Думи у дореволюційний період, ще за царизму. Нарешті, надії живилися деякими зовнішніми прикметами існування національної влади на початку німецької окупації: була створена нібито «своя» установа, де на вході висів жовто-блакитний прапор, службовці були одягнуті в національні сорочки, використовували рідну мову тощо.

Проте дуже швидко стало зрозумілим, що ХМУ не має самостійності, що вона повністю підпорядкована військовій владі. Саме її існування було нібито приязним щодо українців актом з боку окупаційної влади, її дарунком. Але з головною метою – організувати чіткий визиск місцевого населення. Задля цього окупаційна влада вимушена була

користуватися послугами місцевого самоврядування. Але з жорстким визначенням його меж, функцій та прав, які були викладені в тимчасовому положенні. Поряд з кабінетом голови ХМУ розташовувався кабінет особливоуповноваженого німецької влади міста, без згоди та підпису якого жодна постанова ХМУ не мала сили. Німецька влада, її каральні органи регулярно проводили чистки та перетасовування в складі ХМУ, полюючи за прихованими та вигаданими більшовиками та ін. Сам перший голова ХМУ став жертвою репресій з боку німців і за неповністю з'ясованими обставинами був ними розстріляний.

Головним завданням ХМУ було безумовне та повне виконання наказів і розпоряджень німецької влади, встановлення поліцейського порядку в місті. З цією метою в складі місцевого самоуправління в листопаді 1941 р. були створені окремі силові структури, слідчо-репресивний апарат. На них були покладені функції знешкодження ворогів «Великого Рейху», у т.ч. виявлення, реєстрація та передача до репресивних німецьких органів учасників радянського опору, членів партії, співробітників НКВС та ін. У грудні-січні 1941–1942 рр. вони брали участь у масових акціях гітлерівців з переселення харківських євреїв у гетто, а згодом в організації депортації співгромадян до Німеччини. Надалі безпосередньо репресивні функції міського самоуправління поступово скорочувалися і були перекладені на німецьку службу безпеки та поліцію, у т.ч. й українську. За місцевими органами самоуправління залишались обмежені судово-адміністративні функції переважно загальногромадянського змісту.

Першим господарським кроком новоутвореної ХМУ було проведення в листопаді-грудні 1941 р. суцільної інвентаризації всіх матеріальних цінностей, без якої не можна було перейти до відновлення роботи харківської промисловості, на яку німецька влада покладала великі надії. Вже в її ході, коли з'ясувався дійсний стан харківських підприємств, масштаб заподіяних руйнувань та збитків, стала зрозумілою нереальність висунутих німцями завдань. Найбільші підприємства Харкова з перших днів окупації переходили до управління німецької господарської установи – Вікдо. На решті підприємств ХМУ намагалася відновити виробництво в обмежених масштабах – без електричного струму, продовольчого постачання працівників тощо. Результати були незначними.

Певних зрушень місцеве самоуправління досягло у відбудові комунального господарства міста. Поліпшилися зовнішній вигляд міста, його санітарний стан, запрацювали домоуправління, вийшли на роботу двірники, візники та ін. Проте ці аспекти діяльності ХМУ цікавили німецьку владу лише з точки зору збереження пропускнуої спроможності харківських шляхів, упорядкування житла для вояків, відносно задовільної епідеміологічної обстановки в місті. Інтереси місцевої людності

для них завжди були відсунуті на далекий план. Їх задоволення, хоча б і часткове, залежало від професійності, сміливості, взагалі морального обличчя можновладців, від їх наполегливості в умовах жорстокого режиму проводити політику на користь свого народу.

Життя поставило перед ХМУ найголовніше завдання – зберегти населення міста в умовах чужоземної окупації. І якщо політичний вплив ХМУ на німецьку владу, її репресивні заходи був вкрай обмежений, то порятунок населення міста від голодної смерті мав стати найважливішим у її діяльності. Треба було негайно організувати заготівлю та постачання населенню міста продуктів харчування, налагодити яку-небудь торгівлю харчовими продуктами та товарами широкого вжитку. Проте вирішити це найболючіше питання ХМУ не спромоглася, особливо до літа 1942 р. Дещо було зроблено у відродженні великої муніципальної та кооперативної торгівлі. Але ця торгівля через незначний обсяг у зазначений час істотно не впливала на становище населення міста. Організованого постачання хліба в місто майже не було, а приватна торгівля перейняла значною мірою спекулятивний характер та німецьку спрямованість, що, безумовно, позначилось на високих цінах, малодосяжних для зубожілих харків'ян. Із запровадженням в серпні 1942 р. продовольчих карток ситуація в місті дещо поліпшилася, проте залишалася вкрай складною.

За таких умов явним дисонансом був зміст телеграми О. П. Семененка «Вождеві Великонімецьчини Адольфові Гітлерові», надісланої в річницю «визволення» Харкова 24 жовтня 1942 р.: «З нагоди роковин визволення міста Харкова переможними Німецькими Збройними Силами від більшовицького ярма вдячне населення Харкова запевняє, що воно завжди готове зробити все для остаточної перемоги Німецьких Збройних Сил над большевизмом...»¹⁸⁴.

Певні зрушення мали місце в діяльності ХМУ в соціально-культурній сфері. Відділом освіти ХМУ були відкриті дозволені німцями початкові школи для дітей та деякі заклади культури, а також окремі лікувальні установи міста. Проте брак коштів, руйнування, політика військової влади зумовили їх злиденний загальний матеріальний стан.

На діяльності харківського місцевого самоуправління дуже відчутно позначалася гостра боротьба, яка точилася навколо керівних посад ХМУ та райбургомістратів між угрупованнями різної політичної орієнтації: групою Крамаренка-Кублицького, місцевими націоналістами-доленківцями, дворянами та ін. Ця боротьба за переважний вплив на німецьку окупаційну владу, зміни у співвідношенні політичних сил усередині харківської громадськості, фаховий рівень управлінців, діяльність радянських агентів та націоналістичних груп, відверта корумпованість широких кіл владних структур визначили нетривкість самої ХМУ. Нестійка рівновага між різними складовими політичного підгрун-

тя раз у раз порушувалась, що призводило до кадрових потрясінь. Тугі вузли протиріч, які часто призводили до патових ситуацій, паралізували діяльність ХМУ, розрубалися німцями з військовою жорстокістю – раз у раз гестапо проводило проріджування лав, розпочинало різні кровопускання.

Харківське міське самоуправління сильно лихоманило протягом усього правління О. І. Крамаренка. Шестимісячна діяльність ХМУ під його керівництвом була найтяжчою в її історії. Поряд з певними зрушеннями, накопиченням досвіду в її діяльності відзначалася низка хиб та прогалин. Вони особливо підкреслювалися з боку опонентів О. І. Крамаренка, та й, нарешті, з боку німецької влади. Головними з них були, як підкреслювалося, незадовільні в цілому наслідки роботи окремих відділів. Однією з причин такого стану речей була невідповідність апарату ХМУ та нечіткість функцій окремих відділів. Протягом півроку керівництвом ХМУ було зроблено декілька спроб спростити та поліпшити її структуру. Проте ці спроби не дали бажаних наслідків через те, мабуть, що всі вони звелися до механічного скорочення штатів, спроби раціоналізувати їх роботу були невдалими.

Радикальних змін у структурі та штатах міського самоуправління не сталося й у ХМУ другого складу, коли її очолив О. П. Семененко. Задекларувавши перебудову міського самоуправління за взірцем німецьких органів самоуправління, нове керівництво ХМУ не наважилося на докорінну ломку вже набутого досвіду, структури ХМУ, яка вже склалася, та штатів. Прихід до влади О. П. Семененка означав перемогу в напруженій боротьбі добре згуртованих, дисциплінованих кіл харківських націоналістів, які об'єдналися навколо В. А. Доленка. Саме ці помірковані, націоналістичні кола опанували більшість ключових посад у місцевому самоуправлінні, особливо після німецької косовиці радянських агентів та радикальних націоналістичних діячів у серпні – вересні 1942 р. Гострота боротьби всередині міського самоуправління дещо вщухла. Взавши собі за мету будь-що зберегти рештки міського самоуправління, тісно узгоджуючи свою діяльність із загальним німецьким напрямом, задекларувавши широкий похід проти комуністичних залишків та службових зловживань всередині міського самоуправління, нова місцева влада намагалася виключно легальними шляхами створити українське обличчя міста, встановити громадський порядок, дбати про розвиток початкової освіти, культурних закладів та церкву, про постачання населення продовольством. На її діяльності в цей період сильно відбивалися зовнішні чинники – німецька окупаційна влада та близькість радянсько-німецького фронту.

На діяльності ХМУ серйозно позначалася смертельна хвороба, властива взагалі владним структурам, а саме – посадові злочини, хабарництво, корупція тощо. Завжди існували посадовці, які створювали

свій добробут на кривдах інших. У період війни вони стають зловісними фігурами, бо накопичують свої багатства на крові співвітчизників. Намагання О. П. Семененка побороти цю хворобу тільки на певний час обмежили її поширення і остаточного успіху не мали.

Діяльність органів місцевого управління в Харкові не могла задовольнити ні німецьку владу, ні широкі верстви населення. Німецьку владу – через обмежений вплив та авторитет ХМУ серед населення міста, палахкотіння інтриг та боротьбу різних груп усередині ХМУ і районних бургомістратів, існування більшовицьких агентів, неспроможність відновити індустрію міста, безумовно і точно в термін виконувати накази німецького командування.

Населення міста після нереалізованих перших надій на реальне самоврядування, захист його інтересів перед німцями, взагалі справедливу та порядну владу в місті мало нагоду пересвідчитися у її безвладності, повній підпорядкованості німцям, причетності до їх репресивних акцій. «Новий порядок», встановлений у місті окупантами, з його шибеницями, наругою над людиною пов'язувався простою людиною і з українською поліцією, і з бургомістратами. Ця влада не гарантувала права на життя навіть маленькому законотворчому чоловіку, не могла нічого зробити, щоб дати йому так бажаного хліба.

У неспроможності організувати життя населення міста звинувачували міське самоуправління різні політичні сили. З боку радянського руху опору – у колабораціонізмі та крайньому націоналізмі, з боку радикальних речників національної ідеї – у поміркованості та тісній співпраці з німцями, зраді національних інтересів та відмові від досягнення української державності. Нарешті, звідусіль – звинувачення в корупції. Вузол протиріч затягувався. Місто очікувало на зміни – звільнення від німецьких окупантів.

ПОЛІТИЧНЕ ПОЛЕ ПІДОКУПАЦІЙНОГО ХАРКОВА

Політичні баталії різних сил та угруповань відбувались не тільки під дахом місцевої адміністрації, але і в інших сферах. Взагалі політичне поле окупованого Харкова не було біполярним. Всупереч пануючим старим уявленням про існування тільки двох ворожих таборів – фашистського та більшовицького, навколо якого монолітно згуртувалося все місцеве населення, – політичний небосхил підокупаційного Харкова був різнополярним та охоплював різні за змістом політичні і громадські рухи й об'єднання. Поряд з німецькою військовою владою та радянським рухом опору у місті діяла дворянська організація В. М. Бекарюкова, впливовою політичною силою були українські націоналісти.

Вже з перших днів окупації Харкова німецько-фашистськими військами почався процес консолідації тих громадсько-політичних сил та угруповань, які впродовж усього періоду окупації визначали або мали вплив на громадське життя населення міста. Одними з перших заявили про своє існування у зверненні до німецького командування харківські дворяни. У цьому зверненні вони запропонували новій владі своє співробітництво, бажаючи бути корисними в:

- 1) організації боротьби населення міста проти більшовицьких елементів;
- 2) організації та формуванні органів місцевого самоуправління відомими у краю людьми;
- 3) звільненні органів самоуправління від випадкових людей, бюрократів.

Дворянство Слобідської України просило нову владу дозволити його об'єднати задля виконання цих завдань¹. Звернення підписали за предводителя харківського дворянства Бекарюков, полтавського – Герценвиц, а також кн. Волконський, кн. Кочубей, Катеринич, Фондер-Лауниц.

Найбільшу активність у консолідації харківських дворян виявляв В. М. Бекарюков. Він народився у 1907 р. в с. Богодарівка Зміївського

повіту Харківської губернії. Батько його був дрібним поштовим чиновником у чині колезького регістратора. У 1930 рр. В. М. Бекарюков працював доцентом кафедр марксистсько-ленінської філософії та історії партії деяких вузів Харкова. У 1935 р. він був заарештований у Москві. Приводом був курйозний випадок. Приїхавши до Москви у службових справах, він був затриманий 17 квітня 1935 р. біля приймальні голови Президії Верховної Ради СРСР у зв'язку з підозрілою поведінкою. Як з'ясувалося, він у сусідньому дворі шукав туалет. Бекарюкову пощастило – він переконав слідчих у невинності своїх намірів і 5-го травня був звільнений з-під варти².

Ця людина і стала організатором харківського дворянства. У ході різних зустрічей В. М. Бекарюков переконував співбесідників у тому, що організація дворян створюється виключно задля взаємної підтримки та забезпечення службового стану. Така позиція привернула до нього до 20 дворян. Серед інших були Д. І. Герценвиц, І. І. Ценгері, Є. М. Зандрок, О. М. Рудинський, Л. М. Захаржевський-Капустянський, кн. М. Я. Волконський, Ю. В. Кованько, Т. Г. та В. Г. Гребінки, П. М. Раєвський – дворянин з сім'ї учасника війни 1812 р., Фон-дер-Лауниц та ін.³ Найбільш помітними постатями серед них були кн. М. Я. Волконський та Д. І. Герценвиц. М. Я. Волконський, якому було 55 років, походив з відомої княжої фамілії, на Харківщині до революції 1917 р. мав власний маєток. У період громадянської війни воював на Дону офіцером Білої гвардії. За радянських часів працював актором театру, добре володів французькою та німецькою мовами. У період окупації Харкова деякий час працював заступником бургомістра 13-го району та бургомістром 10-го району⁴.

Д. І. Герценвиц народився у 1874 р. в с. Семенівка Олексіївського повіту Харківської губернії в сім'ї родового російського дворянина. Батько його був почесним мировим суддею та головою з'їзду мирових суддів у Полтавській губернії. Д. І. Герценвиц закінчив Харківське реальне училище, пізніше, у 1897 р., – С.-Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучень. Працював у системі міністерства шляхів сполучень. З 1902 р. до жовтня 1917 р. був почесним мировим суддею Костянтиноградського мирового округу у Полтавській губернії. З жовтня 1907 р. до 1917 р. був членом спочатку 3-ї, а потім 4-ї Державних Дум, де примикав до октябристів. Працював у багатьох думських комісіях, був також членом Особливої наради з перевезень. У серпні 1917 р. брав участь у роботі Державної наради як повноправний її член. У царській Росії мав чин надвірного радника, був нагороджений орденами Станіслава 3-го ступеня та Володимира 4-го ступеня.

У радянські часи перебував у Харкові, де працював у 20-ті роки в транспортній секції Держплану України, викладачем у транспортному технікумі, пізніше – інституті. У 30-х роках працював професором

інженерно-будівельного та інституту інженерів транспорту. Але в 1934 р. був звільнений за мотивом: «Невідповідність вимогам, висунутим до читання курсу експлуатації залізниць, а саме: абстрагованість та низький теоретичний рівень лекцій»⁵. З 1934 р. існував завдяки приватним урокам та продажу особистих речей. Декілька разів позбавлявся виборчих прав. У період окупації міста у 1941–1943 рр. працював професором ХПІ та консультантом відділів Харківської міської управи⁶.

Чіткої організаційної структури дворянська організація не виробила. В. М. Бекарюков та деякі інші члени організації у своїх особистих зустрічах та бесідах з харківськими дворянами переконували їх у необхідності консолідації, створення станової організації задля поновлення своїх прав, привілеїв, захисту інтересів дворянства. Офіційного прийому нових членів до організації не було, як не було і письмових заяв про вступ до неї. Прийнятим до організації вважався дворянин, який дав свою згоду після бесіди з Бекарюковим або Герценвицем. Протоколів, членських квитків, внесків – всього цього не було. Проте було проведено декілька нарад на квартирі Бекарюкова, в приміщенні історичного музею та ін. Однією з цілей об'єднання дворян, за словами В. М. Бекарюкова, було створення реальної політичної сили, спроможної посісти керівні посади у місті⁷. Розгорнутої програми дворянська організація не виробила. В. М. Бекарюков розповідав, що якийсь уніатський священник привіз із-за кордону програму Гетьманської держави⁸. Сам В. М. Бекарюков та більшість інших членів були монархістами, вважали прийнятним встановлення в Україні гетьманської влади П. Скоропадського. Якщо так сталося б, то харківська дворянська організація могла б сформувати крайові органи влади. Але розраховувати тільки на власні сили дворянська організація не могла у зв'язку з її малочисельністю. Тому вона планувала розширити соціальну базу організації за рахунок купецьких елементів, приватних власників та ін.⁹ З цією метою вже на першому засіданні організації було вирішено утворити два широкі союзи – «Хлібороб» та «Промисловець». Перший мав стати об'єднанням колишніх земельних власників, а другий – фабрикантів та заводчиків. Тут же, на засіданні було вирішено, що «Хлібороб» переслідуватиме тільки економічні та культурно-просвітницькі цілі. Очолив «Хлібороб» І. І. Ценгері. Він написав проект статуту, який був затверджений обласною земельною управою. Об'єднання повинно було задовольнити матеріальні запити дворянської організації. З цією метою «Хлібороб» звертався до німецького командування з проханням надати йому в оренду держгосп «Україна», але одержав відмову. Широкої практичної діяльності товариство не розгорнуло¹⁰.

Одним з головних завдань новоствореної дворянської організації було опанування провідними посадами у системі місцевого самовряду-

вання. Керівництво дворянської організації розгорнуло активну діяльність. Використовуючи німецьку прихильність до пануючої верстви самодержавної Росії, існуючі протиріччя та тертя між різними угрупованнями та роздмухуючи їх, демонструючи лояльність до нового порядку, харківські дворяни спромоглися зайняти ряд важливих посад у місцевому самоврядуванні. В. М. Бекарюков був призначений з січня 1942 р. головою контрольної комісії Харківської міської управи (ХМУ) з широкими повноваженнями та безпосередньою підлеглистю обербургомістру. В. М. Бекарюков намагався розіграти свою карту, використати цю посаду з метою посилення позицій дворянської організації, особистого впливу на німців та обербургомістра. В. М. Бекарюков установив зв'язок з гестапо та через О. М. Рудинського, директора музею Слобожанщини, передавав інформацію про різні політичні групи, стосунки між вірменами та українським населенням, зловживання в їдальнях тощо¹¹.

Кн. М. Я. Волконський навесні 1942 р. почав працювати заступником бургомістра 13-го району, а пізніше – бургомістром 10-го району; Т. Г. Гребінка з січня 1942 р. працював начальником важливого персонального відділу міської, а пізніше обласної земельної управи; М. О. Марченко працював у контрольній інспекції ХМУ, а потім – бургомістром 6-ї райуправи; Фон-дер-Лауниц – дворянин німецького походження – працював у період окупації Харкова заступником бургомістра 4-го району. Відповідальні посади займали й інші дворяни¹².

Однак зайняти ключові позиції у місцевому самоврядуванні дворянам не вдалося, бо їх вплив був значно меншим порівняно з націоналістами-доленківцями. Стосунки між ними не були безхмарними. Ставлення дворянської організації до місцевих націоналістів було неоднозначним. Серед її членів були люди, які демонстрували відверту причетність до націоналістичного руху – Ю. В. Кованько, брати Гребінки, М. С. Марченко. Сам В. М. Бекарюков маскувався під поміркованого націоналістичного діяча, був одружений на дочці А. В. Певного, який вважався українським націоналістом¹³. Проте решта організації, а фактично і її керівництво, не поділяли націоналістичних переконань і навіть ставилися до них вороже. Вони вважали, що переважна більшість організації – це російські дворяни та зрусифіковане українське шляхетство, які мають виборювати монархічні ідеали, демонструвати відданість традиціям російського дворянства, його культури¹⁴.

Між дворянською організацією та українськими націоналістами існували і спільні погляди на події. В. М. Бекарюков підкреслював, що основні програмні положення «Просвіти» – антибільшовизм, відновлення приватної власності, лояльне ставлення до німців – не викликають заперечень і з боку дворян. Розходження виникли у зв'язку з негативним ставленням націоналістів до поновлення дворянських привілеїв,

встановлення гетьманської влади в Україні, а також до російської культури та нації¹⁵. Українське дворянство, підкреслював В. М. Бекарюков, сильно зрусифіковане, виховане на російській культурі й ніколи не страждало українським націоналізмом¹⁶. Беручи це до уваги, реально визнаючи значний вплив харківських націоналістів на події, дворяни з суто тактичних міркувань до кращих часів вирішили не псувати стосунків з націоналістами, а використати їх вплив і завдяки їм (та німцям) обійняти важливі посади у місцевому самоврядуванні. Було вирішено виставляти дворянську організацію перед «Просвітою» та німцями як культурно-просвітницьку та господарську дворянську станову організацію¹⁷, не висувати політичні гасла, у т.ч. встановлення гетьманської влади та ін. До певного часу. Така тактика принесла свої здобутки. Висування дворян на важливі посади погоджувалось з В. А. Доленком. Той у своїх повоєнних нотатках вказує навіть, що дворянська організація відіграла свою роль у призначенні заступником обербургомистра Л. Є. Кублицького. Проте доступні нам архівні документи жодного разу не називають його членом дворянської організації. Що ж стосується деяких інших дворян, то їх кандидатури дійсно погоджувалися з керівництвом націоналістів при висуванні на керівні посади¹⁸.

Дворянська організація так і не була офіційно оформлена. Німці не давали офіційного дозволу на її існування. А у серпні 1942 р. керівник цієї організації В. М. Бекарюков був заарештований. Невдовзі заарештували і його дружину. На жаль, відсутні вірогідні свідчення щодо причин арешту та його подальшу долю. Ходили чутки, що він виявився радянським агентом і був розстріляний. Проте доступні нам повоєнні радянські слідчі документи не підтверджують причетності В. М. Бекарюкова до радянської агентури. В. М. Бекарюков та його дружина загинули, а у місті залишився їх шестирічний син Анатолій, який опинився після звільнення Харкова у дитячому домі. Про долю своїх батьків він нічого не знав¹⁹.

Після загибелі В. М. Бекарюкова активність дворянської організації поступово згасає. Керівництво організацією перейшло до Д. І. Герценвица, який імпував її учасникам своїм минулим, віком, професорським званням та апломбом²⁰. І хоча окремі засідання організації ще проводились до кінця 1942 р., у 1943 р. її діяльність остаточно зійшла нанівець. Напередодні звільнення міста від німецько-фашистських окупантів більшість учасників організації емігрувала на Захід, але частина їх залишилась у Харкові. Радянські слідчі органи у вересні 1943 р. заарештували учасників організації С. М. Рудинського, Л. М. Захаревича-Капустянського, І. І. Ценгері, Є. М. Зандрока, Д. І. Герценвица. Їх звинуватили у належності до «антирадянської організації», а Особлива Нарада при НКВС СРСР 8 липня 1944 р. засудила перших трьох до 10-ти років виправно-трудових таборів, а Є. М. Зандрока до п'яти років

в'язниці²¹. Д. І. Герценвиц помер у тюремній лікарні 25 березня 1944 р., як було сказано в акті про смерть, від «міокардіодистрофії, виснаження та авітамінозу»... в «умовах наростаючої слабкості серцевої діяльності»²². До речі, ще напередодні 8 лютого 1944 р. лікарем Управління КДБ по Харківській області капітаном медслужби Черкасовою був проведений медичний огляд підслідного Д. І. Герценвица. В складеному акті було вказано, що в'язень Д. І. Герценвиц страждає міокардитом, гастроентеритом. Інвалід. Етапом слідувати може»²³. Смерть поставила крапку в житті цієї непересічної людини, яка бачила монарших осіб, засідала в Державній Думі Росії, була одночасно і політиком, і незаперечним авторитетом в галузі шляхів сполучень. Смерть стала надмірною спокутою дійсних, а ще більше вигаданих гріхів старого дворянина.

Значно впливовішою політичною силою в окупованому Харкові були українські націоналісти. Вони походили з різних регіонів і не були монолітними. У середині їх руху існували різні течії – від радикальних прибічників активного українського державотворення до поміркованих прихильників утворення українського обличчя Харкова. Безумовно, Харків, у недавньому минулому столичне місто, центр українізації у 20-ті рр., мав тривкі традиції українського національного руху як у дореволюційний період, так і у 20-ті роки. Багато хто з учасників українського відродження зазнав переслідувань, суворих випробувань та поневірянь у тюрмах, таборах. Проте і в кінці 30-х рр. місто повністю не втратило свого значення одного з центрів української культури, де працювало багато видатних українських митців.

На початку війни Харків привернув велику увагу західноукраїнських націоналістичних центрів ОУН (б) та ОУН (м). Організація українських націоналістів ще до війни робила спроби поширити свій вплив на Наддніпрянщину і навіть Слобожанщину. Але тільки з початком війни склалися передумови для розбудови націоналістичних осередків у Східній Україні. Харків стає головною метою та кінцевим пунктом руху так званих похідних груп як бандерівців, так і мельниківців. Похідні групи С.Бандери, за деякими даними, налічували до 5000 чоловік. І були розподілені на три напрями: «Північ», «Центр» і «Південь». Група «Центр» мала досягти Харкова та закласти тут оунівські осередки бандерівського спрямування. Проте німці, які розпочали репресії проти бандерівців, перехопили цю групу ще у Миргороді на Полтавщині. У результаті створити у Харкові розгалужену систему бандерівської організації не вдалося. З часом окремі емісари ОУН (б) досягали Харкова та утворювали тут невеликі добре законспіровані осередки. На жаль, про них не залишилось достатніх відомостей.

В. Косик, наприклад, наводить деякі цікаві документи з німецьких архівів. У одному з них повідомляється, що в Харкові на початку вересня 1942 р. «було перехоплено нелегальні листівки групи Бандери, які були

надруковані «крайовим відділенням ОУН східних територій України». У цих листівках вперше повідомляється, що група Бандери має окреме відділення на Східній Україні і розширює свою пропаганду серед східноукраїнського населення»²⁴. Розпочалося розслідування з метою встановлення авторів і поширювачів цих листівок. У ході його, як про це йдеться у повідомленні до Берліну місцевої поліції безпеки, «в ніч на 17 жовтня 1942 р. вдалося виявити підпільну типографію організації Бандери. Було захоплено важливі пропагандистські матеріали і 14 ящиків матриць»²⁵.

Деякі інші відомості про ці події знаходимо в німецькому документі, наведеному газетою «Молодь України»: «У зв'язку з розкриттям нелегальної комуністичної групи в Харкові встановлено, що вона також робила спроби повернути українських націоналістів до своїх цілей... Встановлено, що зв'язковим од бандерівської групи до комуністичної був Роман Процинський. Він прибув у Харків із Львова разом з німецькими військами і невідомо, де знаходиться зараз. У його квартирі відбувалися наради бандерівців. Бандерівці організовували свої групи по п'ять чоловік в кожній. Вони планували проведення диверсійних та терористичних актів. У результаті розшуків, проведених у ніч з 17.10.1942 р. проти цих груп у Харкові, вдалося виявити нелегальну типографію бандерівців. При цьому зав'язалася перестрілка. Вона скінчилася арештом 11 бандерівських агентів. У типографії конфісковано багато пропагандистських матеріалів і 14 ящиків з матеріалами»²⁶.

Проведені розшуки по архівах Харкова дозволяють нам розширити характеристику Романа Михайловича Процинського – оунівського емісара на Харківщині. За деякими даними, він походив з Галичини, скінчив теологічний факультет Львівського університету, рано прилучився до політичної боротьби ОУН на західноукраїнських землях, за що двічі арештовувався польською владою. У Харків прибув разом з деякими іншими галичанами після його окупації німецькими військами. Легальним прикриттям його націоналістичної діяльності стала праця перекладача в одній з німецьких військових частин, а пізніше, до літа 1942 р., – заступником райбургомистра на Основі. У спілкуванні з прибічниками Р. Процинський постійно підкреслював, що він – «рядовий боєць» С. Бандери, який має завдання розбудувати в Харкові оунівські осередки²⁷.

В серпні 1942 р., коли гестапо проводило арешти, Р. Процинський залишив місто. Архівні документи зберегли також імена деяких інших бандерівських емісарів, які відвідували Харків. Відомо, наприклад, що серед них були Степан, Михайло, Оксана, Зіна, Книш та ін.²⁸ Дехто з посланців бандерівського центру був заарештований німцями. В цілому їх чисельність та вплив на місцеве населення через різні причини були обмеженими.

Значно більше пощастило мельниківцям, які ще на початку осені 1941 р. досягли Києва та утворили там сильний центр на чолі з Ольжичем-Кандибою. Невелика їх група прибула і до Харкова з допомогою та підтримкою на перших порах окупаційної влади. Це були Б. І. Коник, доктор Олійник та протоієрей Яків Кравчук. Вони розгорнули у місті енергійну діяльність з метою створити тут націоналістичну організацію²⁹.

Б. І. Коник був вихідцем з Галичини, мав 35–40 років, за фахом був журналістом³⁰. Розповідали, що Б. І. Коник мав при собі похідний «інтендантський» мішок, з якого виймав та вивішував на будинках районних центрів і сільських управ українські жовто-блакитні прапори. Після його прибуття до Харкова на будинку ХМУ з'явився жовто-блакитний прапор³¹. У Харкові на Коника дивились як на визначного націоналіста, крім того за його плечима вбачали підтримку німців та можливість легально і відкрито працювати на користь України. Ці перспективи в поєднанні з енергійною діяльністю емісарів Мельника дали свої результати. Маючи на меті утворити в Харкові організацію ОУН, яка б керувала діяльністю націоналістів Лівобережної України, Б. Коник за допомогою місцевих діячів заснував ініціативну групу, до якої входили М. С. Сліпченко, М. М. Кононенко, В. В. Кривенко, М. О. Ветухів та ін. Вона повинна була вербувати до ОУН нових членів. На численних напівконспіративних зборах, які проводив Б. Коник на квартирі то С. Ф. Черняєва, то Т. Д. Недужого, відбувалося знайомство присутніх з посталими завданнями, програмою та статутом ОУН (м), обговорювалися стан справ у Харківському самоврядуванні, питання формування української поліції, розподілялися посади та ін. На зборах були присутніми 10–20 чоловік, у т.ч. С. Ф. Черняєв, С. І. Попов, В. А. Доленко, М. С. Сліпченко, К. М. Полуведько, В. В. Кривенко, М. О. Ветухів, П. П. Дрига, подружжя Недужих та ін. Пізніше, вже після війни, В. А. Доленко скаже про останніх: «Недужий і його дружина М. являли собою акумуляційний осередок безтрадиційного громадянства в Харкові»³².

На зборах нових прибулих записували в списки членів ОУН. Письмових заяв не існувало, достатньо було усної згоди стати членом ОУН. Пізніше такі члени прийняли присягу на вірність ОУН. Проте дуже скоро рамки приватної квартири стали надто вузькими для засідань прибічників ОУН. З дозволу німців засідання були перенесені до театру ім. Т. Г. Шевченка і відбувалися щонеділі. Тут, за різними даними, збиралося 30–40 чоловік. Однієї неділі, в грудні 1941 р., Б. Коник виступив з антирадянською промовою і запропонував зборам прийняти присягу на вірність ОУН. Присутні були вишикувані у два ряди в фойє театру, а Яків Кравчук, який одяг церковну ризу та тримав у руках хрест і молитовник, виголосив націоналістичну проповідь. Після її закінчення він закликав присутніх дати клятву, що

і було зроблено. Я. Кравчук зачитував текст клятви, а присутні повторювали слідом за ним³³. Ось приблизний текст клятви-присяги: «Я, син українського народу, вступаючи до лав ОУН, зобов'язуюсь боротися за справу самостійної України та не пожаліти навіть свого життя, якщо цього вимагатиме наш вождь Андрій Мельник. Якщо ж я стану зрадником нашій справі, то хай покарає мене Бог та рука організації»³⁴. Зачитавши присягу, Я. Кравчук дав кожному поцілувати хрест. Після цього Б. Коник поздоровив присутніх з прийняттям присяги та вручив кожному значок з тризубом. Він сказав, що оунівці повинні вітати один одного піднятою вгору правою рукою та словами «Слава Україні»³⁵.

В кінці січня на чергових оунівських зборах у будинку «Просвіти» був прийнятий адрес на ім'я Андрія Мельника, в якому повідомлялося про існування в Харкові оунівської організації, та надіслано вітання вождю ОУН. Адрес підписали 50–60 чоловік^{35a}. Безперечно, для багатьох присутніх не були повною мірою ясними програма та цілі, які виборювала ОУН. Більшість з них раніше навіть не знала про існування оунівської організації, а тим більше про її ідейні, програмові, політичні, організаційні засади. Малоз'ясованою була й суть розколу всередині ОУН, для багатьох східноукраїнців прізвища вождів ОУН – Мельника та Бандери – мало про що говорили. Їх просто не знали. Цікаво, що навіть один з лідерів націоналістичного руху в Харкові керівник відділу освіти ХМУ П. П. Дрига на допиті в НКВС показав, що «назву націоналістичної організації Коника – чи то УНО (українське націоналістичне об'єднання), чи то ОУН – вперше почув у театрі Шевченка, коли приймав присягу»³⁶. І це була правда: харків'яни не знали західноукраїнських націоналістів та їх лідерів. В. А. Доленко пригадавав: «Йшли чутки, що в Києві вже є український уряд на чолі з Винниченком, на чолі з Студинським чи якимсь невідомим нікому Бандерою»³⁷. Але згодом розгорнута Б. Коником перед місцевими діячами програма ОУН, її політичні перспективи привернули до нього частину місцевих націоналістів. Програма ця була позбавлена деяких крайнощів, наприклад закидів на адресу російського народу, зросійщених українців та ін. Такий стан речей був характерним для діяльності західноукраїнських емісарів ОУН на Слобожанщині. Практика націоналістичної роботи вимагала враховувати тут місцеві реалії, менталітет східноукраїнського населення, внести корективи у ряд наріжних положень програми на користь більш демократичного їх вирішення. Від звинувачення москалів у всіх бідах України оунівці переходили до викриття злочинів «російського імперіалізму», його керівної верхівки. Саме проти неї та проти «жидів» була задекларована в цей час боротьба ОУН. Проте були зроблені тільки перші кроки у цьому напрямі. І тому провідники ОУН на східноукраїнських землях намагалися хоча б

не акцентувати увагу осередків саме на деяких гострих питаннях програми, наприклад тезі про побудову націократичної держави.

Програма ОУН вимагала створення незалежної української держави на чолі з «вождем, відповідальним тільки перед Богом»³⁸. Щодо шляхів досягнення Української самостійної соборної держави, то, як відомо, між мельниківцями та бандерівцями існували розбіжності, які й досі повністю нез'ясовані та залишаються об'єктом підвищеної уваги дослідників. Тому значний інтерес мають архівні документи, в яких відбилося ставлення до цього питання харківських націоналістів. Їх знайомство в роки війни з пропагандистською літературою ОУН, численні зустрічі з прибулими в Харків представниками націоналістичних центрів сформувавши у них своє ставлення до причин розколу в лавах ОУН. З урахуванням того, що радянська та деяка інша література замовчувала або й взагалі заперечувала розбіжності між основними течіями українських націоналістів, знаменним є те, що деякі харків'яни ще в період війни були непогано обізнані у деяких важливих протиріччях між ними.

За багатьма свідченнями, створення незалежної України мельниківці пов'язували з надією на активну допомогу німців та їх союзників. Через це вони допускали територіальні поступки Німеччині, Румунії та Угорщині, маючи на увазі Бессарабію, Закарпаття, Одеську область та ін. Війну мельниківці вважали сприятливим моментом постання України, можливо навіть у формі сурогатної державності за типом Словаччини або іншої колоніальної держави. Головним ворогом націоналістів був проголошений Радянський Союз, і тому поки війна проти нього не буде закінчена, мельниківці повинні були тісно співпрацювати з німцями та підпорядковувати роботу серед населення мобілізації усіх ресурсів на боротьбу проти радянської влади. За мельниківцями, Німеччина після війни буде зацікавлена в існуванні більш-менш сильної незалежної України, і тому вона надасть Україні більше самостійності³⁹.

У свою чергу бандерівці виходили з того, що незалежну Українську державу можна створити в першу чергу тактичними діями самого українського народу, використовуючи в цьому німців як визволителів від більшовиків. Територія незалежної України повинна визначатися етнографічними кордонами, а за німецьку допомогу завдячити їм природними багатствами, концесіями, торговельними договорами та ін. В разі відмови німців надати незалежність Україні треба тиснути на них, створити українську армію, підняти народ на активну боротьбу не тільки проти радянської влади, але й проти інших завойовників, у т.ч. і німців. Тільки така боротьба унезалежнить Україну⁴⁰. Отже, надії на війну, виснаження Радянського Союзу, а потім і Німеччини, намагання в цих умовах стати третьою силою. Коротко оцінюючи програмові розбіжності обох флангів ОУН, один з харківських націоналістів

визначав їх так: по-мельниківськи це означає «спочатку дасть Бог, а потім візьмемо самі», а по бандерівськи «спочатку візьмемо самі, а потім дасть Бог»⁴¹.

Для харків'ян ці розбіжності існували перш за все на вищих щаблях націоналістичної організації, у програмових документах та деклараціях, які нівелювалися під тиском обставин у ході війни, і тому мали для них більш абстрактний ніж директивний характер. В цілому вони мало розумілися у причинах виниклої ворожнечі, не знаходили «виправдальних мотивів та логічних аргументів для братовбивчих актів» в середовищі українських націоналістів. П. Бабак пригадував таку історію: «Бандерівець Д. Зуб, згідно зі своїм організаційним обов'язком, працював двірником та нічним сторожем у харківській резиденції гестапо, на вул. Фрунзе. У той час сидів під слідством інж. А.М. Стратієнко (близький до мельниківців – А.С.) з оформленим присудом на смерть. Д. Зуб підібрав уночі ключі до шафи, вибрав звідти слідчу течку А. Стратієнка і її заховав або знищив»⁴². А. М. Стратієнко був врятований. Але німці запідозрили у зникненні справи Д. Зуба і розстріляли його.

У свою чергу деякі харківські мельниківці підтримували тісні стосунки з бандерівцями. П. П. Сиротенко, наприклад, переховував декого з них після того, як німці розпочали репресії проти бандерівців. Є відомості, що з середини 1942 р. житло Сиротенка стало явочною квартирою бандерівців⁴³. Існували інші подібні факти. Вони свідчать про намагання рядових оунівців з початком репресивних акцій німців проти радикальних українських націоналістів, а згодом і більш поміркованої їх частини, яка все ж таки наважувалася на самостійні акції, нелегальну роботу, згуртувати свої сили задля конкретної роботи в місті, з метою збереження своїх кадрів.

Життя змушувало також скорегувати деякі програмні положення українських націоналістів, переглянути їх політику щодо німців, визначити тактику боротьби з урахуванням конкретних умов на місцях. Не розриваючи повністю з німцями, як свідчив О. Одрина, мельниківці намагаються працювати так, щоб поставити їх в залежність від України, щоб вони відчули, що без українців не можна переможно закінчити війну та відновити новий порядок в Україні. Вони сприяють організації українських військових частин, ведуть пропаганду серед поліції та інших збройних загонів⁴⁴. Унезалежнюючи свою позицію та одночасно маючи на меті зберегти в складних умовах окупації рештки легальних можливостей для праці, мельниківці намагаються проводити в життя більш обмежену програму, яка видавалася реалістичнішою. Вони концентрують увагу на вихованні національної самосвідомості місцевого населення, пропагують готовність українського народу до самостійної державності, ведуть боротьбу проти радянської влади. Конкретними щоденними завданнями оунівців, за свідченням Петра Бабака, були:

1. Вишукування в українському суспільстві ідейних українців, якими можна обсадити ключові позиції адміністративно-господарського, культурного та суспільного життя.

2. Ані в якому разі масово не вербувати до ОУН для кількісного ефекту випадкових, незнаних людей.

3. Поборювати, виявляти та знешкоджувати підпільну діяльність комуністичної агентури.

4. Дбати за фізичне здоров'я людей, рятуючи від голоду...

5. Відновити та посилити національне, духовне та релігійне виховання людності через мережу шкільництва, церкви, театри, осередки товариства «Просвіти», кооперації...

7. Виховувати громадськість проти участі в можливих та спровокованих ворожою агентурою сумнівних політичних ексцесах, що дало б окупантові підставу для каральних експедицій та фізичного винищення населення⁴⁵.

Таким чином, діяльність Б. Коника та інших мельниківців у Харкові була спрямована на розбудову оунівських організацій, проведення широкої націоналістичної пропаганди та агітації, виховання у народі націоналістичного духу, вишкіл націоналістичних кадрів, організацію більш масових, широких легальних культурно-просвітницьких організацій, які б стали провідниками націоналістичних ідей, створення органів місцевого самоврядування, а також української поліції та боротьбу проти радянських агентів, опанування цивільним життям міста та його широку українізацію.

Поки німці визначали своє ставлення до лояльних оунівців, їх діяльність протягом листопада – грудня 1941 р. мала взагалі цілком легальний характер. Регулярно проходили збори оунівців у театрі Шевченка, Коник формував частини української поліції, вів з німцями переговори щодо складу ХМУ, розповсюджував друковані видання проводу українських націоналістів та ін. В грудні 1941 р. він організував навіть декілька маршів українців з оркестром та виконанням націоналістичних пісень вулицями Харкова. Активну допомогу Б. Коніку надавав відділ пропаганди ХМУ, який очолював В. В. Кривенко. Цей відділ став легальним центром оунівської організації у Харкові.

Проте вже з кінця 1941 р. німці розпочали репресії і проти мельниківців після їх акції у містечку Базар поблизу Житомира, яка була демонстрацією сили націоналістичного руху. Німці провели широкі арешти впродовж листопада 1941 – березня 1942 р. З кінця січня 1942 р. німці розв'язали репресії і проти харківських націоналістів та їх прибічників. Був ліквідований легальний штаб оунівців – відділ пропаганди ХМУ, заарештовані М. С. Сліпченко та К. М. Полуведько, який виявився радянським агентом, змінилося обличчя газети «Нова Україна», а пізніше і склад редакції. Б. Коник був відсторонений від керування

українською поліцією, його наступником став полковник петлюрівської армії Минжулинський⁴⁶. За таких умов Коник та інші західноукраїнські емісари на початку березня 1942 р. виїхали з Харкова⁴⁷. Оунівська організація перейшла на нелегальний стан, стала працювати у підпіллі. Були припинені загальні збори та засідання учасників організації, значно ширше стала використовуватися «Просвіта», як легальне прикриття ОУН. Організаційний зв'язок з оунівськими центрами послабшав, хоча в Харків часом і наїжджали емісари з заходу. Безумовно, важливою подією для місцевих націоналістів стали відвідини Харкова влітку 1942 р. Уласом Самчуком та єпископом Мстиславом Скрипником⁴⁸. У зв'язку з їх приїздом поживавилась діяльність оунівців. У. Самчук мав бесіди, зустрічі в місцевих осередках, редакції «Нової України», багато часу провів у «Просвіті», До речі, У. Самчук описав свої враження від подорожі до Харкова у «Харківських репортажах 1942 р.», надрукованих у газеті «Волинь» 1 жовтня 1942 р. Про головну мету подорожі, ясна річ, там нема жодного слова. У. Самчук писав, що «Харків робить враження великого міста, з розмахом, без тепла і затишку, але бетонно-твердого»⁴⁹.

Влітку 1942 р. до Харкова прибув активний діяч ОУН (м) Юрій Костюк, який став працювати в німецькій установі «Пропаганда-штаффель». За деякими відомостями, він намагався реанімувати та очолити оунівську організацію мельниківців. Його робочий кабінет перетворився на явочну квартиру оунівців. Особливу увагу він приділяв керівництву політико-просвітницькою роботою, намагався спрямувати діяльність «Просвіти», друкував програмні націоналістичні статті в «Новій Україні»⁵⁰.

На цей час у Харкові залишались лише невеликі оунівські осередки. Найміцнішим з них керував завідуючий відділом праці ХМУ М. М. Кононенко, про якого П. Бабак писав, що «він був прототипом духовного формату О. Ольжича-Кандиби»⁵¹. До складу цього осередку входили письменник М. Ф. Стратієнко, райбургомістр М. І. Горбань, керівник відділу ХМУ В. С. Світличний, учасник бою під Крутами С. А. Чернявський, письменник А. Любченко, редактор «Нової України» П. А. Сагайдачний, мер Мерефи П. Т. Бабак та ін.⁵² Як свідчив останній, «за підпільну націоналістичну діяльність п'ять чоловік цієї групи були розстріляні гестапо, дев'ять осіб померло природною смертю у старшому віці в ЗСА і на Заході, сім осіб опинилися у вільному світі, про решту осіб немає вісток»⁵³.

Десанти західноукраїнських націоналістів у Харків мали на меті повернути харків'ян до оунівських ідеалів, утворити тут міцний провід, який спрямовував би національне життя не тільки Харкова, але і східноукраїнського регіону. Проте після перших гучних успіхів, досягнутих завдяки енергійності, наполегливості, врешті відданості ідеї

націократичної держави, поблажливого ставлення до них німців, головний провід у національному житті Харкова з весни 1942 р. переходить до В. А. Доленка, репрезентанта так званого «традиційного громадянства» Харкова.

Харківська українська громада в роки німецько-фашистської окупації була представлена відомими у місті людьми, крупними політичними постатями. Дуже впливовою, досвідченою в українських справах людиною був В. А. Доленко, адвокат, старий український громадсько-політичний діяч. Він народився в 1899 р. в слободі Мечебилове Ізюмського повіту Харківської губернії. Початкову освіту здобув у церковно-приходській школі. Пізніше закінчив гімназію, юридичний факультет харківського університету, вже в 20-ті роки – харківський інститут народного господарства. Рано прилучився до українського громадського руху. Відомий прибічник М. Міхновського у дореволюційний період, В. А. Доленко в 1917 р. стає одним з керівників Українського громадського комітету та головою крайового комітету радикально-демократичної партії. Був делегатом Українського національного конгресу в Києві в квітні 1917 р. і з жовтня 1917 р. – членом Центральної Ради. З встановленням на Україні радянської влади В. А. Доленко бере активну участь у кооперативному русі на Слобожанщині, стає членом

В. А. Доленко

одним з колегії захисників міста. Був одним з організаторів та керівників автокефального руху, обраний головою Харківської крайради ВПЦР. У 1926 р. В. А. Доленко був заарештований та звинувачений у створенні правої антирадянської націоналістичної організації. Її історія була пов'язана слідчими зі створенням у 1922 р. в Харкові кооперативної ради, нібито для нелегального керівництва в Україні кооперативним рухом. В подальшому, в середині 20-х років, в період певної лібералізації радянської системи, виникає ідея реорганізувати діяльність організації, перетворивши її у політичну партію. Утворюється керівний орган, так звана «шістка», на чолі з В. А. Доленком. Основним завданням нової організації було утвердження існування «суверенної державної Украї-

ни – національної держави мужиків». Про те свідчила і нова назва організації – Українська мужича партія. У 1926–1927 рр. ДПУ провело арешти її керівної «шістки». В. А. Доленко постановою Особливої наради при Колегії ДПУ УРСР був засуджений до трьох років перебування в Суздальському політизоляторі. Процес «Спілки визволення України» побіжно зачепив і «шістку». Українська мужича партія була визнана філією СВУ. Однак прилучити її керівників до відкритого процесу режисери вже не мали часу і тому додали членам «шістки» різні строки ув'язнення і відклали справу на майбутнє. Всього В. А. Доленко відбув сім років у Соловецькому таборі та Забайкаллі, а також вісім років вимушено жив у Ленінграді. У Харків він повернувся напередодні німецької окупації міста та жив нелегально. У 1941–1943 рр. став фактичним керівником так званої «організованої української громадськості» міста. У 1943 р. евакуювався з німцями. Зініціював зближення з Державним центром УНР, його президентом А. Лівичим. У квітні 1945 р. останній доручив В. А. Доленку сформувати уряд УНР в екзилі. У переговорах з німцями в кінці 1944 – на початку 1945 р. з українського боку виступали: А. Лівичий, І. Мазепа, гетьман П. Скоропадський, С. Бандера, В. Кубійович, В. Доленко і В. Дубровський. У повоєнний період В. А. Доленко продовжував активну політичну діяльність. З керівниками головних центрів українського націоналізму відносини не склалися і порозуміння не було досягнуто⁵⁴. Проте дехто вважає, що «після поразки нацистської Німеччини на політичному небосхилі української еміграції зорями першої величини були: І. Багрянний, С. Бандера, Т. Бульба-Боровець, В. Доленко, А. Лівичий, А. Мельник, П. Скоропадський»⁵⁵. Помер В. А. Доленко в 1971 р. у Новому Ульмі під Мюнхеном.

З перших днів окупації Харкова В. А. Доленко розгорнув роботу щодо поновлення старих зв'язків та згуртування навколо себе української громади міста^{55a}. Це був складний організаційний, так званий «шатилівський», період формування громадського проводу українського руху в місті. В. А. Доленко звертається до ідеї утворення громадського комітету в місті, який би керував українським рухом, мав стати його центральним штабом, як це сталося у 1917 р. Першими членами громадського комітету (ГК) стали поряд з ініціатором С. Ф. Черняєв, проф. П. Г. Ковалівський, О. П. Семененко та ін., які підтримали протокол створення та платформу ГК. Наступним членам ГК протокол не показували і підписів не брали. Одночасно почалося формування секцій ГК. Вже 7 листопада 1941 р. розпочала роботу освітня комісія, де головував проф. О. І. Попов⁵⁶.

Проте саме в цей організаційний період з'являється новий фактор розвитку подій, який значною мірою вплинув на співвідношення сил всередині української громади міста. В обстановці хаосу, великої

невизначеності та непевності серед населення та громадськості в перші дні окупації у місті з'являються західноукраїнські націоналісти, чия настирливість та енергійність за умови поблажливого ставлення до них німців та призначення Б. Коника командувачем українською поліцією привернули до них увагу націоналістично налаштованої частини населення. Це дозволило їм фактично перебрати на певний час у свої руки головний провід українського руху, визначати на перших порах його обличчя. В. А. Доленко та інші місцеві діячі вимушені були рахуватися з розкладом сил та реаліями життя, взяти участь у влаштованих Коником нарадах тощо. В той же час, визначаючи свою позицію, вони не сприйняли повністю постулатів ОУН, а ще більше керівництва західноукраїнських «молодиків». В. А. Доленко у своїх повоєнних спогадах так викладав ситуацію в Харкові: «Стало відомо, що до Х. прибули якісь українці з Заходу. Через кілька днів на міській управі з'явився жовто-блакитний прапор, національні настрої підвищились. Один з прибулих К. (Б. Коник – А. С.) став ніби українським комендантом міста і почав формувати поліцію, другий, П. (К. М. Полуведько – А. С.), став секретарем управи і здобув великий вплив на Крамаренка і інших членів управи. Українцям ніби стало легше. Проте і без великої застереженості щось було незрозуміле для харківських кіл у діяльності цих осіб... Для політичної нашої тактики було ребусом, чи вважати обох спритними молодими людьми, чи чиєюсь агентурою, що маскується під національний рух. На Сумській вул., 62 в квартирі Д. відбулася нарада українців, де було, як говорять, чоловік до 30 справжніх українських діячів різного гатунку. На цій нараді приїжджий К. зробив доповідь, і це ще більше пожвавило настрої серед українського громадянства. Це поклало зародок двом таборам – Ветеринарна була осередком з давніми і сильними громадськими традиціями, і Сумська, 62 поприцягала радикальні приїжджі елементи, не пов'язані ні з традицією громадської роботи до 1917 р., ні з підпільною роботою під час більшовицької окупації»⁵⁷. По вулиці Сумській, 62 проживали Тодось Дорошевич Недужий та його дружина Марія Матвіївна, які і являли собою, за словами В. А. Доленка, акумуляційний осередок безтрадиційного громадянства в Харкові. На відміну від В. А. Доленка О. П. Семененко з повагою згадує про них у своїй книзі: «Родина Недужих заслуговує на особливе місце в харківському літопису. За скупими біографічними даними про цю родину криється барвиста історія національного і людського самоствердження людей твердих, виразних у духовних своїх проявах»⁵⁸.

У кінці 1941 – на поч. 1942 р. доленківці посилюють свій вплив серед української громади міста. Ветеринарна вулиця, 33, помешкання В. А. Доленка, поступово стає «громадським осередком, місцем зустрічі давніх громадських знайомих, біржею праці, осередком суспільної опіки і, нарешті, штабом боротьби за владу»⁵⁹. Але повністю доленківці

перебрали провід українського руху тільки після зникнення з міста Б. Коника та інших галичан. Після цього новому громадському проводу на чолі з В. А. Доленком мало-помалу підпорядковуються українські установи в Харкові, що виникли під час німецької окупації: земельна управа проф. Ветухова, управління держмаєтків Заболотного, управління із заготівлі зерна Мартиненка, управління із заготівлі худоби Саливона, маслопром Якуби, облспоживспілка Яременка та Балинського, ін.⁶⁰ Раніше необ'єднані між собою, вони не могли спромогтися на організовані, ідейно спрямовані акції. Але поступово українська громада у місті набуває більш сталих організаційних форм. Поряд з адміністративними установами, органами місцевого самоврядування легально існувала широка громадська організація «Просвіти», працював громадський комітет, поповнений представниками різних установ, які виконували функції його уповноважених, нарешті, усередині ГК виділився і діяв політичний провід з найближчого оточення В. А. Доленка⁶¹.

Програма діяльності ГК склалася не відразу і зазнавала надалі трансформацій. Як зазначали у повоєнний період її автори, спочатку платформа ГК визначалася такими пунктами: суверенна українська держава, народоправний устрій, боротьба з більшовизмом, лояльне ставлення до німецької армії⁶². Проте незабаром були зняті головні політичні вимоги, перш за все досягнення незалежності України. Коментуючи вже після війни програму ГК, дехто з його членів підкреслював, що фундатори ГК виходили з припущення, що політика німців відносно України в основному буде подібна до політики їх за часів окупації у 1918 р.⁶³ Проте ці надії виявилися марними: німці жорстоко нищили всі паростки української державності, заборонили діяльність будь яких політичних партій та об'єднань. За таких умов доленківці, аби зберегти свій легальний статус, відмовляються від державницьких гасел і зосереджують свою діяльність на конкретних практичних завданнях, в основному у дозволеніх окупаційною владою рамках. Тепер увага зосереджується на залученні до співпраці в ГК усіх «свідомих українців», перебиранні в свої руки місцевого самоврядування, регулюванні життя цивільного населення міста, збереженні «українських інтелектуалістів», боротьбі з «комуністичними залишками», налагодженні співпраці з німцями та ін.⁶⁴

ГК перетворився у впливову силу та досяг в окремих галузях успіхів. Його членами, наприклад, були згодом зайняті майже всі посади українського цивільного самоврядування в місті та області. Бажаючи зайняти посади в українських установах повинні були заручитися підтримкою керівників ГК, причому до їх рекомендацій прислуховувались німці, особливо після низки арештів, коли, нарешті, німці пересвідчилися у лояльності доленківців до нового режиму.

ГК приділяв свою увагу й іншим сторонам життя населення в окупованому місті. Особливо гостро стояло питання організації постачання продовольством населення міста. «Вдарили морози, почався голод, – писав В. А. Доленко. – Я почав регулярно скликати засідання ГК, присвячені голодові... Чи були це засідання міського самоврядування, чи харківського губерніяльного земства – не було це тоді важливим...»⁶⁵. На засіданнях ГК обговорювалися також питання про постачання міста паливом, відбудову водогону, розширення шкільної мережі, стан охорони здоров'я у місті, роботу облспоживспілки та ін. Тут звітували керівники відділів ХМУ та інших установ міста⁶⁶.

Відсутність чітко визначених політичних орієнтирів ГК, його легальна діяльність в основному у дозволенних німцями межах зумовили повоєнні звинувачення на адресу доленківців у колаборації з боку різних політичних сил – не тільки підрадянської України, але й націоналістів. Досить гостро виступали проти доленківців бандерівці. Вони звинувачували ГК у тому, що його «вся праця – цілковито узгіднювалася з загальним німецьким напрямом і бажанням»⁶⁷. Платформа діяльності ГК у викладі бандерівців складалася з 5-ти пунктів:

- «1. Залучати до співпраці в ГК усіх свідомих українців;
2. Вести рішучу боротьбу з комуністичними залишками;
3. Не допускати в праці нічого нелегального;
4. Повна співпраця з німцями;
5. Самостійна Україна може постати лише через 50 років»⁶⁸.

Оцінюючи цю платформу, бандерівці писали: «Не доводиться широко коментувати ці положення. Вони промовляють самі за себе досить виразно»⁶⁹. Бандерівці підкреслювали, що діяльність ГК «була направлена на користь німцям, але тільки не українцям», бо вона «допомагала німцям у проведенні визиску та експлуатації широких мас тільки для добробуту німецького народу. Німці руками українців робили свою справу на Україні...»⁷⁰.

Дійсно, підстави для звинувачення доленківців у співпраці з німцями, як, до речі, й інших націоналістичних угруповань, існували, проте на загальну оцінку їх діяльності значною мірою впливали повоєнні гострі суперечки в стані націоналістичної еміграції, особисті стосунки лідерів різних течій тощо. Доленківці так само, як і їх опоненти, виносили суворий вирок на адресу бандерівців, мельниківців та ін.

Діяльність вертикалі загального керівництва українським рухом у Харкові залежала не тільки від згуртованості його центрального штабу – ГК, але й мережі різних українських громадських організацій. Вони повинні були діяти цілком легально, обороняти інтереси різних верств населення і тому мати більш широку соціальну базу. До їх числа належали «Просвіта», обласна кооперація на чолі з А. І. Яременком, Союз українок, купецький комітет та ін.

Ініціатором створення комітету українського купецтва став Г. А. Гармаш, який мав близькі стосунки з В. А. Доленком. За рекомендацією останнього він з початком окупації міста став головою церковної ради Гольбергівської церкви, а потім був висунутий на посаду голови Харківського єпархіального управління. Проте німці не затвердили Г. А. Гармаша на цій посаді. Знову ж таки за рекомендацією В. А. Доленка Г. А. Гармаш певний час виконував обов'язки директора Дому національної культури, став членом ГК, проте раптом зайнявся торговельною діяльністю. Ясно, що напівголодне існування не влаштовувало підприємливу людину. Користуючись підтримкою та довірою В. А. Доленка, М. С. Сліпченка, В. В. Дубровського, Г. А. Гармаш в червні 1942 р. утворив купецькі комітети на Кінному та Благівщенському ринках на чолі з М. Т. Романенком та Г. М. Лебединським. Згодом були проведені загальні збори купців Харкова, на які зібралось до 150 чоловік, де було вирішено утворити організацію для захисту інтересів харківських купців, з метою оволодіти ринком, представляти українське купецтво перед німецькою владою, піклуватись про налагодження «культурної торгівлі» тощо. Був обраний комітет українського купецтва на чолі з Г. А. Гармашем. До його складу входили заступники Романенко та Лебединський, а також члени Самойлов, Булгаков, Максимов, Ноздрачов, Новиков, Тищенко та ін. В. А. Доленко підтримав створення комітету та спрямовував його роботу⁷¹.

Вихованням національної свідомості жінок та дітей міста в період окупації опікувався Союз українок. Найбільш активними його діячами були письменниця Л. Ф. Рябченко, М. М. Недужа, проф. Л. П. Сулима-Бойко, проф. Є. В. Герасимович, З. О. Сапіцька. Союз українок ставив за мету об'єднати українських жінок, надати матеріальну допомогу сім'ям репресованих за радянської влади людей, опікати дитбудинки та рятувати від голоду їх мешканців. Поряд з цим Союз українок організовував серед місцевого населення збір «подарунків» – різних речей для вояків вермахту тощо.

Дуже помітною постаттю Союзу була Марія Матвіївна Недужа. Уродженка Кам'янець-Подільського, учасниця національних змагань в період революції 1917 р., вона в 20-х роках разом з чоловіком Т. Д. Недужим прибула до Харкова, отримала тут вищу освіту⁷². Проте радянську владу не сприймала за рідну і тому свідомо залишилася у Харкові в жовтні 1941 р. Разом з В. В. Кривенком, В. В. Дубровським та іншими зустрічала німців хлібом-сіллю⁷³, бо з ними пов'язувала надії на створення української держави. Оксана Соловей розповідала таку історію: «Пізня осінь 1941-го. Фронт невпинно рухається на схід. У «Просвіті» обід. З якоїсь особливої нагоди, бо людей зібралось дуже багато, серед них кілька військових. Місця за столами забракло, стоїмо гуртом під стіною – неподалік мене Марія Матвіївна Недужа, – чекаємо другої

черги і слухаємо промови. Хтось на закінчення вигукнув «Хайль Гітлер», і Марія Матвіївна з запалом викинула руку вперед. Не тільки вона, таких у ті перші дні було більше»⁷⁴.

М. М. Недужа розгорнула активну діяльність на посаді заступника голови відділу пропаганди ХМУ, стала одним з керівників Союзу українок. Проте панування німців у Харкові швидко перевершило найгірші побоювання. М. М. Недужа стає на шлях небезпечної нелегальної роботи. На квартирі Недужих знаходять притулок українські націоналісти, господарі розповсюджують націоналістичну літературу, ведуть широку пропаганду. У вересні 1942 р. гестапо заарештувало Т. Л. та М. М. Недужих, а також їх 17-річну доньку Оксану. Усі вони загинули⁷⁵. Трагічний кінець.

Важливу роль у згуртуванні української громадськості відіграла «Просвіта» – найбільш масова з усіх існуючих у місті громадських організацій. Ідея її утворення виникла майже відразу після окупації міста. Серед фундаторів «Просвіти» були В. В. Дубровський, В. В. Кривенко, О. І. Попов, О. Д. Багалій, Д. Ф. Соловей, П. Г. Ковалівський та ін. Підтримав цю ідею і активно сприяв її реалізації голова ГК В. А. Доленко.

Важливим етапом становлення організації стала робота над її статутом. Перші кроки у цьому напрямі були зроблені за дорученням керівника відділу пропаганди ХМУ В. В. Кривенка. За його ініціативою інспектор відділу у справах «Просвіти» І. Борийчук та директор облархіву О. А. Одрин розробили проект статуту, взявши за взірць статут львівської «Просвіти» періоду громадянської війни. Цей примірний статут не повністю відповідав сучасному моменту і тому потребував більш глибокої проробки. Ця робота була проведена під керівництвом В. В. Дубровського. Статут «Просвіти» складався з сіми розділів: основні цілі та завдання, права та обов'язки членів,

В. В. Дубровський

діяльність Ради товариства та ін. «Товариство «Просвіта», – підкреслювалось у документі, – засновується для розвитку і поширення громадської і національної свідомості серед української людності і для того, щоб допомогти просвітньому розвитку своїх членів, дати їм добру науку, корисну розвагу і допомогти здобути свої громадські і національні права і кращу долю»⁷⁶.

У відповідності зі статутом керівною ланкою організації вважалася рада «Просвіти». Головою ради став Василь Васильович Дубровський. Він народився у Чернігові, закінчив духовне училище та семінарію, історичний відділ Ніжинського історико-філологічного інституту. У 20-ті рр. він

під керівництвом акад. Д. І. Багалія захистив дисертацію і викладав історію в ХІНО, став професором. У 30-ті рр. був репресований за традиційним звинуваченням у націоналізмі⁷⁷.

В. В. Дубровський став ініціатором заснування «Просвіти», створив ініціативну групу, уклав проект статуту, очолив раду організації і взагалі став ініціатором усіх заходів «Просвіти». Заступниками голови ради «Просвіти» стали З. О. Сапіцька і О. І. Попов, а секретарем – молода, енергійна Оксана Соловей. Членами «Просвіти» стали старші українські громадські діячі, репресовані за радянської влади, відомі харківські митці. В архіві зберігається список таких діячів, складений ще в кінці 1941 р. Він нараховує 40 чоловік, серед яких, поряд з названими раніше, керівні працівники ХМУ М. С. Сліпченко, П. П. Дрига, К. М. Полуведько, літератори А. Любченко, О. Варава, В. Царинник, А. Гак, такі митці, як Й. Гірняк, М. Терещенко, М. Бурачек, В. Костенко, В. Ступницький і багато інших⁷⁸. Список членів «Просвіти» постійно поповнювався, особливо за рахунок нової генерації. Всі вони повинні були надати поряд із заявою і анкетною також поруку заслужених діячів «Просвіти».

Статут «Просвіти» передбачав створення, крім центральної міської, також районних ланок. Але воно просувалося дуже повільно. Тільки у вересні 1942 р. відбулося перше засідання фундаторів Нагірного товариства «Просвіти», де була затверджена керівна рада⁷⁹. Дуже повільно йшла організація осередків «Просвіти» у 8 і 9-му районах. У 8-му районі під приміщення для «Просвіти» був призначений колишній клуб «Металіст». Але заступник бургомістра району Усічов вважав за краще організувати клуб зі школою танців, ніж «Просвіту». Він запевняв, що в районі не знайдеться жодного українця-інтелігента, який пішов би працювати в «Просвіту», і взагалі зробив висновок, що у 8-му районі живуть одні росіяни, а українців майже немає⁸⁰.

У 9-му районі – станція Основа – інспектор освітньої роботи Курашов за згодою бургомістра також організував клуб, а не «Просвіту». Тут працювали музична школа, звукове кіно і школа танців⁸¹. Організація осередків «Просвіти» для цих діячів була незрозумілою справою. Але життя йшло своєю чергою. Поступово оформились і стали працювати як центральна, так і районні організації «Просвіти». Як писала О. Соловей, «“Просвіта” ставала місцем зустрічей, запальних розмов, обміну інформацій... Люди сходилися в Просвіту, мов до клубу. Тяглися до неї, бо це була українська установа, наскрізь українська, де вони відчували себе частиною своєї спільності, де можна було інколи просто відвести душу»⁸².

Отже, головним завданням «Просвіти» стало згуртування українського населення міста на національній основі, пробудження у нього національної свідомості. Досягти цієї мети «Просвіта» передбачала шляхом проведення лекцій, доповідей на історичні теми, влаштування концертів національної музики, виставок українських митців тощо.

У Будинку національної культури систематично проводилися святкові вечори (ранки, бо увечері – комендантська година) на честь річниць Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, а також С. В. Петлюри, Є. Коновальця, влаштовувались урочисті збори та прийоми високих гостей і оунівських лідерів, наприклад Уласа Самчука. Проте німці забороняли проголошення великих запальних промов, присвячених Петлюрі та Коновальцю, як це було у травні 1942 р. Дозволяли тільки проведення панахиди та короткі виступи зі спогадами про речників національно-визвольних змагань. Часто забороняли виконувати і гімн «Ще не вмерла Україна»⁸³.

24 жовтня 1942 р. у Будинку національної культури були влаштовані урочисті збори з приводу річниці «визволення» міста німецькими військами, де виступив бургомістр міста О. П. Семененко. Цій же події була присвячена і велика виставка «Геть більшовизм», організована «Просвітою». До її підготовки були залучені різні установи міста, у т.ч. відділи ХМУ, історичний та художній музеї, обласний архів. Зібрані різні експонати та матеріали розповідали про нищення українського мистецтва, репресії 30-х років, руйнацію міста більшовиками у жовтні 1941 р. тощо⁸⁴. У лекційному залі «Просвіти» провадилися публічні лекції з історії України, актуальних проблем минулого та сучасності. Тут відбувалися наради митців та науковців Харкова. Влітку 1942 р. була проведена нарада письменників Харкова, організована радою «Просвіти» та німецькою «Пропаганда-штаффель». На нараді виступили керівники «Пропаганда-штаффель» Бек і Бартель, а також українські письменники Бондаренко, Топчій, Гак, Нитченко та ін.⁸⁵ Йшлося про необхідність посилення антирадянської пропаганди та агітації, розвиток германофільської спрямованості творчості літераторів Харкова.

Просвітянські організації піклувалися також про концерти української музики, особливо напередодні свят. У програмі концерту Українського хору під керівництвом проф. В. В. Ступницького на Різдвяні свята 1941 р. були колядки та щедрівки «Ой дозволю, пан хазяїн», «Жала Улянка шовкову траву», «Ой там за горою», «Щедрик», а також українські народні пісні «Краля», «Сусідка», «А ще сонце не заходило» та ін.⁸⁶ Відомий композитор проф. В. Г. Костенко зробив оркестрову обробку гімну «Ще не вмерла Україна», який виконував український хор. Особливу увагу приділяла «Просвіта» організації дитячих свят та ялинок, хрестинам.

Поточна просвітянська робота відбувалася в численних секціях та комісіях, які дбали про окремі напрямки діяльності. Дошкільна та поза-шкільна секції організували свята в садочках, зустрічі Нового року з ялинкою, створювали різні гуртки, бібліотеки, читальні. Активну діяльність розгорнули методичні комісії в галузі шкільної освіти. Відомо, що освітня політика окупантів допускала досягнення місцевим населенням елементарних знань, достатніх для фізичної праці ремісника,

селянина. Головною ланкою освіти стали так звані народні школи. Щоб організувати учбовий процес, необхідні були підручники, учбові посібники, методичні розробки. Старі радянські видання були заборонені, а нових не було. Тому на перших порах методичні комісії переробляли радянські підручники та пристосовували їх до використання в початковій школі. З цією метою в букварях та інших підручниках заклеювали портрети Леніна, Сталіна та ін., затушовували неприпустимі з точки зору окупаційної влади речення, фрази, малюнки тощо. У підручнику «Української мови» С. Чавдарова для 3-го класу були внесені зміни до 452 завдань⁸⁷. Поряд з цією роботою фахові секції «Просвіти» готували нові підручники. «Дев'ятка» історичної секції на чолі з В. В. Дубровським готувала програми та підручники з історії: для 3–4 класів – В. В. Дубровський, 5 – В. М. Державін, 6 – А. Г. М'якшин, 7 – Б. І. Львов. З української мови: для 1–3 класів – І. М. Крилов, 7 – Ю. В. Шевельов та Д. Ф. Соловей. На весну 1942 р. було укладено багато програм та методичних розробок, були підготовлені до друку і підручники. Проте німці заборонили друкувати їх, заявивши, що підручники з історії України вже укладені під керівництвом імперського штабу Розенберга.

До початку учбового 1942–43 р. було підготовлено до відкриття тільки початкові одно – чотирикласні школи. У 23-х початкових школах налічувалось 8967 учнів⁸⁸. Але на кінець учбового року в них навчалося тільки 3541 учнів⁸⁹. Решта дітей залишалася поза шкільними стінами. «Просвіта» відкрила підготовчі курси в так звану вищу аграрну школу для потенційних учнів старших класів, де займалися 25 чоловік. Завідуючим курсів став А. Ф. Червинський, який викладав логіку та латину. Історію України викладав В. В. Дубровський, математику – Ф. С. Рябокiнь, німецьку мову – Ю. В. Холодняк, українську мову – Ю. В. Шевельов, літературу – О. І. Попов⁹⁰.

У кінці 1941 р. при «Просвіті» була створена комісія з перейменування вулиць міста, бо тут було нагромаджено багато завалів. У 1938 р. у місті було шість вулиць та провулків Сталіна, у т.ч. колишня Московська вулиця, шість провулків Косарева, вулиця, провулок та площа (привокзальна) Кагановича. Колишня Рибна вулиця за радянських часів була перейменована на Кооперативну, а згодом перетворилася на вулицю Лаврентія Берії. У 30-ті роки викреслювалися і національні українські назви. Вулиця Шевченка на Журавлівці була перейменована на вулицю Шолом Алейхема, вулиця Кропивницького – на вулицю Луначарського. У Червонобаварському районі міста зникли назви вулиць на честь Сковороди, Котляревського, Квітки-Основ'яненка. У результаті діяльності комісії «Просвіти» (В. В. Дубровський, П. Г. Ковалівський, В. К. Троценко та ін.), а також ХМУ у 1942 р. було перейменовано 483 вулиці та провулки. Знову з'явилась Рибна вулиця.

Білгородський спуск став в'їздом Бузескула, вулиця Молотова – вулицею Короленка, одна вулиця Сталіна – вулицею Сагайдачного, Горійська вулиця – Іскринським в'їздом, вулиця Карла Лібкнехта – Сумською, проспект Леніна – Новим тощо. У переважній більшості випадків були відроджені історичні назви вулиць, але інколи сплалася данина окупаційному часу. Спеціальним рішенням ХМУ майдан Дзержинського був перейменований на майдан Німецької армії⁹¹.

Культурно-просвітницька спрямованість організації не могла вичерпати основні напрями її діяльності за часів війни. Умови фашистської окупації, страшенний голод і зuboжіння населення висунули на перший план боротьбу за елементарне виживання в тих скрутних обставинах. Суто просвітянські завдання можна було вирішити лише за умови збереження носіїв науки, освіти, культури – інтелігенції міста. Досягнення цієї мети стає першочерговим завданням «Просвіти». Вже в її статуті записано, що товариство «може продавати і купувати нерухомі маєтки, засновувати капітали»⁹². Харківська «Просвіта» намагалася опанувати комерційну діяльність, віднайти додаткові джерела постачання продуктів, стати посередником у наданні матеріальної допомоги та продкарток між окупаційною владою і «національно свідомою інтелігенцією». Безперечно, мова йшла про збереження життя людей.

Спочатку ситуація була вкрай небезпечною. «Нагальним завданням «Просвіти», пише О. Соловей, – став роздобуток харчів. Спершу давали членам приділи підгнилої городини чи жменю крупів; потім стали варити баланду, з чого трапиться, по мисці кожному; а ще пізніше – кисіль з казеїну – технічного клею, – порядний запас якого десь винишпорив, спасибі йому, меткий завгосп»⁹³.

Десь ближче до літа 1942 р. стало легше, голод повільно відступав, але все ще збирав величезні жнива скорботи. «Просвіта» розпочала комерційну діяльність, створила свій кооператив, стала одним з ініціаторів створення комітету українського купецтва. Дещо розширилися можливості надання матеріальної допомоги членам «Просвіти». Складений ще на початку окупації міста список членів «Просвіти» для надання матеріальної допомоги нараховував 89 чоловік. Серед них відомий український художник М. Г. Бурачек, історик, донька видатного вченого О. Д. Багалій, професор економіки С. Ф. Веселовський, визначний український співак Б. Р. Гмиря, В. В. Дубровський, П. Г. Ковалівський, письменник А. П. Любченко, Ю. В. Шевельов, вдова видатного українського діяча П. В. Хоткевич та багато ін.⁹⁴ У середині 1942 р. Будинок національної культури уклав список з 700–800 особами на отримання продуктової пайки. До нього були включені наукові працівники, академпенсіонери, вчителі тощо. Вони стали отримувати продуктову пайку. Поряд з нею члени «Просвіти» за дозволом її керівництва могли отримати невелику матеріальну допомогу. І. З. Севастьянов, наприклад, одержав 300 крб грошей⁹⁵.

Культурно-просвітницька та комерційно-благодійна діяльність харківської «Просвіти» розгорталася на фоні гострих політичних баталій в окупованому місті. Безумовно, широкі політичні плани націоналістичного руху наштовхувалися на опір окупантів, які вважали їх небезпечними амбіціями. І тому діяльність націоналістичних організацій все більше ставала напівлегальною, що у свою чергу вимагало існування широкої, максимально відкритої для українства громадської організації з проголошеними суто культурно-освітніми цілями. Через цю організацію, через її членів, які б обняли ключові посади міста, можна б було встановити ділові стосунки з окупаційною владою та наполегливо проводити у життя своє політичне кредо. «Просвіта» і мала стати таким масовим та впливовим громадським об'єднанням, з яким рахувались би німці. У всякому випадку саме так дивились на неї керівники харківського громадського комітету. У своїх споминах В. А. Доленко аналізує політичну піраміду тих часів: «...Поступово, – пише він, оформились установи, працювала масова організація – «Просвіта», працював Громадський комітет, виділився і діяв політичний провід»⁹⁶. Майже всі учасники націоналістичного руху були членами «Просвіти» і, як свідчать документи, з початку 1942 р. стали рекомендувати владі своїх кандидатів на заміщення посад у місцевому самоврядуванні⁹⁷. Ці рекомендації розглядались німцями як свідчення благонадійності, непричетності до авантюризму, відвертої ворожості більшовизму. Але останнє слово завжди належало окупаційній владі, та й само існування «Просвіти» не один раз було під загрозою.

Отже, історія харківської «Просвіти» у 1941–1943 рр., яка постала у страшні часи фашистської навали, відбила особливості епохи. Заснована у листопаді 1941 р. як культурно-просвітницька організація з метою розвинути національну свідомість громадян у відповідності з просвітянськими традиціями, «Просвіта» під тиском життєвих аномалій перебирає на себе незвичні комерційно-благодійні функції, стає одним з політичних чинників антирадянської боротьби.

Велику увагу приділяли громадський комітет та «Просвіта» відродженню у Харкові парафій Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). У всі часи церква мала великий вплив на свідомість та дії широкої людності. Цим і пояснюється боротьба проти неї протягом 20–30-х років радянської влади, що призвело до нищення церков, репресій проти служителів культу, утвердження войовничого атеїзму. У Харкові в цей час був зруйнований величний Миколаївський собор, а Благовіщенський був перетворений на склеп нафтопродуктів. На початку 40-х років богослужіння у місті проводилися тільки в єдиній – Казанській – церкві на Лисій горі.

З нападом на Радянський Союз Німеччина визначила й свою політику щодо церкви. Свобода віросповідання для місцевої людності

з військовою простотою була викладена в наказі Кейтеля від 20 серпня 1941 р.: «...Фюрер визначив наступну керівну лінію вермахту в релігійній політиці щодо цивільного населення східних територій: 1) Не вимагати та не перешкоджати релігійній та церковній діяльності місцевого населення. Службовці вермахту мають стояти осторонь цих питань...»⁹⁸.

Зважаючи на це, вже на початковому етапі окупації Харкова у місті відновлює свою діяльність православна церква. Причому процес відродження релігійного життя намагаються взяти в свої руки різні політичні сили, і в першу чергу українські націоналісти, які намагаються будь-що відродити УАПЦ на кшталт 20-х років. Українські націоналісти вбачали в існуванні незалежної церкви, особливо на такому переломному етапі, яким була війна, велику консолідуючу силу в боротьбі за Українську самостійну соборну державу. Декотрі з них і раніше, в 20-ті роки, за свідченням голови Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) В. В. Потієнка, не приховували, що «для них церква є політичний засіб, а не мета, що вони її використовують у своїх... політичних цілях... і досі дивляться на українську церкву як на форпост боротьби з радянською владою»⁹⁹. За свідченням митрополита Феофіла, в період окупації Харкова «українські націоналісти взагалі розраховували перетворити автокефальну церкву на зброю, організувати навколо неї націоналістичні елементи та використати її задля своїх маневрів щодо німців»¹⁰⁰.

З перших днів окупації Харкова ініціативні групи заходилися відроджувати УАПЦ. Першою установою, яка керувала та координувала цю роботу, став релігійний відділ ХМУ. Є свідчення, що активну участь у його створенні брав протоієрей Яків Кравчук, прибулий із Заходу разом з Б. Коником¹⁰¹. До релігійного відділу ввійшли два відомих у націоналістичних та церковних колах діячі: Г. М. Лебединський та В. В. Потієнко. Останній був одним із засновників та керівників УАПЦ в середині 1920-х рр. Він народився в 1898 р. у м. Сосниця Конотопського повіту Чернігівської губернії у сім'ї фельдшера. До 1917 р. вчився в Чернігівській гімназії, а після – в Київському університеті, якого не закінчив. Учителював у Сосницькому повіті, брав участь у розбудові парафій УАПЦ. У 1924 р. В. В. Потієнко був обраний головою Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР), де працював до арешту 4 червня 1926 р. До ВПЦР входили, поряд з іншими, О. Ярещенко, М. Хомичевський, М. Свідерська, а також офіційно митрополит В. Липківський і архієпископ Шараївський. У середині 20-х років з боку радянської влади були проведені репресивні акції проти керівників УАПЦ. Був заарештований В. В. Потієнко. Він змушений був порвати з УАПЦ, зректися сану диякона. Надалі В. В. Потієнко працював у різних друкарнях та видавництвах, був і безробітним¹⁰².

Після утворення релігійний відділ ХМУ заходився відроджувати осередки УАПЦ, оголосив реєстрацію служителів культу. Був узятий

курс на утворення єдиної Української церкви, незалежної від Москви. В листопаді 1941 р. під час реєстрації Я. Кравчук заявив священику К. В. Певному: «Ми всі повинні бути єдиної віри. Ніяких поділів у нас не повинно бути. Хто не підкориться цьому, той потрапить під замок»¹⁰³.

У складі «Просвіти» виникла спеціальна комісія у релігійних справах, до якої входили В. А. Доленко, Г. А. Гармаш, М. О. Ветухів, І. С. Гаращенко, М. Ф. Васьковський, В. В. Потієнко та ін. Комісія визначала церковну політику «Просвіти», збиралася кожні два – три тижні на свої засідання, де обговорювала питання про роботу Єпархіального управління, підготовку кадрів священнослужителів, створення церковних общин, українізацію богослужіння, видання церковних книжок тощо. Представники «Просвіти» входили до посталого пізніше Харківського єпархіального управління УАПЦ¹⁰⁴.

Проте і лідери так званої «харківської громадськості», а також «Просвіти» у реалізації своїх планів щодо церковного руху на Харківщині вимушені були рахуватися з появою на арені церковного життя дуже досвідченої і впливової фігури – митрополита Феофіла Булдовського. Тим більше, що німці не бажали повного захоплення влади в церкві західноукраїнським єпископатом, бо за свідченням І. Я. Камишана «вважали їх не духовними особами, а політиканами в рясі»¹⁰⁵. Не бажали вони надавати карт-бланш у будівництві церкви на Слобожанщині виключно українським націоналістам. Тому їх погляди звернулися до митрополита Ф. Булдовського, якому на той час було 76 років. Народився Феофіл Іванович Булдовський у 1865 р. у с. Василівка Хорольського повіту Полтавської губернії в сім'ї парафіяльного священика. У 1880 р. закінчив Лубенське духовне училище, а в 1886 р. – Полтавську духовну семінарію. У 1887 р. був висвячений в сан священика та призначений настоятелем Миколаївської церкви м. Маячки Кобеляцького повіту, де працював 14 років. З 1901 по 1923 р. він служив настоятелем Кладбищенської всіх святих церкви м. Полтави. У період революції 1917 р. Ф. Булдовський виступає за українізацію церкви та проведення богослужіння українською мовою. У 1918 р. він був делегатом Київського церковного собору, де виконував обов'язки секретаря. Після Київського церковного собору 1921 р. (Перший всеукраїнський собор УАПЦ), який проголосив автокефалію української церкви та майже одногolosно обрав митрополитом протоієрея Василя Липківського, Ф. Булдовський виступив проти його рішень, визнавши слідом за Москвою неканонічність висвяти вищих церковних ієрархів. З цього часу Ф. Булдовський виступає за утворення так званої канонічної автокефалії з санкції патріарха Тихона та екзарха Михаїла, яка б стала противагою неканонічній автокефалії липківців. У січні 1923 р. Ф. Булдовський прийняв хіротонію в єпископи та фактично очолив Полтавську єпархію. Врешті-решт, радянські органи влади легалізують

церковну орієнтацію Ф. Булдовського. У 1925 р. ряд єпископів на чолі з Булдовським організують «канонічну автокефальну церкву – «УАПЦ-2» – та називають її «Братським об'єднанням автокефальних церков». Діяла вона, крім Полтавщини, на Поділлі, Дніпропетровщині, Харківщині, Луганщині. Її підтримували віруючі майже 2 тис. парафій¹⁰⁶. У 1927 р. Ф. Булдовський був обраний постійним головою Собору єпископів – керівного органу УАПЦ-2, а в 1929 р. став митрополитом. Це був апогей досягнень Ф. Булдовського. У 30-ті роки після ліквідації УАПЦ радянська влада обмежує також діяльність інших церковних угруповань. Закриваються церкви, ліквідуються церковні общини. Певний час Ф. Булдовський очолював Луганську єпархію, лишаючись одночасно головою Полтавської. Після закриття останнього храму у Луганську він у 1939 р. переїхав до Харкова та залишив церковну діяльність. Жив як приватна особа на утриманні дружини, яка працювала вчителькою в школі на Основі. У період «великого терору» 30-х рр. доля зберегла митрополита, проте два його сини були заарештовані НКВС¹⁰⁷. «Промислу Божому угодно було зберегти мене від смерті в часи більшовизму, але останній забрав невідомо куди моїх любих дітей», – скаржився митрополит¹⁰⁸. У 1941 р. це була вже літня, втомлена попередньою багаторічною боротьбою людина. Проте життя підготувало митрополиту нові випробовування.

Перші кроки релігійного відділу ХМУ щодо відродження парафій УАПЦ викликали настороженість з боку німців. Дехто з них не довіряв Я. Кравчуку, вважав його «авантюристом, темною, підозрілою особою»¹⁰⁹. Крім того для них було бажаним, щоб харківську єпархію очолив відомий у церковних колах архієрей. Тому погляди німців, а відтак і керівництва ХМУ, звернулися до Ф. Булдовського. Після зустрічі О. І. Крамаренка з Ф. Булдовським останнього в другій половині листопада 1941 р. відвідали німецький генерал Блюм та доктор богослов'я Вагнер. Тут і була погоджена та затверджена програма церковного будівництва:

1. Лояльне ставлення до окупаційної влади;
2. Визнання існування єдиної Української автокефальної православної церкви;
3. Призначення до приходів тільки тих священиків, котрі визнають автокефалію та юрисдикцію Феофіла;
4. Проведення богослужіння українською та церковнослов'янською мовами, в залежності від бажання більшості віруючих даного приходу;
5. Відродження всіх правил, традицій церкви, які існували до жовтня 1917 р.¹¹⁰

Цей план відродження УАПЦ був зафіксований у двох написаних Феофілом документах. По суті коротким викладенням затверджених принципів було звернення Феофіла «До всіх дітей Святої православної

церкви», яке поширювалось спочатку в харківській єпархії, а потім і на Полтавщині¹¹¹. У відозві митрополит підкреслював, що завдяки німецьким військам «земля наша і весь народ стали вільними, відкрились нові шляхи до нового і кращого життя»¹¹².

Нова влада передала Ф. Булдовському Покровський монастир, який став резиденцією митрополита, його «архієрейським палацом». Митрополит Ф. Булдовський очолив харківську єпархію, проте деякий час ще діяв і релігійний відділ ХМУ. Відносини між двома керівними центрами не були безхмарними, бо кожний з них бажав досягти зверхності. Ф. Булдовський вбачав у членах релігійного відділу «крайніх націоналістів»¹¹³, які намагаються перетворити свою установу на осередок політичної діяльності. Поряд з цим В. В. Потієнко, Г. М. Лебединський демонстрували відданість УАПЦ 1921 р. В. Липківського, якого Ф. Булдовський вважав самосвятом. Амбіції літнього митрополита зачіпала і формула почитування, складена релігійним відділом, де на першому місці згадувався В. Липківський і тільки на другому – сам Ф. Булдовський як митрополит Харківський та Охтирський, а не всієї України¹¹⁴. Не погодивши з Феофілом, релігійний відділ ХМУ розробив та надіслав у церковні приходи циркуляр, який вводив єдине у Харківській області молитовне почитування: «...Найповажнішого нашого архієпископа Василя, митрополита Київського і всієї України. Найповажнішого нашого митрополита Феофіла, архієпископа Харківського і Охтирського...

Вождя німецького народу, Високий уряд і христолюбиве й переможне воїнство його.

Батьківщину нашу Україну. Весь український багатостраждальний народ і правителів його»¹¹⁵.

Враховуючи позицію релігійного відділу ХМУ, а також маючи широкі повноваження, надані німцями, Ф. Булдовський реорганізує церковне управління. В січні 1942 р. замість релігійного відділу створюється єпархіальне управління з п'яти чоловік: митрополит Ф. Булдовський – голова, протопресвітер Олександр Кривомаз – заступник голови, Г. М. Лебединський – заступник голови, а також члени ЄУ В. В. Потієнко та протоієрей Костянтин Певний¹¹⁶. Незабаром склад ЄУ змінився. Г. М. Лебединського було звинувачено у розтраті понад 30 тис. крб церковних грошей і виведено з його складу. Замість нього «Просвіта» надіслала іншого свого представника – протоієрея М. Ф. Васьковського, а пізніше також члена ЄУ з дорадчим голосом – проф. О. І. Попова. В ЄУ, за словами Ф. Булдовського, склалися два крила: націоналістичне, до якого входили Васьковський, Потієнко та Попов, а також більш помірковане, орієнтоване перш за все на німців – Ф. Булдовський та О. Кривомаз, до яких часто приєднувався К. Певний. Остання група у результаті мала перевагу при обговоренні принципових питань, хоча суперечки точилися досить запеклі і ніхто не міг бути впевнений у перемозі своєї точки зору¹¹⁷.

Отже, на початковому етапі відродження УАПЦ у Харкові українські націоналісти, за свідченням Ф. Булдовського, «через своїх представників спочатку в релігійному відділі ХМУ..., а пізніше в Єпархіальному управлінні намагалися в політичному плані оволодіти церковним рухом у Харкові й спрямувати його розвиток у бажаному ОУН напрямі»¹¹⁸. Проте позиція німців та поява Ф. Булдовського примусили їх дещо скорегувати свою поведінку, відмовитися від наміру повного підпорядкування церковного руху та підтримувати ті дії митрополита Ф. Булдовського, які були спрямовані на відродження УАПЦ, українізацію богослужіння тощо. Зі свого боку Ф. Булдовський, розуміючи вплив українських націоналістів, особливо В. А. Доленка та його прибічників, не бажав загострювати з ними відносини, мав намір спиратися на цю політичну силу з метою побудови єдиної УАПЦ. «Ви повинні знати мої погляди й мої переконання, – писав Ф. Булдовський в листі Мстиславу Скрипнику. – Я люблю свою неньку Україну й бажаю, щоб вона була щасливою, а головне ПРАВОСЛАВНОЮ, з московитами (Сергіївцями) і з Липківцями (1921 р.) молитовного єднання не маю. Щодня благаю Бога про об'єднання всіх в єдину святу Православну Автокефальну Українську Церкву»¹¹⁹.

Очоливши ЄУ, митрополит Ф. Булдовський визначив такі першочергові завдання:

1. Нагляд та керівництво політичною лінією, канонічною чистотою окремих церков та общин.
2. Керівництво боротьбою з конкуруючими церковними течіями.
3. Нагляд за церковним господарством єпархії.
4. Представництво церковних інтересів перед німецьким командуванням¹²⁰.

Дуже важливим для відроджуваної церкви було визначення стосунків з окупаційною владою, бо саме вона приймала остаточні рішення щодо української церкви. Німці задекларували свободу віросповідання та дозволили відкрити і відродити церковні парафії. Більше того, нова німецька адміністрація, всупереч проголошеному невтручанню в релігійні питання, фаворизувала саме незалежну українську церкву. Деякі німецькі фахівці відзначають, що «в Центральній і Східній Україні військове управління проводило політику, спрямовану проти Української автономної православної церкви, на відродження забороненої доти Української автокефальної православної церкви. Це призвело до тривалого протистояння навколо церковних будівель і придушення одночасно різних національних устремлінь церков»¹²¹. Такий висновок узгоджується з деякими відомими нам документами військової влади. Польова комендатура 753 у доповіді про загальну обстановку наголошувала в травні 1942 р.: «Оскільки українська національна церква стоїть ближче до наших політичних установок, а також з урахуванням існуючої

небезпеки того, що руська церква буде старатися забезпечити над нею свій контроль, польова комендатура негласно забезпечує українській національній церкві більш ефективну підтримку і допомогу з тим, щоб вона могла закріпитися в усіх районах»¹²².

Саме в цей час була відновлена в Україні УАПЦ (1942) на чолі з єпископом Луцьким Полікарпом Сікорським, висвячені 10 єпископів, які повинні були очолити великі єпархії¹²³. Ф. Булдовський свідчив, що на початку окупації німці приділяли багато уваги відродженню УАПЦ, маючи намір використати її у своїх інтересах¹²⁴. Проте ця нібито удача виявилася примарною. Німцям не потрібна була як сильна російська, так і українська церква, яка б мала великий вплив на населення, могла б стати консолідуючою силою в боротьбі за УССД та й узагалі підтримувати українських націоналістів і опозиційно налаштовані до окупаційної влади верстви населення. Тому вони проголошують визнання існування в Україні двох церков та декларують рівне ставлення до них, а зрештою починають втручатися навіть у відправлення богослужінь, забороняють висвяти священників та вищих церковних ієрархів. У Харкові, наприклад, Ф. Булдовський неодноразово мав намір рукоположити у священники проф. О. І. Попова з метою пізніше висвятити його у єпископи. Але зробити це категорично заборонило гестапо через те, що О. І. Попов нібито був активним діячем «Просвіти». Проте дійсна причина такої заборони з'ясована не була¹²⁵.

Нарешті, 11 січня 1943 р. рейхскомісар Е. Кох наказав реорганізувати церкву, фактично позбавляючи її центральної влади, та й узагалі ліквідувати єдину УАПЦ. Тепер повноваження єпископів обмежувалися лише територією їх єпархій, які пристосовувалися до меж генерал-комісаріатів. Замість підпорядкування митрополитові Полікарпу, як голові церкви, єпископи ставали повністю підпорядкованими місцевим генерал-комісарам. Отже, фактично в кожному генеральному комісаріаті діяла окрема єпископія – Волинсько-Подільська, Житомирська, Київська, Дніпропетровська, Харківська та ін.¹²⁶

Церква була підпорядкована німецькій владі, яка не бажала мати справу з об'єднаною церквою, прагнула роздрібнити релігійні конфесії пригнобленого народу. Одночасно німецька влада примушувала духовенство усіх церков до співробітництва. Причому координація як загальної лінії Харківської єпархії УАПЦ, так і деяких акцій церков, належала місцевому гестапо. Зв'язок між гестапо та ЄУ здійснювався через спочатку О. Кривомаза, а пізніше – інших членів ЄУ М. О. Ветухова та І. Я. Камишана. Цей зв'язок, за свідченням Ф. Булдовського, був безперервним та міцним¹²⁷. Гестапо вимагало від церкви невторування у політичні справи та надання конкретної допомоги новій владі, контролювало зміст проповідей, їх політичне забарвлення, вимагало також вичерпної інформації про церковні орієнтації та священників,

погодження усіх кандидатур на висвячення та ін.¹²⁸ Такий щільний контроль гестапо відбивався на змісті діяльності церкви. За вказівками Ф. Булдовського в усіх церквах єпархії німецька армія відзначалася як визволителька, обов'язковим було також поминання Гітлера та його уряду, таврування радянської влади. Сам Ф. Булдовський видрукував в газеті «Нова Україна» декілька антирадянських, пронимецьких статей, а саме: «Народ і релігія» та ін. Митрополит та інші церковні ієрархи провадили служби на честь річниць визволення міста німецькою армією, початку німецько-радянської війни, молебні про здоров'я вождя німецького народу – «Гітлера-визволителя» та ін.

Особливу увагу Ф. Булдовського та ЄУ УАПЦ займали взаємини з автономною православною церквою, яка зберігала підлеглість московському патріархату. В перші дні війни, коли Луцький єпископ Полікарп вийшов з-під юрисдикції Московської патріархії і повернувся до автокефалії, а згодом очолив УАПЦ, митрополит Волинський і Житомирський Олексій Громадський залишився вірним московському патріархату. Під його керівництвом у серпні 1941 р. у Почаєві відбувся єпископський собор, який оголосив автономію православної церкви в Україні. Митрополит Олексій очолив Українську автономну православну церкву. Їй підпорядковувались 16 вищих ієрархів (митрополит, архієпископи, єпископи), значна кількість громад не лише у західних, а й східних областях України¹²⁹.

Проте на Харківщині вищих церковних ієрархів автономної орієнтації не було. Це утруднювало становлення цієї церкви. Перші її приходи з'явилися незабаром після окупації міста. Були утворені ініціативні групи з метою підготовки до відкриття церков та Покровського монастиря. Деякі з них, у т.ч. Монастирська церква, Гольбергівська, Казанська, Благовіщенський собор та інші, були відкриті, і там розпочалася служба. Активно, але не завжди послідовно, діяв мирянин М. С. Криворученко, який мав значний вплив у церковних колах. До війни він працював архіваріусом у різних установах, був віруючою людиною. У 1929 р. отримав сан іподиякона від митрополита Костянтина Дячкова. В роки німецько-фашистської окупації Харкова був обраний спочатку секретарем церковної ради Благовіщенського собору, а пізніше секретарем Єпархіального управління автономістів¹³⁰.

Між посталими двома православними церковними конфесіями почалися непорозуміння, а то й точилася відверта боротьба за церковні установи. Автокефалісти переконували нову владу, що в Україні є одна дійсно національна церква – УАПЦ, в той час як автономісти – це рука НКВС. На цьому наголошували у своїх проповідях Я. Кравчук, С. Кривомаз та ін.¹³¹ Німці спочатку прислухалися до них, орієнтувалися на УАПЦ¹³². Тому декілька церков були передані автокефалістам,

а в травні 1942 р. – і Благівіщенський собор. На неодноразові протести автономістів нова влада не звертала уваги. Лише поступово, влітку 1942 р., ставлення німців до конфесій змінюється.

Якщо і раніше німцям не потрібна була єдина в Україні сильна та впливова православна церква, яка б могла становити загрозу їх інтересам, то тепер, коли закінчився організаційний період і постала УАПЦ, яка об'єднала поряд з лояльними церковними ієрархами надто самостійні, націоналістично налаштовані елементи, а також вибухонебезпечну в умовах жорстокого терору паству, німецька влада, як зазначалося, декларує рівне ставлення до всіх конфесій в Україні. З липня 1942 р. в газеті «Нова Україна» було надруковано повідомлення про конференцію у церковних справах, проведену німецьким урядом у Рівному на початку травня. На ній були присутніми начальники політичного відділу рейхскомісаріату «Україна» Пальцо та референт у релігійних справах Майнке, а також високі представники від Полікарпа Сікорського та Олексія Громадського. Пальцо від імені німецького уряду заявив: « На території України існують зараз дві церкви: Автокефальна українська православна церква на чолі з архієпископом Полікарпом та Автономна церква, підпорядкована Москві на чолі з архієпископом Олексієм. Уряд не переслідує жодну з них... Можливо, що між обома церквами буде досягнуто взаємопорозуміння. Влада зараз не втручається у події і спостерігатиме, як надалі будуть складатися справи. Можливо, надалі й дійде до втручання влади, але зараз необхідно турбуватися про мирне вирішення питання. У справі практичного вирішення питання про належність до тієї чи іншої церкви вирішальним є голос та бажання віруючих прихожан»¹³³.

Як бачимо, поряд з далекосяжними політичними інтересами нової влади за цими деклараціями крилися і її суто меркантильні інтереси. Безумовно, роздмухування ворожнечі між різними конфесіями, підбурювання місцевої людності становило загрозу окупаційним планам економічного пограбування, вивезення робочої сили тощо. Влада змушена була рахуватися і з релігійними почуттями місцевої людності, існуванням великої релігійної громади, яка зберегла вірність РПЦ, очоленої московською патріархією. Враховуючи історичні традиції віруючої частини населення, зв'язок з московською патріархією, а також антинімецькі настрої народних мас, автономісти вважали за краще не виявляти відкрито пронимецьких настроїв, не згадувати у проповідях Гітлера та його воїнство, що, безумовно, впливало на їх авторитет. Така ситуація привела до коливань частини низового автокефального духовенства. Церковні ради та настоятелі Озерянської (настоятель Стелецький), Василевської (Крижанівський), Петропавлівського молитовного будинку (Гребінка) перейшли до автономістів¹³⁴.

Безумовно, лояльність та відданість новій владі на Харківщині демонстрували і автономісти, бо від цього залежала сама доля церкви, різних конфесій. Після вже згадуваної конференції у Рівному керівники харківських автономістів надіслали обербургомістру міста таку заяву: «Ми висловлюємо Вам...щирю вдячність як першому помічнику німецьких збройних сил у справі боротьби з нашим спільним ворогом – більшовизмом... Ми просимо передати німецькому уряду нашу щирю вдячність відносно пояснень п. Пальцо»¹³⁵. Автономісти декілька разів звертались до нової влади за дозволом утворити єпархіальне управління, проте кожного разу отримували відмову. Нарешті, у вересні 1942 р., за деякими даними завдяки клопотанню особистого приятеля обербургомістра О. П. Семененка директора харківського моргу П. М. Раєвського, єпархіальне управління було створене у складі священників: голови – Стелецького, заступника – Крижанівського, членів Гребінки, Владикова та секретаря Криворученка. Німці змушені були рахуватися з доконаним фактом, реаліями життя. І хоча Єпархіальне управління автономістів часом виявляло пасивність та бездіяльність, зазнавало реорганізацій, вплив Автономної церкви у Харкові ставав більш тривким. У серпні 1943 р. у автономістів було вже п'ять церков та чотири молитовних будинки, а у автокефалістів – відповідно вісім та чотири¹³⁶. Отже, боротьба з автономістами за культові установи, за вплив на місцеву паству ставала все більш першорядним завданням автокефалістів Ф. Булдовського.

Багато зусиль прикладав митрополит Ф. Булдовський з метою перебрати верховну владу в УАПЦ. Феофіл неодноразово виказував такі претензії, заявляючи, що він найстаріший за хіротонією митрополит України. Перші зондування ґрунту з боку Феофіла виявили нібито приязне ставлення гестапо до його намірів. Тоді він разом з О. Кривомазом написав декларацію на ім'я рейхскомісара Е. Коха, де йшлося про лояльне ставлення митрополита до нової влади та про намагання «українських шовіністів» завадити йому досягти посади митрополита всієї України¹³⁷. Проте питання про загальноукраїнське церковне керівництво було вирішене без участі Феофіла.

Ще на початку війни голова Української автокефальної православної церкви у Польщі митрополит Діонісій за згодою німецької окупаційної влади призначив митрополитом-адміністратором УАПЦ на «визволених українських землях» єпископа Луцького Полікарпа Сікорського¹³⁸. Поширюючи свою владу на всю Україну, Полікарп Сікорський надіслав до Харкова в липні 1942 р. власного представника – Мстислава Скрипника, який мав уладнати справу з митрополитом Ф. Булдовським. Добре, що Мстислав Скрипник був хрещеником старого харківського митрополита. «У кожному разі, – пише у своєму листі Мстислав Скрипник, – він щиро привітав мене. У нас була довга

розмова. Я йому розповів про нашу церкву, і він приєднався до нас. «Що ж я, – каже, – буду сам бовтатися?» Ми відслужили спільно у Покровському монастирі прекрасну Службу Божу. Народу було – Боже милій...»¹³⁹. Як підкреслюється у «Мартирології українських церков», «приєднання митрополита Феофіла запевнило УАПЦ можливість мирного розвитку на найсхідніших землях України і заблокувало поширення впливів автономістів»¹⁴⁰.

Прагнучи домогтися від Феофіла своєї зверхності в УАПЦ та приєднання харківської й інших східних єпархій, митрополит Полікарп Сікорський зробив йому ряд поступок. На Харківській церковній нараді, яка відбулася 27 липня 1942 р. з участю Мстислава Скрипника, було ухвалено таку постанову:

«1. Визнати, що парафії, підпорядковані...владиці Феофілу на терені Харківської, Полтавської, Сумської і Курської областей, становлять складову частину УАПЦ на чолі з Адміністратором архієпископом Полікарпом.

2. Надалі установити таку форму почитування: «Високопреосвященнішого отця нашого митрополита Феофіла, архієпископа Харківського і Полтавського, Високопреосвященнішого отця нашого Полікарпа, архієпископа Луцького і Ковельського.

3. Вважати за конче потрібним негайне скликання собору єпископів УАПЦ в Києві, з участю Високопреосвященнішого митрополита Феофіла, для розв'язання найважливіших поточних питань життя УАПЦ.

4. Вважати за потрібне, щоб надалі призначення єпископів для керівництва парафіями, що тепер підпорядковані митрополитові Феофілові, проводилось за погодженням з ним...»¹⁴¹.

Провести Собор єпископів у Києві не вдалося, тому він був призначений на 8 жовтня у Луцьку. На ньому мало вирішитися питання про главу української церкви, з ним пов'язував свої надії і Феофіл. Проте німці не дозволили проведення Собору, і тому єпископи, які з'їхалися у Луцьк, провели тільки приватну нараду. Феофіл запізнився, приїхав 10 жовтня і був тільки поінформований про те, що нарада єпископів затвердила Полікарпа главою – адміністратором української автокефалії, обравши його митрополитом¹⁴². І надалі Ф. Булдовський виявляв ініціативу, мав намір зібрати у Харкові церковний синод, використовуючи права найстаршого архієрея, як це було після підписання в жовтні 1942 р. Почаївської угоди між УАПЦ і Автономною церквою. Зрештою, Полікарп Сікорський передав Феофілу повноваження адміністратора всієї Лівобережної України з титулом митрополита Харківського та всієї Лівобережної України¹⁴³.

У лютому 1943 р. Харків був визволений частинами Червоної Армії, напередодні була евакуація, а Феофіл чи не зумів, чи не забажав залишити місто. Цю пляму в біографії Феофіла використали його

супротивники з метою назавжди поховати наміри Феофіла щодо захоплення влади в УАПЦ та й узагалі дискредитувати його в очах німців. Німці зацікавилися причинами залишення Феофіла у Харкові в лютому-березні 1943 р. Полікарп Сікорський влітку 1943 р. відібрав у нього титул митрополита всієї Лівобережної України. Це був кінець домаганням митрополита Феофіла, але кінець життєвої трагедії був ще попереду.

У серпні 1943 р. Феофіл знову залишився у Харкові. Безумовно, він мав рацію, коли сподівався, що його, старого, хворого, не чіпатимуть. Тим більше, що він нашвидкуруч після обрання у Москві митрополита Сергія патріархом РПЦ надіслав на його ім'я рапорт з проханням прийняти під свою юрисдикцію. Цей крок означав не тільки відмову від претензій на верховенство в УАПЦ, але й від ідеї автокефалії взагалі¹⁴⁴. Проте він не врятував митрополита. 13 листопада 1943 р. Феофіл Булдовський був заарештований НКДБ УРСР. Постанову про арешт затвердив нарком держбезпеки УРСР Савченко. Ф. Булдовському було пред'явлене звинувачення у зраді батьківщини та проведенні антирадянської діяльності. Він визнав звинувачення та підписав зізнання. Допити не припинялися протягом листопада-грудня 1943 р. За нашими неповними підрахунками, тільки з 13 листопада до 13 грудня вони відбувались 12 днів, причому у грудні майже кожний день. Допити тривали чотири – шість годин, інколи за станом здоров'я підсудного вони переривалися, як це було 10 грудня, коли Феофіла допитували з 10³⁰ до 11³⁰, з 12 до 13, з 14 до 16-ї години. А допит 13 грудня розпочався о 10³⁰, а закінчився о 2 годині 14 грудня. Слідчі поспішали, до того ж стан здоров'я Феофіла викликав побоювання, що вони не встигнуть закінчити справу. 5 січня 1944 р. з'явилася медична довідка про погіршення стану здоров'я митрополита. Висновок: «В'язень Булдовський самостійно обслуговувати себе не може, потребує сторонньої допомоги», а отже, треба перевести його в тюремну лікарню. Проте вже було пізно, 23 січня 1944 р. митрополит Феофіл Булдовський помер на 79 році життя¹⁴⁵. Такою ж трагічною була і доля УАПЦ.

Політичне поле підкупаційного Харкова не було біполярним і увібрало в себе громадсько-політичні сили, рухи, об'єднання різного спрямування та забарвлення. Найвиразніше заявили про себе під час німецької окупації міста, крім радянського табору, націоналістичний табір, а також деякі менш впливові сили, такі як станова дворянська організація або інші, відверто пронимецької орієнтації. За наявних розбіжностей між ними в цілях та засобах діяльності єдиним об'єднуючим знаменником була їх антирадянська спрямованість. Підсичуваний окупаційною владою такий зміст їх діяльності, а також лояльне ставлення до німців зумовили для них на певному етапі можливість легального існування, а для деякого навіть виживання в екстремальних умовах німецько-фашистської окупації.

Повна заборона діяльності політичних партій з боку окупаційної влади призвела до того, що на Харківщині громадсько-політичні рухи й угруповання не мали чітко окреслених організаційних форм та усталеного складу. Не було статутних документів, членських квитків, внесків та інших атрибутів політичного об'єднання. Існування організацій, впровадження у життя спільної лінії забезпечувалося впливом лідерів, а також загостреним відчуттям спільності інтересів, взагалі долі. Такі організації використовували в переважній більшості легальні форми діяльності, хоча радикальні елементи віддавали перевагу нелегальній роботі. Вони утворювали з цією метою суворо законспіровані групи – трійки, п'ятірки та ін. Проте німці розшукували їх та нещадно нищили.

З метою поширення свого впливу на людинність Харкова різні організації політичного спрямування намагалися спиратися на легальні, дозволені німецькою владою, відносно широкі, формально неполітичні об'єднання, які, як було записано в їх статуті, переслідували культурно-просвітницькі, благодійні чи інші цілі. Часто вони створювалися за статевим, професійним, становим або іншим принципом, об'єднували молодь тощо. Найчисельнішою серед таких організацій була «Просвіта», значно меншими – Союз українок, Спілка української молоді, Комітет українського купецтва, «Хлібороб», Спілка кооператорів та ін. Часто діяльність цих організацій була лише легальним прикриттям, «дахом» для різних політичних сил.

Серед політичних рухів були й такі, котрі можна розглядати як відгалуження українських, принаймні західноукраїнських організацій, але більшість з них були місцевим, суто харківським витвором. До останніх належала й дворянська організація, яка переслідувала станові цілі – відродження у підкупаційній країні дворянських привілеїв. Політичним ідеалом дворян залишалась монархія, з її можливим українським варіантом – гетьманатом.

Переважний вплив серед різних антирадянських угруповань мали українські націоналісти. Аналіз їх ідейних засад та політичної практики дає можливість припустити, що у Харкові на початку окупації зустрілися дві структури та концепції українського націоналізму (а можливо, і три, якщо розглядати окремо ОУН-б та ОУН-м). Перша – західноукраїнська – представлена значно ширше мельниківцями, ніж бандерівцями. Друга – так звана «традиційна українська громадськість» – місцевими харківськими прибічниками українського націоналізму. Вплив першої особливо відчувався у місті на початку окупації, коли німці поблажливо ставилися, а часом і підтримували мельниківців. Проте доля цієї організації не була довговічною, бо її легальне існування цілковито залежало від волі окупанта. З початком репресивних акцій німців невелика частина цієї організації перейшла на нелегальний стан та продовжила свою діяльність, але переважна більшість обрала шлях доленківців.

Безумовно, Харків, у недавньому минулому столичне місто, мав свої тривкі традиції українського національного руху. Про його масштаби свідчать і численні звинувачення в українському націоналізмі репресованих у 30-ті роки. Проте стабільної, сталої, чітко оформленої, розгалуженої мережі націоналістичної організації у Харкові не було створено, хоча й існували окремі її осередки. Ця організаційна несталість далася взнаки і на початку окупації міста, коли харків'яни, хай і тимчасово, але прийняли зверхність західноукраїнських емісарів ОУН. Однак надалі тривав пошук окремих організаційних форм та концепції, програми дій у підкупаційному Харкові. Цей пошук підсичувався критичним ставленням доленківців до деяких положень концепції західноукраїнських націоналістів, а також тактики, не кажучи вже про особисті амбіції. У результаті навесні 1942 р. була сформована досить струнка і чітка структура місцевих націоналістів. Ця вертикаль організації включала: політичний провід (керівне ядро громадського комітету) – громадський комітет – нарешті, максимально легальні, відкриті, широкі організації «Просвіти» та ін. Ця вертикаль являла собою досить міцну організацію харківських націоналістів, які згуртувалися навколо свого керівного ядра. Навіть неприхильні до них люди підкреслювали дисциплінованість та спаяність харківських націоналістів, які навіть залишили місто напередодні його визволення монолітною групою та виїхали на захід.

Політична концепція харківських націоналістів формувалася в жорстоких умовах німецької окупації та під її рішучим впливом. Визнаючи як кінцеву мету утворення самостійної української держави і покладаючи на німців певні надії, харків'яни з суто тактичних міркувань, аби зберегти організацію, знімають це гасло з порядку денного. Вони висувають, з огляду на німців, конкретні, повсякденні завдання, спрямовані на виховання у населення національної самосвідомості, націоналістичного духу, взагалі пропаганду націоналістичних ідей, вишкіл кадрів, українізацію усіх сфер та регулювання життя цивільного населення міста, вирішення невідкладних муніципальних проблем, боротьбу з голодом тощо. Проте найголовнішим завданням доленківців, як і інших політичних сил, було перебрання у свої руки всієї цивільної влади у місті, його самоврядування. У цьому доленківці досягли значних успіхів. Безумовно, вони були пов'язані з підтримкою німців, які до літа 1942 р. пересвідчилились у лояльності доленківців до нової влади, намаганні організувати співпрацю з відновлення Харкова.

Концепція національного державотворення східноукраїнських націоналістів-доленківців не мала закінченого вигляду. Проте, окрім її, так би мовити, прикладної спрямованості, звертала на себе увагу відсутність агресивних, ворожих закидів на адресу російського та російськомовного населення. Сформований в умовах східноукраїнського національного розмаїття, увібравши певною мірою менталітет місцевої

людності, східноукраїнський націоналізм був більш толерантним до етнічних неукраїнців, особливо росіян. Винятком у період окупації були лише харківські євреї, яких знищували німці і за їх вказівкою цькували місцеві націоналісти.

Важливим чинником у боротьбі за населення Харкова стала відроджена у місті Українська автокефальна православна церква. Місцеві націоналісти вбачали в ній важливий інструмент поширення свого впливу в гущі народній, зручну нагоду відірвати церкву від Москви, від підпорядкування московській патріархії та здійснити церковну автокефалію. Вони намагалися очолити церковний рух у Харкові, перебрати його провід, підпорядкувати Харківській міській управі. Нарешті, вони прагнули надати йому політичного забарвлення, цілковито розуміючи значення церкви у досягненні державності України. Ці прагнення харківських націоналістів нашоувалися на непереборну перешкоду з боку німецької влади, яка вбачала навіть у церковних ієрархах «політиканів у рясі» і не бажала прилучення церкви до державницьких змагань. Вкрай суперечлива позиція німців виявлялася в тому, що, за їх переконанням, церква повинна була існувати поза політикою, але одночасно стати найвпливовішим чинником приведення поневоленого люду України до абсолютної покори. Цим і пояснюється підтримка німцями на перших порах впливової у минулому духовної особи, найстарішого за хіротонією митрополита України Феофіла Булдовського. Німцям імпонувала ця постать не тільки з огляду на сан митрополита, але й через його стримане ставлення до націоналістичних гасел, неприйняття ним УАПЦ 20-х років В. Липківського, бо окупанти не були зацікавлені в існуванні в Україні сконсолідованої, єдиної, сильної, продержавницької церкви. Підтримали німці митрополита і в перетягуванні каната з українськими націоналістами, які намагалися повністю очолити церковний рух у місті. Одвічне сперечання між світською та духовною владами було вирішене німцями на користь останньої, а отже, був обмежений вплив мирян на церковну політику, хоча він і залишався протягом усієї окупації досить помітним.

Нарешті, третім вагомим фактором формування співвідношення сил у місцевих приходах було існування спочатку малоорганізованої, а згодом впливової течії автономістів – прихильників патріаршої руської православної церкви. Сила цієї церкви живилася столітніми традиціями православ'я, які збереглися в народі, а також зміною фронтових зведень. Церковний рух у підкупаційному Харкові не знайшов злагоди та миру. Навпаки, пригнічена, але не викорчувана повністю окупантами політична діяльність різних сил та угруповань відбивалася і на долі церкви. Вона ставала політизованою, навколо та всередині неї не вщухали політичні пристрасті.

Розділ 5

РАДЯНСЬКИЙ РУХ ОПОРУ

Вирішальна роль у досягненні перемоги над фашизмом належала народним масам. Десятки мільйонів людей були мобілізовані в армії воюючих держав, від їхнього героїзму і мужності залежала доля боїв і військових кампаній. Велике значення у війні мала і антифашистська патріотична боротьба населення окупованих територій. Ця боротьба за своєю природою мала добровільний, свідомий характер, була проявом справедливого характеру війни для більшості окупованих Німеччиною країн. Найбільший внесок у досягнення перемоги над фашизмом внесли народи, що населяли Радянський Союз.

Найтяжчі іспити випали на долю України, що була повністю окупована фашистськими військами. Тут був установлений жорстокий окупаційний режим, що позбавив населення України і тих урізаних елементарних прав, які ще залишалися в окупованих країнах Західної Європи. В таких умовах народи нашої країни зазнали найбільших втрат. Але це не зломало їхньої волі до опору агресору. Вони відкинули ідеологію і політику фашизму і стали на захист свого рідного дому. Ця боротьба мала військове, політичне і моральне значення. Вона стала важливим фактором розгрому німецьких військ у Другій світовій війні.

Важливою складовою частиною руху Опору у тилу німецько-фашистських окупантів була патріотична боротьба населення в містах. Тут були сконцентровані органи військово-політичного й адміністративного керівництва окупантів, розташовувалися численні тиллові служби, через міста проходили найважливіші шляхи сполучення і засоби зв'язку. У містах окупанти прагнули реалізувати свої економічні плани, поставити на службу вермахту і Німеччини матеріальні ресурси і робочу силу. Міста були вогнищами культури й об'єктами грабежу культурних цінностей, тут концентрувалися фашистські каральні органи, військові і поліцейські гарнізони. Усе це вимагало застосування в містах специфічних форм і методів боротьби, що поєднувало б ефективність антифашистського визвольного руху і необхідність збереження міського генофонду.

У радянській історіографії протягом усіх післявоєнних років Велика Вітчизняна війна привертала масову і постійну увагу дослідників. Їй було присвячено понад 16 тис. видань загальним тиражем близько 800 млн екземплярів. Важливе місце серед цих видань займала література про підпільний і партизанський рух у СРСР і в Україні, останньому, зокрема, було присвячено понад 2000 публікацій. У цій літературі висвітлювалася і боротьба партійного підпілля, відзначалася вирішальна роль республіканського й обласних партійних комітетів у створенні мережі підпільних організацій у містах, виробленні стратегії і програми антифашистської боротьби, безпосередньому керівництві цією боротьбою. Широке висвітлення ці проблеми знайшли в публікаціях харківських дослідників, що багато зробили для розробки загальної концепції харківського підпілля, створення літописної картини боротьби комуністичного підпілля. У результаті історія партизанського руху і партійного підпілля на Харківщині вважалася однією з найбільш вивчених тем¹.

Тим часом дослідження минулого ніколи не буває відгороджене від сьогодення, від його проблем. Очевидно, що не тільки минуле допомагає зрозуміти сьогодення, але і навпаки. Тому сьогодні, визнаючи заслуги історіографії партизанського руху і діяльності харківського підпілля, необхідно бачити і її недоліки, і просто помилки. Багато тверджень тут були настільки звичні і традиційні, що про них не задумувалися, приймаючи як належне і нерідко зводячи в ранг аксіом.

Антифашистський визвольний рух харків'ян з'являється перед широким читачем як історія партійного керівництва підпільною боротьбою. Провідна роль у ланцюзі партійного керівництва належала вищим партійним інстанціям, а безпосереднє керівництво й організація підпільної боротьби – обкомів партії. Навколо підпільних обкомів і райкомів партії, а також партійних осередків, що стали ядром харківського підпілля, для боротьби з загарбниками об'єдналися комуністи і комсомольці, яким допомагали прості радянські люди, що ненавиділи капіталізм і боролися за соціалістичну Батьківщину.

Офіційна історія опору харків'ян фашизму почала створюватися ще в роки війни. Незабаром після звільнення Харкова від німецько-фашистських загарбників обкомом партії була утворена спеціальна комісія з метою підготовки офіційного звіту про діяльність підпілля і партизанського руху на Харківщині. Досягнуті в ході війни перемоги над ворогом слід було закріпити на історичному фронті. Для цього треба було створити офіційну історію антифашистського визвольного руху в тилу ворога як насамперед героїчну історію комуністичного підпілля. Довести, що партія з перших днів війни стала організатором і керівником підпільної боротьби, виразником і виконавцем волі Сталіна, ЦК ВКП(б). Офіційна історія підпілля повинна була стати могутньою зброєю пропаганди й агітації.

Створена обкомом комісія успішно виконала поставлену задачу. За короткий термін про діяльність підпілля і партизанського руху була створена солідна партійна праця, яка одержала статус офіційної після затвердження її обкомом партії 11 квітня 1945 р.² Ця праця була тиражована типографським способом і стала для дослідників не тільки головним джерелом, але й найважливішим історіографічним фактом, що визначав протягом півстоліття концепцію харківського підпілля, його методологію.

Поряд з цим офіційно виданим документом величезну цінність для дослідника мають чорнові варіанти книги з численними слідами коректив і виправлень, призначені для внутрішнього користування. Тривалий час вони були закритими для широкого читача і тільки порівняно недавно розсекречені. Їхнє зіставлення, наукова критика й аналіз дозволяють досліднику по-новому поглянути на «очевидні аксіоми» і усталені стереотипи, переглянути старі підходи і висновки, насамперед про струнку і злагоджену систему партійного керівництва антифашистською боротьбою населення окупованих територій.

Відповідно до традиційної схеми на початку війни партія розробила розгорнуту програму всенародної боротьби в тилу ворога. Основою її стали промова Сталіна 3 липня 1941 р. та постанова ЦК ВКП (б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ»³. Виконуючи вказівки Сталіна і ЦК ВКП(б) про розгортання всенародної боротьби в тилу фашистських окупантів, Харківський обком партії розгорнув роботу з підготовки комуністів і комсомольців до підпільної роботи в тилу ворога. Для керівництва всією підпільною роботою

І. І. Бакулін

в області був сформований і затверджений підпільний обком КП(б)У. Його дійсний склад ніколи не був обнародований, а був завжди оточений щільною завісою партійної таємниці. Автору цих рядків довелося не раз протягом 80–90-х років чути історію про те, що І. І. Бакулін спочатку планувався як запасний секретар і тільки після залишення Харкова й евакуації в радянський тил основного секретаря і ряду членів підпільного обкому (напередодні окупації) він був призначений керівником підпільного обкому.

Деякі підстави для такого висновку давав і аналіз складу підпільного обкому, що фігурував у всіх партійних документах і історичних працях.

А. М. Китаєнко

І. Ф. Гаркуша

Ще в офіційному звіті Харківського обкому КП (б)У 1945 року стверджувалося, що до складу сформованого на підготовчому етапі підпільного обкому, очоленого І. І. Бакуліним, увійшли: І. О. Корзин – до війни працював першим секретарем Старосалтівського райкому партії – очолив Зміївський куш районів; А. М. Китаєнко – працював майстром кондитерської фабрики «Жовтень», був секретарем первинної парторганізації; Г. П. Синицин – працював начальником цеху заводу «Котлодизель»; О. І. Мотилевський – працював на станції «Основа»; І. Ф. Гаркуша – працював на ХЕМЗі⁴.

При знайомстві з цим складом виникав ряд цілком закономірних питань, і головне з них – як підпільний обком партії міг охопити своїм керівництвом численні сільські райони, якщо в нього входив тільки керівник Зміївського куша районів? Зараз, звичайно, стала очевидною неспроможність спроб партійної історіографії зробити хронологічну підміну. До складу підпільного обкому, наведеного вище, були включені тільки керівники райкомів, що залишилися на окупованій території і взяли участь у боротьбі. Сьогодні, нарешті, ми можемо назвати поіменно членів підпільного обкому, сформованого напередодні окупації міста. На жаль, архівні матеріали, що збереглися, не дозволяють нам з документальною точністю розповісти про особистість і долю першого, передбачуваного, секретаря підпільного обкому й установити точний час призначення на цю посаду І. І. Бакуліна. Сформований на папері і затверджений Харківським обкомом КП(б)У в вересні-жовтні 1941 р. підпільний обком включав таких членів: секретар – І. І. Бакулін (призначений в останній момент); член обкому, керівник Богодухівського куша районів (Н. Водолага, Валки, Золочів, Липці, Дергачі, Червоний Кут, Богодухів, Харківський район, Коломак) Д. С. Єрмолаєв – до війни перший секретар Валківського райкому партії; керівник Петровського

куща районів (Борова, Петровськ, Барвінкове, Ізюм, Близнюки, Савинці, Лозова), член обкому А. О. Моспанов – до війни перший секретар Сахновщинського райкому; керівник Куп'янського куща районів (Вовчанськ, В.Бурлук, Старий Салтів, Чугуїв, Ольховатка, Печеніги, Куп'янськ, Шевченкове, Дворічна), член обкому І. Х. Палилов – до війни перший секретар Дворічанського райкому; керівник Зміївського куща районів (Сахновщина, Старовірівка, Зміїв, Зачепилівка, Балаклея, Олексіївка, Красноград, Кегичівка), член обкому І. О. Корзин – до війни перший секретар Старосалтівського райкому⁵. В архівних документах збереглися посвідки про відрядження цих членів підпільного обкому, позначені 16 вересня 1941 р., з яких випливає, що люди були відкликані з посад нібито для керівництва оборонними роботами навколо Харкова за спецзавданням Харківського обкому партії⁶.

Сполучною ланкою між підпільним обкомом і первинними партійними організаціями повинні були стати підпільні райкоми. Усього по області було заплановано розгорнути 37 підпільних райкомів, у тому числі чотири по місту Харкову⁷. Як правило, вони склалися з місцевих керівників райкомів і райрад і були добре відомі в районі. У вересні-жовтні 1941 р. було створено чотири підпільних райкоми в Харкові. До складу Нагірного райкому, що був створений на території довоєнних Дзержинського і Кагановичського районів, входили три члени райкому і дев'ять зв'язкових. Секретарем був залишений С. М. Яковлев, що працював до війни завідувачем складом Харківської контори Головпостачу НКАП, запасним секретарем – Г. П. Синицин.

Підпільний Заводський райком був створений на території довоєнних Сталінського, Комінтернівського й Орджонікідзевського районів, у нього входили чотири члени райкому і вісім зв'язкових. Основним секретарем був залишений І. Ф. Гаркуша, що раніше працював начальником креслярського бюро заводу ХЕМЗ, запасним секретарем – М. Ф. Дубенко, що працював до війни інженером на ХЕМЗі.

Підпільний Залізничний райком був створений на території довоєнних Ленінського і Червонобаварського районів. У нього входили чотири члени райкому і дев'ять зв'язкових. Секретарем був залишений А. М. Китаєнко, його заступником – І. Д. Штефан.

Підпільний Основ'янський райком був створений на території довоєнних Жовтневого і Червонозаводського районів, у нього входили п'ять членів райкому і 12 зв'язкових. Секретарем був залишений О. І. Мотилевський, що раніше працював начальником відділу кадрів контори вантажно-розвантажувальних робіт станції «Основа», запасним секретарем – М. О. Пономаренко⁸.

Поряд з підпільним обкомом, райкомами партії створювалися також первинні парторганізації. На території Нагірного району, наприклад, були утворені три первинні парторганізації, Залізничного – три, Завод-

ського – три, Основ'янського – сім⁹. Усього на окупованій території Харківської області повинно було залишитися на підпільній роботі 2662 членів і кандидатів у члени партії та 1780 комсомольців – всього 4442 особи¹⁰. У тому числі для підпільної роботи в Харкові було відібрано, за неповними даними, 134 комуністи, сім комсомольців і 34 безпартійних¹¹.

Формування підпільних партійних організацій було складною і важкою справою. Потрібно було підібрати кандидатів, поговорити з людьми, навчити їх на короткотермінових курсах спецшкіл, підготувати до виконання надзвичайної місії. Було потрібно відпрацювати цілу систему успішного функціонування харківського підпілля, а саме: розробити відповідні легенди для комуністів, що залишаються, забезпечити їх надійними документами, паролями, явками, конспіративними квартирами. Надзвичайно важливим було організувати канали зв'язку з «великою землею», передбачити для зв'язку шифри, коди і т.д.

Успішне виконання поставлених перед підпіллям завдань насамперед залежало від наявності достатніх матеріально-технічної і продовольчої баз, від забезпечення підпільників радіостанціями і радіоприймачами, запасними частинами і живленням до них, типографським устаткуванням, друкарськими машинками, шрифтами, папером, фарбами, засобами тайнопису, бланками різних документів, усілякими печатками і штампами і т.д. Підпільників потрібно було одягти, забезпечити продовольством, матеріальними цінностями і грошима для виконання покладеної на них місії.

Багато керівників харківської обласної партійної організації, на плечі яких лягла основна робота, уявляли справжні масштаби роботи, яку треба було провести. У переддень і в роки Великої Вітчизняної війни першим секретарем Харківського обкому був О. О. Єпішев. Робота з добору людей у партизанські загони, для підпільної роботи, забезпечення їх усім необхідним була покладена на другого секретаря обкому І. І. Профатилова та секретаря з кадрів Г. Г. Петрова. У міській комі партії, де, крім першого секретаря О. О. Єпішева, працювало десять секретарів, поточною роботою керував другий секретар В. М. Чураєв. На третього секретаря О. І. Смирнова була покладена ідеологічна і військова робота. У районних комітетах партії відповідальність за підготовку і забезпечення партизанських загонів та підпільних груп була покладена на перших секретарів¹².

Безпосередня робота з формування і підготовки харківського підпілля здійснювалася протягом серпня-вересня 1941 р. Були підібрані й затверджені кандидати для підпільної роботи, розроблені легенди, складені паролі і відповіді, підібрані явки і конспіративні квартири та ін. Був визначений склад підпільного обкому, причому І. І. Бакуліну спочатку відводилася роль першого секретаря Нагірного райкому. У цілому підбір кандидатів проводився в надзвичайно короткий термін,

з великою квапливістю. На керівну роботу в районах Харківської області висувалися партійні керівники районних організацій, голови райвиконкомів, начальники райуправлінь НКВС. Ці люди були добре відомі населенню по своїй роботі напередодні Великої Вітчизняної війни, було відомо і про причини залишення їх у ворожому тилу. Недостатньо враховувалися такі якості людей, як здатність організувати роботу в екстремальних умовах фашистської окупації, в умовах найжорстокішого терору німецько-фашистської влади. У своїх мемуарах О. І. Смирнов стверджує, що всі кандидати, відібрані в партизанські загони і диверсійно-розвідувальні групи, пройшли спеціальну підготовку. Усього таку підготовку пройшло 2018 чоловік¹³. Однак у нашому розпорядженні немає свідчень про те, що спеціальну підготовку проходили підпільники. Відомо, наприклад, що І. І. Бакулін напередодні окупації міста вивчав закони конспірації за працями В. І. Леніна. П. А. Глущенко, секретар підпільного обкому комсомолу, у 1960-х роках розповідав, що пропозицію залишитися на підпільну роботу зробив йому секретар обкому комсомолу Радченко в серпні 1941 р. Після цього з ним по одному разу розмовляли секретар ЦК ЛКСМУ М. М. Підтиченко і другий секретар обкому партії І. І. Профатилів. Бесіда у І. І. Профатилова була короткою. Він висловив надію, що П. А. Глущенко виправдає виявлену до нього довіру. Невеликий інструктаж П. А. Глущенко одержав у М. М. Підтиченко. Ознайомившись з біографією П. А. Глущенка, вона дала кілька порад з конспірації¹⁴. Сестрі П. А. Глущенко Радченко зробив пропозицію залишитися в підпіллі наприкінці вересня 1941 р., вона погодилася. Більше зустрічей не було¹⁵. Ніякого вишколу підпільники не проходили. У чорновому варіанті звіту про роботу харківського підпілля, підготовленому завідувачем оргінструкторського відділу Діхтенко для ЦК КП(б)У в 1945 р., стверджується, що до підбору людей в обкомі, міськкомі і райкомах КП(б)У віднеслися несерйозно. У всіх майже районах Харківської області для підпільної роботи були залишені керівники районів, що привело до загибелі багатьох з них¹⁶.

Не було повної ясності у харківського партійного і комсомольського керівництва про завдання, які мають вирішувати члени підпільної організації, про тактику боротьби. У виступі Сталіна акцент робився на активних формах боротьби в тилу ворога, щоб створити нестерпні умови для інтервентів. Але для такої боротьби потрібна була зброя, боєприпаси, вибухівка, а О. І. Смирнов відзначав, що «підпільникам зброя не дозволялася»¹⁷. Керівники комсомолу орієнтували своїх кандидатів на політичну пропаганду, а не на диверсії¹⁸. Після війни О. І. Смирнов поділився змістом своїх бесід з І. І. Бакуліним напередодні окупації Харкова: «Я говорив: до вас прийдуть. Але якщо якимось чином не одержите вказівок, дійте самі... Проводьте роботу, вселяйте

впевненість у радянських людей... Коли трохи обживетеса, підбирайте бойові групи для того, щоб шкодити німцям. Якщо будуть зведення про військові частини і т.д., передавати їх обкому»¹⁹. І. І. Профатілов вважав, що коли доведеться залишити Харків, то не більш як на два-три місяці²⁰.

Таким чином, у найскладніших умовах початкового періоду Великої Вітчизняної війни, у надзвичайно стислий термін, відведений війною, за рішенням вищих партійних органів на місцях, у тому числі й у Харківській області, була зроблена спроба розгорнути широку мережу підпільних організацій для керівництва всією антифашистською боротьбою. Тисячі членів партії, малонавчених, або й зовсім мало-знайомих з військовою справою, повинні були підняти полум'я народної війни в тилу ворога, повинні були вистояти і перемогти в боротьбі з руйнівною машиною репресій і військами вермахту.

У документах архівів збереглися розписки членів партії, що дали згоду на роботу в підпіллі, розписки живих людей, яких чекала важка доля харківського підпілля:

«Я, Дубенко Михайло Пилипович, член ВКП(б) з 1921 р. ... зобов'язуюся виконувати всі доручення партії і зберігати їх у таємниці. 28.IX.41 р.».

«Я, Мотилевський Олександр Іванович, член ВКП(б) з 1926 р. ... виявляю бажання працювати на підпільній роботі і виконувати всі доручення партії, тримати їх у таємниці, хоча б і загрожувала мені смерть...».

«Я, Гаркуша Ілля Федосійович, 1892 р. народж., член ВКП(б) з 1925 р. ... даю більшовицьку обіцянку беззаперечно... виконувати всі покладені на мене завдання і доручення і зберігати їх в абсолютній таємниці...».

«Я, Барановська Євгенія Сильвестрівна, залишаюся на підпільній роботі і зобов'язуюся виконувати всі партійні доручення, тримаючи їх у таємниці...».

«Я, Китаєнко Антон Макарович, член ВКП(б) з 1930 р. ... даю Більшовицьке слово, що покладені на мене завдання буду виконувати віддано і всі таємниці... буду зберігати до смерті...25.IX.41«.

Всього 44 розписки...²¹

24 жовтня 1941 р. Харків був зайнятий німецькими військами. Протягом жовтня окупована була і велика частина області. Тут був установлений жорстокий окупаційний режим. Маховик репресій відразу був заведений проти радянського руху Опору. Партизани і підпільники розглядалися окупантами як військові злочинці, на них не поширювалися норми міжнародного права, женеvської конвенції 1929 р. про військовополонених, вони безжалісно винищувалися – їх катували, розстрілювали, вішали. Проти них діяли численні каральні органи окупантів.

Скрутна ситуація для підпільників і партизанів склалася і на Харківщині – прифронтовій території, нашіпигованій солдатами вермахту. Як превентивний захід проти учасників радянського Опору, носіїв ворожої ідеології, нова влада використовувала цілий набір акцій. З метою виявлення потенційно небезпечних елементів, членів радянського Опору, у грудні 1941 р. був проведений перепис населення з проставленням у паспортах спеціальних штампів про реєстрацію. Склалися також списки осіб, що поміняли місце проживання в 1941 р. Таких жителів на території 16 району (Холодна гора) було виявлено 176 чоловік, у тому числі тих, хто переселився з Києва – 17, Харківської області – 62, Москви й області – троє, Одеської області – п'ятеро, Сумської – троє, Ленінграда – двоє і т.д.²² На території 611-ї ділянки 6-го району в середині січня 1942 р. проживало 68 переселенців, з них 44 – переселилися до 24 жовтня 1941 р. і 24 – після. На території 617-ї ділянки того ж району було 55 переселенців після 24.X.1941 р.²³ На території 1-го району проживало 72 переселенці, у тому числі з Чугуєва – 41, Белгорода – четверо, Сталінграда – п'ятеро, Воронежа – 11²⁴. У відношенні до цієї частини населення окупаційні власті застосовували суворі заходи безпеки, проводили різні перевірки і допити, знищували підозрілих, раніше за інших вони поповнювали ряди заручників, «остарбайтерів».

У перші дні окупації Харкова німецькі власті видали наказ про обов'язкову реєстрацію комуністів, граничний термін якої обмежувався 1 січня 1942 р. Порушників цього наказу очікувала страта. Більшість членів партії, які не зуміли евакуюватися, прагнула сховати свою партійність, не проходити реєстрацію. Але місцеві власті найчастіше мали у своєму розпорядженні списки комуністів. Деякі з них зберігаються в обласному архіві. Так, у одному із списків по 16-му району м. Харкова кількість зареєстрованих комуністів на 1 січня 1942 р. становила 55 чоловік, серед них 15 жінок²⁵. Крім цього на початку війни в репресивні органи надійшло чимало доносів на членів партії. За деякими даними, їх нараховувалося близько 600²⁶. Один з доносів направив до гестапо викладач Харківського інституту фізкультури М. М. Єфремов. Після війни він був заарештований органами НКВС та засуджений до 20 років каторжних робіт²⁷.

Член партії О. К. Педін до війни працював начальником служби руху м. Харкова. Коли німці вдерлись у місто, він намагався евакуюватися разом з іншими працівниками ХТТУ. Але за Харковом, біля ріки Оскол, усі потрапили в оточення. О. К. Педін змушений був повернутися в Харків до родини. В один із січневих днів 1942 р. він був заарештований разом з іншими комуністами, що проживали в будинку № 67 по вулиці Пушкінській. Додому вони не повернулися²⁸.

У Ленінському районі Харкова, за далеко неповними даними, було повішено і розстріляно німцями 44 особи, у тому числі 18 комуністів.

Серед останніх були М. П. Кононенко, М. П. Кухтін, Ю. П. Маршалковський, О. П. Гілевич та ін.²⁹ У Дзержинському районі в період окупації, за даними харківського облдержархіву, було знищено 18 комуністів³⁰, у Київському – 17³¹, у Червонозаводському – 32³², у Жовтневому – 39³³. Усього на Харківщині, за неповними відомостями, було вбито і вмерло 1039 членів партії³⁴.

Німецько-фашистська влада обрушила головний удар проти членів партії й учасників радянського опору, які на початку окупації Харкова, а в багатьох місцях ще до приходу німців виявилися без керівних органів. Серйозні прорахунки і помилки, допущені обкомом при доборі і підготовці керівників підпілля, створенні мережі підпільних організацій, фатальним чином позначилися на долі насамперед Харківського підпільного обкому партії. Ще до приходу німців залишили свої райони і виїхали в глиб країни члени підпільного обкому Д. С. Єрмолаєв та І. Х. Палілов, в окупації загинув третій член обкому А. О. Моспанов. І. О. Корзин у надзвичайній ситуації прагнув очолити й організувати діяльність Зміївського куща районів, але в лютому 1942 р. змушений був також перейти лінію фронту³⁵.

В умовах тяжких оборонних боїв, загрозованої ситуації на фронті, падіння морального духу на фронті й у тилу, посилення поразницьких настроїв значна частина партійних і державних керівників кинулася у вирі подій слідом за відступаючими арміями за лінію фронту, а то й далі в глибокий радянський тил. Багато людей готові були битися з ворогом у складі Червоної армії, але виявилися морально і психологічно не готовими до найнебезпечнішої підпільної роботи в тилу ворога. У радянський тил евакуювалася більшість залишених секретарів підпільних райкомів партії, яким відповідно до планів обкому приділялася головна роль в організації районного підпілля. Була зруйнована колишня схема взаємодії центру із сільськими районами й окремими підпільними групами. У харківському облдержархіві збереглася так звана «чорна записна книжка» секретаря обкому партії І. І. Профатилова, у якій автор скрупульозно зафіксував репресивні заходи обкому партії в Куп'янську. 8 листопада 1941 р. обком виніс сувору догану з попередженням і направив на «низову роботу» «працівника НКВС за виявлене боягузтво і дезертирство», «невиконання спецзавдання»³⁶. Варто підкреслити, що формулювання рішень обкому, які приводяться І. І. Профатилімовим, не завжди відповідають зафіксованим у протоколах бюро обкому. В останніх формули партпокарань часто дипломатичніші, сховані за схемою «не виконав спецзавдання». У випадку з працівником НКВС у протоколі було записано «за невиконання спеціального завдання і самовільне залишення роботи»³⁷.

9 листопада 1941 р. на бюро обкому були розглянуті персональні справи другого секретаря Чугуївського райкому і голови Зміївської

райради. Обоих виключили з партії «за дезертирство з підпільної роботи». У зв'язку з тим, що їм були відомі явки, НКВС було доручено заарештувати цих людей. Перший секретар Чугуївського райкому був виключений з партії з аналогічним формулюванням ще 3 листопада³⁸.

11 листопада обком оголосив догану за «антипартійні розмови, панічний настрій, поразництво і наклеп на армію і країну» другому секретареві Куп'янського райкому партії. 19 листопада «за дезертирство з підпільної роботи» були виключені з партії начальник облпродпрому, другий секретар Вовчанського райкому і голова райради, 6 грудня – перший секретар Печенізького райкому і голова виконкому Чугуївської райради³⁹. У числі виключених з партії за дезертирство з підпільної роботи протягом грудня 1941 – січня 1942 р. виявилося багато керівників райкомів партії і райрад, у тому числі Вовчанського, Балаклійського, Чугуївського, Нововодолазького, Старовірівського й інших районів⁴⁰. Деякі з них в обстановці, що склалася, під тиском обставин, переживаючи внутрішню трагедію, просили дати їм шанс для реабілітації, знову направити на окуповану територію, обіцяли кров'ю спокутувати свою провину.

Один з таких керівників після евакуації в Куп'янськ подав заяву в обком про відрядження його в РСЧА. Бюро обкому виключило його з партії. Пізніше ця людина в звіті писала: «...Зроблений висновок за моєю заявою бюро обкому вважаю вірним, а період десяти днів дав мені можливість цілком проаналізувати мої дії як члена партії, що мене виховала, і твердо вирішив до кінця свого життя бути відданим справі партії, у яких би умовах не знаходився. Останнє поглинуло почуття страху, і я вдруге мав можливість просити бюро про посилку мене на окуповану територію, на що з заслуженими докорами я дістав згоду...»⁴¹

Кілька людей були повернені назад, але організувати на окупованій території боротьбу районних підпільних організацій вони не змогли. Багато керівників підпілля, у т.ч. Ульянов, Моспанов, Бузника, Коваль, Яновицький, Коваленко та інші загинули⁴². У результаті з 33 підпільних райкомів, що існували в планах обкому, проводили роботу на окупованій території Золочівський, Дергачівський, Олексіївський і деякі інші райкоми⁴³. У звіті Харківського обкому партії, підготовленому ще в роки війни, дається пояснення причин зменшення мережі підпільних організацій, що «відбулося головним чином за рахунок відходу значної частини комуністів, залишених на підпільну роботу, у тому числі і ряду керівних товаришів, з частинами Червоної армії і частково за рахунок відсівання нестійких і шкурницьких, а в деяких випадках і зрадницьких елементів, що із приходом німців відійшли від партійних організацій»⁴⁴. Підпільні райкоми, що залишилися, не мали зв'язку з обкомом, і вся робота проводилася секретарями райкомів самостійно, відірвано від загальних планів і керівництва, не знаючи найчастіше про справи в районах, розташованих по сусідству⁴⁵.

Непоправні втрати в початковий період німецько-фашистської окупації понесла і Харківська міська підпільна організація. На початку листопада 1941 р. був арештований і після допитів повішений секретар первинної підпільної організації трамвайного депо Г. І. Кондрашов⁴⁶. Німці повісили також і члена підпільної організації 3-го хлібозаводу Н. І. Христюєва, нібито за виявлене скло в хлібі⁴⁷. Був заарештований німцями і загинув член Нагірного райкому С. П. Невський⁴⁸. Багато членів підпільної організації не зуміли розгорнути роботу, серед них – Т. І. Ємельянов, А. Т. Крутько, І. Я. Агарков⁴⁹, В. М. Наумов, І. К. Ла-тиш⁵⁰, П. Є. Мирошниченко, А. В. Віжунов, Г. І. Ґурін⁵¹.

Особливо великих втрат зазнали підпільні обком і районні комітети партії. У перші тижні окупації Харкова підпільний обком не тільки не починав активних дій, як стверджується в літературі, але фактично не існував як єдине ціле. Тільки пізніше, у міру встановлення зв'язку з деякими керівниками райкомів, у ході залучення до підпільної роботи безпартійних радянських патріотів формується невелике ядро людей дійсно працюючих, що борються проти фашизму, які в літературі звично називалися підпільним обкомом партії.

Серйозна ситуація склалася з міськими підпільними районними комітетами. Відвідавши у 20-х числах грудня 1941 р. Харків, А. П. Коротун передає слова І. І. Бакуліна про те, що в місті з п'яти райкомів є тільки два, і то тільки один з них працює, а інший складається тільки з одного секретаря⁵². Як впливає з офіційних звітів, з 54 членів райкомів і їхніх зв'язкових, що були залишені в окупованому місті, тільки 12 проводили підпільну роботу; з 16 членів райкомів зв'язок існував тільки з шістьма⁵³.

Таким чином, розгалужена мережа партійних підпільних організацій, націлена на боротьбу в тилу фашистів, що існувала в планах і звітах Харківського обкому партії, розпалася в перші дні фашистської окупації. Позначилися прорахунки і помилки, допущені обкомом партії в підготовчий період. Функціонування залишеного в Харкові підпілля як цільного організму, підлеглого волі сильного центру, стало неможливим. Збереглися тільки окремі вогнища підпільного опору, мужні люди, готові в жорстких умовах окупації боротися зі смертельним ворогом. Тому в нових умовах необхідно було в короткий термін не тільки відновити, але й створити заново систему організованого опору агресору, підпорядкувати її волі і завданням загальноміського центру опору. Потрібно було створити керівне ядро харківського підпілля. Це надзвичайно складне завдання і лягло на плечі І. І. Бакуліна, доцента вузу, секретаря підпільного обкому. Чи готовий він був до цього?

Іван Іванович Бакулін народився 29 липня 1900 р. у селянській родині недалеко від Новочеркаська. Родина відчувала нестатки, і навчання четвертої дитини було непростою справою. І. Бакуліну вдалося закінчити двокласну народну школу і Михайлівське вище початкове

училище. Після закінчення останнього в 1913 р. він продовжував навчання в Новочеркаському вчительському інституті, але через відсутність коштів залишив навчання. Пізніше, у 1918 р., І. І. Бакулін здав екстерном іспити на звання вчителя. З березня 1918 р. починається його робота вчителем спочатку в Грабовській школі – до 1922 р., а потім аж до 1934 р. – завідувачем профшколою в Дебальцевому і селі Червоному Артемівського району, а пізніше – директором Рокитнянського садово-городнього технікуму в Харківській області. Це був важливий період у біографії І. І. Бакуліна, формуванні його особистості педагога і вихователя, талановитого математика. «У сільській школі, – згадує товариш І. І. Бакуліна по службі, – Іван Іванович читав математику. Читав він цей важкий предмет натхненно, уважно, просто і дохідливо, чим змушував своїх слухачів самим знаходити логічні визначення і висновки. Серед учнів він був доступно простий і в адміністративному відношенні незвичайний: чуйний, задушевний, «свій – душа учнів»⁵⁴. Тут же, в Дебальцевому, І. І. Бакулін зустрів свою майбутню дружину Клавдію Іванівну, що після закінчення Каменської гімназії вирішила стати шкільним учителем. У 1923 р. вони одружилися і стали добрими друзями в житті. «Іван Іванович був м'якою, ласкавою і чуйною людиною, – згадувала Клавдія Іванівна. – Він для мене був не тільки чоловіком, але і товаришем, другом. За все наше сімейне життя я не пам'ятаю жодного випадку якої-небудь не домовки чи сварки...»⁵⁵

Улітку 1931 р. І. І. Бакулін здав екстерном екзамен з курсу фізико-математичного факультету Харківського інституту соціального виховання. Математика міцно увійшла в життя І. І. Бакуліна, стала джерелом творчості і наукового пошуку. Треба думати, що педагогічна й адміністративна діяльність І. І. Бакуліна на посаді директора сільськогосподарського технікуму не давала повною мірою розкритися таланту дослідника. Вдалині від наукових центрів, бібліотек важко було розкрити свій творчий потенціал у науці. У вересні 1934 р., пропрацювавши шкільним учителем 16,5 року, І. І. Бакулін був зарахований на кафедру математики Харківського сільськогосподарського інституту спочатку як асистент, а незабаром і як доцент⁵⁶. У 1935/36 навчальному році він виконував обов'язки завідувача кафедрою математики. Відкрилися досить широкі перспективи для науково-дослідної роботи.

Коло його наукових інтересів було досить широке. У Харківському історичному музеї зберігаються деякі з його наукових і методичних праць. От тільки перелік деяких з них: «Про подібність деяких кривих», «Обчислення обсягу рідини в похилій циліндричній цистерні», «Два зауваження до питання про первісні (прості) числа», «До питання про ступінь наближення біноміального розподілу до нормального», «Про деякі криволінійні (кругові) площі, обчислювані прийомами елементарної геометрії» та ін.⁵⁷ Особливе значення мала оригінальна робота І. І. Бакуліна про запаси сумаху в Карадазі, про математичні методи

визначення цих запасів. Сумах у 30-ті роки вважався перспективною рослиною. Однак визнаної методики визначення запасів, наприклад сухих листів сумаху, не було. І. І. Бакулін розробив досить просту методику визначення запасів рослинної сировини⁵⁸. Звертає на себе увагу і підготовлена в 1936 р. І. І. Бакуліним «Програма з математики для заочних сільськогосподарських технікумів», що одержала позитивну рецензію московського професора Щетиніна і була схвалена спеціальною учбово-методичною радою⁵⁹.

У документах немає ясних указівок на те, чи захистив І. І. Бакулін кандидатську дисертацію. Наскільки можна вважати – ні. На користь такого висновку свідчить характеристика І. І. Бакуліна від 16 квітня 1939 р. З неї випливає, що І. І. Бакулін працював у сільськогосподарському інституті з 1934 р. на посаді в.о. доцента математики й успішно працював над дисертаційною темою. «Додаток математико-статистичного методу до обчислення запасів рослинної сировини»⁶⁰. У 30-ті роки мала місце широка практика присвоєння вчених звань без захисту дисертацій. Мабуть, цим пояснюється рішення вченої ради ХСГІ від 29 квітня 1940 р.: «Порушити клопотання перед ВАК ВК ВШ при РНК СРСР про присудження ученого звання доцента Бакуліну І. І.»⁶¹.

В ХСГІ повною мірою розкрився і талант І. І. Бакуліна-педагога. Колеги, що працювали з ним, відзначають його лекторську майстерність, змістовність і простоту викладання. Ось спогади про І. І. Бакуліна доцента кафедри фізіології Ф.Я. Бузовера: «Математика, яка вважалася нудною і важкою для засвоєння дисципліною, здавалася у викладі Ів. Ів. Бакуліна захоплюючим увагу слухачів оповіданням, і, що особливо важливо, вона представлялася загальнодоступною, дуже зрозумілою і легкою для засвоєння наукою. От чому на лекціях І. І. Бакуліна завжди була переповнена слухачами аудиторія...»⁶²...

Але не тільки математика цікавила Бакуліна-педагога. Коло його інтересів було більш широким. Секретар комітету комсомолу ХСГІ передодня війни, відомий у майбутньому партійний і державний діяч Д. С. Полянський ділився своїми спогадами: «Як зараз бачу і завжди буду пам'ятати вигляд цієї людини – скромної, витриманої, надзвичайно працювитої, ненаситної до знань. Про його працювитість і високу освіченість можна судити хоча б з того, що він на різних факультетах інституту в одному семестрі читав вищу математику і фізику, а на четвертому курсі робітфаку – історію партії й історію СРСР. Іноді він читав і курс літератури»⁶³.

У родині Бакуліних «була досить пристойна домашня бібліотека... Улюбленими письменниками його були Пушкін, Лермонтов, Гоголь, Чернишевський, Щедрін, Герцен і Шевченко. Любив він російські й українські народні пісні. З українських пісень він особливо любив «Думи мої, думи мої». Декламував окремі твори Тараса Григоровича Шевченка»⁶⁴.

Звичайно, І. І. Бакулін був сином свого часу, членом ВКП(б) з 1928 р., але його неординарна особистість залишала свій слід і в партійній роботі. Він обирався в міськраду, головою місцевому і тричі – секретарем партбюро ХСГІ. Хоча маховик репресій у кінці 30-х років трохи зменшив свої оберти, партія вимагала високої пильності й ідейності, викриття «ворогів народу». Мемуаристи відзначають, що І. І. Бакулін прагнув, як і в 20-ті роки, «все робити просто, не ускладнював вирішення питань непотрібними формальностями. Терпіти не міг базік, не міг переносити голого адміністрування, командування, чванства і непотрібної тріскотні»⁶⁵. Колеги поважали І. І. Бакуліна за його чесність, простоту, справедливість, турботу про людей.

В зовнішньому вигляді І. І. Бакуліна, відзначають мемуаристи, не було нічого героїчного. «Спокійний, урівноважений, розважливий і навіть повільний у своїх діях, він походив на апатичну людину»⁶⁶. «М'яка і чуйна людина, Іван Іванович, як магніт притягував до себе кращих людей»⁶⁷. «Своє невелике дозвілля, – згадувала Клавдія Іванівна, – ми проводили в бесідах на злободенні теми чи сідали за стіл і грали в шахи. Іноді Ваня брав свою скрипку і грав. Музичної освіти він, звичайно, не мав, але грав непогано не тільки народні пісні, але й окремі фрагменти з деяких опер... Він любив мріяти про те, чого радянський народ досягне через десять, двадцять, п'ятдесят років і якого рівня досягне історична наука...»⁶⁸. Така сугубо мирна, цивільна людина. Він і в армії не служив.

Але прийшла війна. Рішення про те, що І. І. Бакулін повинен очолити підпільний обком партії прийшло не відразу. І. І. Бакуліна, секретаря партійної організації ХСГІ, члена Київського райкому партії, комісара інститутського батальйону народного ополчення, планували призначити секретарем підпільного Нагірного райкому⁶⁹. Але в останній момент йому доручили очолити Харківський підпільний обком партії.

Напередодні окупації міста, 19 жовтня 1941 р., І. І. Бакулін написав листа дружині: «Дорога, мила Клаво! Після того, як розстався з тобою, пишу тобі, напевно, десятий раз. Писав і через пошту, і через Дубровного, і через Петровського. Послав тобі дві посилки з речами і грошима... Від тебе поки що одержав одну телеграму... . Знаю, мила, як повільно тепер рухаються приватні листи і телеграми і не звинувачую тебе. Знаю також, що тобі доводиться несолодко далеко від рідних місць. Але нічого, голубка моя, ти все-таки в рідній, радянській країні, і ніхто не дасть тобі загинути від нестатку... . Безумно нудьгую за тобою і відчуваю безмірно свою самотність. Але батьківщина страждає нескінченно більше, ніж окремі люди, і тому я намагаюся заглушити серцевий біль і занепокоєння про тебе.

Поки пишу тобі лист чи заповнюю на твоє ім'я телеграфний бланк, – здається, начебто справді розмовляю з тобою, і на душі легшає. Майже двадцять років нашого спільного життя наклали незгладимий відбиток.

Хочеться вірити, що ми ще зустрінемося і будемо жити разом. Але якщо долі буде завгодно розлучитися нам навіки, збережи, дорога Клаво, про мене згадку, як про людину абсолютно чесну до свого обов'язку перед батьківщиною, перед народом. Завжди і незмінно я був правдивий і чесний також з тобою.

Я ні в чому не бідую, тому не турбуйся з цього приводу. Страждаю тільки в тому, що не можу (через дальність і незнання твоєї точної адреси) допомогти тобі матеріально. Страшно боюся, щоб ти не відчувала гострого нестатку. Буду, поки живий, робити все для того, щоб посилати тобі гроші. Міцно, міцно цілую й обіймаю. Будь здорова, бережи себе. Не соромся у випадку нестатку продавати мої особисті речі. Будемо живі – придбаємо. Ще раз цілую й обіймаю.

Твій Іван»⁷⁰.

У перші тижні фашистської окупації міське партійне підпілля і його секретар виявилися в критичному становищі. У місті була встановлена комендантська година, проводилися масові облави, фашистська «охранка» шукала комуністів і учасників радянського опору, яких катували, вішали на балконах будинків, ліхтарях чи стовпах, розстрілювали. Німецький комендант міста щодня видавав накази, порушення яких загрожувало жителям міста стратою відповідно до законів воєнного часу.

Усі жителі Харкова зобов'язані були прописатися за місцем проживання, про що в паспорті проставлявся спеціальний штамп. І. І. Бакулін повинен був зареєструвати свій паспорт за допомогою господаря основної конспіративної квартири по вул. Чайковського, 14 професора М. Й. Михайловського. Дворянин за походженням, М.Й. Михайловський закінчив Петроградський інститут залізничного транспорту, у роки громадянської війни перейшов з батальйоном від О.В. Колчака на бік Червоної армії, був прийнятий у партію, однак пізніше виключений з неї нібито за зв'язок з родичами-білоемігрантами. У спогадах І.П. Дубровного відзначається, що він був гарним математиком і блискучим лектором, автором підручника для сільськогосподарських вузів, працював завідувачем кафедри математики ХСГІ. Але захоплювався спиртним і був слабовольною людиною, на яку великий вплив мала дружина. Перед окупацією Харкова його помістили в лікарню, щоб залишення в місті виглядало природно⁷¹.

Однак розрахунки партійного підпілля на родину Михайловських виявилися помилковими. Професор М. Й. Михайловський відмовився реєструвати в домоуправлінні паспорт І. І. Бакуліна і надати свою квартиру в розпорядження підпільного обкому. Ним були привласнені продовольство і матеріальні цінності І. І. Бакуліна. У період окупації М.Й. Михайловський працював директором ХСГІ, активно співробітничав під впливом дружини в «Просвіті», у 1943 р. евакуювався з німцями.

Відповідно до наказу німецького коменданта в Харкові була введена загальна трудова повинність і всі жителі Харкова повинні були зареєструватися за місцем колишньої роботи і на біржі праці. Відповідно до розробленої легенди Бакулін – Буркун Іван Іванович працював до війни вчителем математики однієї з Основ'янських середніх шкіл, зруйнованих у ході воєнних дій. Але легалізувати свій стан відповідно до цієї легенди було для І. І. Бакуліна непросто. Це пояснюється тим, що питаннями шкільного управління займалися відділ шкільної освіти міської управи і «Просвіта». Вони очолювали і добре знали шкільну систему в Харкові. Проста перевірка особистої справи І. І. Бакуліна та його легенди могла закінчитися для нього трагічно. У І. І. Бакуліна були ще документи, що відповідали іншим легендам, але, зважаючи на все, він не був упевнений у їхній надійності. Тим більше, що залишалася необхідність реєстрації. У бесіді з А. П. Коротуном у середині грудня 1941 р. І. І. Бакулін скаржився на те, що йому не залишили паспортів⁷².

У цілому становище І. І. Бакуліна в місті було вкрай хитким і небезпечним. А. П. Коротун, зв'язковий ЦК КП(б)У, що відвідав Харків у 20-х числах грудня 1941 р., так передає його становище: «т. Нагірний скаржився, що умови для роботи дуже важкі. Вийшло зовсім не те, що передбачалося, коли його залишали в Харкові... Був навіть настрій іти в Куп'янськ»⁷³. Але почуття обов'язку і покладеної на його плечі відповідальності змусили І. І. Бакуліна прийняти інше рішення. Воно було свідомим вибором людини, що клала своє життя на вівтар перемоги.

Насамперед І. І. Бакуліну потрібно було з'ясувати дійсний стан справ у підпільній організації і спробувати встановити зв'язок з райкомами. Велику роботу в цьому напрямку провели зв'язкові І. І. Бакуліна – Є. С. Барановська (до війни технік заводу «Світло Шахтаря») і Н. М. Даньшева (до війни технік заводу № 135). Із секретарем Нагірного райкому С. М. Яковлевим зв'язок установити не вдалося, тому що він залишив місто⁷⁴. Тільки наприкінці грудня 1941 р. через Є. С. Барановську вдалося встановити зв'язок із запасним секретарем Нагірного райкому Г. П. Синициним, а безпосереднє його знайомство з І. І. Бакуліним відбулося в січні 1942 р. на явочній квартирі по вулиці Дмитріївській, 16. І. І. Бакулін повідомив про завдання, що стоять перед підпіллям. Необхідно було встановити контакти зі зв'язковими, налагодити розповсюдження листівок у місті. Однак організувати роботу Нагірного райкому не вдалося. За завданням І. І. Бакуліна Г. П. Синицин поширював листівки і збирав розвідувальну інформацію. Пізніше Г. П. Синицин потрапив у поле зору гестапо (був викритий колишнім товаришем по службі) і змушений був залишити Харків⁷⁵.

Не функціонував і Основ'янський райком. Ряд його членів залишив місто. Після війни вони були виключені з партії⁷⁶. Секретарем підпільного райкому був залишений О. І. Мотилевський. У 20–30-х роках він

працював в органах НКВС, інспектором райфінвідділу, напередодні війни – начальником відділу кадрів вантажно-розвантажувальної контори станції Основа⁷⁷. В 1942 р. О. І. Мотилевський, за даними деяких джерел, був заарештований гестапо і загинув⁷⁸. Запасний секретар райкому М. О. Пономаренко влаштувався працювати двірником і проводив підпільну роботу, виконував доручення І. І. Бакуліна. У лютому 1942 р. він потрапив під підозру райуправи і був змушений піти з Харкова в село, де здійснював роз'яснювальну роботу⁷⁹.

Важких втрат зазнав і Заводський підпільний райком. Більшість його членів і зв'язкових були заарештовані чи не взяли участі у підпільній боротьбі. І. І. Бакуліну вдалося встановити зв'язок з керівниками райкому, спочатку із запасним секретарем М. Ф. Дубенком, а потім з основним секретарем І. Ф. Гаркушею. Квартира М. Ф. Дубенка по Юріївській вулиці, 18 стала одним з центрів підпільної роботи. Тут часто бували керівники харківського підпілля. У майбутньому це зіграло свою фатальну роль.

З І. Ф. Гаркушею І. І. Бакулін познайомився випадково, на очищенні вулиць від снігу, куди за наказом німецького командування виганяли жителів Харкова. М. Ф. Гаркуша видавав себе шевцем і пічником, заробляючи в такий спосіб собі на життя і підтримуючи в лихоліття І. І. Бакуліна⁸⁰. Керівники підпільного Заводського райкому встановили контакти з деякими первинними організаціями.

Підпільний Залізничний райком партії повинен був розгорнути боротьбу проти окупантів на Холодній горі й у районі Червоної Баварії. Секретарем був залишений А. М. Китаєнко. Зв'язкові І. І. Бакуліна встановили з ним зв'язок на конспіративній квартирі по вулиці Котлова, 49, де під виглядом його дружини проживали також зв'язкова П. А. Омельченко і її дочка Люда 12-ти років. А. М. Китаєнко активно включився в роботу, встановив зв'язок з деякими членами райкому. Однак умови роботи й у цьому районі були надзвичайно важкі, існувала постійна загроза викриття. Після війни деякі члени райкому були виключені з партії за те, що не виправдали довіри, інші – засуджені за співробітництво з окупантами⁸¹.

Протягом тривалого часу радянська історіографія всіляко обґрунтовувала висновок про те, що головною умовою і запорукою успішної боротьби підпілля було керівництво ним з боку партійних органів. Вертикаль партійного керівництва включала центральний, республіканський, обласні партійні комітети, що діяли у радянському тилу й охоплювали всі сторони організаційної, політико-агітаційної і бойової діяльності підпільних організацій. В областях уся робота проводилася в умовах всебічного і дійового керівництва з боку місцевих органів партійного керівництва. В «Нарисах історії Харківської обласної партійної організації» відзначається, що «велику роботу провели Харківський обласний, міські і районні комітети партії з розгортання підпільних

партійних організацій і партизанських формувань у тилу ворога»⁸². В іншому виданні відзначається, що «ті, хто залишилися в підпіллі, не були забуті Великою землею, постійно і повсюдно відчували турботу Батьківщини. Величезну допомогу надавали... ЦК КП(б)У і Харківський обком партії, роблячи все необхідне, щоб полегшити партизанам і підпільникам їх важку і небезпечну роботу»⁸³. «Підпільний обком, деякі райкоми і первинні організації, – відзначається в «Нарисах», – мали зв'язок з обкомом КП(б)У, який знаходився на неокупованій території. У 1941–1942 р. у Харків і захоплені ворогом райони області посилалися його зв'язкові, а також зв'язкові ЦК КП(б)У Г. Й. Шершньов, Б. М. Фірсов, П. П. Обрізан, А. К. Бондар-Стрижак, З. В. Сиром'ятникова й ін. Вони передавали директиви партії і надавали практичну допомогу підпільникам»⁸⁴. У результаті Харківські підпільні обком і райкоми партії розгорнули активну діяльність. «У період окупації, – відзначається в звіті обкому КП(б)У VII партійній конференції 8 лютого 1948 р., – підпільний обком партії на чолі з т. Бакуліним організував широку партизанську боротьбу»⁸⁵.

Така офіційна легенда. Реальний стан справ у харківському підпіллі вимагає внести до неї серйозні корективи. Насамперед це стосується зв'язку партійного підпілля Харкова і партійних органів, що знаходилися в радянському тилу. У документах архівів є багато фактів того, що дійового керівництва і допомоги з боку Харківського обкому партії і ЦК КП(б)У не було, особливо в початковий період окупації. І. І. Бакулін неодноразово просив ці органи налагодити з ним зв'язок, надати необхідну допомогу. Про це у своєму звіті пише А. П. Коротун⁸⁶. «Коли я по дорозі в Харків був у т. Профатилова, то він мені сказав, що там є газети, є промова т. Сталіна, що там були дві жінки. Виявляється, що Нагірний жодної людини від Профатилова не бачив... Нагірний зовсім не інформований про те, що тут відбувається»⁸⁷.

15 січня 1942 р. завідувач оргінструкторським відділом ЦК КП(б)У направив секретарю Харківського обкому І. І. Профатилову повідомлення наступного змісту: «Через недостатній зв'язок і керівництво з боку Харківського обкому партії партійні організації районів Харківської області, тимчасово захоплених німецькими окупантами, знаходяться у вкрай тяжких умовах. Знаходячись у невіданні про положення на фронтах, загальний наступ і перемоги Червоної армії, деякі секретарі партійних організацій впали у зневіру, не ведуть ніякої партійної роботи і мають настрій евакуюватися з районів на територію, не окуповану німцями...»⁸⁸.

Після звільнення Харкова у вересні 1943 р. оргінструкторський відділ ЦК КП(б)У підготував М. С. Хрущову довідку про роботу підпільних парторганізацій у місті. Її зміст свідчить про те, що ЦК КП(б)У і Харківський обком не мали достовірної інформації навіть про склад хар-

ківського підпілля. «Персональний склад комуністів, залишених для підпільної роботи в Харкові, – відзначається в довідці, – у зв'язку з відсутністю матеріалів, поки не встановлений. За поясненням секретаря міському партії т. Чураєва матеріали про залишене підпілля знаходяться на збереженні в м. Уральську з іншими партдокументами... Через відсутність даних установити, хто був залишений для підпільної роботи в Заводському й Основ'янському райкомах партії, поки не є можливим...»⁸⁹. Не краще були інформовані і керівники райкомів партії. У Ленінському райкомі Харкова ще в 1945 р. були впевнені, що до складу підпільного райкому входили секретар А. М. Китаєнко, запасний секретар І. І. Бакулін⁹⁰. Такі курйози не поодинокі.

ЦК КП(б)У і Харківський обком у період окупації направляли в Харківську область своїх зв'язкових з метою встановлення зв'язку. Однак зв'язок з І. І. Бакуліним і його соратниками вдалося встановити тільки деяким з них. У списку цих людей часто називають З. В. Сиром'ятникову, сміливу і винахідливу молоду жінку, що багато разів переходила лінію фронту і виконувала важливі завдання. Однак перший похід у тил ворога, що припадав на Харків і область, З. В. Сиром'ятникова здійснила без явок і паролів. Молодій дівчині доручили в перший раз збір розвідувальних даних, вивчення ситуації в місті. У її обов'язок не входило встановлення зв'язку з І. І. Бакуліним. Про це З. В. Сиром'ятникова розповідає у своїй книзі⁹¹.

Серед інших зв'язкових найбільшу роль у долі харківського підпілля зіграли А. П. Коротун і М. М. Ігнат'єв. Анатолій Павлович Коротун народився в 1900 р. на Полтавщині. У 20–30-ті роки він працював тут у сільгоспартії, потім головою комуні, райколгоспспілки, заступником голови райвиконкому. У період великого терору, у 1937 р., А. П. Коротун був обвинувачений у шкідництві в сільському господарстві, виключений з партії і знятий з роботи. Після цього він працював адміністратором Харківського театру опери і балету. У 1938 р. А. П. Коротун був поновлений у партії, а в січні 1941 р. направлений на посаду заступника уповноваженого Наркомзагу по Зміївському району. Тут і застала його війна. У серпні 1941 р. харківське керівництво НКВС проводило набір у партизанські загони. А. П. Коротун був у числі добровольців і став комісаром партизанського загону. У жовтні 1941 р. він вивів з оточення групу командирів штабу військ НКВС, що охороняли тил південно-

А. П. Коротун

західного фронту. Як зв'язковий ЦК КП(б)У А. П. Коротун двічі направлявся із завданнями в Харків, у грудні 1941 і травні 1942 р. Джерела свідчать, що він провів корисну роботу, надав дієву допомогу І. І. Бакуліну, склав об'єктивний звіт про ситуацію в підпільній організації⁹².

У травні 1942 р. у надзвичайно важливий і важкий період він знову був посланий у Харків. Тут вирішувалася доля радянсько-німецького фронту. Радянське командування підготувало велику наступальну операцію Південно-Західного фронту, що повинна була докорінно змінити співвідношення сил. А. П. Коротуна і його трьох зв'язкових планувалося перекинути через лінію фронту 10 травня. Напередодні він був ознайомлений з бойовим завданням: організувати надійний зв'язок Харківського підпільного обкому з «великою землею», активізувати його діяльність. Перед підпіллям ставилися завдання: підсилити політичну пропаганду з метою підняти населення на боротьбу проти окупантів; знищувати офіцерів вермахту для того, щоб обезглавити військові частини супротивника; дезорганізувати місцеву німецьку владу і фізично знищувати їхніх ставлеників; здійснювати диверсійні акти на залізницях; виявляти об'єкти, що будуть заміновані відступаючими фашистськими військами⁹³. А. П. Коротун повинен був залишатися в Харкові до звільнення міста Червоною армією, що планувалося найближчим часом.

Однак вчасно перекинути через лінію фронту А. П. Коротуна і його помічників не вдалося. Перехід лінії фронту в цей період був надзвичайно утруднений. Було прийняте рішення перекинути зв'язкових через лінію фронту літаком. Однак двоє зв'язкових відмовилися стрибати з парашутом, тому що для цього була потрібна спеціальна підготовка. Тільки 18 травня А. П. Коротун і радист були перекинуті через лінію фронту і стрибнули з парашутом у районі Рогозянки. Але фронтова ситуація до цього часу докорінно змінилася. У результаті важких наступальних боїв, що почалися 12 травня, війська південно-західного фронту опинилися у важкому становищі. Після контрнаступу противника з району Слов'янська, що почався 17 травня, вони перейшли до оборони, але було пізно. Значна їхня частка опинилася в оточенні. Харківська битва стала прологом Сталінградської битви. А. П. Коротун прибув у Харків у важкі часи, він розділив долю керівників харківського підпілля, був заарештований і загинув.

Роль М. М. Ігнат'єва в історії харківського підпілля не до кінця з'ясована. Він народився в 1904 р. у м. Шостці. У 20–30-ті роки працював в органах НКВС, а з 1938 р. – у Наркомфіні УРСР у м. Києві. З перших днів війни М. М. Ігнат'єв служив у РСЧА – старшим інструктором у складі південно-західного фронту в званні батальйонного комісара. На початку березня 1942 р. він разом з радисткою Людою був перекинутий у Харків з метою активізувати діяльність підпілля⁹⁴. У І. І. Бакуліна склалися з ним напружені стосунки. Наприкінці березня 1942 р.

у ЦК КП(б)У від М. М. Ігнат'єва була отримана радіограма наступного змісту: «З Бакуліним посварився, відсторонив його від керівництва організації. Керівництво взяв на себе»⁹⁵. М. М. Ігнат'єв був заарештований гестапо і загинув разом із членами харківського підпілля. І. І. Бакулін у своєму передсмертному листі різко відзивається про його діяльність⁹⁶.

Становище, що склалося в харківському підпіллі наприкінці 1941 – на початку 1942 р., було надзвичайно складним. Спланована Харківським обкомом партії розгалужена мережа підпільних організацій і груп виявилася зруйнованою. Порушений був зв'язок з «великою землею», практично була відсутня матеріальна база підпільної роботи. Не було найнеобхіднішого, у тому числі засобів зв'язку, розмножувальної і радіотехніки, вкрай необхідних для агітаційно-пропагандистської роботи. І. І. Бакулін і підпільна організація виявилися в умовах інформаційної ізоляції, до них не доходило слово Москви. А. П. Коротун у своєму січневому звіті відзначав: «Ніяких листівок у Харкові не випускають. Немає на чому і нічим... . Про те, що відбувається тут (на «великій землі» – А. С.) не знають. Відомо, що на урочистому засіданні була доповідь т. Сталіна, але про зміст доповіді не знають. Про доповідь т. Сталіна Нагірний довідався через німецького офіцера, у якого є радіо... . Скаржився Іван Іванович на те, що йому не залишили паспортів... . Їм потрібно було б мати якщо не друкарню, то хоча б склограф, а там навіть друкарської машинки немає... . Треба сказати, що багато чого не доробили. Коли Нагірного залишали, йому наговорили багато, а в результаті нічого не зробили»⁹⁷.

Напружена ситуація склалася і навколо конспіративних квартир. Необхідно було забезпечити підпільників зручним для конспіративної роботи житлом і квартирами для явок. Потрібно було провести цю роботу завчасно, з дотриманням необхідної таємності. Але й у цьому питанні були допущені поспіх і відверта недбалість. Підбір квартир для підпільників за спеціальним завданням обласного керівництва НКДБ робили особисто голови райжитлоуправлінь із врученням ордерів, що, природно, викликало підозри у мешканців⁹⁸. Г. А. Глущенко, господарка конспіративної квартири обкому комсомолу по вулиці Казарській, 19, писала у своїх спогадах: «...Страх ще був і тому, що кербуд... знав, що це квартира підпільників, тому що було завдання підібрати квартиру для підпільної роботи. Тому довелося увесь час йому допомагати, щоб він не видав. Він виявився чесною людиною і нас не видав...»⁹⁹. В. К. Бугрій, зв'язкова Нагірного райкому, змушена була залишити місто. Причиною стали обшуки на квартирі, що вона зайняла напередодні окупації. Квартира раніше належала єврейській родині. Окупаційні власті домагалися від В.К. Бугрій відповіді, чому вона переселена, чи не комуністка?¹⁰⁰ У цілому по Харкову мережа конспіративних квартир з початком окупації різко скоротилася.

Надзвичайно гостро для підпільників стояло питання забезпеченості елементарними матеріальними умовами для життя і боротьби. Можна погодитися з наявними в літературі твердженнями, що зараз важко встановити з усіма подробицями, що ж було залишено підпільникам з матеріальних цінностей. Однак рішучі заперечення викликає загальна логіка вирішення цього питання в історичній літературі. Виходить так, що підпільники були непогано в цілому забезпечені і навіть в останній день, напередодні окупації, голова міськради Селіванов завіз для них додаткове майно і гроші¹⁰¹. Для переконливості називаються в літературі і конкретні цифри, суми матеріальних цінностей. Наявні в нашому розпорядженні документи рішуче суперечать такому висновку. В архіві збереглися окремі відомості на одержання матеріальних цінностей членами харківської обласної підпільної організації. Написано ці відомості на аркушах шкільного зошита від руки, існують помилки в написанні прізвищ, тільки у відомостях на одержання зброї і золотих монет є підписи одержувачів, у відомостях відсутня дата видачі матеріальних цінностей. Якщо все-таки зневажити цими серйозними елементами офіційного діловодства і визнати справжній характер цих документів, то можна відтворити загальну картину матеріальної бази харківського підпілля, про яку згадують усі джерела.

І. І. Бакулін й інші члени підпільного обкому, керівники територіальних сільських райкомів Д. С. Єрмолаєв, І. Х. Палілов, А. О. Моспанов, І. О. Корзин, а також керівники міських райкомів Г. П. Синицин, М. Ф. Дубенко і секретар підпільного обкому комсомолу О. Г. Зубарєв одержали особисту зброю – пістолети. І. І. Бакуліну був виданий маузер під номером 442184 і сто патронів до нього. Керівники сільських райкомів одержали по чотири пістолети для очолюваних ними районних груп¹⁰². Золоті монети старого карбування одержали лише члени підпільного обкому: І. І. Бакулін – вартістю 25 крб, Д. С. Єрмолаєв, І. Х. Палілов, А. О. Моспанов, І. О. Корзин – по 20 крб¹⁰³. Більш широкому колу підпільників були видані годинники марки ЗІФ.

Необхідно було одягти і взути підпільників. Чотири керівники сільських райкомів партії одержали для своїх груп по три пари черевиків і чобіт, кілька відрізів на чоловічі костюми і жіночі плаття, набори підшав, передів, набійок для чобіт, по 50 тис. штук цигарок. І. І. Бакулін одержав три пари черевиків, три відрізи шевйотових на костюми, п'ять відрізів на сорочки, два – на жіночі спідниці, одні чоботи хромові, взуттєві набори, 40 шевро-шкурок і 10 тис. цигарок¹⁰⁴. Цим вичерпується перелік відомостей, ніяких інших даних про видані підпільникам матеріальні цінності в архівах немає. Виникає питання: чи можна вважати вищеведений перелік речей матеріальною базою харківського підпілля?

Позитивна відповідь може бути тільки в тому розумінні, що згадана в офіційних партійних документах, усіх публікаціях дослідників така

база (іноді пишуть про бази) дійсно існувала. Вона знаходилася на квартирі професора М. Й. Михайловського, котрий, як відомо зі шкільної лави, зрадив харківське підпілля, привласнивши матеріальні цінності. Як бачимо, був використаний зручний прийом для того, щоб відкинути всякі обвинувачення на адресу Харківського обкому партії, який організував підпілля, заклав нібито матеріальну базу для нього, і перекласти усю відповідальність за важке матеріальне становище харківського підпілля на професора, що виїхав з німцями. Що стосується інших матеріальних баз, то вони не існували, вони – фантом пропагандистського кліше. Відомо, що ще в 1942 р. завідувач відділом ЦК КП(б)У Зленко закликав І. І. Профатилова «допомогти Нагірному (Бакуліну – А. С.), направити в Харків спеціально перевірену особу, вказавши бази, якими міг скористатися т. Нагірний»¹⁰⁵. Але така допомога не була надана.

На наш погляд, дійсної матеріальної бази харківського підпілля не було в природі, вона не була закладена. Деякі матеріальні цінності, одяг і взуття одержали члени підпільного обкому, причому одягнені, взуті і озброєні були люди, які не стали організаторами і керівниками підпілля в Харківській області. І. І. Бакулін одержав переважно речі для особистого користування. У своєму передсмертному листі він відзначає, що «особисто мене обікрала родина поважного професора Харківського інституту... Михайловського Михайла Йосиповича... Родина цих негідників забрала майже всі мої продукти і цінності»¹⁰⁶.

Незначними були і суми грошей, що одержали керівники підпілля: Бакулін – 5 тис. крб, Гаркуша, Яковлев, Китаєнко – по 2 тис. крб. Якщо врахувати, що зарплата доцента кафедри математики ХСГІ напередодні війни складала 1200 крб, то очевидно, що видані грошові кошти на «відрядження» були розраховані на чотири місяці мирного життя. Але в умовах окупованого міста ці гроші різко впали в ціні. На 1 лютого 1942 р. на Благовіщенському ринку хліб житній коштував 220 крб, 1 кг сала – 2000 крб, олії – 2400 крб, 1 кг цукру – 833 крб, шматок мила господарського – 320 крб, коробка сірників – 50 крб. На тому ж ринку в серпні 1942 р. чоботи коштували від 3500 до 8000 крб, черевики – 1000–3000 крб, пальто чоловіче – 5000–20000 крб, костюм – 5500–16500 крб¹⁰⁷.

Багато підпільників і зовсім одержали, за мірками воєнного часу, символічні суми або не одержали зовсім. П. А. Глущенко, наприклад, видали 500 крб, а його сестрі Неонілі – 200, Галина Глущенко нічого не одержала¹⁰⁸. Не обійшлося при вирішенні насущних проблем без серйозних промахів, що спричинилися до трагічних наслідків. П. А. Глущенко розповідав, що напередодні окупації йому видали на складі обкому партії стьобану ватяну фуфайку, такі ж штани, теплу на штучному хутрі тілогрійку і шапку-вушанку¹⁰⁹. Однак, як з'ясувалося, партизани більшості груп були одягнені одноманітно: фуфайки, сірі ватяні штани, вушанки. Так само були одягнені і багато підпільних праців-

ників. Після розгрому дергачівської партизанської групи фашисти стали заарештовувати всіх тих, хто був так одягнений¹¹⁰. Ситуація, на наш погляд, є дуже характерною для свого часу, для державної машини, характеризує рівень компетентності і професіоналізму партійних керівників, що готували підпілля до роботи в тилу ворога.

Великим лихом для підпільників Харкова, як і для всього населення міста, був голод. До нього ніхто не був готовий. Голод сковував дії підпільників, змушував їх щодня боротися за життя, згортати антифашистську роботу і займатися пошуками продовольства. А. П. Коротун у своєму повідомленні про перебування в Харкові в грудні 1941 р. писав: «...Взагалі треба сказати, що Нагірного не забезпечили, він зараз буквально голодує. Сам він розповідав, що написали йому всяких записок, але з цими записками він ходив і нічого не домогся. Продовольства він не одержує, єдино, що він має – це трошки грошей, і змушений ходити по селах і обмінювати на продукти, але обмінювати було нічого. Даньшева сама не забезпечена і грошей не має. Я дав їй 200 крб»¹¹¹. Не краще було становище і в інших членів підпільної організації. Серед них мали місце голодні смерті¹¹². Т. М. Першина вже після війни відзначала, що в процесі роботи від голоду починали пухнути А. М. Китаєнко і її сини О. Ю. і М. Ю. Першини¹¹³. В іншому документі, звіті одного з керівників підпілля Г. П. Синицина, автор розповідає, що йому зовсім нічим було жити. Крім того його впізнав один із старих товаришів по службі, і його партійним минулим зацікавилася гестапо. Здавалося, доля його була вирішена. «Чим пояснити, що мені дали спокій, – пише Г. П. Синицин, – чи я справляв враження відживаючої людини (тому що я був сильно виснажений від голоду), чи інші причини, у всякому разі про все, що сталося, я розповів Івану Івановичу»¹¹⁴.

Певні продовольчі запаси у частини підпільників все ж таки були. Вони були створені ще до окупації міста. Продукти видавали в коморі обкому партії. На жаль, у нашому розпорядженні є лише уривчасті дані про масштаби такої допомоги. Родина з трьох осіб, П. А., Н. А. і Г. А. Глушків, одержала в підвалі обкому партії на всіх 4 кг сала, мішок борошна і по 5 кг якихось круп і цукру¹¹⁵. Продовольча база всього залізничного підпільного райкому була закладена на квартирі зв'язкової А. М. Китаєнка. За деякими свідченнями, тут було п'ять мішків борошна, крупи, спирт, шоколад¹¹⁶. Однак скористатися вдалося лише незначною частиною цих продуктів. У зв'язкової А. М. Китаєнка встановилися близькі стосунки з німецькими військовими, їй перестали довіряти і перервали зв'язок. Робилися спроби роздобути продукти по записках А. М. Китаєнка, але його колишня зв'язкова заявила: «У мене немає більше продуктів, усі забрали німці, я сама лягаю за 200 грамів хліба під німця»¹¹⁷.

Голод змушував І. І. Бакуліна, його однодумців ходити на мінки, але, як свідчать учасники подій, цього вистачало тільки на кілька днів,

а іноді годин¹¹⁸. Голод був одним з найсильніших ворогів харківського підпілля. Чому так сталося? Чому залишені продовольчі ресурси не дозволили забезпечити мінімальні потреби людей, які боролися з фашистами не на життя, а на смерть? Твердження про зраду Михайловського, про інші випадки провалів продовольчих баз не можна вважати серйозною і вичерпною відповіддю на поставлені питання. Така аргументація тільки затемнює дійсний стан речей – явно недостатнє усвідомлення високими партійними органами усієї важливості проблеми і, як результат, явно недостатнє забезпечення підпільників продовольством.

Виконуючи вказівки Сталіна про евакуацію продукції сільського господарства вглиб країни, з території Харківської області до 15 листопада 1941 р. було вивезено усього понад 842 тис. т зерна¹¹⁹. Усе, що неможливо було евакуювати, було потрібно знищити, у тому числі і продовольство. У результаті населення окупованого Харкова, у тому числі і підпільники, виявилось в умовах жорстокого голоду, багато хто був приречений на смерть. У Харківському обкомі партії не було ясного розуміння всієї скрутності умов, у яких доведеться працювати підпільній організації. Як свідчить П. А. Глущенко, в обкомі партії були такі настрої (точка зору І. І. Профатилова), що окупація міста протриває максимум два-три місяці. Виходячи з цього, обком і забезпечував партійних і комсомольських працівників продуктами харчування¹²⁰. Але історія розпорядилася інакше. І. І. Бакуліну і його товаришам довелося розгортати роботу не тільки в тяжких умовах фашистського терору, але й в умовах фізичного і морального виснаження.

Знайомство Бакуліна із станом справ на місцях показало, що функціонування колишньої системи підпілля як цілісного організму стало неможливим. Зруйнована була система центрального і районного керівництва, багато членів підпілля загинули чи залишили місто. Необхідно було в короткий термін сформувати діюче керівне ядро підпільної організації, обіпертися при цьому на радянських патріотів, готових боротися проти фашизму.

На початку 1942 р. таке ядро поступово формується навколо І. І. Бакуліна, А. М. Китаєнка й ін. До активної участі в підпільній роботі була залучена родина патріотів Першиних, у тому числі брати О. Ю. і М. Ю. Першини та Тетяна Михайлівна, їхня мати. Олександр Юхимович до війни працював слюсарем на великих харківських заводах № 187 і № 75, брав активну участь у театральньо-драматичних гуртках. Його брат М. Ю. Першин закінчив школу ФЗУ кондитерів при КОФОКу, працював у мармеладному цеху і брав активну участь у роботі драматичних гуртків. У 1931 р. він вступив до Харківського музично-драматичного інституту, який закінчив у 1936 р. Служив у армії, після повернення працював у Харківському драматичному театрі імені Т. Г. Шевченка на посаді режисера-асистента¹²¹. Як лаборанту М. Ю. Першину довелося працювати в постановках А. Попова «Любов

Ярова», Б. Норда «Ліс», М. Крушельницького «В степах України». Колеги відзначали його любов до театру, ретельність, точність і завзятість у досягненні мети. І хоча творчі досягнення були покищо невеликі, театр був його життям¹²².

Родина Першиних добре знала А. М. Китаєнка ще по спільній роботі на фабриці КОФОК, вони всіляко допомагали йому як секретарю Залізничного підпільного райкому. На квартиру Першиних А. М. Китаєнко приніс друкарську машинку, тут склалися і друкувалися листівки, приймали по радіоприймачу зведення Радінформбюро. Брати Першини виготовили штамп і печатку і підробляли документи для підпільників. Сюди, на вул. Клочківську, 97, у травні 1942 р. перейшов А. М. Китаєнко. Усі вони були заарештовані, поводитися мужньо і загинули в гестапо¹²³.

Патріотичною діяльністю зарекомендувала себе і родина Омельченків, Поліна Андріївна була залишена Ленінським райкомом партії для підпільної роботи господаркою конспіративної квартири по вул. Котлова, 49 і проживала разом з А. М. Китаєнком та дочкою Людою 12-ти років. Квартира ця стала одним з центрів підпільної роботи в Харкові. Мати і сестра П. А. Омельченко проживали на Дальній Журавлівці – Степанковський провулок, 6. Тут була встановлена рація і мешкала радистка. Усі члени родини Омельченків, включаючи маленьку Люду, виконували обов'язки зв'язкових. Улітку 1942 р. вони були заарештовані гестапо. Живими залишилися тільки бабуся і внучка¹²⁴.

Велику допомогу в організації пропаганди й агітації серед населення міста, друкуванні листівок і прокламацій надавали сусідки М. Ф. Дубенка по будинку № 18 на Юріївській вулиці О. А. Лопатіна і В. І. Хмельницька. Вони передали підпільній організації друкарську машинку, папір для друкування листівок. Уже жінка похилого віку, В. І. Хмельницька брала участь у складанні листівок, сама їх друкувала на німецькій і російській мовах, а О. А. Лопатіна брала участь у їх розповсюдженні. Коли почалися провали, була арештована і загинула В. І. Хмельницька. О. А. Лопатіна змінила місце проживання і завдяки цьому залишилася жива¹²⁵.

До підпільної роботи були залучені й інші патріоти. Поступово сформувалося центральне ядро радянського опору, у яке поряд із членами партії входили і безпартійні. Разом з І. І. Бакуліним, А. М. Китаєнком, М. Ф. Дубенком, І. Ф. Гаркушею, Г. П. Синициним, І. Д. Штефаном велику роботу проводили Н. М. Даньшева, Е. С. Барановська і її мати Ядвіга Владиславівна, О. Ю. і М. Ю. Першини, родина патріотів Омельченків та ін. Ці люди прагнули відновити зв'язки з підпільними первинними організаціями, налагодити агітаційно-масову роботу серед населення міста, розгорнути антифашистську боротьбу. Вплив і сила цього центру радянського опору були обмежені. Не вистачало людей, засобів зв'язку й антифашистської літератури, багатьох елементарних речей.

Не було фізичної можливості увійти в кожен будинок, достукатися людських душ. Життю кожного з них загрожувала смертельна небезпека.

Під керівництвом Харківського підпільного обкому партії повинен був розгорнути роботу серед молоді підпільний обком комсомолу, створений відповідно до рішення ЦК ЛКСМУ на початку жовтня 1941 р. До його складу ввійшли Олександр Гордійович Зубарєв (Петро Коваль) – перший секретар обкому, Петро Артемович Глущенко (Терентій Климчук) – другий секретар і Галина Олексіївна Нікітіна – член підпільного обкому. Це були молоді люди, але мали за плечима чималий життєвий досвід.

О. Г. Зубарєв народився в 1916 р. у родині робітників м. Дружківки. Батько помер рано, і весь тягар виховання шістьох дітей ліг на матір. О. Зубарєв закінчив семирічку, а потім школу ФЗУ. Обрав професію педагога і з 1933 р. по 1938 р. навчався в Харківському педагогічному інституті на географічному факультеті. Навчався успішно, одержав диплом з відзнакою, проводив активну громадську роботу. В інституті він зустрів дівчину-студентку К. А. Денисову, що стала його дружиною. У 1938 р. у них народився син Віталій¹²⁶. К. А. Зубарева згадувала, що чоловік любив Маяковського, часто декламував його вірші. У його власній бібліотеці були зібрання творів В. І. Леніна, Горького, Островського, Пушкіна й ін. «Сашко полюблив відвідувати кіно, театри, цікавився шахами, сам грав, стежив за міжнародними змаганнями і дуже радів, коли першість була за радянськими гравцями»¹²⁷.

О. Г. Зубарєв

Після закінчення інституту в 1938 р. О. Г. Зубарєв учителював у школі № 38 у селищі ХТЗ. Він був гарним педагогом-географом. Активно займався громадською роботою, став комсоргом школи і через якийсь час був обраний секретарем Орджонікідзевського райкому комсомолу. На цій енергійній і відповідальній людині і зупинив свій вибір Харківський обком комсомолу. Ніякої спеціальної підготовки, як і інші члени підпільного обкому, він не проходив. Напередодні окупації міста він тривалий час носив спеціальні окуляри, свідомо псуючи зір. Йому був виданий документ невійськовозобов'язаного. Відростив вуса і бороду, щоб змінити зовнішній вигляд¹²⁸.

Другий секретар підпільного обкому комсомолу П. А. Глущенко народився в 1913 р. у с. Полкова Микитівка на Харківщині. Родина була велика – 11 чоловік – і сильно бідувала. Навчався в сільській школі,

став комсомольцем, почав брати участь у громадському житті села. У період колективізації через участь у вилученні хліба у «куркуля» Ситника у П. Глуценка виник гострий конфлікт із батьком, який взявся за ніж. П. Глущенко пішов з дому. З 1930 р., після закінчення спеціальних курсів, починається його педагогічна діяльність у Чернігівській та Хмельницькій областях. З 1938 р. П. А. Глущенко – на комсомольській роботі, спочатку на посаді завідувача відділом райкому комсомолу. У жовтні 1939 р. він був направлений у західний район України секретарем Рівненського обкому комсомолу. На цій посаді і застала його війна. У липні 1941 р. П. А. Глущенко був направлений у розпорядження Харківського обкому комсомолу, де і було ухвалене рішення про введення його до складу підпільного обкому комсомолу. П. А. Глущенко був невійськовозобов'язаний, помітно шкандибав. У Харкові жили сестри П. А. Глуценка Неоніла і Галина, які дали згоду залишитися з братом на окупованій території¹²⁹.

Член підпільного обкому комсомолу Г. О. Нікітіна народилася 23 вересня 1917 р. у родині інтелігентів. Мати, дочка землевласника, закінчила Лебединську гімназію й у 1914–1916 р. вчилася на Вищих бестужевських курсах у Петрограді. Батько, Нікітін Олексій Олексійович, за професією сільський учитель, був прапорщиком запасу. Він брав участь у світовій війні, дослужився до звання штабс-капітана і був убитий за два дні до народження дочки¹³⁰. У Харкові Г. Нікітіна закінчила семилітку і школу ФЗУ при ХЕМЗі й одержала кваліфікацію слюсаря. На початку 30-х років вона навчалася на робітфаку при Харківському автодорожньому інституті. Але навесні 1935 р. її виключили з комсомолу і з останнього курсу робітфаку за два місяці до закінчення навчального року «за приховання соціального походження». При вступі на

Г. О. Нікітіна

робітфак вона не вказала, що її батько був офіцером. Становище склалося дуже важке. У 1935 р. Г. Нікітіна пішла працювати слюсарем на радіозавод. Тільки восени 1935 р. Харківський обком комсомолу переглянув її персональну справу і відновив у комсомолі. Після цього Г. Нікітіна вступила до Харківського планово-економічного інституту, який закінчила з відзнакою в 1940 р. Тут вона прилучилася до громадської роботи, обиралася секретарем комсомольської організації інституту, а після закінчення інституту була залишена асистентом кафедри економіки сільського господарства¹³¹. Як згадував близький друг Г. Нікітіної В. А. Дорфф-

ман, улюбленими книгами Г. Нікітіної були «Що робити?» Чернишевського, «Піднята цілина» Шолохова; вона любила вірші, але соромилася це показувати іншим. Любила живопис і мріяла побувати в Третьяковській галереї. Відвідувала харківські картинні галереї і театри, бувала на прем'єрах п'єс «Тев'є-молочник», «Платон Кречет» у театрі імені Т. Г. Шевченко, відвідувала музкомедію і театр мініатюр¹³². «У спілкуванні була м'якою, чуйною, милою. Не користувалася косметикою, носила просту зачіску валиком і була акуратною, вдягалася скромно... Галина любила життя у всіх його проявах, і пролісок, знайдений під снігом, який танув, міг розчулити її до сліз»¹³³. Але наступив 1941 р. і прийшла війна. Г. О. Нікітіна організовує і завідує курсами медсестер при ХПЗІ, працює інструктором відділу пропаганди й агітації міському комсомолу. Хотіла йти в Червону армію, але її залишили у ворожому тилу¹³⁴.

Усіх членів Харківського підпільного обкому комсомолу зв'язували приятельські стосунки. Основним місцем роботи і явки була обрана квартира Нікітіної по вулиці Артема, 23, куди під виглядом чоловіка Галини переїхав О. Зубарєв. У перший же день окупації міста П. А. Глущенко був арештований як заручник і поміщений у в'язницю на Холодній горі, де провів вісім діб. Як він розповідав після війни, камери в'язниці були набиті настільки, що на підлозі могла лежати лише половина арештованих, друга частина – тільки стояти. Ув'язненим не давали ні пити, ні їсти. Врятувала дощова погода, що стояла наприкінці жовтня. Через невелике тюремне вікно люди зволожували під дощем свій одяг і в такий спосіб збирали воду. Доля цього разу виявилася прихильною до П. Глущенка. Його й інших людей, що мали звільнення від військової служби, німці випустили¹³⁵.

Тричі за короткий час піддавалася серйозній небезпеці і Г. Нікітіна. Двічі її забирали з вулиці в публічні будинки, третій раз її заарештували на вулиці під час облави. Завдяки самовладанню і спритності, а один раз і допомозі знайомого, Г. Нікітіній удавалося вирватися на волю¹³⁶.

В умовах фашистського терору, без матеріальної бази починалася діяльність підпільного обкому комсомолу. За період його роботи (до 23 січня 1942 р., коли були заарештовані О. Зубарєв і Г. Нікітіна) було проведено чотири засідання обкому, на яких обговорювалися питання організації агітаційно-масової роботи серед населення. Обком комсомолу не мав ні радіоприймачів, ні розмножувальної техніки, ні матеріальних цінностей. Тому листівки писали від руки. Усього було складено 12 різних текстів листівок загальною кількістю 600 екземплярів. Листівки поширювалися в місті і передавалися в Богодухівський, Валківський і Дергачівський райони, де їх знову переписували¹³⁷. Листівки в місті поширювалися членами обкому, а також зв'язковими – Н. А. Глущенко, К. Дубовою, О. Складенко. Розклеювали листівки в основному рано-вранці, о п'ятій-шостій годині. Серед інших були складені листівки:

– звернення до молоді і населення Харкова із закликом до організації саботажу на підприємствах ;

– відповідь на статтю «Більшовицьке пекло» зрадника Батьківщини А. Любченка, опубліковану в газеті «Нова Україна»;

– звернення до залізничників із закликом посилити саботаж на транспорті;

– про зимовий наступ Червоної армії;

– листівка із закликом до населення: «Не давайте зимового одягу німецьким загарбникам»¹³⁸.

З метою встановлення зв'язку з районними комітетами і придбання продовольства А. Зубарев і Г. Нікітіна йшли в райони області на мінки. В другій половині січня, коли вони були відсутні, на Артема, 23 прийшов молодий хлопець, що представився Г. І. Павленко (матері Г. Нікітіної) представником обкому партії з Куп'янська. 22 січня 1942 р., після повернення О. Зубарева і Г. Нікітіної, він з'явився знову, назвав пароль і дав завдання нібито від імені обкому партії. Це був агент гестапо. На другий день О. Зубарев, Г. Нікітіна і її мати Г. І. Павленко були заарештовані. При обшуку були знайдені листівки. 14 лютого 1942 р. Г. І. Павленко одержала від доньки невеликий лист: «Ненько, дорога! Поздоровляю тебе з днем народження, бажаю довгого гарного життя. Рада за тебе (матір напередодні випустили з в'язниці – А. С.). Ой, а що ж буде з нами? Що б не було, кріпися, дорога. Сподівайся, що, можливо, ще зустрінемося...»¹³⁹. 15 лютого О. Зубарева і Г. Нікітіну розстріляли. П. А. Глуценко залишився на волі і продовжував боротьбу. Товариші не видали його. Він дожив до перемоги.

Харківський підпільний обком комсомолу жив і боровся короткий час. Чи зроблені були неправильні ходи, чи прийняті були фатальні рішення, чи зроблені були непоправні помилки? А може, спрацювала міна уповільненої дії і далось взнаки порушення законів конспірації при підготовці мережі підпілля чи при організації системи зв'язку? Чи незнання законів конспірації і відсутність достатнього досвіду в членів підпільного обкому? Відповіді на ці й інші питання немає. Загинули молоді люди, залишився без батька маленький Вітя Зубарев, залишилися біль і страждання близьких людей за Г. Нікітіну. Для Б. А. Дорфмана, офіцера Червоної армії, «іноді біль за Галину, за себе перемагав розум»¹⁴⁰.

Організацією осередків радянського Опору на окупованій території разом з партійними і комсомольськими органами займалися також органи НКВС. Вони брали активну участь у формуванні партизанських загонів, диверсійних груп, створенні системи розвідки в тилу ворога, впровадженні радянської агентури в органи окупаційної влади й ін. На жаль, цей бік діяльності НКВС і дотепер залишається маловивченим. Відомо, що при відступі з Харкова органи НКВС залишили в місті кілька

розвідувально-диверсійних груп. Одна з таких груп наприкінці 1941 р. була заарештована німцями. У її складі було п'ять чоловік, у тому числі О. В. Александров, М. М. Павленко, М. І. Богданов. О. В. Александров до війни працював оперуповноваженим Головного управління міліції НКВС СРСР, був залишений у Харкові як радист. У період окупації він працював двірником. Але група була розкрита німцями. Після допитів і катувань п'ятьох членів розвідувально-диверсійної групи 7 лютого 1942 р. було повішено на будинку обкому партії. Дружина М. М. Павленка Т. Л. Павленко-Романенко була на місці страти і впізнала чоловіка та його соратників. Упізнала вона по довоєнній фотографії і чоловіка з дівчинкою 1,5–2-х років на руках – О. В. Александрова¹⁴¹.

Резидентом Управління НКДБ по Харківській області в період окупації став М. С. Студенський – «Покровський». Йому вдалося зайняти посаду бургомістра 9-го району (Основа). Наприкінці березня 1942 р. резидент «Покровський» був заарештований гестапо, заарештували і агентуру, що працювала в нього на зв'язку. З агентури «Покровського» залишався на волі М. С. Писарев – «Сміливий», який став працювати бургомістром 9-го району міськуправи замість Студенського – «Покровського»¹⁴².

Найбільш видатним радянським агентом в адміністрації Харківської міськуправи був Кіндрат Микитович Полуведько. Він народився в 1895 р. на Вінничині. Закінчив учительську семинарію, здав екстерном іспити на звання народного вчителя. Після Жовтня 1917 р. став працювати педагогом, а пізніше відповідальним співробітником Наркомату освіти УРСР. На початку 30-х рр. у його долі відбувся різкий поворот. Після спеціальної підготовки в 1934 р. він виїхав за кордон з метою проникнення в керівні органи ОУН¹⁴³. Прибув у Фінляндію як утікач з більшовицького концентраційного табору на Соловках. «Своєю інтелігенцією та організаційним хистом він вирізнявся з-поміж інших утікачів з СРСР, тож його було обрано головою Української Громади у Фінляндії»¹⁴⁴. К. М. Полуведько став членом ОУН і незабаром представником ОУН у Фінляндії. Невдовзі після цього радянська розвідка перехопила основний шлях нелегального переходу через фінський кордон¹⁴⁵. Як член ОУН К. М. Полуведько виступав під псевдо «Тогобічний» і так підписував свої статті в українській націоналістичній пресі.

В українській націоналістичній літературі висловлюється твердження, що К. М. Полуведько належав до групи НКВС, що організувала і здійснила убивство вождя ОУН полковника Є. Коновальця¹⁴⁶. Цю групу, як недавно стало відомо, очолював П. Судоплатов, що 23 травня 1938 р. у Роттердамі особисто знищив Є. Коновальця. Пізніше П. Судоплатов став високопоставленим діячем НКВС, його правою рукою був Наум Ейтігон, що організував убивство Троцького. Після убивства Троцького П. Судоплатов був нагороджений орденом Червоного Прапора¹⁴⁷.

У період роттердамського замаху К. М. Полуведько знаходився в Берліні. Тут він раніше зустрічався з полковником Є. Коновальцем. Після замаху він виїхав у Фінляндію, а звідти – у СРСР. За кордоном К. М. Полуведько провів п'ять років, зумівши завоювати довіру лідерів ОУН. Після повернення додому К. М. Полуведько працював учителем в одній з чернігівських шкіл. 21 червня 1941 р. його направили в західні райони СРСР. Війна застала його у Львові. Тут він приєднався до групи оунівців полковника А. Мельника. Його направили як реактивного члена керівництва на роботу в східну Україну. К. М. Полуведько виїхав разом із близькими до А. Мельника керівниками ОУН Сенником і Сциборським у Житомир і в жовтні 1941 р. прибув у Київ, де зустрічався з чекістом І.Д. Кудрею, і, нарешті, слідом за німцями прибув у Харків¹⁴⁸. Тут він зайняв високу посаду в Харківській міськуправі – відповідального секретаря. Проводив розвідувальну роботу. Наявну інформацію переправляв у партизанський загін Кулішова. Прагнув дезорганізувати роботу міськуправи, роздуваючи штати і ліквідуючи деякі важливі структури управи. К. М. Полуведько був розкритий фашистською службою безпеки й заарештований у середині лютого 1942 р. у своєму робочому кабінеті. Він загинув у катівнях гестапо. У серпні 1944 р. К. М. Полуведько був нагороджений орденом Вітчизняної війни I ступеня посмертно. Сиротами залишилися дві його доньки¹⁴⁹.

Боротьба харків'ян з німецько-фашистськими загарбниками набувала різних форм. Поряд із проведенням агітаційної роботи, поширенням листівок і зведень Радінформбюро підпільні організації проводили диверсійну роботу.

У листопаді 1941 р. на станції Нова Баварія був здійснений вибух залізничної колії і паровоза, у результаті якого було вбито і поранено кілька німецьких солдатів. Вибух був організований секретарем підпільного осередку О. В. Катаєвим. Він народився в 1903 р., закінчив двокласну церковно-приходську школу. Після революції служив у Червоній армії, з 1921 по 1930 р. працював ковалем, потім – начальником цеху¹⁵⁰. Після вибуху залізничної колії О.В. Катаєв був заарештований і після катувань 30 листопада повішений на телеграфному стовпі біля Палацу культури канатного заводу. На грудях у нього була дощечка з написом «Катаєв О.В. – секретар партосередку партизан»¹⁵¹.

26 листопада 1941 р. був висаджений у повітря великий міст, що з'єднував Холодну гору з центром міста. На заводі «Серп і молот» був підірваний підготовлений до пуску цех¹⁵². Провалом закінчилася спроба окупантів пустити в дію електростанцію дослідного заводу технологічного інституту (нині політехнічного). В день її пуску, на початку березня 1942 р., сталася серйозна аварія, устаткування повністю вийшло з ладу. Тільки недавно по крупицях була відновлена правда про цю сміливу операцію. Її здійснили М. М. Яроцький, М. О. Корж та інші патріоти¹⁵³.

таких диверсійних актів. В умовах найжорстокішого терору збройні виступи проти окупантів оберталися смертю ні в чому неповинних людей, у тому числі дітей і жінок. Так, після вибуху особняка по вулиці Дзержинського окупанти схопили більше тисячі (за іншими даними – більше двох тисяч) заручників і зігнали їх у готель «Інтернаціонал». Наступного дня фашисти розстріляли 50 (за іншими даними 250) з них. Більшість заручників була знищена пізніше. Багато хто з них були повішені на балконах будинків і ліхтарних стовпах. Живими залишилися одиниці.

У західній історіографії, українській націоналістичній літературі широке ходіння має теза, що при організації військових акцій у фашистському тилу керівники Радянської держави розраховували не тільки, а, може бути, і не стільки на військові результати цих акцій. Розрахунок робився нібито на те, що німецько-фашистські окупанти у відповідь посилять репресії проти мирних людей, чим викличуть масове невдоволення і протести з боку місцевого населення, яке легше буде підняти на збройну боротьбу. Наводяться і деякі докази, наприклад протоколи допиту ад'ютанта начальника Українського штабу партизанського руху капітана Русанова, що потрапив у полон до німців¹⁵⁵. Висловлювалися також і крайні точки зору, що заперечували антифашистський, вільний характер боротьби радянського підпілля.

Існування крайніх, найчастіше полярно протилежних точок зору і підходів в оцінці тих чи інших історичних подій є найбільш характерною ознакою сучасного етапу, коли відбувається глибокий злам всіх наших уявлень про історичне минуле. Сьогодні дослідникам стали відомі документи, що вимагають від них по-новому поглянути на багато сторінок Великої Вітчизняної війни. Нові оцінки і висновки повинні базуватися на глибокому і об'єктивному вивченні джерел заради досягнення наукового знання, а не на догоду ідеологічним прихильностям і пропагандистському галасу. Вимагають глибокого вивчення й аналізу вироблені радянським керівництвом стратегія і тактика боротьби радянського опору, а також діяльність спеціальних органів керівництва партизанським рухом. Злочини Сталіна і його оточення перед власним народом добре відомі, відоме і ставлення верхів до населення окупованих територій, військовополонених. Однак кожна нова версія про злочини сталінщини зможе перебороти вузькі рамки сучасної пропагандистської легенди і перетворитися в стійке знання тільки тоді, коли вона спиратиметься на міцний фундамент документальної бази, а також буде глибоко обґрунтована. Це твердження відноситься повною мірою і до тези про існування «диявольської змови» Сталіна і Гітлера проти населення окупованих територій. При цьому не слід замовчувати з кон'юнктурних чи інших міркувань місце в даній концепції рядових бійців радянського опору, що підняли зброю проти німецько-фашистських загарбників і віддали свої молоді життя у боротьбі, як та дівчина, що

у березні 1942 р. на площі Тевелева стріляла і смертельно поранила фашистського генерала. Навіть ім'я її залишилося невідомим.

У діяльності диверсійних груп, як зараз стає зрозуміло, було чимало невинуватих акцій. Немає однозначної оцінки акцій, спланованих у Воронежі. Дотепер не встановлене авторство вибухів і численних пожеж у Харкові й інших містах України в перші дні окупації. Наскільки взагалі була виправдана тактика «спаленої землі» з військової і людської точок зору? Як ставилося до неї населення окупованих територій? Очевидно, що колишня схема всенародної підтримки цих акцій не відповідає дійсності. Деякі документи, що зберігаються в архівах Харкова, підтверджують цей висновок¹⁵⁶. Рух уперед у рішенні цих і інших складних питань радянського опору в чималій мірі залежатиме від подолання рецидивів чорно-білого мислення, старих і нових стереотипів.

Опір харків'ян фашизму багато в чому мав стихійний характер, що підкреслює його глибокі корені, справді народний характер. Жорстока політика окупантів породжувала глухий опір, відсіч і відкриті форми непокорі загарбникам. Харків'яни вороже ставилися до фашистської ідеології і політики нацизму¹⁵⁷, включалися в антифашистську боротьбу. Багато з них саботувало накази військової влади, особливо економічні плани завойовників. Як зазначала підкупаційна газета «Нова Україна», «основна й найважливіша причина зовсім незадовільної роботи промисловості Харкова зумовлюється – очевидно, треба сказати одверто – саботажем з боку деяких її керівників, директорів фабрик та виробень і керівників доморобно-промислових організацій та підприємств. Природа й мотиви саботажу різні, але факт саботажу безперервний. Деякі підприємства працюють погано просто тому, що очолюють їх випадкові, малокваліфіковані люди. Проте далеко небезпечніше, коли саботаж викликається свідомою большевицькою агентурою... Терпіти надалі таке неможливо... Робота промисловості мусить бути підпорядкована в першу чергу інтересам боротьби з большевизмом, обслуговуванню потреб німецького війська та потреб українського народу...»¹⁵⁸.

Чимало красномовних фактів економічного саботажу з боку простих людей містять архівні документи, у тому числі звернення численних установ та військових частин до біржі праці, поліцейських управлінь, харківської служби безпеки СД з вимогами розшукати, покарати та під примусом повернути до роботи зниклих працівників. Тривалий час за допомогою поліції розшукували працівників велозаводу Прокопія Галича та Євгенію Поскавську¹⁵⁹, німецький артилерійський полк розшукував водія Володимира Складарова та звернувся по допомогу у фельд-жандармерію¹⁶⁰; у списку авіабази на Рогані йшлося про 23-х робітників, які самовільно залишили роботу¹⁶¹, і таких звернень було багато.

Важливими є також матеріали розслідувань районних бургомістрів, яким було надано право покарання у маловажливих злочинах¹⁶².

У 17-му райбургомістраті, наприклад, у квітні 1942 р. було розглянуто 36 справ, які стосувалися 166 чоловік. Більшість справ – 26 – була пов'язана з невиходом на роботу. Винні були засуджені до грошових штрафів від 25 до 100 крб, але дехто – Г. І. Каріков, В. М. Куліш, У. Д. Чижова, М. Ф. Резниченко, Г. П. Демидов та ін. – за невихід на роботу були засуджені до двох днів в'язниці. К. Я. Лойко за продаж державного майна був засуджений до 10 днів арешту¹⁶³.

У 2-му районі в квітні 1942 р. було розглянуто 10 справ, з яких 8 торкалися невиходу на роботу для потреб німецької армії. За невихід на роботу люди були засуджені до однієї доби арешту¹⁶⁴. Як свідчать документи, відмова вийти на роботу майже повсюдно стоїть на першому місці серед розглянутих справ: у 5-му районі 14 чоловік з 16, у 13-му – 59 з 233 чоловік були засуджені за цей злочин¹⁶⁵. Поряд зі штрафами та арештами засуджували також до примусових робіт¹⁶⁶. Отже, всупереч жорстоким законам воєнного часу й важкому матеріальному стану чимало харків'ян наважувалося відмовлятися від підкупаційних робіт, від праці на німців, яка мала переважно примусовий характер.

Протягом періоду окупації у Харкові діяли декілька антифашистських підпільних груп. У Київському районі в грудні 1941 р. стихійно виникла антифашистська патріотична група, очолювана колишнім матросом, інвалідом (без обох ніг) Володимиром Тихоновичем Тищенком, що проживав по вулиці Артема, 6. У складі групи нараховувалося 10 чоловік, у т.ч. дружина і син Тищенка, А. Т. Боева, Л. М. Попова, Л. Л. Синицька й ін. Група проводила велику агітаційну роботу серед населення Харкова, друкувала і поширювала листівки, добувала зброю і продовольство для радянських військовополонених і переправляла їх у партизанський загін. У квітні 1942 р. родина Тищенка була заарештована гестапівцями, при арешті були знайдені листівки, граната, інші речові докази. Володимир Тихонович і Марія Іванівна Тищенки були розстріляні, а їхній син Володимир (15 років) був відправлений у концентраційний табір Дахау¹⁶⁷.

В умовах інформаційної блокади з боку німецько-фашистської влади багато харків'ян з ризиком для життя слухали радянські радіопередачі і поширювали їхній зміст серед населення міста. У Червонобаварському районі – Лементов, Гаврильченко, Махненко, Харченко, Омельченко, Кроленко¹⁶⁸; у Дзержинському – група безпартійних співробітників ветеринарного інституту в складі Курбакіна, Платонова, Авраменка, Карпенка, Кравченка й ін.¹⁶⁹

Новини з «Великої землі» поширювали в Харкові й області багато патріотів. Напівсліпий викладач університету О.М. Васильєв змушений був ходити по селах області і заробляти на життя гаданням. «Під час гадання, – згадував він, – я прагнув підтримати віру в нашу перемогу, говорив про швидку зміну на краще, попереджав проти небезпеки угону в Німеччину. З багатьма жителями я розмовляв більш відверто»¹⁷⁰.

І таких агітаторів нараховувалися сотні. В. Коновалов працював у період окупації у депо залізничної станції Основа і одночасно ремонтував радіоприймачі для німецьких військових частин. Вночі він приймав зведення Радінформбюро і розповсюджував серед мешканців прилеглих районів. Згодом В. Коновалов зняв з підбитого літака радіопередавач і встановив у себе на квартирі. Йому вдалося налагодити зв'язок з частинами Червоної армії і передавати їм розвідувальну інформацію. В червні 1943 р. німці викрили В. Коновалова і замучили його в гестапо¹⁷¹.

Сміливими і спритними бійцями виявили себе робітники 75-го заводу В. П. Попов, Г. Р. Черняков, К. І. Карська й ін. Вони змайстрували з листівок, присвячених 25-й річниці Жовтневої революції, кульки і продали їх багатим харківським купцям для пакування товару. Листівки швидко розійшлися по місту. В інший раз вони виготовили трафарет з текстом «Бий німецьких окупантів» і написали фарбою це гасло на стінах будинків, у тому числі на квартирі бургомістра, начальника 9-ї ділянки поліції, на стіні 54-ї школи й ін.¹⁷²

Харків'яни вороже ставилися до національної політики фашизму. Не виправдалася ставка фашистів на ворожість корінного населення до зайшлого, українців до росіян, слов'янського населення до вірменів, циган і інших народів. Природно, в умовах важкого продовольчого становища міста, агресивного насадження фашистської ідеології існував ґрунт для міжнаціональних протиріч. В одному зі звітів обербургомістра, наприклад, стверджується, що в Харкові поповзли слухи про те, «що німці замість жидів поставили над українцями вірмен»¹⁷³, зважаючи на їхню високу питому вагу в середовищі торговців. Але по суті ці настрої мали не стільки національну, скільки соціальну природу і були спрямовані проти нуворишів, що наживали великі багатства на горі народу. Ніяких конфліктів на національному ґрунті не було, та й вони були малоімовірними з огляду на поліетнічний генофонд міста, що сформувався в 20–30-ті роки. Харків'яни зберегли своє обличчя, окупація міста була спільним лихом для усіх.

Найбільш чітко це проявилось у ставленні городян до трагедії харківського єврейства. За винятком найбільш темної, антисемітськи налаштованої незначної частини населення Харкова та їхніх ідейних поводитирів, що пов'язали з нацистами свою долю та служили їм не за страх, а за совість, вражені харків'яни глибоко співчутливо переживали трагедію євреїв – жертв Дробицького яру і бараків тракторного заводу. Страшні оповіді дивом уцілілих людей стали не тільки жахливою картиною людських страждань і горя та пам'яттю за безневинно убитими, не тільки суворим обвинуваченням катам, що вчинили жахливі злочини, але і вдячною пам'яттю уцілілих людей до людей, що зберегли у своїй душі біль і співчуття до ближнього.

Серед тисяч в'язнів напівзруйнованих бараків ХТЗ була і Р. Беркович з родиною. «Не пам'ятаю точно, – розповідала вона, – скільки днів ми прожили в бараках, коли вийшов наказ: у зв'язку з виїздом усі коштовні речі винести у двір. До бараків почали під'їжджати вантажівки. Зовсім випадково від одного знайомого я довідалася: не в Ромни і не в Полтаву возять людей, а в яр, що неподалік. «Рятуй дітей! – сказав мені чоловік. – Якщо зможеш, прийди потім на мою могилу». Багато довелося пережити. Скажу одне: якби не добрі люди, з якими ми зустрічалися на своєму важкому шляху, лежати б мені з дітьми в тім яру. Але, видно, зірка в нас щаслива... В одній селянській хаті на Чугуївському шосе врятувала нас від поліцаїв якась літня людина. У поліклініці ХТЗ, повз яку ми проходили, тікаючи з бараків, жінка-лікар змазала вазеліном приморожені ніжки моїх маленьких дочок. В іншому місці нам дала притулок незнайома дівчина. І ще багато разів за війну відчувала я тепло широкій людській солідарності»¹⁷⁴.

Деякі єврейські діти були прийняті в російські, українські та білоруські родини. «У юрбі євреїв, – згадує С. С. Ушакова, – йшла молода єврейка і несла на руках хлопчика 2–3 років. Скориставшись секундою, коли німці відвернулися..., вона кинула своє маля в кювет під ноги російським жінкам. Жінка, що стояла біля моєї мами, підхопила малятко і стала в другий ряд. Перед нею стали жінки і моя мама зі мною на руках. Маля-єврей заплакало. Німець, що йшов позаду, щось запідозрив і підскочив до російських жінок... Другий німець смикнув мене за руку, я повернулася до нього обличчям. Я явно не схожа на єврейку, німець плюнув собі під ноги. Російська жінка закрила рот хлопчику рукою, він перестав кричати. Юрба євреїв з німцями пройшла...»¹⁷⁵

У спогадах жертв холокосту переплелися долі багатьох людей, що намагалися і нерідко рятували приречених на смерть людей. Ця самовіддана допомога співгромадян євреям стала вироком фашизму, що не зумів винищити в харків'янах високі почуття людської спільності.

У жахливих умовах фашистського окупаційного режиму високу гуманність і самовідданість виявили харківські медики, які, ризикуючи життям, рятували від смерті співгромадян, що потрапили в біду. Особливої уваги заслуговує патріотична діяльність співробітників 9-ї холодногірської лікарні під керівництвом професора Олександра Івановича Мещанінова. О.І. Мещанінов народився в 1879 р. у м. Путивлі, закінчив гімназію в Києві, медичний факультет Київського університету, у російсько-японську війну працював хірургом у санітарному потязі, а після її закінчення – земським лікарем у Херсонській губернії. В роки першої світової війни він був начальником хірургічного госпіталю Червоного Хреста. У 1919 р. був призначений головним лікарем холодногірської лікарні і пропрацював тут майже до своєї смерті в 1965 р. Його любили хворі, співробітники, учні, його називали народним лікарем і народним ученим, і він пишався цим¹⁷⁶. О. І. Мещанінов був далекий від політики,

і, можливо, тому дійсне визнання його патріотичної діяльності за періоду окупації прийшло тільки в 60-ті роки. А до цього його роль найчастіше замовчувалася. У післявоєнних офіційних звітах обкому партії ім'я О. І. Мещанінова серед патріотів-медиків узагалі не згадувалося. Але підкреслювалося, що патріотичною діяльністю медиків керували партія і комсомол. Тільки в одному звіті – Ленінського райкому партії – відзначалося, що в період окупації міста «окремі комуністи району проводили роботу самостійно, у тому числі і проф. Мещанінов»¹⁷⁷. Насправді ж О. І. Мещанінов ніколи не був членом партії. Прагнення частини партійного керівництва цілком партизувати народний опір фашизму, як бачимо, приводило до курйозних ситуацій.

З наближенням фронту до Харкова 9-та лікарня, якою керував О. І. Мещанінов, перетворилася у військовий госпіталь. Вона була переповнена радянськими бійцями, коли німці захопили місто. Лікарня продовжувала свою роботу на очах у ворогів. Поранених червоноармійців записували як жителів Холодної гори, потерпілих при бомбардуваннях і артобстрілах. Дні і ночі тривали хірургічні операції. Лікарі П. С. Делевський, Н. І. Обухова, В. І. Воротинцев, В. Ф. Центилович, Р. І. Проценко, В. Ф. Нікітінська-Труфанова, а також медсестри Т. В. Радіонова, Н. Я. Семеренко, Т. Я. Ремізова, В. В. Шкателова приклали

*Колектив 9-ї міської лікарні, який в роки окупації рятував поранених.
У центрі – О. І. Мещанінов*

багато сил і енергії для лікування і порятунку радянських воїнів. Забезпечення поранених харчуванням узяли на себе дружина професора О. І. Мещанінова Наталія Олександрівна, його дочки Марія і Єлизавета. Вони створили групу відданих людей, що звернулися по допомогу до населення Харкова. У їхньому числі були М. Д. Корхова, Г. В. Ровенська, М. П. Пачкіна, Л. Я. Полуніна, М. Ф. Середенко і багато ін.¹⁷⁸

Неоціненну допомогу надали медики 9-ї лікарні в'язням холодногірського табору військовополонених, який народ називав табором смерті. Люди тут умирали сотнями і тисячами від ран, голоду, холоду, епідемій. Професор О. І. Мещанінов і його співробітники вирішили допомогти цим людям. В облдержархіві збереглася заява бургомістрату 16-го району на адресу місцевої німецької комендатури про те, що організатори районного осередку Червоного Хреста на чолі з професором О. І. Мещаніновим просять дозволити їм відвідувати табірну лікарню і тюремні камери¹⁷⁹. О. І. Мещанінов установив зв'язок з військовополоненим лікарем К. Р. Седовим, і вони спільно організували роботу з порятунку людей. У 9-ту лікарню з табору військовополонених власті передавали хворих і поранених бійців і офіцерів, які назад у табір, як правило, не поверталися. Цьому сприяли багато патріотів, які переховували військових, що одужали, забезпечували їх документами, переправляли на радянську територію чи в партизанські загони.

Серед цих людей були і співробітники 8-го бургомістрату, що виготовляли паспорти й інші документи. Юрій Узуньян, син вірмена й українки, у 1939 р. з відзнакою закінчив 126-ту середню школу і вступив на хімічний факультет Харківського університету. У тім же 1939 році за першим наказом маршала Ворошилова «з десятирічок до армії» був призваний на службу. Брав участь у перших боях з фашистськими окупантами, але був поранений. Лікувався в госпіталях, у серпні 1941 р. приїхав у Харків¹⁸⁰. У період окупації працював у 8-му райбургомістраті, діставав чисті бланки посвідчень з німецькою печаткою, які сам заповнював і передавав військовополоненим-втікачам та цивільним особам. Одного разу, здійснюючи спробу перейти лінію фронту, була затримана група радянських військовополонених з документами, виданими Ю. Узуньяном. Ось як звітувала про цей випадок у Берлін місцева польова таємна поліція: «...підкоманда «Харків» заарештувала велику кількість осіб у зв'язку із зловживаннями перепустками та фальшуванням цих паперів. Великий розшук ще не закінчений. 21-річний вірменин Узуньян працював з березня 1942 р. у бюро перепусток 8-го району міського управління Харкова та виписував перепустки на вибуття з міста за наданими орткомендатурою оригіналами. Він здобув довіру перекладачки цієї установи та отримав завдяки цьому велику кількість бланків. Їх він продав за велику суму грошей цивільним особам. Йому допомагав при цьому українець Слодкий тим, що копіював формуляри з німецькими печатками. Як винагороду він отримував певну кількість

бланків. Підписи підробляв переважно Узуньян, який використовував перепустки задля того, щоб уможливити втечу військовополонених із табору. Український комендант табору Гнусін сприяв непомітному виходу з табору декількох військовополонених. Вони знайшли притулок у приятельки Узуньяна. За гроші або постачання продуктів вони отримали від Узуньяна підроблені папери і змогли продовжити далі свою втечу на батьківщину. Обвинувачені використали біля 20 сфальшованих перепусток та надали підтримку при втечі 4-м військовополоненим...»¹⁸¹. Ю. Узуньян і його товариші були заарештовані 8 грудня 1942 р. і після закінчення слідства розстріляні¹⁸².

З метою припинити втечі полонених з 9-ї лікарні начальник концтабору наказав вивезти їх звідти в 1-шу лікарню (колишня Олександрівська). З цього часу сюди був перенесений центр патріотичної діяльності медиків з метою порятунку поранених. Очолила цю роботу В. Ф. Нікітінська-Труфанова – талановитий хірург, смілива, самовіддана жінка. У порятунку полонених їй допомагали операційна сестра Ю. Ф. Винниченко, палатні сестри Л. Стрижак, Є. Зізіна, А. Шевченко, З. Коцеруба, сестра-господарка О. Ф. Нікітінська, лікар П. К. Давиденко, фельдшери Ю. Є. Корсак, Н. П. Протопопова, О. В. Піддубна і багато ін. У роботі з лікування і порятунку поранених воїнів брало участь 54 чоловіки. За час окупації Харкова колектив лікарні, очолюваної професором О. І. Мещаніновим, вилікував близько 2000 поранених бійців. Багато юнаків і дівчат було врятовано від відправлення в Німеччину¹⁸³.

Багато харків'ян були зобов'язані своїм порятунком лікарю-фтизіатру 2-го туберкульозного диспансеру м. Харкова – Ксенії Олександрівні Іліаді. Грекиня за національністю, вона з 1917 р. проживала і працювала в Харкові. Так уже розпорядився час, що коли в 1917 р. вона приїхала

К. О. Іліаді серед врятованих нею харків'ян

з Бессарабії навчатися в Харків, то опісля додому, де залишилися її батьки, вона повернутися не змогла. Бессарабія стала румунською територією. У Харкові К. О. Іліаді працювала медичною сестрою. У 1928 р. вона закінчила 1-й медичний інститут і одержала призначення лікаря в 2-й туберкульозний диспансер. Після приєднання Бессарабії до СРСР К. О. Іліаді привезла в Харків батьків. У період окупації міста вони вмерли. К. О. Іліаді, залишаючись увесь час у Харкові, з ризиком для життя рятувала людей від угону в Німеччину. Вона видавала співгромадянам фіктивні довідки про наявність у них активної форми туберкульозу. Для переконливості більшості молоді, яка приходила до неї, вона робила штучний пневмоторакс. Так вона врятувала життя близько стам харків'янам, і серед них – О. М. Новицькому, Л. Н. Степановій, О. М. Руденку, В. І. Бондаренко, М. С. Бакшеєву, К. К. Терзяну, П. І. Щербаковій, В. Л. Раєнку й ін.¹⁸⁴

З глибокою вдячністю згадували врятовані люди подвиг лікарів і простих радянських жінок. В. В. Павлов у листі з фронту в 1944 р. писав К. О. Іліаді: «...Дорога Ксеніє Олександрівно!... Коли б не Ви, я давно згнив би де-небудь у таборах цієї проклятої Німеччини, що поглинула в рабстві стільки російських людей... А зараз я борюся на користь Батьківщині, на користь нашому народу...»¹⁸⁵. Зворушливі листи і записки одержували прості жінки, що жили в районі Шатилівки: А. Н. Остапцева, М. М. Яригіна, Н. А. Коноплева-Шабельникова. Ці жінки збирали гроші серед сусідів, закупували на них продукти і щодня годували 40–50 військовополонених червоноармійців. Після звільнення Харкова письменник О. М. Толстой відвідав А. Н. Остапцеву, йому були передані записки і листи врятованих людей¹⁸⁶.

Врятувала життя збитому радянському льотчику робітниця фабрики «Авторучка» А. М. Виноградова, що підбрала його 5 червня 1942 р. і перехувувала його до приходу частин Червоної армії¹⁸⁷. Таких прикладів патріотизму, людяності і самовідданості харків'ян було чимало. Багато жінок скромно робили свою справу, як наприклад, О. І. Коваленко, що готувала обід; прала білизну членам партизанської групи М. Я. Франкова, часто ходила на мінку, збирала розвідувальну інформацію, чергувала в будинку в той момент, коли там проходили збори групи чи люди відпочивали¹⁸⁸. Ні, не скорилися харків'яни з уготованою їм нацистами долею. Опір харків'ян фашистам ширився і міцнів, здобував різноманітні форми.

Доля харківського партійного підпілля трагічна. Улітку 1942 р., коли, здавалося, найтяжче залишилося позаду, гестапо завдало смертельного удару по керівному ядру підпільного обкому партії. У червні 1942 р. були заарештовані І. І. Бакулін і його найближчі соратники. Тільки І. Ф. Гаркуші і Г. П. Синицину вдалося врятуватися. Арештованих били, катували, усі вони були страчені. І. І. Бакулін помер 25 вересня 1942 р. у тюремній лікарні, куди він був поміщений у важкому стані.

У своєму передсмертному листі, переданому на волю, І. І. Бакулін повідомляє про найбільш головне – він називає імена загиблих товаришів і висловлює два передсмертні прохання. Зміст листа має велике значення для дослідників і читачів. Він дозволяє не тільки прояснити долю харківського підпілля, але і краще зрозуміти масштаб особистості І. І. Бакуліна. На жаль, передсмертний лист І. І. Бакуліна ніколи не було опубліковано в повному вигляді. Навіть в найбільш повних його публікаціях були зроблені купюри, що походять ще з післявоєнного періоду. У підготовчих матеріалах до звіту про діяльність підпільних парторганізацій і партизанський рух під грифом «Абсолютно секретно» приводиться повний текст цього листа. У ньому синім олівцем викреслені рядки про крайній матеріальний нестаток підпільної організації і відсутність допомоги з «великої землі», а також характеристика М. М. Ігнат'єва¹⁸⁹. Керівники Харківського обкому партії суворо охороняли ортодоксальну чистоту друкованого слова, жорстко дозували саму історію.

Початок передсмертного листа І. І. Бакуліна відірвано. Деякі рядки прочитати не вдалося. От збережений текст:

«... Китаєнко Антон Макарович. Кличка «Трамвайник», ч/п

Дубенко Михайло Пилипович. Кличка «Кица», ч/п

Барановська Євгенія Сильверстрівна, к/п

Барановська Ядвіга Владиславівна (мати), б/п

Шредер ... Іванівна, ч/п

Першин Олександр Юхимович, б/п

Першин Микола Юхимович, б/п

Савченко Євгеній Миколайович, б/п

Корабельникова Клавдія Іллівна, б/п

Штефан Іван Дмитрович. Кличка «Грек», ч/п

Трохи раніше страчені:

Омельченко Поліна Андріївна, ч/п

Ліда – комсомолка

Невідома доля:

Коротун Анатолій Павлович, ч/п, арешт. 26.V.– 42 року

... Читайте на них... найближчими днями будуть розстріляні, напевно, і інші, у тому числі і я.

Два передсмертні прохання до Вас, рідні мої:

1. Коли прийдуть наші, чому я вірю безмежно, розкажіть їм, що харківська підпільна організація погублена через дурня і негідника Ігнат'єва Миколу Михайловича. Взагалі нас підвів крайній матеріальний нестаток, по суті, голод... допомоги не було з того берега.

Особисто мене обікрала родина поважного професора Харківського інституту... Михайловського Мих. Йос., який погодився дати мені притулок і безсовісно відмовився при німцях реєструвати мій паспорт. Родина цих негідників забрала майже всі мої продукти і цінності.

2. Сиджу я в гестапівській в'язниці на Раднаркомівській вулиці (колишня НКВС). Їсти нам нічого не дають, крім водянистої баланди (половина ополоника один раз у добу), виживають ті, комуносять передачі, інші виснажуються до краю. Прохання до Вас: підгодуйте мене трохи, якщо можете. Передачі приймаються щодня з 10 до 11 години ранку. Що можна передавати:

1. Суп чи борщ.
2. Чай чи каву.
3. Зелень.

Хліб краще кришити в суп, тому що інакше все одно заберуть поліцейські...

...Залишилося жити небагато... Мені хотілося б піти на розстріл не напівтрупом, а бадьорим бійцем. Особисто Вам це нічим не загрожує. Ви випадкові мої знайомі, котрим я допомагав зимою тягти санки з городу.

Буркун Іван Іванович»¹⁹⁰.

Були заарештовані і загинули в катівнях гестапо Н. М. Даньшева – зв'язкова І. І. Бакуліна, А. П. Коротун і М. М. Ігнат'єв – представники ЦК КП(б)У.

Передсмертний лист І. І. Бакуліна – це документ великої людської мужності і безмежної віри в праву справу народу, повну перемогу над фашизмом. У сучасного читача, напевно, виникне питання про причини провалу харківського партійного підпілля, про роль М. М. Ігнат'єва. Після звільнення Харкова органи НКДБ провели спеціальне розслідування причин провалу партійного підпілля. Деякі проміжні результати такого розслідування збереглися в документах Харківського обкому партії. Зміст цих матеріалів дозволяє з упевненістю говорити тільки про наявність різних версій провалу, тому що розслідування не було закінчене. Матеріали розслідування ніколи раніше не публікувалися і тому становлять інтерес для сучасників.

Відомо, що після прибуття в Харків у березні 1942 р. М. М. Ігнат'єва між ним і І. І. Бакуліним склалися напружені відносини. У результаті М. М. Ігнат'єв направив у центр радіограму про відсторонення І. І. Бакуліна від керівництва партійним підпіллям¹⁹¹. За свідченням І. Ф. Гаркуші, І. І. Бакулін заперечував проти ряду дій М. М. Ігнат'єва. 28 березня 1942 р. з «великої землі» літаком був направлений вантаж харківському підпіллю, у тому числі продовольство, що був скинутий у районі с. Вільшани. До місця за вантажем, незважаючи на заперечення І. І. Бакуліна, були послані його зв'язкова Н. М. Даньшева, господарка явочної квартири А. М. Китаєнка – П. А. Омельченко, дочка одного з керівників підпілля Неля Дубенко і радистка Ліда¹⁹². За деякими відомостями, ці жінки мали лист М. М. Ігнат'єва для передачі з льотчиком у ЦК КП(б)У з перерахуванням учасників організації, що було ризикованим кроком і зневажанням законами конспірації¹⁹³. Далі відбулося

непоправне. Посланниці були заарештовані поліцією. Коли про це стало відомо, К. Дубенко (матір Нелі) зажадала від чоловіка і керівників харківського підпілля визволити дочку з катівень гестапо. Однак у підпільної організації не було ні сил, ні засобів для цього. Незабаром відбулися арешти. Крім названих у листі І. І. Бакуліна були заарештовані також друга дочка М. Ф. Дубенка і його дружина. Висновки, зроблені слідчими НКДБ у післявоєнний період, зводяться до того, що дружина і дві старші дочки М. Ф. Дубенка не витримали допитів і видали підпільну організацію. Незабаром вони були звільнені. К. Дубенко схияляла членів харківського підпілля, що залишилися на волі, до зізнання у випадку виклику їх у гестапо. Мати і дві старших дочки М. Ф. Дубенка залишили Харків разом з німцями¹⁹⁴.

У харківських чекістів існували й інші версії провалу підпілля, пов'язані з арештом однієї із зв'язкових І. І. Бакуліна ще в перші дні війни¹⁹⁵, провалом і зрадницькою діяльністю окремих членів партійного підпілля. Деякі з них були заарештовані і засуджені після війни. Знайомство зі змістом цих версій дозволяє визнати імовірність існування інших причин провалу харківського підпілля, інших ліній розслідування, джерела яких можна знайти ще на ранніх етапах діяльності підпільної організації. Однак глибокого розслідування всіх обставин провалу харківського підпілля проведено не було. У результаті головною причиною провалу харківського підпілля стала для слідчих НКДБ зрадницька діяльність дружини і дочок М. Ф. Дубенка. Цей висновок фактично вичерпав найскладнішу проблему. Але залишилися запитання, що вимагають відповіді.

Насамперед потрібно знайти пояснення тому факту, що власниками центральних конспіративних квартир підпільного обкому партії стали жінки, які взагалі відігравали велику роль у харківському підпіллі. Серед заарештованих улітку 1942 р. керівників харківського підпілля половину склали жінки. Вони стали легальним прикриттям підпілля, активними його учасниками. Не може бути раціонального пояснення тому факту, наприклад, що разом з господаркою конспіративної квартири А. М. Китаєнка П. А. Омельченко жила її 12-річна донька, а з членом підпільної організації В. К. Бугрій – шестирічний син¹⁹⁶. Один з керівників харківського підпілля М. Ф. Дубенко, хазяїн однієї з центральних явочних квартир, був залишений у місті разом зі своєю великою родиною. Хто винний у тому, що здригнулося серце матері, побачивши страждання своїх дітей? Доля цієї родини глибоко трагічна. Мати і дві старші дочки залишили Харків, і доля їх невідома. Молодша дочка була віддана в дитячий будинок і там загинула. Помер і маленький однорічний син М. Ф. Дубенка. Сам М. Ф. Дубенко був заарештований і розстріляний. Не витримала ударів долі і його літня мати¹⁹⁷.

У війни не жіноче обличчя. Жменьці героїв харківського підпілля на чолі з І. І. Бакуліним, серед яких були Наталка Даньшева, Поліна Омель-

ченко, Женя Барановська, Галина Никітіна й інші жінки і навіть діти, протистояла жорстока, добре знаюча свою справу фашистська машина репресій. Сили були явно не рівні. Майже всі учасники підпілля загинули.

Харківське партійне підпілля було складовою частиною антифашистського визвольного руху. Однак протягом усього післявоєнного періоду історико-партійна література зводила все різноманіття потоків антифашистської боротьби винятково до партійно-комсомольського підпілля і партизанського руху. Власне, визначення сутності і форми руху як партійно-комсомольського різко звужувало соціальний склад руху і зміст боротьби народу. Розвиток подій у період окупації показав, що в антифашистській боротьбі брали участь різні прошарки населення Харкова. Навіть у складі керівної ланки партійного підпілля приблизно половину склали безпартійні громадяни.

Створена обкомом партії напередодні окупації міста розгалужена мережа партійних підпільних організацій була зруйнована в перші дні окупації. З 175 чоловік, залишених обкомом для підпільної роботи, у 1945 р. малися зведення тільки про 57. Більшість з них не зуміли виконати посталі завдання. У 1944–1945 рр. Харківський обком партії затвердив звіти і повернув партійні квитки тільки 16-ти членам партії¹⁹⁸. Як видно зі звітів районних комітетів партії, у Червонозаводському районі з 17-ти залишених на підпільну роботу членів партії 13 не виконали завдання¹⁹⁹, у Жовтневому – відповідно п'ять із семи²⁰⁰, у Червонобаварському районі із залишених 12 членів партії тільки О. В. Катаєв активно боровся з фашистами²⁰¹, а ще про трьох членів партії не було даних. Відповідно до затвердженого в 1945 р. Харківським обкомом партії офіційного звіту про діяльність харківського підпілля учасниками партійно-комсомольського підпілля і партизанського руху по місту Харкову був визнаний 71 член партії і безпартійний. У цей список були включені 13 з 54 чоловік керівників і зв'язкових підпільного обкому, у тому числі двоє з 17 – по Основ'янському райкому, четверо з 13 – по Залізничному, троє з 13 – по Нагірному і Заводському райкомах²⁰².

У найтяжчих умовах фашистської окупації сила і масштаб антифашистської боротьби у вирішальній мірі залежали від позиції загарбаного, спустошеного, але не зломленого міста, його простих людей. Варто відмовитися від далеких од дійсності стереотипів про всенародний, масовий опір загарбникам. Не можна забувати, що найбільш дієздатна й активна частина населення була призвана в Червону армію й евакуйована в радянський тил чи переслідувалася окупантами. Високу активність виявляла порівняно незначна частина населення, націоналістично і навіть монархічно налаштована, ідейні супротивники радянської влади. Ці люди посилено шукали своє місце в нових структурах влади і суспільства, облаштовували органи місцевого самоврядування, українські націоналістичні організації, кооперативні об'єднання й ін. У біль-

шості вони визнавали реалії політичного життя, лояльно ставилися до окупантів, прагнули використовувати німецький фактор для досягнення цілей, пов'язаних з відтворенням, нехай у далекому майбутньому, української національної державності, союзної Німеччині і глибоко ворожої більшовицьким Радам. У долі деяких таких діячів складним чином відбулося переплетення елементів колабораціонізму і протидії окупантам.

Переважна більшість харків'ян прагнула вижити в екстремальних воєнних, кліматичних і продовольчих умовах осені 1941 – весни 1942 рр. Навіть далекі від політики люди чекали повернення Червоної армії. Майже в кожній родині батьки і сини воювали в її рядах. Саме вони уособлювали для простих людей радянську владу. На них покладали люди головні свої надії, від них чекали захисту рідних вогнищ, права на життя.

Харків'яни вороже ставилися до фашистської ідеології і політики нацизму. Жорстокий окупаційний режим породжував глухе невдоволення, що переростало у відкритий протест. Вони жили і були головним джерелом сили харківського опору, що включав людей різної національності, незалежно від їх соціального походження і партійності.

Основні цілі і зміст харківського опору не слід ідеологізувати. Не можна перебільшувати, як це робилося раніше, готовність людей вести самовіддану боротьбу винятково за соціалізм у його сталінському варіанті. У період боротьби проти нацизму стала особливо зрозумілою значущість загальнонаціональних, загальнодемократичних, загальнолюдських цінностей, тобто тих принципів громадського життя, що стають пріоритетними в наш час. Люди боролися за традиційні цінності – Батьківщину, родину, волю.

Національно-визвольна антифашистська боротьба народу набула на Харківщині різних організаційних форм. Партійне підпілля, що було змішаним за своїм складом, не було в Харкові вирішальною силою антифашистської боротьби, її всеохоплюючим керівним центром. Створене в передокупаційний період з великим поспіхом в останній момент із порушенням законів конспірації, украй слабко забезпечене технічними засобами боротьби, матеріальними і продовольчими ресурсами, воно понесло великі втрати й об'єктивно не могло організувати масові антифашистські виступи народних мас і стати загальноміським центром опору. До свого трагічного кінця І. І. Бакулін і його товариші зберегли вірність своєму обов'язку і рідній землі. Будучи заручниками сталінської стратегії всенародної боротьби в тилу ворога, численних помилок центральних і місцевих партійних органів при формуванні мережі підпілля, ці люди стали героями харківського підпілля, більшість з них – посмертно.

Рух Опору в Харкові багато в чому мав стихійний характер, що свідчило про його глибокі корені в народі. Існувало багато вогнищ опору харків'ян, що проявилось в різних організаційних формах. Вони охоплювали поряд з підпільними групами спеціальні диверсійні і розвіду-

вальні групи, антифашистські і патріотичні групи, гуманітарні громадські організації допомоги пораненим, полоненим, євреям і іншим жертвам фашистського режиму, а також виступи окремих патріотів.

Рух Опору включав усі форми і засоби боротьби проти окупантів від відкрито вираженого протесту до збройної боротьби. Тривалий час у радянській історіографії перевага віддавалася вивченню найбільш активних форм боротьби, і насамперед збройної боротьби, що вважалася вищою формою антифашистської визвольної боротьби. Класифікація форм руху, що існувала в літературі, як пасивних (нижчих) і активних (вищих), утруднювала не тільки глибоке вивчення перших, але і розгляд та оцінку всіх форм з погляду доцільності і результативності тієї чи іншої форми в конкретних умовах того чи іншого регіону, а також з погляду реальної ціни (у вигляді людських життів) обрання тієї чи іншої форми. Це стосується великих диверсійних актів у Харкові, здійснених за радіокомандою з Воронежа, наслідком яких була смерть сотень харків'ян. У тяжких умовах прифронтової зони, великого скупчення в місті військ і спеціальних сил супротивника диверсійні акти використовувалися фашистами як привід для масових репресій серед мирного населення, масових розстрілів, повішень, узяття заручників, тобто ліквідації генофонду народу.

У цих умовах великого значення набували акти громадянської непокорності окупантам, невиконання указів і розпоряджень коменданта міста; різні форми економічного саботажу, спрямовані на зрив німецьких планів організації військового виробництва і промисловості міста; ухилення від угону до Німеччини і трудових мобілізацій у Харкові; поширення нелегальної антифашистської преси, розвідувальна діяльність і ін. Високим гуманним змістом була заповнена патріотична діяльність лікарів і населення міста у справі порятунку полонених, поранених, жертв фашистського терору.

Опір харків'ян фашизму в 1941–1943 рр. був складовою частиною антифашистської визвольної боротьби народів. Наші співгромадяни зазнали незлічимої жертв і виявили саможертвність та героїзм у досягненні спільної Перемоги над фашизмом.

Розділ 6

ПРОСТИЙ ХАРКІВ'ЯНИН В УМОВАХ ВІЙНИ

Велика Вітчизняна війна та німецька окупація принесли величезні біди простій, пересічній людині, яка протягом майже двох років мусила пройти через усі пекельні випробування. Звиклі до напруженої, часом виснажливої праці на користь держави, до суворої дисципліни, дуже скромного побуту та невибагливого, а часом напівголодного існування, харків'яни, позбавлені можливості евакуюватися в тил радянської держави, плекали надії і за німців будь-що пережити тягар окупації, зважаючи на її, як у тому переконували засоби масової пропаганди, короткотерміновий характер.

Як же сприймали харків'яни німецьке нашествя, і чи не покладали вони на німців свої надії на визволення від сталінського режиму, сподіваючись, нарешті, розірвати кайдани? Питання це, яке ще донедавна взагалі не стояло, набуло в сучасній Україні актуальності, особливо з поширенням останнім часом досить спрощеної схеми. За нею, населення України, потерпаючи від репресій сталінського режиму, який переслідував усе українське, пригнічував українську культуру та заперечував його власну історію, покладало надії на німців, на визволення

з їх допомогою від російського ярма і тому радо вітало німецьких вояків. Але коли німці розпочали масові вбивства населення, люди відвернулися від них та приєдналися до руху Опору. І хоча тут йдеться переважно про західноукраїнські землі, населення яких мало власну історію і за короткий довоєнний період зазнало прискореної радянської, все ж таки існує виразна тенденція поширити цю схему на всю Україну¹.

Така позиція, зрештою, не є новою, бо ще у повоєнний час були надруковані щоденники Геббельса, де підкреслювалося, що їх автора приємно здивували урочисті зустрічі, які влаштували українці солдатам вермахту. Проте відомі нам сьогодні численні свідчення службовців вермахту та різних окупаційних установ переконують нас у необхідності глибокого аналізу цієї проблеми, диференційованого підходу до неї.

Переважна більшість таких документів свідчить, принаймні, про неоднакове ставлення українського населення різних регіонів до німецьких загарбників. У доповідній записці, підготовленій співробітниками абверу групи армій «Південь» 28 жовтня 1941 р., окремий розділ був присвячений настроям місцевого населення під час просування німецьких військ в глиб території України. В ньому зазначалося: «На захід від польсько-російського кордону 1920 р. німецького солдата вітали як визволителя від більшовицького ярма... На схід від цього кордону позиція населення була вичікувальною... Можна оцінити частку населення з вичікувальною позицією у 90–95 процентів»².

В іншому документі, який зберігається у військовому архіві бундесверу у Фрайбурзі (ФРН) під назвою «Lageberichte Ukraine» («Повідомлення про становище в Україні») ³, також йдеться про помічене автором документу та учасником тих подій неоднакове ставлення населення різних регіонів України до приходу німців. Доповідь радника ОКВ була складена 2 грудня 1941 р. Стосовно позиції українського населення автор зазначає: «Надто важко зараз однозначно оцінювати позицію

українського населення. Різниця між колишніми польськими районами РК (рейхскомісаріату – А. С.) та російськими впадає в очі... В російській частині України інтелігенція навряд чи існує. Частина української радянської інтелігенції втекла перед німцями, більша її частина була примусово евакуйована більшовиками. Ті, хто залишився, – у певній мірі мова йде про літніх людей, – доброзичливі та запобігливі, у цілому приязні до німців. Серед молоді та людей середньо-зрілого віку, напевно, є прихильники партії більшовиків, у будь-якому випадку вони можуть бути ворогами німецької влади, бо повністю виховані на ідеології більшовизму»⁴.

У доповіді про обстановку в зоні відповідальності на Правобережній Україні, підготовленій штабом 444-ї охоронної дивізії, відзначалося: «Оцінка настроїв місцевого населення і його ставлення до нової влади залишається без змін. Переважна більшість населення не займає певної, осмисленої позиції щодо нової влади. У нинішній момент важко чекати від місцевого населення іншого ставлення до подій, тому що воно позбавлене можливості проводити порівняння... Роль німецької армії як визволительки не сприймається місцевим населенням як дещо само собою зрозуміле...»⁵.

Подібних свідчень німецьких службовців відомо зараз чимало. З них випливає безумовний факт різного ставлення населення Західної та Наддніпрянської України до приходу німців. На цю особливість вказували і західні дослідники⁶. Р. Турстон, наприклад, базуючись на німецьких документах, підкреслював, що порівняно теплу зустріч німці знайшли в західних районах України, які входили до 1939 р. до складу Польщі і де були досить розвинуті націоналістичні настрої. «Але коли німецькі війська прийшли в «старий» Радянський Союз, – продовжував Р. Турстон, – вони помітили виразну втрату гостинного прийому»⁷.

Така оцінка німецького вторгнення з боку місцевого населення зберігалася і протягом перших місяців німецької окупації, а деінде і протягом усієї війни. Причому ставлення населення Західної України до німців, як свідчать джерела, не було таким переважно визначеним, як у інших регіонах України. У донесенні про події в СРСР № 191, підготовленому ейнцаггрупою Ц, відзначалося, що в Західній Україні «настрій населення є неоднорідним» через політичні та економічні причини. У той же час ситуація в Центральній Україні (окрузі Києва, принаймні) визначається нестачею продуктів харчування. Стосовно ж Східної України в зазначеному документі було сказано: «Настрій серед населення є негативним»⁸.

Певною мірою такий стан речей пояснювався особливостями німецької окупаційної політики в різних регіонах України. Про це свідчать і німецькі документи. Високопоставлений німецький чиновник радник управління доктор Гуїлеаїме, наприклад, у своїй пам'ятній записці, спрямованій у Берлін 22 червня 1942 р., наголошував: «Тутешній губернатор ставиться до мешканців Галичини зовсім по-іншому, ніж рейхскомісар до інших українців. 100 процентів українців Галичини працюю-

вали і виконували всі обов'язкові поставки, дуже багато з них добровільно записалися у свій легіон і, незважаючи на різні повідомлення їхніх одноплемінників з рейхскомісаріату, тримались добре»⁹. Цікаво, що в іншому документі сенатор фон Альверден також стверджує, що «політика знищення населення України, яка проводилася досі рейхскомісаром України з метою забезпечити простір для заселення німцями, не тільки хибна, але й шкідлива з точки зору інтересів Німеччини»¹⁰.

Ясна річ, у ході війни, в умовах жахливої окупації ставлення місцевого населення до німців чим далі погіршувалося та нівелювалося, набуваючи порою відвертої ворожості. Це ставало зрозумілим і німцям, особливо з ускладненнями на фронті. Навесні 1942 р. захиталася передня лінія на південній ділянці радянсько-німецького фронту. У донесенні № 191 ейнцагруппи Ц про настрої місцевого населення в цей час говорилося: «...прорив під Ізюмом... чисельні щоденні бомбардування росіянами Краматорська і Слов'янська, які заподіяли значної шкоди, евакуація німецьких військ на Південь і частково неконтрольована поведінка військовослужбовців вермахту посилили існуючий вже кілька тижнів страх перед поверненням червоних до панічного настрою. Дійшло до надто покvapливої втечі, припинення роботи, окремих пограбувань і т.д. У великої частини населення можна було встановити прояв тенденції захистити себе, з допомогою свідомої пасивної чи навіть ворожої поведінки щодо німців... Лише в поодиноких випадках окремі особи з числа населення за переконанням пропонували себе до дії для можливої боротьби за місто...»¹¹.

Ще гірша для німців ситуація склалася у ході зимової 1942/43 рр. військової кампанії. В одному з повідомлень представника іноземного відділу рейхскомісаріату «Україна» фон Заукена відзначалося: «Відхід наших частин із районів Східної України та їх захоплення знову Червоною армією дозволили провести більш глибокий аналіз дійсного ставлення українського населення до німецької окупації...». І далі він наводить численні факти негативного ставлення місцевого населення до нової влади. Показовою була ситуація в Полтаві, де німецький районний комісар під загрозою фронту, що наближався, залишив на кілька днів місце перебування. Коли він повернувся назад через поліпшення військової обстановки, то знайшов свій район прикрашеним сотнями червоних прапорів. «Фактом є й те, – продовжував далі фон Заукен, – що в окрузі Полтави з наближенням більшовиків навіть певна кількість місцевих німців наполягала на поверненні їм радянських паспортів»¹².

Проаналізовані фон Заукеном факти дозволили йому зробити широкі висновки та узагальнення. «Отже, – підсумовує фон Заукен, – населення області, в котрій мають місце воєнні події, має схильність пристосовуватися до можливого переможця, особливо якщо він володів раніше цією землею та расово споріднений цьому населенню. Ми також відчули подібне пристосування українців під час нашого вступу в Україну влітку та восени 1941-го року – однак у незначних розмірах – і частково розці-

нювали це навіть як особливу дружелюбність до німців, як показують деякі повідомлення. Однак це було, мабуть, помилковим уявленням... українці не знаходяться ні в ідеологічному протиріччі з більшовизмом, ні в сильному національному протиріччі з росіянами, як це дехто у нас гадав на початку війни, і частково вірять у це зараз. Виключення становлять мешканці вузької смуги колишньої польської України, котра знаходилась під владою Рад лише півтора року і тому зберегла свою національну особливість»¹³.

Як бачимо, населення глибинних районів України зовсім не раділо з приводу окупації батьківщини. Головним тут було неприємне ставлення до окупаційних військ, не кажучи вже про репресивні органи.

Таке ж ставлення до німецької агресії переважало і серед харків'ян. Переважна їх більшість сприймала це нашествя як величезну трагедію. Про це свідчать численні спогади харків'ян, у т.ч. живих нині свідків тих подій. Вони мають чимале значення для відтворення правдивої картини війни. Але в цій роботі ми свідомо використовуємо лише документи німецького походження та спогади українців з діаспори. У цьому зв'язку не можна обійти стороною змістовні спогади відомого харків'янина та вченого Ю. В. Шевельова, які нещодавно вийшли друком у США та Харкові. Напередодні окупації міста з 14 до 25 жовтня він перебував в міській хірургічній клініці, перетвореній на військовий шпиталь, з метою уникнути репресій НКВС та військових мобілізацій. 25 жовтня йому дали посвідку, що він перебував у лікарні «з приводу короткозорості», і він вийшов на вулицю, «в сліпуче соняшне світло, в теплий і погожий день... Скінчилось моє радянське життя, – пише Ю. В. Шевельов. – ...Усе. Мало початись нове життя... Нарешті білі хрести на шибках вікон зробили своє діло: радянський режим упав, двері на схід зачинилися, двері на захід мали розчинитися. Так здавалося»¹⁴.

З таким настроєм після лікарні він йшов Сумською вулицею і через багато років залишив свої нотатки. «Харків'яни вийшли на вулицю. Ті, що переховувалися від НКВД, і ті, що переховувалися від мобілізації. Червоноармійці, що похапцем попереодягалися в цивільне на горищах і в льохах, міліціонери, що поскидали револьвери в Лопань, робітники, що позавчора допомагали руйнувати свої заводи, – по-святковому одягнені, живі, а тому веселі. Плавом пливли обома пішоходами (Сумської. Нею я повертався з лікарні додому). З пішоходів з кожної склинки від битих шибок, що вкрили всі вулиці міста. Вони тріщали, і вони блищали весело... Руїни ще димували. Гуляльники в святкових убраннях сповнили вулиці. Нечисленні німецькі вояки тонули в морі гуляльників. Осінній день був теплий. Усе раділо. Старе скінчилося, мало початися нове... День був погожий, і це були перші німецькі солдати, жовте листя, бите скло були як музика на підшвах»¹⁵.

Емоційний стан, який охопив Ю. В. Шевельова 25 жовтня 1941 р., та який він передав роки по тому, вже в еміграції, легко зрозуміти. Та його

оптимізм і піднесення поділяла лише незначна меншість харків'ян, яка дивом пережила переслідування з боку НКВС, а також незначна частина національно налаштованої інтелігенції Харкова. Були серед них і такі, хто як М. М. Недужа, В.В. Кривенко, В. В. Дубровський та інші, щиро поклали на німців свої надії на визволення від більшовицького ярма та утворення української держави і зустрічали їх квітами та хлібом-сіллю¹⁶.

Але були в Харкові й відверті підлабузники нацистів, бо інакше важко розцінити зміст листа подяки «населення» Харкова німецькому народу від 25 жовтня 1941 р., знайденого в німецькому архіві. Ось невеличкий витяг з нього: « Дорогі рятівники! Ми цілуємо Ваші руки, Ваші геройські голови, ми благословляємо Вас і бажаємо довгого та щасливого життя.

Ми цілуємо землю, на яку ступили Ваші дорогі ноги. Нам не вистачає слів, щоб виразити нашу радість бачити Вас. Гірко оплакуємо ми кожного загиблого Вашого бійця...

Хайль Гітлер! Благополуччя кожному Вашому герою. Ми чекали Вас довгих 24 роки, і, нарешті, Ви тут, ласкаво просимо!»¹⁷

Автори листа залишилися невідомими, його зміст до сьогодні був таємницею для населення Харкова. Проте таких людей було у Харкові небагато. Про це свідчать нині не лише ветерани, але й харківські емігранти, які волею долі опинилися в західному світі. Тетяна Іванівська, наприклад, пише, що «коли до міста увійшли перші частини німецького війська, деякі люди привітали їх квітами. Ніхто, включно з місцевими жидами, не знав, що може принести ця нова влада»¹⁸.

Інший харківський емігрант Георгій Боссе, який опинився в Німеччині, до війни учень 82-ї середньої школи, випустив у 1997 р. у Берліні книгу під назвою «Той час у Харкові. 1936–1941. Юнацтво під Сталіним». В ній ідеться про те, що надвечір 24 жовтня Харків був захоплений німцями. А вдень 25 жовтня харків'яни зібралися вздовж головної вулиці. «Ніхто не кричав «ура», і ніхто не танцював від радості на тротуарі. Багато цивільних робили спроби, однак, поспілкуватися з солдатами. Деякі харків'яни говорили німецькою, деякі кивали німцям»¹⁹.

Такою є оцінка подій, що відбувалися. Смертельна небезпека з боку невідомої могутньої сили штовхнула частину місцевого населення на головну вулицю міста, спонукала одягнути нове та чисте вбрання, не з приводу великого свята, а перед обличчям смертельної небезпеки, що нависла над кожною людиною. Природним виглядає і намір декого з місцевих мешканців вступити в контакт із завойовниками, з метою перш за все розвідати наміри переможців, зрештою, просто оцінити шанси на виживання і за німців. Бо до цього підштовхувало саме життя, відсуваючи на переломних його етапах на задній план будь-яку ідеологію та сильно загострюючи первісні закони його збереження.

Окрім спогадів свідків тих подій у нашому розпорядженні є деякі тогочасні документи військових, які захопили Харків. У щоденнику 57-ї піхотної дивізії є запис про події 24 жовтня 1941 р.: «Незважаючи на

впертий опір ворога, якого частково підтримувало цивільне населення, після знешкодження мін та вуличних загороджень, частково в боротьбі за будинки, дивізія взяла Харків-південь...

Населення центру Харкова було більш дружелюбним і показувало військам розташування мін та вибухівки. Населення поблизу вокзалу, навпаки, виявляло ворожість. 7 персон, у т.ч. 1 жінка, які діяли як партизани, тобто хотіли здійснити акти саботажу, були повішені...»²⁰.

У іншому повідомленні про «Становище і настрої населення в зайнятих районах», підготовленому групою 719 таємної фельдполіції 25 вересня 1942 р., говорилося: «В такому великому місті, як Харків, настрої населення, природно, залежить, головним чином, від постачання продовольства. Складається враження, що ті очікування, які населення поклало на німецькі установи останньою зимою, не виправдалися. Наступною зимою населення не очікує суттєвого покращення і тому розчароване. Провину за відсутність достатнього продовольства... покладають на німецьку окупацію...

...пануюча проти німецьких інстанцій широка озлобленість... з кожним днем зростає»²¹.

Через два місяці ситуація у місті не покращилася. Начальник поліції безпеки та СД Харкова повідомляв у Берлін: «Настрої населення чимдуж падає... Слід відзначити, що не тільки настрої людей падає, але й погіршується їх поведінка. Під поведінкою розуміється: бажання людей працювати, надійність в ідейному та практичному розумінні, ставлення до німецького (європейського) фронту...»²².

Нарешті, цікавою є також оцінка настроїв харків'ян, зроблена вже навесні 1943 р., після другого захоплення міста. «Фактом залишається те, що при вступі в Харків Червоної армії українське населення, котре дотепер проводило спільну роботу з німецькою військовою адміністрацією, негайно розпочало діяти разом з наступаючими більшовіками і обстрілювало з вікон, дверей і підвалів відступаючих німецьких солдат. Фактом є те, що весь персонал харківської опери й харківського театру, до якого у німецької адміністрації було особливо лояльне ставлення і який мав евакуюватися перед вступом більшовиків у місто, майже одноголосно наполягав на тому, щоб залишитися в місті, тобто зустріти й вітати наступаючих росіян...»²³.

Таке свідчення повністю відповідає дійсності і має численні підтвердження в радянських джерелах. Цікавими є міркування другого секретаря Харківського міського партії О. І. Смирнова, занотовані у ході бесіди з ним 16 жовтня 1943 р. Незвично критично оцінюючи стан Червоної армії у лютому 1943 р., він наголошував: «Зустріч населенням Червоної армії. Червона армія була обірваною. Погода стояла вже сира. Вони у валянках, обшарпані, голодні, неголені. Підвіз продовольства здійснювався від росошанської гілки. Населення дивилось і робило висновок, що це за армія. На коровах навіть в'їжджали. Вигляд,

безумовно, був огидний. Поранених бійців населення зустрічало із розпростертими обіймами, та й взагалі населення зустрічало нас дуже добре, чудово, ділилося останнім. Поранених бійців громадяни брали до себе, давали постільну білизну, носили воду, доглядали, годували»²⁴.

У іншому свідченні – донесенні першого секретаря Харківського обкому КП(б)У О. Єпішева на ім'я секретаря ЦК ВКП(б) – зазначалося: «Населення міста Харкова дуже тепло і з великою радістю зустрічало Червону армію, яка звільнила їх від фашистського рабства. Коли обстановка ускладнилася, населення міста з великим ентузіазмом працювало при створенні оборонних споруд... У період боїв у самому місті населення активно допомагало вести розвідку, поновлювати зв'язок, підбирало поранених, доглядало за ними. При відступі частин Червоної армії з Харкова населення із сльозами благало бійців не залишати місто Харків»²⁵.

Отже, переважна більшість харків'ян сприймала німців як завойовників, які принесли на українську землю біль та сльози. Ці люди тяжко переживали поразки Червоної армії, її великі втрати. Та по-іншому і не могло бути, бо Харківщина делегувала до Червоної армії кожного другого чоловіка призовного віку. Важко було знайти родину, у якій батько, чоловік або син не служили б у Червоній армії. І тому не можна погодитися з Григорієм Костюком, який стверджує: «Не підлягає дискусії, що після тривалого, тяжкого сталінського лихоліття український народ був абсолютно байдужим до страшного розгрому червоної армії (звичайно, не до людей, а до військової машини, на силі якої трималася радянська влада)»²⁶.

Дійсну картину ставлення українського населення, перш за все харків'ян, до переможеної Червоної армії намалювала в еміграції донька Г. М. Хоткевича у своїх спогадах про батька: «По Катеринославській, під нашими вікнами, сірою валкою пливла, відступаючи, «червона» армія. Без строю, обшарпані, деякі без шапок, без чобіт – в обмотках одних, йшли мовчки, не відповідаючи, коли якась жінка щось запитає. Люди плакали, іноді голосили, виносили хліба, води»²⁷.

Прості люди розглядали Червону армію як свою, рідну, яка, проте, не зуміла їх захистити та залишала їх напризволяще, на розсуд переможця. Ю. В. Шевельов, перебуваючи ще у військовому шпиталі, дивувався пораненим радянським солдатам. «Справа в тому, що, як я собі уявляв, – писав автор, – вони будуть бажати лишитися в шпиталі, поки перейде фронт. Але в дійсності вони найбільше панічно боялися, що їх можуть забути, не вивезти і вони дістануться німцям. Вони не говорили про причину своїх страхів. Я думав, що їх могли налякати німецькими звірствами, хоч це було мало ймовірне. Тільки згодом, коли я дізнався про смертні вирокі полоненим, я зрозумів причину страху»²⁸.

Прості люди у сірих солдатських шинелях на своєму власному досвіді вже добре усвідомлювали дійсну суть німецького нацизму. Дуже швидко жорстока реальність перекреслила навіть сподівання частини населення Харкова і за німців пережити всі страхіття окупації за стінами своїх

споконвічних домівок. Незабаром харків'яни набудуть трагічного досвіду. Той же Ю. В. Шевельов писав: «469 днів в окупованому німцями Харкові. А людині треба тільки сорок днів, щоб померти з голоду, і лише кілька годин, щоб замерзнути до смерті, і лише кілька хвилин, щоб померти на шибениці в петлі. Усі ці можливості були вповні забезпечені в ті дні від 25 жовтня 1941 до 6 лютого 1943 року»²⁹.

Безумовно, неприязне та вичікувальне ставлення цивільного населення до завойовників, біль та сльози з приводу величезних жертв війни, загибелі рідних та близьких супроводжувалися прямим розчаруванням, критичними настроями, а часом і відвертим опором політиці рідної влади, яка не зуміла захистити своїх співгромадян, залишила їх на розсуд переможців, згодом припустилася великих помилок та й просто злочинних акцій щодо цивільного населення. Про них вже йшлося в деяких опублікованих документах та перших історичних розвідках з цього приводу³⁰. Чимало таких свідчень розгубленості, відчаю, невігластва, тоталітарного мислення та й, зрештою, просто злочинних дій влади зберігається в різних архівах. У військовому архіві Подільська (Росія) нами знайдено, наприклад, донесення політуправління Донського фронту про недоліки проведення евакуації населення з прифронтової смуги фронту в червні 1942 р.³¹ Там зазначалося: «Багато мешканців... населених пунктів категорично відмовляється брати евакуаційні місця... 17 чоловік заарештовані за саботаж і віддані під суд військового трибуналу.

На допомогу місцевим організаціям для евакуації з міста Червоний Лиман 318 СД виділено 3 політпрацівники та загороджувальний батальйон.

У селі Лозова колгоспниця М. Савченко у ході бесіди підняла крик, заявивши: «Ми нікуди не підемо, помирати так помирати тут. Ви нас там нічим не забезпечите, адже Ваші червоноармійці проходять пухлі, їсти просять. Не лякайте нас німцями, все одно помирати»³².

Безумовно, найпростіші закони людського виживання за екстремальних ситуацій визначали переважно настрої та поведінку людей, впливали на їх ставлення до нової влади, принаймні, терпимість та підлаштування до неї. Проте не будь-якою ціною. Ось чому з наближенням фронту вимушене пристосування людності до нової влади протягом періоду окупації оберталось часто неприязню та ворожістю. Люди прагнули визволення від окупантів.

Таким чином, переважна більшість населення глибинної України, не кажучи вже про східну її частину, не чекала на німців, розглядала їхнє вторгнення як величезну біду для українського народу, його уярмлення та загарбання території. Цивільне населення зустрічало німців з побоюванням та настороженістю. Але все ж таки не втрачаючи до часу надії і за німців будь-що вижити, пережити окупацію, очікуючи на визволення. Такі настрої живилися різними чинниками, у т.ч. народною пам'яттю про німецьку окупацію 1918 р., та були неоднакової сили серед різних верств населення України.

Проте дуже швидко вони на своєму власному досвіді переосвідчилися у тому, що війна – це лихо апокаліптичних масштабів. Поряд з фізичним нищенням людної міста та постійною загрозою смерті, яка стала найважливішою мотивацією примусу до праці і повної покори, кожний день існування в підкупаційному Харкові, кожний крок городян був пов'язаний з приниженням, а то й прямою наругою над людською гідністю. І ніде було сховатися або покластися на чий-небудь захист, навіть на моральну підтримку рідної влади, що в умовах війни припустилася незрозумілих вчинків та акцій щодо простої людини, яка волею долі опинилася під окупантами.

Після перших днів розгубленості та розпачу керівництво радянської держави з липня 1941 р. намагалося сконцентрувати всі зусилля на розгромі ворога, залізною рукою навести порядок, мобілізувати з цією метою всі матеріальні та людські ресурси. Щодо тих регіонів, які опинилися під загрозою ворожої окупації, керівництво держави фактично перебрало тактику «спаленої землі», яка добре прислужилася в далекому історичному минулому. Вже в перших наказах вищого державного керівництва, починаючи з 29 червня 1941 р., йшлося про необхідність евакуації у радянський тил матеріальних ресурсів, а також тотального нищення всього, що не можна було вивезти. З часом з'явилися також директиви про евакуацію радянського населення із загрозованих районів та знищення населених пунктів, щоб ворог не міг їх використати³³.

Ситуація на фронті швидко погіршувалася. Після київської трагедії реальна загроза німецької окупації постала перед Харківщиною. Ще на початку серпня 1941 р. при виконкомі Харківської обласної ради депутатів трудящих був створений відділ з евакуації промислових підприємств та населення. Проте його реальна робота розгорнулася тільки у вересні 1941 р. після прийняття рішення про евакуацію виробничих сил Харківщини на схід. Ця робота розгорнулася у складних умовах запеклих боїв на підступах до Харкова, ударів ворога з повітря, артилерійських обстрілів. Часто-густо не було елементарних засобів механізації, і вся робота проводилася вручну.

Попри всі труднощі харків'яни протягом місяця демонтували, навантажили у вагони та вивезли в східні райони СРСР основне обладнання заводів. За цей час на схід було направлено 320 ешелонів з промисловим обладнанням, 225 – з людьми, 51 – зі шпиталями. До 22 жовтня був евакуйований весь рухомий склад південної залізниці. З Харківської області було евакуйовано близько 70 крупних промислових підприємств, 24 науково-дослідних інститути та 25 вищих навчальних закладів³⁴. Проте, ясна річ, все вивезти не вдалося. Не було можливості і всім бажаним залишити місто. Місцева влада могла організувати евакуацію в радянський тил лише керівної та частини інтелектуальної еліти міста і кваліфікованих працівників. Навіть сім'ї працівників танкового заводу залишились за лінією фронту. Решта просто не одержала

посадочних талонів в ешелони, які прямували в глиб держави. А без них надія втекти від фашистської загрози була досить примарною. «Становище було таким, – свідчив доцент Харківського сільськогосподарського інституту С. У. Лісовенко, – коли волею долі нам доводилось залишатися тут. Співробітників не евакуювали. Роз'їхалась лише частина співробітників, хто куди міг. Елементарні умови нам не були забезпечені для евакуації. Ми не могли дістати навіть посадочного талона»³⁵. Інженерно-економічному інституту влада виділила лише п'ять талонів, а решта влаштувалася сама по собі³⁶.

Депутат міської ради, проректор з учбової роботи Харківського державного університету Д. А. Корнієнко, у якого дружина була єврейкою, теж не міг виїхати з Харкова, бо, за його свідченням, «надзвичайно утруднені були можливості транспорту. Обіцяли університету надати для евакуації ешелон. Найбільш цінні речі, імпорту апаратуру, нашу вітчизняну ми упаковали тижні за три до евакуації Харкова. Коли вже не було ніяких можливостей евакуювати університет, вже за три дні до захоплення Харкова, ця апаратура була відправлена з обладнанням заводу № 138 навіть без нашого чоловіка. З людей евакуювати плановим порядком удалося тільки академіків і членкорів АН. Решта виїжджала за посвідченнями, які видавала райрада і евакопункт в останні десять днів перед захопленням німцями Харкова. Тому більша частина професури і викладацького складу університету в перший період окупації залишилась в Харкові. Остання група – секретар парторганізації, ректор університету і з ними ще два викладачі – вийшли буквально напередодні захоплення Харкова пішки...»³⁷. І таких свідчень у харківських архівах зберігається чимало.

Про від'їзд одного з харківських ешелонів напередодні вступу німців розповів свідок тих подій письменник Ю. Смолич у творі «Вони не пройшли». Його головний герой евакуювався з міста на буфері останнього вагона і повинен був міцно триматись, щоб не впасти. Так він їхав цілу ніч, а потім влаштувався однією ногою на східцях вагона, де їхало чотири біженці. «На четвертій зупинці, – розповідав він, – пішовши по воду, з нашого вагона відстало кілька людей, і тепер ми могли пробитись на площадку. Ми протислись у тамбур разом, і тепер стояли один проти одного, груди в груди, затиснуті між людей і мішків.

Так простояли ми дві ночі й два дні. На перестанках ми виходили по воду, але спати ми могли тільки стоячи, поклавши голови один одному на плече. Важко сказати, скільки б я міг так простояти, – я не думав про те... На третій ранок я раптом відчув млюсть, довго опирався їй і намагався її перемогти, але, нарешті, не витримав і знепритомнів... Вагон був «дачний» – без верхніх полиць, – і в першому купе їхало одинадцятьох людей з багажем. Речі лежали вистелом від підлоги до половини вікна, і на них покотом лягали люди – позмінно на дві години, по чет-

веро. В третій зміні, таким чином, лишалось місце для однієї людини... Піду, – сказав я нерішуче. – Я не спав шість ночей і трохи підупав...»³⁸.

Така ж ситуація панувала в місті й у період другої евакуації, у березні 1943 р. Той же Д. А. Корнієнко 9 березня 1943 р. «прибіг в облвиконком. Там вже настрої був тривожним. Хворого голову облвиконкому – у нього був тиф – вивезли 8-го. 9-го я мав ще можливість поговорити із заступником голови облвиконкому, секретарем облвиконкому, секретарем з агітації і пропаганди обкому партії. Вони говорили, що не знають, яке становище. Питаю, що мені робити.

– Ну що робити, візьми посвідчення, відправ в університет. Нехай кожний напише собі посвідчення, що він іде, і посилай до нас.

Частині наших професорів, хто захотів вийти пішки, такі посвідчення прислали. Вони були підписані облвиконкомом. Коли я запитав:

- Які-небудь засоби пересування будуть?
- Ні, – відповідали.
- Куди йти?
- Куди бажаєте.
- Куди безпечніше?
- Не знаємо»³⁹.

Д. А. Корнієнко був рішучою людиною. В ніч з 9 на 10 березня він разом з дружиною та старшою донькою подався з Харкова і пройшовши 45 км, знайшов таки собі притулок⁴⁰. А скільки харків'ян, у першу чергу старі, жінки та діти, залишились у місті через відсутність транспорту. Тут був їх дім. Їм здавалася жахливою втеча з міста зруйнованими фронтowymi дорогами під безперервним бомбардуванням, у багатьох на руках були діти або старі батьки. Нарешті, хто з цих людей, навантажених великим домашнім скарбом, міг витримати багатокілометрову втечу в жовтні-листопаді 1941 р. та березні 1943 р., коли середньодобова температура сягнула мінусової позначки? У такому випадку дах власного дому або комунальної квартири уявлявся останньою надією на врятування.

З цієї точки зору не можна раціонально збагнути масштаби нищення економіки Харківщини за наказом можновладців, не кажучи вже про соціальну інфраструктуру. 16 жовтня 1941 р. у Харкові відбулася нарада в обкомі партії, якою керував перший секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов. Присутнім було заявлено, що питання про залишення міста вирішене. Перший секретар дав директиву: все, що не можна евакуювати, знищити⁴¹. І хоча свідок цих подій – секретар сільського райкому партії В. Семаков – стверджував у 1961 р., що ця настанова стосувалася матеріальних запасів та обладнання, в той час як продовольство та промтовари належало розділити серед місцевого населення, проте нехай це твердження залишається на совісті автора, бо реальні дії місцевих можновладців, хоча і у складних умовах, свідчили про інше. У звіті Харківського обкому партії та облвиконкому про підсумки евакуації на Харківщині, який був надісланий 30 жовтня 1941 р. М. С. Хрущову,

йшлося про свідоме тотальне нищення економіки області. Поряд з неевакуйованим обладнанням велетнів харківської промисловості, які могли бути використані ворогом з метою посилення його військового потенціалу, були демонтовані та зруйновані всі цукрові, спиртові, мірошницькі підприємства, всі хлібозаводи, м'ясокомбінати тощо. Все неевакуйоване обладнання нищилось шляхом вибуху або механічного пошкодження⁴². Як свідчила підкупаційна газета «Нова Україна», директор сільськогосподарського інституту Дмитренко ходив по приміщенню, озброєний молотком, і бив усе, що потрапляло під руку, від дорогого мікроскопа до віконних шибок⁴³.

Хтось, можливо, піддасть сумніву свідчення підкупаційної газети, але ось розповідь іншого свідка – доцента кафедри неорганічної та аналітичної хімії Є. А. Соколової про дії директора хіміко-технологічного інституту Пасічника та завгоспа Робінзона: «Мені доповідали, що він там ходить і знищує молоточками, усе б'є»⁴⁴. Такі дії можновладців та виконавців їх волі спричинили широкі звинувачення радянської влади у безжалісній руйнації економіки Харківщини з боку їх політичних супротивників⁴⁵. Останні навіть намагалися підрахувати матеріальні збитки, заподіяні харківській промисловості. За їх даними, тільки підприємства, підпорядковані ХМУ, зазнали втрат на суму близько 30 млн крб⁴⁶.

Безумовно, такі міркування та висновки прибічників нового режиму, зроблені ними в умовах гострої пропагандистської війни, намагання перекласти відповідальність за реалії війни на радянську владу перекручували дійсну логіку подій, відповідальність за які несе нацизм. Проте загальні обсяги руйнувань у Харкові, здійснені за наказом можновладців, особливо з огляду на долю місцевого населення, могли бути меншими. У звіті секретаря Харківського обкому партії О. Єпішева ЦК КП(б)У стверджується: «У місті Харкові виведені з ладу трамвайне та тролейбусне господарство, каналізація, водопровід і 4 водосховища... Виведені з ладу лазні, готелі, зіпсовані опалювальні системи громадських нежитлових будинків..., підвали залиті водою»⁴⁷. Як стає зрозумілим з іншого звіту, направленого у Москву начальником харківського гарнізону генералом Маршалковим, «весь трамвайний парк у кількості 420 вагонів і тролейбусний парк у кількості 12 вагонів був кинутий на перехрестя вулиць у 14 пунктах міста...для посилення барикад...»⁴⁸.

Проте, як виявилось, військового значення ці операції на мали. Явно передчасно, вже 21 жовтня, була висаджена в повітря остання електростанція, яка забезпечувала місто світлом, – ДЕС-1. Місто поринуло у пільму. В останні дні було спалено багато об'єктів невиробничого призначення. Навіть торговельні кіоски на Кінному та інших ринках міста були піддані вогню. Наприкінці свого звіту О. Єпішев робить висновок: «Місто Харків залишене ворогу без світла, води, каналізації, без запасів палива і яких-небудь запасів хліба та інших продовольчих товарів. У місті тривалий період не можна користуватися жодним видом транспорту»⁴⁹.

Ще з більшою відвертістю, солдатською прямоотою, оцінював стан справ генерал Маршалков: «У підсумку місто залишено без світла, води, без основних мостів. Цілі квартали з ціннішими будинками спалені. Заводи у більшості підірвані й спалені...»⁵⁰. Але ж місто було залишене ворогу разом з його мешканцями! Недарма ж той же Маршалков наголошував на малій активності місцевого населення в обороні міста⁵¹.

Все це викликало розгубленість або й розпач місцевого населення. Ніякої масової роздачі населенню промислових товарів та продовольства не було. О. Єпішев скромно зазначав у звіті, що запаси промислових та продовольчих товарів були продані та частково роздані населенню⁵². Проте запаси хліба й продовольства в області були. Тільки за період війни до листопада 1941 р. звідси було вивезено 818,5 тис. т хліба⁵³. Необмолочений хліб у скиртах, сіно та солону просто спалювали. За весь час евакуації, за даними О. Єпішева, на пунктах «Заготзерно» було роздано населенню 9333 т, а знищено 2236 т збіжжя. Крім того, було знищено на базах у Краснограді – 30000 т вівса, 1500 т хліба у Н. Водолазі та 5000 т у Барвінковому⁵⁴. Спалювали хліб, а у Харкові з початком окупації вибухнув небувалий в історії міста голод.

Відчуття неминучої скорої біди вигнало харків'ян в останні дні міжвладдя на вулиці в пошуках продовольства, на «пограбування» крамниць та склепів, проте там вже мало що залишилося, та й те дісталося сильним і нахабним. Серед простих людей була і мати відомої актриси Л. Гурченко. Багатогодинні відчайдушні пошуки чого-небудь принесли їй лише відро солодкої патоки з кондитерської фабрики КОФОК⁵⁵. Таке полювання виявилось невдалим для більшості харків'ян.

Подібна ситуація панувала і після другого захоплення Харкова німцями. Про це свідчить доповідна записка місцевого обкому партії секретарю ЦК КП(б)У М.С. Хрущову про події у лютому-березні 1943 р. «Після звільнення Харкова від фашистських військ, – йдеться в ній, – у місто ніяких матеріальних цінностей не завозилось. В місті було залишено ворогом близько 600 металорізальних верстатів, більшість яких вимагала середнього і капітального ремонту. Також у місті були залишені метал, переважно чавун, сировина для легкої промисловості і продовольство (зерно – 800 т, овочі – 50 т та ін.).

Обладнання, матеріали та сировина промислових підприємств, а також деяке майно учбових установ і організацій не були евакуйовані у зв'язку з відсутністю транспортних засобів, а також не були піддані знищенню. Частина матеріалів, сировини і готової продукції (фураж, шкіра, мило, сірники, вовна та ін.) були використані частинами Червоної армії і для працюючого на оборонних роботах населення»⁵⁶. Ніхто не потурбувався про населення міста, яке рідна влада залишила на розсуд переможця.

За таких трагічних для людності Харкова обставин 24 жовтня 1941 р. в місто вдерлися німці і відразу заходилися наводити свій порядок через повішання, розстріли, арешти тощо. Ці акції мали на меті залякати

місцеве населення, привести його до повної покори. На вулицях та площах міста з'явилися накази коменданта Харкова, численні відозви та звернення військової влади до населення. Всі вони під загрозою жорстоких покарань регламентували життя місцевої людності. Встановлена була комендантська година – з 16 до 6-ї години, – у період якої жодна людина без спеціальної перепустки не могла з'явитися на вулиці, поза своєю оселею. І після 4-ї години вечора «місто було мертвим. Лише рідкі постріли, лише звук залізних підків...»⁵⁷.

Надмірна регламентація життя харків'ян, намагання нової влади підпорядкувати собі усі сфери життя місцевої людності та поставити на службу вермахту і фатерлянду набували крайніх форм. Так, німці видали декілька наказів, спрямованих на додержання санітарного стану міста та запобігання поширенню різних інфекційних захворювань у місті. Цьому повинна була сприяти боротьба нової влади проти безпритульних кішок та собак, а також голубів. Кожен хазяїн собаки повинен був вигулювати її у наморднику та на короткому повідці, обов'язково мати посвідчення про щеплення від сказу та ін. Наприкінці листопада 1941 р. на вулицях міста були вивішені накази військових – протягом 12 годин знищити всіх голубів у місті. Хто після встановленого терміну буде тримати голубів, йшлося в наказі, той буде розстріляний. Що тут розпочалося! Люди стали полювати за голубами, ті, у свою чергу, перелітали на сусідні дахи. Господарі цих будинків благали молодих людей негайно спіймати їх або хоча б відігнати від свого будинку, боячись постраждати за голубів, а можливо, і втратити життя⁵⁸.

Проте не ця боротьба німців з харківськими голубами навіки залишилася в пам'яті людей, які пережили жахи окупації. Усе наступне життя ці люди дуже гостро будуть відчувати насування загрози голоду та передчуття холоду харківської зими. Дуже реальна загроза голоду посталала перед харків'янами вже з перших днів окупації. Ніхто не потурбувався про півмільйонне населення. Німці не збиралися постачати продовольством населення загарбаного міста. У переважній більшості сільських районів Харківщини спеціальні загони вилучали збіжжя та м'ясо на потреби вермахту і рейху. З постановням Харківської міської управи німці поклали на неї турботи про постачання населення продовольством, але ситуація не змінилася на краще.

Події швидко набирали трагічних обертів. Вже в грудні 1941 р. розпочався небувалий в історії міста голод. Величезні жнива скорботи він знімав у страшну зиму 1941–1942 рр. та навесні 1942 р. Холодним грудневим днем «Нова Україна» писала: «Холодне зимове вітровіння. Тремтливий шарудіння і млосний скрегіт рештків спалених більшовиками споруд. Велике гомінке місто – окраса землі української – гіркотно височить, спотворене, спустошене, затихле. Руїни і морок. Туга на серці. Нестатки...»⁵⁹. Люди, аби вижити, їли все – макуху, висівки, мерзлі кормові буряки, лушпиння картоплі, домашніх тварин, навіть казеїновий

клей, проте ніщо не рятувало. У березні 1942 р. у газеті «Нова Україна» з'явилася примітка під красномовною назвою «Не засмічуйте шлунки». «На ринках нашого міста, – йшлося в ній, – можна бачити дуже прикре явище: багато людей витрачають великі гроші на макуху, не розуміючи, що цим вони завдають

собі великої шкоди. Макуха містить у собі багато клітковини, яка шлунковим соком людини не перетравлюється і тільки засмічує шлунок... Значно корисніше купити склянку сонячного насіння та полускати його...»⁶⁰. У таких умовах конина, як зазначало багато сучасників, була недосяжним делікатесом. Професор О. О. Мігулін, який свого часу закінчив Московський університет, пригадував: «Кожний по-своєму пристосовувався. Я зиму 1941–1942 рр. прожив за рахунок того, що після приходу німців взяв дві дохлих коняки, які валялися на галявині... Німці стріляли на смітнику собак. Спочатку ми гидилися, а потім з'їли більше двох десятків собак... Одного разу вони, мабуть, вбили свого собаку, тому що він був жирний, дуже смачна німецька вівчарка, яка дала нам велике задоволення. Протягом тижня ми їли чудові котлети...»⁶¹.

Проте для багатьох харків'ян і такої їжі бракувало. Люди стали опухати, ледь волочили ноги, набули масового характеру голодні смерті людей. Стала звичайною картина: згорблені фігури харків'ян, запряжені у дитячі санчата, на яких вони перевозили померлих рідних людей. Гробів не робили, а вивозили в шифоньєрах, ящиках, просто загортали в рогожу або простирадла та ховали в ямах, які тривалий час не закупували. У багатьох випадках не було сили поховати мерців або не було кому. На весну 1942 р. у будинках зібралось багато трупів. За даними міської санітарної станції, 53,5 % померлих у лютому 1942 р. залишилися за станом на 2 березня непохованими⁶². Таких випадків було чимало і надалі. Наприклад, померла від виснаження 14 травня 1942 р. К. П. Федорова була зареєстрована лише 19 листопада 1942 р.⁶³ Голодомор у Харкові набув такої трагедії, що, за деякими даними, були зафіксовані випадки трупоїдства. За твердженням професора живопису Симонова, були випадки, коли нова влада навіть вішала за таке, а на грудях залишала табличку: «Я повішений за те, що продавав людське м'ясо»⁶⁴. І це не єдине свідчення. За іншим джерелом, влітку 1942 р. «на Кінній площі на базарі німцями був повішений чоловік, який продавав печінку та легені померлих від голоду людей»⁶⁵.

Не витримали жорстокого голоду та втратили життя тисячі харків'ян, і серед них українці Олексій Іванович Калінін та Марія Петрівна

Буйо, росіянин Володимир Олексійович Єрмаков, вірменка Катерина Петрівна Сафар'янц, татарка Роза Хавизівна Давидова⁶⁶. Масштаби голодомору в Харкові дуже важко збагнути сучасному читачеві, тим більше, що ми не маємо його повної статистики. За даними Харківської міської управи, у 1942 р. (друга половина грудня 1941 – перша половина грудня 1942 рр.) померли від голоду 13139 харків'ян, що становило 58,4 % всіх померлих за цей період⁶⁷.

Навіть такий небачено високий відсоток померлих від голоду може бути збільшений, бо, як стверджував завідувач відділу охорони здоров'я міської управи проф. Добровольський, деякі лікарі неправильно складали «лікарські довідки» про смерть громадян, уникаючи діагнозу «смерть від голоду», замінюючи таку причину смерті на інші, наприклад «безбілкові набряки», «параліч серця», «дитяча кволість» та ін.⁶⁸ Протягом усього періоду окупації населення Харкова недохарчувалося, спадало на силах, хворіло, вмирало, хто міг, втікав з Харкова. «Місто-велетень пустіє, руйнується»... Харків «був, власне кажучи, мертвим містом», – писала «Нова Україна»⁶⁹.

Харків'яни не сиділи склавши руки, очікуючи на голодну смерть, вони показали безмежний потяг до життя, намагаючись будь-що поборолювати смерть. Ще на початку німецько-фашистської окупації голод виганяв місцеву людність на вулиці міста, попри всю небезпеку та ризик. Центром усього життя городян стають міські базари⁷⁰. Як писала Л. Гурченко, «...рано-вранці розпочиналося життя. Але яке! Люди нібито надолужували за вечір. Усі зринали із своїх будинків і бігли на базар! Там усе: їжа, одяг, гроші, надія – життя!»⁷¹. Базари виникли стихійно. Торгівлю ніхто не організовував, її навіть взагалі ніхто не дозволяв. Спочатку торгівлі не було, панувала міна. Мінjali молоко на борошно, махорку на картоплю, картоплю на цукор, цукор на цибулю... Мінjali майже все і часто – у найнесподіваніших комбінаціях. Дещо можна було купити і за гроші. Але вражала гіпертрофія цін, що фактично викликало параліч грошей та натуральний товарообмін. Поступово, тижні за два, з визнанням окупаційною владою радянського карбованця як еквівалента вартості краму та встановлення його курсу до німецької марки у співвідношенні 10 до 1, намаганням нової влади, у т.ч. міської управи, затвердити нормальні, а не спотворені форми торгівлі, поруч з крамообігом розширяються купівля за гроші. Цьому сприяло і впорядкування ринків. Харківська міська управа взяла на облік 840 торговельних приміщень базарів міста. За її даними, тільки 63 об'єкти, або 7,5%, були придатні для використання, решта мала різний ступінь пошкодження⁷². На Благовіщенському ринку, наприклад, частина великих павільйонів була спалена. Холодильник було зіпсовано та залито водою. Інший великий ринок міста – Кінний – було спалено, залишились лише поодинокі торговельні напівзруйновані приміщення⁷³. Крім того, криті корпуси ринків були зайняті німецькими військовими частинами⁷⁴.

Торгівля виникла спочатку на основних базарах міста – Благовіщенському, Кінному, Холодногірському, пізніше до них додалися інші харківські ринки – Рибний, Сумський, Квіткинський, Журавлівський, Ново-Баварський, Кузинський, Іванівський, Павлівський та ін. Окрім впорядкованих у Харкові було чимало «стихійних» базарів. Проте як обмінні, так і торговельні операції населення передбачали існування значного товарообмінного фонду, великого резерву грошей, дорогоцінних металів тощо. Ясно, що їх бракувало у пересічного городянина і за радянських часів, а тим більше у воєнний період. На формування потоків крамообігу та торгівлі сильно впливали й інші фактори. Дуже негативний вплив на постачання Харкова продовольством мала політика окупаційної влади, яка обмежувала довіз продуктів з села через існуючу загрозу зриву поставок вермахту.

Злим ворогом населення міста з перших кроків окупації стали спекулянти. Базари міста, писала в грудні 1941 р. газета «Нова Україна», «лишаються місцем найбезсоромнішої спекуляції, роздутих цін та потворних форм обігу»⁷⁵. Та ж газета наголошувала на тому, що міська управа явно недостатньо приділяла уваги керівництву ринками, а особливо організації цивілізованої торгівлі. «І може, саме через це залишена без контролю торгівля іде не так, як того вимагають інтереси громади, а так, як того хочуть окремі негідники, паразитичні елементи. Тут на комерційну арену виповзає гидотна і мерзенна постать спекулянта», – підкреслювала «Нова Україна»⁷⁶. Вихопивши з рук простої селянки, яка не встигла дійти до базару, курку за 100 крб, продовжувала далі газета, такий «комерсант» здирав за неї у зголоднілих співгромадян 200–250 крб. «За ними ніде не встигнеш, нічого не купиш... А чи багато селян з приміських сіл можна бачити на ринках?» – риторично запитував автор тієї ж газети⁷⁷.

Поєднання багатьох несприятливих чинників в організації більш-менш цивілізованої торгівлі в перший період окупації міста обумовило фантастичний зріст цін на продовольство. Так, ціна одного кілограма жита становила на 1 лютого 1942 р. 167 крб, пшениці – 250, ячменю – 206, кукурудзи – 222, гороху – 250, картоплі – 100, цибулі – 100, буряку – 80, масла тваринного – 2400, сала – 2000, цукру – 833 крб⁷⁸. І це за відсутності грошових прибутків населення або за середньомісячної платні у розмірі 500–600 крб. Безумовно, в такій ситуації люди могли жити тільки за рахунок продажу власних речей. Проте активна діяльність спекулянтів та кон'юнктура ринку швидко знецінювали промисловий крам, враховуючи велику пропозицію власних речей, та підтримували на недосяжній висоті ціни на продовольство, враховуючи надто малий довіз його з навколишніх сіл.

За таких умов серед населення Харкова виникає спочатку спорадичне, а потім масове явище – рух на село або на міни. Головною метою цих мін було обміняти домашні речі на продовольство безпосередньо в

сільських районах області, де бракувало промислового краму та існували порівняно високі ціни на модний одяг, добротне взуття та інші речі широкого вжитку. Безумовно, міни відбувалися в екстремальних умовах суворої зими, переважно за відсутності транспорту, використання замість нього дитячих санчат, за умови постійної загрози втрати життя, бо вихід з міста був обумовлений німцями рядом обмежень, і першим з них – наявністю офіційного дозволу на вихід за продуктами. Проте надання таких перепусток було обумовлене поліційними, фіскальними, бюрократичними перешкодами, які утруднювали їх отримання, і тому більшість харків'ян ігнорувала цю настанову окупантів. А отже, ризикувала життям. Крім цього, виходячи на міни, проста людина ризикувала бути пограбованою, звалтованою, нарешті, замерзлою в дорозі, бо ніде було ночувати. Виходили на міни групою у два-три або більше чоловік, забезпечуючи себе від пограбування. Проте селяни боялися пускати на ніч юрби зголоднілих та змерзлих городян. Багато хто не витримував таких випробовувань і залишився навіки у холодних полях чи лісах Харківщини. Витримати багатогодинні, а згодом і багатоденні переходи за продовольством могли тільки фізично сильні люди. А вдома лишалися насамоті зголоднілі малі діти або батьки.

За свідченням багатьох учасників мін, на селі спочатку добре міняли. Мати Л. Гурченко обміняла на селі за макінтош та шевйотове пальто мішок борошна, сало та бідончик меду⁷⁹. З часом умови обміну для городян значно погіршилися. Якщо спочатку на селі бракувало найнеобхіднішого, а тим більше добротних речей – одягу, взуття та іншого, то поступово, спочатку в прилеглих до міста районах, а з часом і далі, селяни накопичували потрібні їм речі та все більше звертали увагу на фасон, відповідність речей сучасній моді, надавали перевагу новому та красивому тощо, а також пропонували в обмін значно менше продовольства. Ці зміни примушували городян розширювати маршрути, досягати навіть районів інших областей. У М. М. Дубинського останній вихід з міста був за 175 кілометрів від Харкова⁸⁰. Немало харків'ян прямувало в Полтавську область. Григорій Михайлович Бордюг, якому було під 60 років і який мав на руках дружину, доньку-підлітка, невістку з хлопчиком-немовлям, досягав навіть Кременчука та інших далеких районів.

Село в період війни годувало місто завдяки встановленню безпосереднього крамообміну між селянином та городянином. У період тривалих переходів за продовольством багато городян намагалося осісти в селі, знайти собі якусь роботу в державних господарствах або просто батракуючи. Були серед них і дуже винахідливі люди. Шукаючи свій порятунок на селі, дехто з них потрапляв у різні історії. Одну з них розповів М. М. Дубинський. Вона стосувалася відомого спеціаліста в галузі теплотехніки Матюшенка, з яким він виходив на міни і який вбачав свій порятунок тільки на селі. Одного разу в дорозі Дубинського та Матюшенка наздогнав селянин, і між ними відбулася розмова:

«– Ну, що там у вас є на мінку?

Називаю. Ми в цьому відношенні вже досвідчені. Треба завжди їм відразу все називати. Правда, не завжди те, що він називає, він обов'язково візьме. Якщо ви маєте справу з жінкою, то обов'язково перекуриш, посидиш там годину. Вона посудачить. Не бере, ви зв'яжете свою торбу і йдете далі.

– Ось якщо б ви нам попа привезли для обміну, – говорить цей селянин.

– Попа? А чи будуть комісійні?

– Як же, будуть.

– Ну, ось вам і піп, – показую на Матюшенка (він спочатку закінчив Харківську семінарію, а зрештою Київський політехнічний інститут – А. С.).

– Невже це піп? Як його звати?

Я гукнув:

– Отець Павло!...

Уклали угоду. Причому нас годували три дні»⁸¹.

Ці люди знайшли свій порятунок у службі Богові. Цікаво, що в одному з приходів священиком влаштувався Васюта – у минулому добрий оперний бас⁸². Міни харків'ян на селі були глибоко народним рухом, вони врятували життя тисячам людей.

Початковий етап організації торгівлі в Харкові закінчується влітку 1942 р. з намаганням Харківської міської управи розгорнути в місті мережу стаціонарної, кооперативної та приватної торгівлі. Нова влада ще на початку окупації міста задекларувала підтримку вільній приватній торгівлі й намагалася протягом усього періоду окупації дотримуватися цього курсу. І Харківська міська управа змушена була прямувати цим курсом, незважаючи на чиїсь особисті антипатії, а інколи навіть і соціальну недоцільність. Система торгівлі Харкова в умовах окупації поділялась на три категорії:

- а) торгова мережа, яка знаходилась у руках міської управи;
- б) торгова мережа кооперації;
- в) приватна торгівля.

Торгова мережа, яка була безпосередньо в руках міської управи, об'єднувала спеціальні магазини, які обслуговували особовий склад органів самоуправління, магазини при відбудованих підприємствах та аптекарські магазини. Цій торгівлі були визначені обмежені функції – продаж товарів переважно власного виробництва. Тому ця торгівля мала спеціалізований напрямок і дуже обмежені розміри. На 1 січня 1942 р. у місті налічувалося всього 14 державних крамниць з існуючих 183-х. А на 1 січня 1943 р. працювало 67 державних крамниць та 1 кіоск із існуючих відповідно 691 та 1609⁸³.

За жебрацького стану «державної» торгівлі міська управа намагалася зробити головною торговельною ланкою у місті кооперацію. З цією метою були сформовані її керівні ланки – міськспоживспілку та облспоживспілку, які і заходилися навколо організації споживчих товариств. На 1 березня 1942 р. міськспоживспілка об'єднала вже 128 товариств

з кількістю пайовиків 52926 осіб⁸⁴. Обіговий капітал їх складався з членських внесків у середньому 75–125 крб на одну особу. У цілому він становив 4645 тис. крб⁸⁵. Діяльність кооперативів концентрувалася головним чином по лінії продажу продуктів харчування та розподілу пайків серед членів кооперативів⁸⁶. Проте діяльність споживчих товариств дуже повільно розгорталась, надто розтягнувся період організаційного становлення, пошуку форм роботи та джерел постачання продуктами. До того ж саме зародження та функціонування кооперативів мало часто спекулятивний характер. Нерідко левову частку продовольства, обміняного на селі, правління продавало на базарі, привласнюючи різницю між заготівельними та роздрібними цінами. Часто використовували при цьому німецьке господарське командування Вікдо або сільськогосподарських комендантів. Шляхом надання хабара, наприклад, отримували підряд на село або до Слов'янська за сіллю. Одна трьохтонна машина давала 300 тис. крб чистого прибутку. Бо вартість солі становила 100 крб та вище за один кілограм. Крім того сіль не продавалася, а використовувалася для обміну на селі⁸⁷.

Серед кооперативів були і великі: «Іванівський працівник», «Маяк», «Кооперативний шлях», «Рух», «Нове життя», «Кооператор» та ін. Кооперативи мали комісійні крамниці. Наприклад, кооператив співробітників Харківської міської управи мав комісійну крамницю, яка скуповувала у населення діаманти, золото, антикваріат, хутро та ін.⁸⁸ Такі кооперативи приносили величезні бариші. Завідуючий комісійною крамницею по вул. Сумській, 5 Михайлов за договором отримував платню у розмірі 60 тис. крб на місяць. Через три місяці він відкрив власну справу і був одним з найбагатших ділків Харкова⁸⁹.

Хижацькі дії керівників багатьох кооперативів з метою власного збагачення погіршували становище з продовольством та промисловим крамом у місті. Посилаючись на це, заступник завідувача торговельного відділу міської управи спересердя стверджував: «Без перебільшення можна сказати, що в Харкові немає жодного кооперативу, члени якого покладали б надії на одержання краму від нього. Природно, що кооперація не має впливу на ринок харчових продуктів міста й не впливає на стан торгівлі й харчування в місті»⁹⁰. Він мав рацію так казати, бо перші партії сільськогосподарських продуктів прибули з Костянтиноградської округи лише в останніх числах лютого 1942 р., коли доставили мізерну їх кількість – 1281,5 кг⁹¹. Врешті, кооперація так і не виправдала надій у забезпеченні населення продовольством та промисловим крамом, які на неї покладалися. Тому якщо на 1 січня 1942 р. у місті налічувалось 122 кооперативні крамниці та 12 кіосків, то на 1 січня 1943 р. відповідно 98 і 19⁹².

На фоні злиденності «державної» та кооперативної торгівлі широкий розвиток у Харкові мала приватна торгівля. У 1942–1943 р. у місті, як гриби після дощу, з'являлися стаціонарні та пересувні приватні торго-

вельні об'єкти. Розташовувалися вони переважно на центральних вулицях та майданах міста і дуже слабо були розвинені на околицях. Їх клієнтура складалася з німецьких вояків та заможних місцевих покупців, про що свідчив і високий рівень цін на товари та послуги, недоступні для переважної більшості мешканців міста. Приватна торгівля виявилася прибутковою справою у піднімецькому Харкові. І тому кількість цих торговельних закладів швидко зростала. Якщо на 1 січня 1942 р. нараховувалося 59 приватних крамниць та кіосків, то на початку 1943 р. – 2125, або у 36 разів більше! На приватні торговельні об'єкти припадало у 1943 р. 92 % усієї роздрібної мережі Харкова⁹³. За обсягом товарообороту питома вага приватної торгівлі у третьому кварталі 1942 р. становила 71,8 %, кооперативної – 17,2 %, торгової мережі міської управи – 11 %⁹⁴. У короткий строк деякі великі ділки у цій сфері нажили мільйони. Один з них, крупний торговець Науменко, за чутками, був заарештований та розстріляний німцями. При обшуку у нього було знайдено 8 млн крб, а також дорогоцінності⁹⁵.

Про національний склад торговців та підприємців за часів окупації ми маємо такі дані. Із 466 торговців та підприємців, які мали свої установи на Благовіщенському ринку, було⁹⁶:

українців – 57 %;	татар – 3 %;
росіян – 27 %;	поляків – 1 %;
вірменів – 11 %;	інших – 1 %.

В огляді матеріалів окупаційних органів від 15 травня 1943 р. за підписом наркома внутрішніх справ УРСР Сергієнка, підготовленому для М. С. Хрущова, аналізується стан торгівлі та настрої простих харків'ян під час окупації. «Особливо широке поле торгової діяльності, – відзначається в ньому, – надавалося вірменам, які створили великі запаси ходових товарів і продуктів і отримували великі бариші на торговельно-спекулятивних операціях. Багато з них були зв'язані з гестапо і за хабарі здобули собі підтримку з боку німецьких військових і цивільних властей. Про комерційну діяльність вірменів начальник поліції безпеки і охоронної служби при СС у Харкові у своїй доповіді за № 4 від 9 вересня 1942 р. вказує:

«Є донесення, що українське і російське населення Харкова відчуває антипатію до вірменів, які складають 0,7 % міського населення. Вірменам докоряють тим, що вони забезпечили себе великими матеріальними цінностями і особливо ходовими товарами і продуктами. До цих докорів, які фактично є дуже близькими до істини, додаються ще чутки, що вірмени звернулись до німецьких властей з проханням надати їм німецьке підданство. Хоча українські офіційні кола і спростовують ці чутки та відносять їх на рахунок розкладаючої більшовицької пропаганди, однак спостереження свідчать, що вірмени ні в якому разі не можуть бути віднесені до продуктивно працюючої частини населення, що вони, мабуть, віддають перевагу легкому заробітку в дрібних торговельних підприємствах, спекуляції і т. ін»⁹⁷.

Проте в окупованому місті торгівля не була лише справою великих ділків, засобом наживання капіталів. Вона відігравала чималу роль у житті простих людей. Торгували абсолютно всім, і не тільки на базарах. Торгівля взагалі змінила вигляд міста. На його вулицях з'явилися торговці, гадалки, хіроманти та ін. Один сучасник згадував: «Ці баби сиділи всюди, буквально на перехрестях, розкладали карти, засовували собі за пазуху по 50 цілкових, швидко мололи різну нісенітницю, і біля них стояла ціла юрба...»⁹⁸. Певний прибуток давала торгівля самогоном, і тому його продавали на кожному розі. А це вже становило загрозу тверезості німецьких вояків та робочого люду. Ось чому обербургомістр Харкова О. І. Крамаренко та особливоуповноважений німецького командування Ромпель 14 лютого 1942 р. видали спеціальний наказ про заборону торгівлі всілякими алкогольними напоями в місті⁹⁹. Проте повного успіху він не мав, і торгівля горілкою та самогоном продовжувалася. У зв'язку з цим більше ніж через рік, 31 травня 1943 р., вже обербургомістр О. П. Семененко знову підтвердив старий наказ. З винних у його порушенні мав стягатися штраф у розмірі до 3000 крб¹⁰⁰. Але й штрафи не зупинили торговців алкоголем. Та й не було апарату, який міг би провести в життя повну заборону алкогольних напоїв. Українська поліція та й німецькі військові і самі часто були клієнтами торговців алкогольними напоями. Взагалі німці в окупованому Харкові виявляли притаманну їм підприємливість та схильність до комерції. Вони торгували хлібом та чоботами, різними дрібничками з фатерлянду – годинниками, цигарками, голками тощо. Отримав, наприклад, німець з фатерлянду посилку, а там, скажімо, 200 грамів кам'янів для запальничок. Кожний кам'янець коштував на ринках Харкова 5 крб¹⁰¹. Часто в цій комерції завойовники користувалися посередництвом місцевої людності, особливо дітей.

Дуже схожий на ситуацію в торгівлі був стан сфери громадського харчування. Тут також були створені «державні» установи і поряд з ними кооперативні та приватні заклади. Перші «державні» установи з'явилися вже в листопаді 1941 р. Шукаючи вихід з дуже складної продовольчої ситуації, маючи намір підтримати хоча б своїх співробітників, керівництво міського самоврядування приймає рішення про відкриття їдальень закритого типу при Харківській міській управі та районних бургомістратах. Першою була відкрита досить велика, на 250 місць, їдальня міської управи, яка розташувалась у приміщенні колишнього ресторану по вул. Сумській, 3. На середину грудня 1941 р. в ній працювало 39 чоловік, у т.ч. 6 поварів¹⁰². Їдальня працювала у важких умовах, хронічно не вистачало палива, бракувало харчів – жирів, овочів, м'яса. Кожний день тут виготовляли 1250 обідів з двох блюд, з котрих 550 відпускалося службовцям управи, а решта 700 – керівним працівникам різних установ та підприємств. Асортимент обідів був дуже обмеженим: борщ з капустою і без картоплі, інколи м'ясні відходи з капустою або огірками. Інших страв не існувало. Калорійність обіду пересічно дорівнювала 100–150 калорій, чого, звичайно, було вкрай недостатньо¹⁰³.

Їдальні міської управи та 11-ти райбургомістратів, які невдовзі були відкриті, не спромоглися помітно покращити стан харчування городян. Надто малою була кількість обідів, які відпускалися населенню міста. За даними відділу суспільної опіки міської управи, протягом 1943 р. пересічно на день відпускалося 6178 обідів, а в першому півріччі 1942 р., коли стан з продовольством був найгірший, – лише близько 4-х тис.¹⁰⁴ Тому відпускання обідів городянам часто сприймалося як надзвичайна подія. Різні установи міста домагалися цього блага, надсилали до управи сотні заяв. У заяві Харківського державного університету, підписаній проф. Желіховським, містилося прохання про надання обідів педагогічним працівникам вузу¹⁰⁵. У аналогічній заяві політехнічного інституту, підписаній проф. О. Терещенком, йшлося про необхідність надання обідів 14-ти професорам та доцентам, у т.ч. проф. Н. М. Глаголеву, А. В. Старобогатову, П. П. Казакевичу та ін.¹⁰⁶ Через деякий час, пригадував І. Ф. Богданов, до війни заступник директора з учбової частини механіко-машинобудівельного інституту, який увійшов до ХПІ, одержали «урочисто 30 обідів на 300 чоловік в їдальні управи. Цей обід складався із якогось бадилля»¹⁰⁷. Невелика кількість їдалень була відкрита при деяких підприємствах та установах. На 1 липня 1942 р. їх було 14, а отже, всіх так званих «державних» їдалень стало 45¹⁰⁸.

Значно більшими темпами зростала кількість приватних закладів громадського харчування. Якщо на 1 січня 1942 р. приватних їдалень було тільки 16, то на 1 липня – 31, а на 1 січня 1943 р. – 50. Крім того, у місті на кінець 1942 р. існувало 255 приватних кафе та буфетів, у той час як «державних» та кооперативних – лише 11¹⁰⁹. Приватні кафе мали свого клієнта. На багатьох з них красувалася об'ява «Тільки для німців», ціни були високими, хоча і асортимент страв більш широким, ніж у «державних». У середині лютого 1942 р. у їдальні 1-ї райуправи пропонували обіди з двох страв ціною 4 крб. «М'ясні обіди їдальні споживчого товариства «Відродження» коштували вже 7 крб. А приватна їдальня В. М. Махлицького реалізовувала обіди за ціною 25–35 крб¹¹⁰. На кінець 1942 р. пересічна вартість одного обіду становила: в їдальнях установ – 5 крб 69 коп.; споживчих кооперативів – 6 крб 76 коп.; приватних власників – 22 крб 73 коп.¹¹¹ Отже, різниця майже у чотири рази. Ще вищим був прейскурант цін на обіди та закуски впорядкованих приватних їдалень і кафе. У кафе-барі Чиньяна по Московській вул., 2 він мав такий вигляд¹¹²:

Страви	Вага порцій	Собівартість	Ціна
Борщ	500 г	19 крб	25 крб
Суп	500 г	16 крб	20 крб
Котлети	100 г	20 крб	25 крб
Холодець	150 г	13–83	15 крб
Кава солодка	1 склянка	8–50	10 крб
Чай солодкий	1 склянка	7–53	10 крб

Близькими до цих були ціни й у закладах Мухіна та Талахадзе по Нетеченській вул., 20¹¹³, Чичинадзе та Кахаїва по Троїцькому пров., 2, Батанджана по Торговельному пров., 2, Харченка та Ореховського по Петінській вул., 122 та багатьох інших¹¹⁴.

Таким чином, аналіз преїскурантів цін «державних» та приватних харчевень показує перебільшення цін в останніх приблизно в 10 разів. Вартість обіду з двох страв – борщ та котлети – становила у «державних» установах 4 крб, а у приватних 40 крб. Якщо ж додати до останньої цифри ще вартість солодкої кави, то з'ясується, що обід тут коштуватиме простій людині 50 крб, або десяту частину її середньої заробітної платні. Ясна річ, що навіть ті, хто працював, не могли дозволити собі харчуватися у таких закладах. Цікаво, що Улас Самчук, який відвідав Харків улітку 1942 р., залишив таку замальовку цієї сфери життя: «...Колишні крамниці торгують повним темпом. На третьому році війни...ковбаси висять, мов коралі, і ви можете за належну в'язку советських рублів купити їх хоч цілу фіру. Бачите сало, масло, мило «Теже», парфуми..., пиво і лимонада... Але ціни... Від кожної цифри крутиться голова. Не знаю, хто і як платить такі гроші, але видно, що хтось платить, бо ресторани, в яких обід сто і більше карбованців, не є порожні. Навпаки. Дуже повні, дуже запаковані тими, що жують»¹¹⁵.

За таких умов звичайний харків'янин не дуже радів шаленому збільшенню закладів харчування, бо вони не були громадськими, доступними місцевій людині. Скоріше навпаки, часто люди були налаштовані до них вороже, безпосередньо пов'язували їх розквіт із своїми злиднями.

Ближче до літа, коли спів новий врожай, ставало легше. Нарешті, за згодою нової влади, Харківська міська управа спромоглася організувати більш-менш систематичне постачання частині харків'ян невеличкої хлібної пайки. Перші обіцянки та деякі спроби організувати постачання місцевого населення хоча б хлібом робилися ще на початку окупації міста. Навіть друкувалися об'яви, що організоване постачання міста буде налагоджене то з 5 грудня, то з 10 грудня, проте термін постійно подовжувався, а реальних зрушень не було¹¹⁶. Зрештою, вже навесні 1942 р., було заявлено, що спочатку будуть постачатися дитячі притулки та лікарні, а також, наприклад, завод, який розпочав діяти. Провели навіть урочисту першу видачу продуктів, але тільки макухи та соняшникового насіння¹¹⁷. Хліба й борошна не було. Тижні за два видали по кілограму хліба на хворого в лікарнях та дитину в притулках. Але все це були окремі випадки постачання невеличких груп населення Харкова. До кінця літа 1942 р. систематичного постачання людині Харкова продовольством не було. Харків'яни просто були залишені наодинці зі своїми проблемами. Тільки в серпні 1942 р. нова влада розпочала більш-менш систематичні, але вкрай нерегулярні видачі продовольчих пайків городянам. Вони призначались певним категоріям населення і охоплювали меншу його частину. Продовольча пайка

видавалася часом з великими перервами та й узагалі не могла забезпечити хоча б мінімальні потреби населення.

Видача продовольчої пайки за спеціальними хлібними картками не була тотожною німецькій картковій системі, хоча б тому, що в Харкові зовсім не існувало твердих раціонів та обов'язкового отоварювання¹¹⁸. Були розроблені можливі граничні норми постачання населення. За основу приймалася така продовольча пайка на день: хліб – 130 г, пшоно або гречані крупи – 50 г, цукрові буряки – 200 г¹¹⁹. Проте і такою мізерною пайкою населення Харкова не забезпечувалося. Крім того місцевому населенню постачалися сурогатні продукти. Раціоналізатори нової влади внесли серйозні корективи навіть у склад хліба, що поставлявся. У Німеччині проводилися спеціальні дослідження щодо складу хліба для поневоленого населення. Деякі з них привели авторів до висновку, що найбільш вигідна суміш утворюється з 50 % житнього борошна грубого помелу, 10 % борошна, отриманого з соломи та листя, 20 % обжиків цукрового буряку та 20 % целюлозного борошна¹²⁰. У Харкові хліб видавали який завгодно, але не житній та не пшеничний. Давали хліб із пшона, пізніше до нього додавали траву, яка використовувалася для корму тварин, – могоару. Зрештою, харківський хліб набув такого складу: просяне борошно з доданням зерен могоари та 10–15 % ячмінного борошна задля скріплення¹²¹. Проте і такого хліба не вистачало.

З дозволу німців рішення про запровадження планового постачання населенню Харкова нормованих продуктів харчування за допомогою карткової системи було прийняте Харківською міською управою 5 серпня 1942 р.¹²² Цю роботу повинен був координувати спочатку торговельний відділ управи, а згодом спеціальне бюро розподілу харчування на чолі з П. П. Дейчем¹²³. Бюро було великою структурою, яка виконувала усю технічну роботу щодо обліку населення та ведення великої картотеки, а також постачання населенню тижневих пайок. У відділі працювало 120–150 осіб. За свою працю вони отримували від 500 до 3000 крб, а головне – пайку за нормою робітника на важкій праці¹²⁴. Продуктові картки населення отоварювало раз на тиждень у спеціальних крамницях. Їх було в Харкові 10: шість – з видачі нормованих продуктів харчування, чотири – з видачі солі та махорки. Фактично у кожному районі була така крамниця¹²⁵.

Що стосується реальних норм видачі, то вони були різними. Картки були 3-х видів: для працюючих, утриманців та родин східних робітників. За свідченням завідуючого продовольчим магазином Г. П. Захаріна, працюючим видавали на тиждень 2500 г хліба, 75 г жирів, 250 г крупи, 300 г солі, 200 г соняшникового насіння, 75 г цукру. Для утриманців норми були такі: 2 кг хліба, 50 г жирів, 50 г цукру, 200 г крупи, 300 г солі¹²⁶. Норми постачання не були сталими і часто змінювались. Наприклад, співробітники 6-ї райуправи, які забезпечувалися за нормами важкої праці, отримували в квітні 1943 р. такий набір продуктів: 1800 г хліба, 340 г пшона, 130 г цукру, 115 г повидла, 60 г олії, 54 г кави¹²⁷.

Час від часу отоварювання продуктових карток порушувалось та наступали перерви, протягом яких населення знову опинялося на грані смерті. Так було і після другого захоплення німцями Харкова в березні 1943 р. А в квітні з 200-тисячного населення отримували пайки лише 9 тис. працюючих по установах управи, а також 8–10 тис. чоловік по установах Вікдо та в німецьких військових частинах¹²⁸. А отже, приблизно 180 тис. населення міста не отримували жодного планового постачання. Раціон пайки складався з 1 кг хліба на тиждень, мізерної кількості макухи, борошна та олії¹²⁹.

У найсприятливіші періоди харчування отримували 80–90 тис. харків'ян. З 19 по 26 липня 1943 р., наприклад, харчування отримували 86544 громадян за такими категоріями: фольксдойче – 400 чоловік, працівники з нормальними умовами праці – 47142, на важких роботах – 6019, утриманці – 18143, хворі в лікарнях – 1521, діти в дитбудинках та інших установах – 3031, учні – 10288¹³⁰. Як бачимо, навіть в окремі найбільш сприятливі періоди харчування отримувала менша частина харків'ян. До того ж голодний раціон не забезпечував елементарного виживання людини.

Спробуємо зробити порівняльний аналіз продуктових раціонів в Україні та Німеччині задля прояснення загальної картини. Отже, мінімальний раціон для простого підтримання життя чи то німецького бюргера, чи то простого харків'янина, як свідчили про те дослідження німецьких фахівців та співробітників відділу охорони здоров'я Харківського інституту комунальної гігієни¹³¹, становив приблизно 2000 кал. У Німеччині саме цей норматив був покладений в основу карткової системи та обов'язкового забезпечення населення продовольством. Загальногромадський раціон у Німеччині становив: хліб житній – 2350 г, картопля – 4500, сир – 60, яйця – 1, крупа – 400, маргарин – 200, цукор – 150, повидло – 175, м'ясо – 300 г, молоко – 2 літри, сіль – 140 г¹³².

У той же час харків'яни мали продуктову пайку за калорійністю у 2,5 раза меншу, бо вона дорівнювала лише 791 кал¹³³. Для того, щоб досягти прожиткового мінімуму в 2000 кал, харків'яни змушені були шукати додаткові джерела до існування. А для цього потрібні були чималі додаткові кошти. Зробимо деякі підрахунки. Загальноміській раціон харків'янина (791 кал) за ринковими цінами коштував 1340 крб. Отже, кожний працюючий харків'янин отримував у травні 1943 р. такі кошти: 1340 крб – вартість пайки та 700 крб – середня зарплата. Крім того у травні на одного працюючого припадало 0,4 утриманця, якому теж видавалася пайка. Вона коштувала за цінами ринку 242 крб. Отже, прибуткова частина бюджету працюючого та 0,4 утриманця становила пересічно $700 + 1340 + 242 = 2282$ крб на місяць. Якщо вирахувати з цієї суми загальні видатки: податок на зарплатню, вартість пайки за державними цінами, квартплатню, опалення, видатки на мило, ремонт одягу, взуття й інші дрібні видатки, які припадають на одного працюючого та 0,4 утриманця, то залишиться лише 842 крб. А мінімальний набір

харчів у 2000 кал коштував на один місяць за дуже помірними ринковими цінами 3800 крб на працюючого та 1520 крб на 0,4 утриманця, всього – 5320 крб. Отже, враховуючи прибуткову частину бюджету, залишається великий дефіцит, і якщо він не перекривався за рахунок додаткових надходжень, продажу хатніх речей та одягу, то примушував навіть ту частину населення, яка мала роботу та отримувала продовольчу пайку, зменшувати норми харчування або залишати Харків. Переважна більшість людності Харкова перебувала в ще гірших умовах.

Зважаючи на такий стан речей, ринки міста не тільки на початку, але і протягом усього періоду окупації залишалися чи не головним джерелом постачання населення продовольством. Вони були пульсом життя міста. У 1942–1943 рр. тут можна було побачити продукти і церковні речі, букіністичні книги і взуття та одяг, галантерею і паливо, коротше кажучи – все. Особливо багато населення збиралося на ринках у недільні дні. 5 липня 1942 р., наприклад, за приблизними підрахунками, тільки на Кінному ринку побувало 50000 чоловік¹³⁴. Серед 14 базарів міста найбільшими були Благівіщенський, Кінний та Холодногірський. Стосовно загальної торговельної мережі та її питомої ваги по окремих базарах Харкова стан на 1 липня 1942 р. був таким:

<i>Ринки</i>	<i>Стаціонарна, одиниць</i>	<i>Пересувна, одиниць</i>	<i>Усього, одиниць</i>	<i>Питома вага, у процентах</i>
Благівіщенський	577	118	692	49,4
Кінний	230	38	268	18,2
Холодногірський	201	49	150	10,8
Рибний	75	17	92	6,8
Сумський	60	25	85	6,1
Квіткінський	39	6	45	3,2
Інші	75	4	79	5,5
Усього	1157	257	1414	100

Серед 1157 об'єктів стаціонарної торгівлі були заклади громадського харчування, харчові та промтоварні крамниці, фотографії, перукарні, кустарні майстерні та ін.¹³⁵

Дуже важливу інформацію містить аналіз обсягів довозу головних продуктів харчування на харківські базари. Ми маємо ґрунтовні дані щодо довозу продуктів сільського господарства стосовно кінця літа 1942 р., а отже, найбільш сприятливого періоду, а також червня 1941 р., тобто передодня та перших днів війни. Безумовно, цей природний фактор сильно позначився на асортименті та обсязі довозу сільськогосподарських продуктів у Харків. Ясно, що за звичайних умов червень за дарами природи не може конкурувати з серпнем. Іншим дуже важливим фактором, який слід мати на увазі при аналізі цього питання, є різна вага базарів у постачанні населення міста у довоєнний та підоку-

паційний період. У такому місті, як Харків, постачання населення в державній мережі напередодні війни було набагато краще за інші, і тому роль базарної торгівлі в закупівлях населення була відносно незначною – за деякими даними, близько 10 %¹³⁶. У той же час у 1942 р. базар був головним джерелом постачання населенню продуктів харчування. Це обов'язково слід враховувати при порівнянні наявних даних. Довіз основних продуктів харчування на харківські ринки у розрахунку на 1 добу наведений у таблиці. З метою полегшення порівняння наявних даних нами зроблені перерахунки на одну особу¹³⁷.

*Душовий довіз сільськогосподарських продуктів на ринки Харкова
за одну добу (на одну особу)*

<i>Назва продукта</i>	<i>Червень 1941 р.</i>	<i>Серпень 1942 р.</i>	<i>1942 р./1941 р.</i>
Пшениця	0,3 (у грамах)	14,9 (у грамах)	50 (разів)
Ячмінь	0,2	3,4	17
Пшоно	0,3	3,9	13
Квасоля	0,5	0,25	0,5
Картопля	15	24,5	1,6
Капуста	4	28	7
Буряк	13	15,4	1,2
Морква	4	11,7	2,9
Огірки	3,8	68	18
Цибуля	2,4	11,3	4,7
Олія рослинна	0,003 літра	0,0027	0,9
Яловичина	12,7 г	11,8	0,95
Баранина	1,2	0,14	0,12
Птиця	0,1 шт.	0,001	0,01
Сало	1,1 г	0,13	0,12
Молоко	0,011 літра	0,026	2,3
Масло коров'яче	2,4 г	1,0	0,42
Яйця	0,07 шт.	0,02	0,29

Аналіз даних, наведених у таблиці, попри можливі у такій справі огріхи, дозволяє нам зробити припущення, що існували три групи сільськогосподарських товарів, які помітно відрізнялися за обсягом довозу їх на ринки до війни та в період окупації Харкова. Перша група – це в основному зерно, яке у довоєнний період майже не завозилося на ринки Харкова через існуючу монополію держави, а у період окупації міста стає одним з головних джерел підтримання життя місцевого населення. Звідси і таке перебільшення душевого довозу в 1942 р. пшениці, ячменю та ін.

З іншого боку таблиця наочно показує спрямованість німецького пограбування сільського господарства області. У результаті його душевий довіз птиці на ринки Харкова зменшився у 100 (!) разів, сала – 8,5, баранини – 8,6, масла – 2,4, яєць – у 3,5 раза тощо.

Решта показників таблиці – в основному овочі, які поспіли в серпні 1942 р. і були вивезені селянами та городниками на базар. У той же час свіжих овочів в червні 1941 р. майже не було.

Нарешті, треба мати на увазі, що потреби населення довоєнного Харкова задовольнялися переважно через державну торгівлю. Через базар населення забезпечувало свої потреби протягом року в картоплі – на 5,9 %, овочах – 9,5, олії рослинній – 17,1, маслі коров'ячому – 16,5, салі – 14,8, м'ясі – 7,3, молоці на 6,2 %¹³⁸. А отже, постачання населення продуктами харчування за схемою «державна торгівля плюс базар» було у довоєнному Харкові вище на порядок та більше.

Найдешевшими ринками міста були Кінний та Холодногірський. Це пояснювалось, головним чином, довозом сюди продуктів з села, а також меншим пануванням спекулянтів, різних посередників. Найдорожчими базарами були центральні – Сумський та Рибний. Взагалі на динаміку базарних цін впливало багато різних чинників. Аналіз руху базарних цін протягом січня 1942 – червня 1943 р., наведеного у таблиці, дозволяє виявити деякі з них. Безумовно, найважливішим чинником була загальна ситуація на фронті та хід воєнних подій на Харківщині. Фантастичний зріст цін на базарах Харкова відбувався безпосередньо після окупації міста німецько-фашистськими загарбниками та встановлення вкрай жорстокого режиму, який супроводжувався розгулом масових репресій у місті. Базари Харкова, як чутливий барометр, реагували сплеском цін. Найвищими вони були в січні 1942 р., коли заробітна платня робітника була еквівалентом двох буханок житнього хліба.

На високий рівень базарних цін у місті впливала і політика нової влади, зокрема, обмеження пересування місцевої людності у сільські райони та до міста, постачання продуктів із села. Самий довіз продуктів на базари Харкова, відзначалося у звіті голови міської управи О. П. Семененка, проводиться з величезними труднощами¹³⁹. А у газеті «Нова Україна» 28 липня 1942 р. з'явилася така об'ява: «Від сьогодні Штадорткомендатура не видаватиме перепусток для перевозу харчових продуктів ні окремим особам, ані кооперативним організаціям». Негативні наслідки цієї постанови відразу далися взнаки на харківських ринках. Купка спекулянтів, користуючись сприятливою нагодою, почала свідомо грати на підвищенні цін, затримуючи поставку та продаж продуктів. Через кілька годин з крамниць, кіосків міста зник печений хліб та хлібні вироби. Утворилися величезні черги. Ціна на хліб одразу виросла з 90–100 крб до 170 крб за кілограм. Численні власники кафе, ресторанів, чималих грошей кинулися робити масові закупки хліба, борошна, інших продуктів. Внаслідок такого ажіотажу з базарів почали зникати продукти. Обстеження базарів, проведене наступного дня міською управою, зафіксувало нестачу або брак таких харчових продуктів, як пшоно, кукурудза, олія, горох тощо¹⁴⁰. Рівень базарних цін різко

Великою мірою впливала на базарні ціни загальна атмосфера харківського буття, небезпека бути пограбованими або заарештованими, а часом загроза навіть життю людини з боку нової влади. Ніхто не міг бути від цього застрахованим. В обласному архіві, наприклад, зберігається заява протоієрея Федюшина бургомістру 16-го району такого змісту: «16.ХІІ ц.р. на холодногірському базарі я хотів продати свої калози і на виручені гроші купити собі продукти. Один німець схопив їх і побіг до вантажної машини, яка стояла неподалік на дорозі... Я за ним гнався і просив віддати, але він сів у кабінку (виявився шофером) і поїхав униз по Катеринославській вулиці. Багато громадян просили віддати, але шофер не звертав уваги»¹⁴².

Харків'яни відчували себе безпорадними та беззахисними від свавілля окупантів, проте не тільки їх. Часто і українські поліцаї приходили на базари та на власний розсуд встановлювали ціни для продавців-селян. Причому значно нижчі за ті, що склались на базарах, і більше скидались на реквізицію, ніж на купівлю. Ясно, що надалі продавці-селяни ховались і не продавали своїх продуктів на базарах, а змушені були віддавати їх спекулянту¹⁴³. Найбільшої шкоди та горя завдавали людності міста численні облави, полювання на людей на ринках Харкова. Населення міста перебувало у постійному страху за свою долю.

Таким чином, у період окупації Харкова ринки були найважливішим джерелом добування харчів, а на першому її етапі, більше того, – майже єдиним їх постачальником. До літа 1942 р. у Харкові відбулося поновлення базарної торгівлі у досить великих обсягах. Проте базари підкупаційного періоду помітно відрізнялися від довоєнних через підвищення їх універсальності та багатогранності, взагалі їх ролі у забезпеченні життєдіяльності городян. Базари у цей час стають фактично центром життя міста, чутливим його барометром.

Велику роль у збереженні життя харків'ян у період окупації відігравали городи. В них після голодної зими 1941–1942 рр. харків'яни бачили свій порятунок. І тому майже все дієздатне населення міста подало заяви на виділення городньої землі. Щоб задовольнити цю потребу, необхідно було виділити 10142 гектари землі, у той час як Харківська міська управа навесні 1942 р. мала лише 35 %¹⁴⁴. З метою послаблення земельного голоду нова влада дозволила виділити населенню додаткову землю 17 держмаєтків, розташованих навколо Харкова у районах Васищевого, Коротича, Чугуєва, Мерефи, Слатиного, Рогозянки, Занків та ін., що розширило земельну площу майже до 9571 га¹⁴⁵. Проте далеке розташування ділянок, повна відсутність транспорту стали на перешкоді освоєння цих земель. До того ж вставали постійні питання щодо умов оренди, а то й узагалі права користування тією чи іншою землею. У результаті навіть у 1943 р. для індивідуальних городів було виділено лише 2419 га, що було явно недостатньо. Ця земля була розподілена поміж 37448 ро-

динами, які спромоглися скопати її через далеке розташування лише на 90,5 %, а засіяти на 85 %¹⁴⁶.

Земельні ділянки харків'ян стали дуже важливим джерелом постачання продуктів харчування. За деякими тогочасними підрахунками міської управи, проведеним обстеженням невеликої групи харківської людності, питома вага прибутків від власного господарства в сім'ях безробітних службовців становила майже 31 %¹⁴⁷. У той же час цей показник був значно меншим у господарствах робітників, кустарів та ремісників (4–7 %), де левову частку прибутків становив продаж власних речей та продуктів, привезених із села. Стосовно ж деяких натуральних показників, то частка продуктів, отриманих від власного виробництва, становила в сім'ях безробітних службовців та робітників відповідно: горох, боби, сочевиця – 53,4 та 87,5, картопля – 42,5 та 28,3, капуста – 37 та 8, огірки – 54 та 9,1, цибуля та часник – 25,6, буряк, морква – 41,6, томати – 58,2, кабачки – 41 (у службовців), ягоди та фрукти – 31,1 %¹⁴⁸.

Матеріали бюджетного обстеження деяких харківських родин, які використані вище, мають неабияке значення у відтворенні загальної картини споживання простою людиною в період німецької окупації. Усього у вересні 1942 р. було обстежено 96 господарств, у яких нараховувалось 297 осіб. Серед цих господарств 53 (173 особи) мали заробіток, у т.ч. 39 господарств (127 осіб) службовців та 14 (46) робітників, а також 26 господарств (73 особи) безробітних, у т.ч. 22 (61 особа) службовців та 4 (12) робітників. Крім того, було обстежено 17 інших господарств, у т.ч. крамарів, кустарів та ін., у яких нараховувався 51 чоловік¹⁴⁹. Суттєвим недоліком матеріалів обстежень є відсутність будь-яких посилянь на принципи добору господарств та відверте прагнення авторів вийти на середній рівень споживання у 2000 кал, що було малодосяжним для простої людини. Також зменшує репрезентативність багатьох показників обраних авторами найбільш сприятливий з огляду на продовольчий стан період, обумовлений як природним фактором, так і зважаючи на початок видачі продуктової пайки населенню міста. Навіть за таких умов матеріали бюджетних обстежень мають неабияке значення, особливо за умови проведення порівняльного аналізу із довоєнним рівнем споживання.

Безумовно, важливим є аналіз прибутково-видаткового бюджету господарств за серпень 1942 р. На жаль, збереглися лише дані стосовно господарств безробітних харків'ян та кустарів і ремісників. З них випливає, що прибутковий бюджет безробітних службовців і робітників відповідно на 32,8 та 46,3 % складався за рахунок продажу власних речей та на 7,8 і 0,9 % – чужих речей; на 13,9 та 1,5 % – за рахунок продажу продуктів власного виробництва; на 5,0 та 26,8 % від приробітків; на 16,9 та 2,2 % за рахунок споживання продуктів власного господарства. Допомога родичів та знайомих становила відповідно 1,7 та 13,3 %¹⁵⁰. Таким чином, головною статтею прибутків був продаж власних та

чужих речей, на який припадало майже 50 % усіх надходжень. Вірогідно, що такий стан речей був притаманний і багатьом родинам, які мали працівника, особливо зважаючи на злиденність зарплатні.

За наявних певних розбіжностей у джерелах прибутків різних категорій господарств збереглася майже повна одноматність у спрямованості родинних витрат. Дані обстежень свідчать про те, що близько 80 % усіх витрат припадало на харчування, 3–8 % – на придбання речей для обміну на селі та 3–8 % – на паливо та матеріали для освітлення помешкань¹⁵¹. Наведені дані бюджетного обстеження родин самі по собі є вельми показовими і не потребують додаткового коментаря. Цілком очевидно, що усі прибутки сімей, отримані в основному від продажу речей, спрямовувалися на харчування. Проте і в структурі споживання продуктів у 1942 р. відбулися величезні зміни порівняно з довоєнним періодом.

Споживання продуктів однією людиною в день у довоєнний період та у вересні 1942 р. (в грамах)¹⁵²

Період	М'ясні продукти	Хліб житній	Хліб пшеничний	Горох, боби	Картопля	Капуста	Огірки	Буряки, морква	Ягоди, фрукти	Гриби
Довоєнний	181	116	376	3	252	77	14	42	73	0,2
Вересень 1942 р.	20	290	12	21	176	270	406	179	24	5

Наведені у таблиці дані свідчать про те, що споживання м'ясних продуктів у найбільш сприятливому вересні 1942 р. зменшилося у 9 разів у порівнянні з довоєнним періодом – з більше ніж 180 г до 20 г на день. Із рослинних продуктів привертає увагу значне збільшення споживання в роки війни капусти, огірків, буряків та ін. коренеплодів, грибів, гарбузів та кабачків, що і зрозуміло. Страшний харківський голодомор взимку – навесні 1942 р. фактично не був подоланий. Навіть у найбільш сприятливий період рівень харчування населення залишався злиденним. Він не забезпечував елементарного відтворення людського життя. Місто спадало на силі, вмирало.

Страшним ворогом харків'ян взимку 1941–1942 рр. став холод. Нібито сама природа повстала проти людей. Зима 1941–1942 рр. була дуже суворою. Морози прийшли зовсім рано. Вже в листопаді середньодобова температура в Харкові становила $-4,4$ °С, а за пересічними даними за попередні 48 років спостережень – $+0,8$ °С. Середньодобова температура в грудні 1941 р. приблизно дорівнювала середнім показникам попередніх років, але в січні вона впала аж до $-15,8$ °С. При середніх попередніх показниках $-6,9$ °С. Столпчик термометра в січні жодного разу не піднявся навіть вдень до нульової позначки, а 23 січня

падав до $-32,5$ °C, 25 січня – до $-32,6$ °C. Висота снігового покриву на кінець січня 1942 р. становила 54 см¹⁵³.

Зима 1941–1942 рр. була не тільки лютою, але й тривалою. За німецькими даними, навіть у березні температура становила в Харкові: 9-го – мінус 18 град., 14-го – мінус 22 град. Ця температура при сильному північному вітрі трималась до 23 березня, коли вона підвищилась до мінус 11 град. Навіть ранком 5 та 6 квітня температура становила мінус 9 град. і тільки після 8 квітня прийняла плюсові позначки¹⁵⁴. За таких природних умов, через відсутність у населення вугільного пального та дров, руйнацію теплової мережі, зима 1941–1942 рр. здавалася нескінченно довгою. Населення застосовувало в будинках різного роду грубки-буржуйки – цегляні, чавунні, жерстяні та ін. з виведенням труб через вікна на вулицю. Сучасники підмічали, що «коли проходиш навіть центральними вулицями – Сумською, Свердлова, проспектом Сталіна – із будинків стирчить маса труб»¹⁵⁵. Холод поглинав тремтяче місто, увійшов у тіло та душу кожної людини. І ще довго будуть відчувати харків'яни моторошний жах перед наступаючою зимою.

За таких кліматичних умов величезні труднощі харків'ян були пов'язані з повною руйнацією комунального господарства міста. Вона була заподіяна воєнними діями, а ще більше через свідоме нищення життєво важливих комунікацій спеціальними загонами при залишенні міста. Це була негуманна акція сталінських можновладців щодо власного народу. Тактика «спаленої землі», яку вони взяли на озброєння, часто мала сумнівні військові переваги, але завжди оберталася проти звичайних людей. Це стає зрозумілим особливо на фоні подій у Європі, де безглузда руйнація комунального господарства не мала таких масштабів, де були світло, вода, працювала каналізація тощо.

Справжньою бідою для харків'ян стало зруйнування водогону та відсутність питної води. Постачання населення водою спочатку взагалі не було. Особливо тяжке становище було взимку 1941–1942 рр., коли головним джерелом водопостачання стали харківські ріки. Біля ополон утворювались черги старих, дітей, жінок. Виснажені люди мали докласти чималих зусиль, щоб подолати схили річок Харків та Лопань, Журавлівські кручі, потрапити в Нагірний район, де на них вже чекали німецькі вояки, які використовували цю воду для різних технічних цілей. Доводилося знесиленій людині заправляти, наприклад, німецьке авто і знову плентатися за водою. Багато людей падало.

Протягом усієї окупації постачання водою Харкова було дуже обмеженим і вкрай нерегулярним. Навіть у 1943 р., свідчать документи, «більша частина води використовується німецькими вояками, населення ж значною мірою користується колодязями»¹⁵⁶. Тому ясно, що справжньою подією для міста стало відкриття влітку 1942 р. артезіанського колодязя.

Великих руйнувань зазнало енергетичне господарство міста. Всі чотири електроцентралі міста були демонтовані, вивезені на схід, зруй-

новані або висаджені в повітря. Колишня державна електровня № 2 (Есхар) була цілком зруйнована¹⁵⁷. Військова влада заборонила місцевому населенню під загрозою смертної кари використання електричного струму. З настанням вечора місто поринало в пільму. Ті, хто мав кошти, купував на базарі пляшку бензину та влаштовував маленькі каганці, яких вистачало на цілу ніч. Величезний брак електроенергії, який відчувався протягом усього періоду окупації, зашкодив введенню у дію підприємств комунального господарства.

У відповідності до настанов нової влади вся підокупаційна людність мала працювати, перш за все в німецьких інтересах. За вимогами військового часу людність Харкова відразу була мобілізована на виконання різних оборонних робіт: на впорядкування шляхів сполучень, розчищення вулиць, відбудову мостів, будівництво оборонних споруд тощо. Зрештою, порядкуючи використання робочої сили, комендант Харкова 23 березня 1942 р. видав наказ про введення загальної трудової повинності¹⁵⁸. Аналогічний наказ був виданий також навесні 1943 р. після нового захоплення німцями східних областей України¹⁵⁹. У відповідності до нього всі мешканці прифронтової смуги у віці від 14 до 65 років зобов'язані були відбувати трудову повинність. Робочий тиждень мав становити 54 години, проте у параграфі 10 було записано, що, крім того, кожний працездатний може бути задіяний у надурочній, нічній, недільній або роботі у святкові дні. За невиконання цього указу, відмови від роботи або невиконання її, йшлося у параграфі 16, винні будуть піддані суворим покаранням¹⁶⁰.

Звикла до напруженої, виснажливої праці людність міста у перші дні окупації опинилася у дуже скрутному становищі. Не стало могутньої держави, яка забезпечувала всіх роботою та прожитковим мінімумом. Тепер, аби вижити, кожний мав самостійно шукати якийсь вихід. Після перших годин та днів переляку, коли люди ховались вдома або пересувалися вулицями короткими перебіжками, уникаючи зустрічей з німцями, голод вигнав людей на вулицю в пошуках новин та якоїсь справи. За старою звичкою дехто почав збиратися на місцях колишньої роботи, тим більше, що німці задекларували проведення інвентаризації об'єктів виробництва, їх обов'язкову охорону та відновлення місцевої промисловості. Був виданий наказ про повернення на виробництво колишніх керівників та всіх фахівців¹⁶¹. Цими питаннями опікувалися Вікдо-15 та індустріальний відділ міської управи. Головне ж для населення полягало у тому, що міська управа за певною рознарядкою дозволила реєструвати працівників установ та виробництв і видавати їм відповідні перепустки. Останні великої ваги не мали, проте ставали певною легалізацією людини в підокупаційному місті та бодай якимось її захистом від численних трудових мобілізацій на оборонні споруди, а кому поталанило – і від мобілізації до Німеччини.

Таким шляхом, наприклад, склався колектив співробітників політехнічного інституту. Через кілька днів після окупації міста частина харківської технічної інтелігенції, зокрема співробітників електротехнічного, будівельного, хіміко-технологічного, механіко-машинобудівного та інших інститутів, зібралася в приміщенні механіко-машинобудівного інституту та вирішила об'єднатися в політехнічний інститут. Директором обрали професора Терещенка¹⁶². Приблизно за таким же сценарієм було зареєстровано творче авторське товариство УЗАП – співробітників художнього інституту. У Харківському науково-дослідному бактеріологічному інституті був зареєстрований 21 чоловік, онкологічному – 89, Харківському держуніверситеті – 140 викладачів та технічних працівників, у т.ч. 34 професори¹⁶³. Список співробітників вугільного інституту нараховував лише дев'ять чоловік з директором І. О.Третильєвим, інституту металів – 19, інституту силікатів – 10 чоловік тощо.

Центральною координуючою установою в цій галузі стала біржа праці, підпорядкована безпосередньо німецькому командуванню Вікдо. Розташована по вул. Данилевського, 3, ця установа стала штабом використання робочої сили. Саме тут відбувалася обов'язкова реєстрація харків'ян, була створена величезна картотека робочої сили, яка нараховувала у вересні-жовтні 1942 р. 146447 карток¹⁶⁴. Сюди стікалася уся інформація від установ про потребу в робочій силі. На біржі праці відбувалася реалізація такого попиту. Призначення на роботу, звільнення або зміна місця роботи дозволялися лише за згодою біржі праці. Ніяких самовільних переходів не дозволялося. Біржа праці була великою установою, де на початку серпня 1943 р. були задіяні 270 чоловік тільки місцевих співробітників¹⁶⁵. Тут відбувалося вербування населення до Німеччини та проводилося медичне обстеження робочої сили. З цією метою у штаті біржі нараховувалось сім лікарів. На біржі праці вирішувалася доля тисяч харків'ян, причому в першу чергу забезпечувались потреби військових. Численні підрозділи вермахту мали не тільки пряму перевагу щодо найму робочої сили, але й такий найпереконливіший для більшості харків'ян аргумент, як хлібна пайка. Ось чому військові установи завжди виглядали для зубожілих та зголоднілих харків'ян значно привабливішими у порівнянні з іншими. Тому чимало харків'ян працювало у різних підрозділах вермахту. Чи були вони колаборантами, як стверджує дехто із західних вчених, бо працювали на військову машину окупаційної влади та посилювали могутність ворога? Спробуємо проаналізувати професійний склад працюючих, основні напрями та галузі використання робочої сили у військових підрозділах. Як виявляється, дані ці багато у чому є показовими.

По-перше, слід відзначити, що чисельність працюючих у різних військових установах була чималою. Наприклад, у комендатурі «авіабази Войченка» працювало 228 чоловік¹⁶⁶, комендатурі «авіабази Є» –

477, «авіабази Рогань» – 265, штандорткомендатурі – 186 чоловік тощо. Серед спеціалістів, які працювали в штандорткомендатурі «Харків», були інженер Д. Білоусов, технік М. Штетіна, слюсар П. Ліхолоп, механік М. Попільнюк та ін. Більшість працюючих у штандорткомендатурі харків'ян була зайнята на некваліфікованих, чорних роботах, обслуговуванні різних потреб німецьких вояків¹⁶⁷. У так званому «солдатському будинку» в травні-червні 1943 р. працювало 320 чоловік, у т. ч. 58 допоміжних працівників на кухні, 49 офіціанток, 22 покоївки, 13 прибиральниць, чотири пралі тощо. В іншому будинку для ночівлі (Катеринославська, 30) було зайнято 67 працівників, у т. ч. 52 жінки та 15 чоловіків¹⁶⁸. Чимало працюючих не мало спеціальності, але були і такі, хто за радянських часів отримав вищу освіту та мав кваліфіковану роботу, а зараз змушений був заради хлібної пайки виконувати будь-яку чорну роботу. Серед працюючих на кухні в «солдатському будинку» сім жінок до війни були бухгалтерами, три – лаборантами, дві – вчительками, декілька – економістами, кухарками та ін. Серед них були навіть колишні директори фабрик – Г. Ф. Гордєєва та М. Г. Хоменко¹⁶⁹. Як бачимо, у відповідності до наказу про загальну трудову повинність людність міста використовувалась не за набутими за радянських часів фахом та досвідом, а примушена була виконувати переважно некваліфіковану, брудну роботу за наявними потребами та німецькими інтересами.

Чимало харків'ян працювало на промислових об'єктах міста. Найбільша кількість працюючих в роки окупації була на ХТЗ. Це було пов'язано із залученням до роботи на підприємстві великої кількості військовополонених. У квітні 1942 р. тут працювало 1331 чоловік¹⁷⁰, а у червні 1943 р. – 1228 чоловік¹⁷¹. На інших підприємствах працювало менше робітників: на заводі «Серп і молот» – 308, ХЕМЗ – 158, ліжковому заводі – 36 чоловік тощо¹⁷².

Поряд із використанням місцевого населення в німецьких військових установах та на промислових підприємствах, які були у підпорядкуванні Вікдо, значна частина харків'ян була задіяна на невеликих підприємствах та в установах міської управи. У другому кварталі 1942 р. тут працювало 15626 чоловік, у т.ч. у промисловості 1706 чол., сільському господарстві – 848, транспорті та зв'язку – 161, у сфері торгівлі, постачання та громадського харчування – 2109, освіті – 410, охороні здоров'я – 2939, комунальному господарстві – 2168, житловому господарстві – 3491, у відділах міської управи – 395, районних управ – 1225 чоловік¹⁷³. Проте нерегулярність постачання працюючим продуктової пайки зумовила тут високу виробничу плинність. І хоча біржа праці намагалася розшукувати тих, хто без дозволу залишив роботу, та запроторити їх назад або на примусову працю, ситуація у цій сфері помітно не покращувалася.

Дуже часто мобілізація робочої сили у підкупаційному Харкові набувала характеру військових операцій, особливо з наближенням

фронту та використанням населення на оборонних роботах. Навіть міська управа, починаючи з травня 1943 р., посиляла на оборонні роботи терміном на 10 днів по 600 чоловік¹⁷⁴. Населення міста всіляко ухилялося від дуже важких та виснажливих оборонних робіт. У відповідь окупаційна влада за допомогою військових та поліції проводила широкомасштабні акції. Увесь район охоплювався пікетами, після чого здійснювалася перевірка будинків¹⁷⁵. Але часто навіть такі заходи не давали бажаних результатів, бо у місті була вкрай несприятлива демографічна ситуація. В цілому в другій половині 1942 – першій половині 1943 рр. на різних роботах у Харкові було задіяно приблизно 60–65 тис. осіб¹⁷⁶, що становило більш ніж половину населення працездатного віку.

Проте значна кількість навіть цих людей була непрацездатною за станом здоров'я. Із числа вибулих з міста з початку окупації 250-ти тис. чоловік більшість припадала на мобілізованих до Німеччини остарбайтерів, мобілізованих до Червоної армії у лютому-березні 1943 р., а також на тих, хто поїхав шукати порятунку на село. А отже, на найбільш загартовану та дієздатну частину населення. В Харкові лишилися значною мірою непрацездатні. У ході мобілізації на роботи до Німеччини молоді 1923–1925 рр. народження, тобто найздоровішої частини населення, виявилось більше 25% звільнених за непрацездатністю, хоча комісія була виключно суворою. «Можна бути впевненим, – вважав обербургомістр О. П. Семененко, – що відсоток непрацездатних в іншому віці є значно більший і може доходити навіть до 50 %»¹⁷⁷. Жахливі результати.

Таким чином, трудові мобілізації у роки німецької окупації 1941–1943 рр. лягли величезним тягарем на плечі харків'ян. В середині ХХ ст. була відроджена дійсно рабська, позбавлена внутрішніх стимулів, примусова, виснажлива праця на користь переможця. Залишені своєю владою та примхливостями війни на свій розсуд харків'яни нікого не зраджували, не ставали колаборантами. Перед загрозою жорстоких покарань та заради хлібної пайки вони змушені були працювати в складних умовах, переважно на некваліфікованих важких роботах, аби вижити, зберегти життя своїм батькам та дітям.

Нова влада, як і взагалі будь-який апарат примусу, могла існувати та успішно функціонувати лише за рахунок стягнення з населення різних податків. Одразу після окупації Харкова, з початком формування різних установ місцевого самоврядування, у цивільної влади не було необхідних грошових коштів на розбудову розгалуженої системи управління. На кінець березня 1942 р. загальна сума німецьких «позичок» на вказані цілі становила 500 тис. рейхсмарок, або 5 млн крб¹⁷⁸. В березні 1942 р. було прийняте рішення про запровадження з 1 квітня системи податків та зборів¹⁷⁹. У задекларованій програмі введення податків підкреслювалося, що «тепер прийшов час запровадити податки в неважкому для населення розмірі, які можуть покрити потрібні витрати в інте-

ресах відбудови господарства»¹⁸⁰. Але попри такі декларації нові податки були обтяжливими для харків'ян, особливо в порівнянні з довоєнним періодом, коли за умови нерозвинutoї комерційної діяльності та приватної торгівлі населенню надавалися безкоштовні та дешеві соціально-побутові послуги. До того ж слід мати на увазі, що встановлені новою владою тимчасові правила стягнення грошових податків були спрямовані перш за все на задоволення потреб цивільної місцевої адміністрації. Ці податки та збори мали доповнити встановлену німцями просту та жорстку систему реквізицій та конфіскацій, фактично систему грабунку загарбаної території. Отже, встановлені Харківською міською управою грошові податки та стягнення з населення були лише верхівкою айсберга.

Нова система оподаткування передбачала стягнення з громадян таких податків та зборів:

- податок на заробітну платню в розмірі 10 %; робітники та службовці, що одержували зарплатню не більше 200 крб на місяць, звільнялися від оподаткування;

- прибутковий податок для осіб, що одержували прибутки не від зарплати, був встановлений в розмірі 10–20%, в залежності від суми прибутку;

- податок з обігу товарів стягувався з усіх здійснених торгових операцій на рівні в середньому 25 %. За неподачу або за несвоєчасну подачу відомостей про обіг та прибуток винні підлягали грошовому штрафу в сумі до 3000 крб, а за приховування сум від оподаткування – штрафу в розмірі десятикратної суми та позбавлення волі;

- одноразовий подушний податок був установлений у розмірі 10 крб на місяць. Цей податок не повинні були сплачувати робітники і службовці, які одержували зарплату; особи до 16 років та старші 60 років, а також сім'ї, які мали на одного працездатного четверо і більше непрацездатних;

- власники будівель мали сплачувати податок з будівель в розмірі 1 % страхової оцінки. Решта громадян сплачувала житловий податок у залежності від категорії житла, яка визначалася з урахуванням його якості та місця розташування;

- земельному податку підлягали сільськогосподарські підприємства, організації, окремі господарства, які сплачували за посіви зернових та городніх культур 30 крб з га, за луки, сіножаті, чорний пар та ін. – 20 крб з га;

- податок з промислу був встановлений на рівні мінімального податку – 30 крб на місяць¹⁸¹.

Усі податки, що їх не було сплачено у призначений термін, зараховувалися як податкова заборгованість з нарахуванням пені в розмірі 10 % та після попередження про сплату стягувалися примусовим порядком через складання опису майна та його продаж.

Населення несло важкий тягар, сплачуючи житловий податок, нарахування за комунальні послуги. З 1 липня 1942 р. ці тарифи були збіль-

шені. З цього приводу в одному із статистичних звітів міської управи відзначалося: «Споживач відповів на високі тарифи своєрідним саботажем – небажанням сплачувати своєчасно надані йому послуги»¹⁸². Спеціально проведене планово-економічним відділом міськуправи вибіркове обстеження бюджету 100 найбільш забезпечених сімей рядових службовців і робітників показало, що при середньомісячному заробітку на таку сім'ю 788 крб, витрати на житлово-комунальні послуги становили – 54 крб, паливо та освітлення – 208, житловий податок – 95, а отже, загалом – 357 крб, що дорівнювало 45,3 % усього заробітку. Внаслідок цієї причини заборгованість по квартплаті зростала з місяця в місяць і складала на 1 жовтня 1942 р. 1582 тис. крб¹⁸³.

Окрім встановленої системи стягнення податків додатково були введені для юридичних та фізичних осіб патентний збір і численні так звані «місцеві збори». Патенти мали принести чималі доходи в міську казну, бо вони становили з кіоску або лотка 375 крб на рік, з кустарень (шевці, кравці та ін) – 180 крб, з голярні, фотографів, годинників – 375 крб, з буфета або їдальні з місячним обігом до 25 тис. – 450 крб, а вище 50 тис. – 750 крб, крамниці з місячним обігом до 25 тис. – 700 крб, а вище 50 тис. – 1500 крб.

Стосовно ж різних місцевих зборів, то серед інших була встановлена для населення плата за реєстрацію народжень (5 крб), смертей (3 крб), шлюбів (10 крб), розлучень (300 крб), за отримання різних документів, довідок, паспортів (5 крб), засвідчення підписів (3 крб), реєстрацію велосипедів (25 крб), за численні нотаріальні послуги тощо. До цього слід додати разові грошові збори за торгівлю на базарах, наприклад, за торгівлю городиною – 3 крб, промкраном та поношеними речами – 5 крб, торгівлю з возів – 15 крб, великою худобою – 15 крб, дрібною – 5 крб. За постійне місце на базарі довжиною до 1-го метра стягався збір 5 крб¹⁸⁴. Усі громадяни, перш ніж продавати свій крам на базарі, повинні були сплатити разовий збір та одержати квитанцію встановленого зразка. При невиконанні цієї умови, несплаті попереднього разового збору увесь крам конфісковувався.

Керівництво Харківської міської управи розглядало стягнення податків з населення як першочергове завдання. У результаті жорстких заходів щодо платників податків були досягнуті чималі успіхи. Аналіз динаміки щомісячних надходжень податків та зборів з моменту їх запровадження в квітні 1942 р. і до листопада місяця включно показує, що їх обсяг за цей час збільшився в п'ять разів – з 2 млн 609 тис. до 12 млн 671 тис.¹⁸⁵ Звертає на себе увагу здатність нової влади відбирати податки в населення. Причому якщо вирахувати частку податків, яка припадала на одного харків'янина, то ми отримуємо орієнтовну цифру в 42 крб¹⁸⁶. Стільки мали сплатити і старі, і хворі, і немовлята. Якщо ж прийняти до уваги лише населення в дієздатному віці – від 16 до 60 років, – то

розмір податків становитиме 65,5 крб.¹⁸⁷ Нарешті, обсяг податків, які стягалися з однієї не умовної, а реальної дієздатної людини, тобто за винятком хворих, скалічених, опухлих від голоду та ін., становив фактично 90–100 крб у місяць. При наявній середній зарплаті в 500 крб податки та нарахування за комунальні послуги були занадто обтяжливими для простої людини.

Динаміка надходжень грошових податків за основними джерелами оподаткування мали такий вигляд у жовтні-листопаді 1942 р.¹⁸⁸:

<u>Податки:</u>		<u>Збори:</u>	
Із зарплатні	– 6601,4 тис. крб	одноразовий збір на базарах	– 1470,1
Прибутковий	– 13252,4 тис. крб	збір на реєстрацію домоволодінь	– 269,5
Житловий	– 1108,3 тис. крб	патентний збір	– 1854,5
З обігу	– 3774,6 тис. крб	інші збори (нотаріальні)	– 64,1
Разом	– 24736,7 тис. крб	Разом	– 3858,2
УСЬОГО – 28394,9 тис. крб			

Нелюдська війна наклала свій трагічний відбиток і на сім'ю, родинні стосунки. Вона порушила природний хід речей, який панував на землі протягом тисячоліть і який забезпечував виживання та утвердження людської спільноти у протистоянні із зовнішнім світом. Тисячоліття люди піклувалися про продовження свого роду, вступали в шлюбні стосунки, народжували та виховували дітей. Війна зламала і цей закон людського буття. Статеві стосунки втратили своє первісне призначення – продовження роду людського, – а отже, спадала потреба розбудови сімейних стосунків через шлюб. Для переважної більшості людей сім'я ставала мрією майбутнього повоєнного життя. І все ж життя повністю не зупинилося. Навіть у страшних умовах окупації підросла молодь, зустрічалися парубки і дівчата, а отже, закохувалися, будували плани на майбутнє, а дехто не бажав, та й не міг жити лише майбутнім. І у підкупаційному місті молоді люди вступали у шлюб. Нова влада регламентувала і цю сферу людських стосунків. 11 травня 1942 р. рейхс-комісар України видав спеціальну постанову, якою відрегулював шлюбне право. Новий закон мав два розділи: «Про вступ у шлюб» і «Про розлучення». Відповідно до нього, вступати у шлюб могли чоловіки, починаючи з 18 років, а жінки з 16 років. При цьому заборонялося одружуватися особам, нездатним до самостійної праці, неспроможним забезпечити майбутнє нової родини. Параграф четвертий цієї постанови категорично забороняв шлюб між євреями та особами неєврейського походження. Реєстрація шлюбу мала здійснюватися в бюро записів актів громадянського стану. Вінчання в церкві дозволялося тільки після оформлення шлюбу в зазначеній установі¹⁸⁹.

Цей закон був прийнятий у період зрослої активності української людності у взятті шлюбів. Ясно, що на початку німецько-фашистської окупації у шлюб вступали одиниці. Це підтверджується і даними статис-

тики. Так, в грудні 1941 р. у Харкові взяли шлюб лише дев'ять пар молодих, і не було жодного розлучення. У січні 1942 р. було зареєстровано вже 37 шлюбів і два розлучення, у лютому – відповідно 49 і три, березні – 35 і 31, квітні 35 і 32, травні – 34 і 28, червні – 41 і 17, липні – 63 і 22, серпні – 112 і 23, вересні 157 і 18, жовтні – 138 і 14, листопаді – 112 і 13, в грудні 1942 р. – 74 і 14¹⁹⁰. Усього за 1942 р. було зареєстровано 907 шлюбів та 217 розлучень.

Аналіз наведених даних та порівняння їх з показниками 1939 р. свідчать про те, що в умовах зменшення кількості населення в 1942 р. у два рази в порівнянні з 1939 р. кількість шлюбів скоротилася у 12 разів, а розлучень приблизно – в 10 разів¹⁹¹, сягнувши зовсім незначної цифри. Динаміка реєстрації шлюбів по місяцях відбиває певною мірою матеріальний та моральний стан харківської людності, найбільш активної її частини. Тільки влітку 1942 р. жахливий голодомор поступово став відступати, а становище на фронтах війни, здавалося, надовго закріпило позиції нової влади. Отже, дехто вважав за необхідне поспішати жити, бо хтозна, скільки часу могла подарувати їм доля. Вони були молодими.

Зовсім незначною була в 1942 р. кількість розлучень серед харків'ян. Воно і природно: велика біда окупації відсунула назад дрібні сімейні чвари, залишилось головне – сім'я, рідні, діти. Навіть відносно повільніше скорочення кількості розлучень у порівнянні із шлюбами на практиці мало дуже просте за своєю трагічністю пояснення. Воно стає зрозумілим при аналізі національного складу тих, хто брав розлучення. Виявляється, що 92 з 209 розлучень припадало на сім'ї, де чоловік був євреєм за національністю. Невідомо, як врятувалися ці люди від Дробицького яру і зараз брали розлучення з жінками, причому жодного з єврейками. У 45-ти випадках вони розлучалися з українками, у 36-ти – з росіянками, у чотирьох – з польками, у чотирьох – з німкенями¹⁹². Ясно, що євреї-чоловіки турбувалися про своїх рідних, не бажаючи їм своєї долі, а тут ще новий шлюбний закон. Війна примушувала їх брати розлучення.

Отже, якщо прийняти до уваги всю неприродність та брутальність цих розлучень, то виявиться, що на решту розлучень припадає близько 120 випадків, тобто скорочення розлучень у порівнянні з 1939 р. становить не 10, а 18 разів, що є, безумовно, цілком закономірним та природним¹⁹³.

Національний склад тих, хто брав шлюб, дає нам також зайву змогу оцінити безрезультативність нацистської пропаганди, спрямованої на протиставлення народів, які мешкали на теренах України. Такий аналіз дозволяє нам наголошувати на існуванні великої кількості змішаних шлюбів. Питома вага шлюбів українців-чоловіків з росіянками становила 26,9 %, а українок з чоловіками-росіянами 24,7 %¹⁹⁴. Отже, стала тенденція до укладення змішаних шлюбів, яка затвердилася ще у довоєнний період у Харкові, не була зламана і під час окупації міста.

Навіть українські німці, які мешкали в Харкові і уклали протягом 1942 р. 20 шлюбів, незважаючи на перешкоди, а то й прямі заборони, обрали нареченими 11 жінок-українок та вісім росіянок і лише одну німкеню¹⁹⁵.

Війна принесла величезні біди в кожний дім, у кожну сім'ю. Але в найбільш трагічному становищі опинилися діти. Війна та окупація забрали в них не тільки дитинство, але для багатьох і взагалі будь-які перспективи вижити. За даними реєстрації людності міста в грудні 1941 р. у Харкові перебувало 114207 дітей у віці до 14 років, а отже, 25,6 % усіх мешканців міста¹⁹⁶. Саме вони стали найбільш уразливою верствою населення міста, бо у вирі воєнного лихоліття нікому було, крім матері, потурбуватися про зголоднілу, спадаючу на силах дитину. А якщо матір була знесилена та виснажена, або, не дай Боже, не було її, не було батьків, а дитина залишалася сиротою?

Війна позбавила надії на виживання немовлят. Рівень смертності серед них і до війни був чималий і становив приблизно 12 %¹⁹⁷. Але в підкупаційному місті він перевершив все бачене раніше. В 1942 р. у Харкові народилося 2199 немовлят, а померло у віці до одного року 1118, тобто більше половини – 50,5 %¹⁹⁸. До того ж чимало дітей не витримувало страхіть окупації у більш старшому віці, і тому шанси на виживання в немовлят були мізерні. Лише два місяці прожила на світі росіянка Катеринка Єрмілова, яка народилася 12 жовтня 1942 р. і померла від голоду 17 грудня 1942 р. Померли: від диспепсії українка Валентинка Рибалка, яка мешкала по вул. Сумській, 11; від туберкульозної інтоксикації українець Вітя Славуцький, який мешкав по вул. Єпархіальній (Артема), 18; від рахіту та дистрофії татарин Айвар Мельзедінов, який мешкав по Рогатинському пров., 19, а також українці Ганночка Панасенко (Кузнечна вул., 21) і Толя Лисенко¹⁹⁹.

Ці діти померли вдома на очах втрачаючих розум від безвиході батьків. А якою могла бути доля маленьких людей, половина з яких була немовлятами, у дитячому будинку № 1 по вул. Єпархіальній (Артема), 32. На початку 1942 р. тут знайшли притулок 120 дітей, переважно сироти, батьки яких постраждали за часів радянської влади²⁰⁰. Але далі, майже щодня, сюди прибували найбільш маленькі діти з різних районів міста. У дитбудинку бракувало медикаментів та харчів. У результаті рівень смертності серед дітей вражає будь-яку уяву. Із 1801 дитини, що потрапила до дитячого будинку в 1942 р., померло від голоду та епідемій 1175²⁰¹. І серед них Ігор Макаров, двох місяців народження, Катеринка Бородіна, семи місяців, Гена Зеленський, одного року шести місяців, Оленка Столяренко, одного року чотирьох місяців, Гена Петренко, одного року трьох місяців та скільки інших!²⁰²

Окрім дитячого будинку по вул. Єпархіальній, 32 у місті діяли ще декілька дитячих притулків. Другий був розташований на Губернаторській (Револуції) вул., 3, а третій – на Чернишевській вул., 80. З перших

днів і до останніх діяв дитячий притулок у Сокольниках, де були зібрані діти-сироти. Першими його мешканцями стала частина дітей-інвалідів інтернату № 133 по вул. Свердлова (Полтавський шлях), яким було наказано залишити старе приміщення і перебазуватися в Сокольники. Спочатку в приміщення дитячого садка ХАЗу, а пізніше далі в ліс, у приміщення старовинної садиби, яка належала до революції поміщику Уткіну. Поступово сюди стали прибувати діти-сироти з усіх кінців Харкова. Спочатку діти залишилися ледь не на самоті. У дитсадку за ними доглядала лише жінка-каліка, яка не мала рук. Лише пізніше з'явилися директор будинку А. М. Сахарова, куховарка «тьотя Лена» і дід Черняк. Проте бракувало головного – продуктів, медикаментів, опалення. За свідченням колишніх мешканців будинку Т. І. Протасової та А. І. Рєви, «спали на ліжках по 2 і 3 чоловіки, щоб було тепліше... Діти вмирили у сні... Прокидаєшся, а поруч з тобою лежить мертвий...»²⁰³. Дитячі тільця двірник та кучер дід Черняк складували на віз і відвозили до лісу. Там і ховали – у ямах, окопах, воронках.

Діти вмирили від голоду та різних захворювань. За щомісячними статистичними звітами лише протягом 1942 р. у «Сокольники» прибуло 1602 дитини різного віку, з них померло 191, вибуло 1315. У кінці грудня 1942 р. тут залишалося 158 дітей²⁰⁴. Отже, десята частина дітей загинула, а решта вибула, але куди? Чи не стала більша їх частина жертвами війни? Дехто в літературі вже ставив таке запитання²⁰⁵. Але відповіді немає.

Така ж ситуація була й у інших дитячих будинках. У дитячий будинок № 2 протягом 1942 р. прибула 1301 дитина, а померло – 273. Усього вибуло в цьому році 847 дітей. Невелика частина їх була забрана родичами або іншими людьми. У січні-березні 1942 р. у сім'ї було забрано 48 дітей із 124 вибулих. Багато дітей потрапляло до лікарні: у березні – 43 з 52 вибулих, у квітні 37 з 97, у травні – 37 з 194, а в червні – 41 з 99²⁰⁶. Але чи виживали вони? Дуже вірогідно, що насправді кількість померлих дітей була набагато більшою за наведену в місячних звітах. Навіть у травні 1943 р. обербургомістр О. П. Семененко у своєму звіті про роботу міської управи підкреслював: «Становище в дитячих та інвалідних будинках винятково тяжке. Діти та інваліди абсолютно виснажені. Є випадки опухання від голоду»²⁰⁷.

Дуже непросто склалася й доля тих дітей, які врятувалися від смерті. Чимала їх частина стала сиротами, а згодом і безпритульними, і жила милостинею або будь-яким небезпечним промислом на базарах та вулицях міста. Інша частина, яка досягла 14-річного віку, розглядалася окупантами як поживний ґрунт додаткового рекрутування робочої сили та відправлення до Німеччини. Нарешті, діти шкільного віку, які мали б опанувати основи знання в школі, змушені були працювати разом з батьками в полі, на городах, у власній справі або вештатися по місту з надією на якийсь приробіток, торгувати всім, чим доведеться, зреш-

тою просто валандатися біля німецьких військових установ, підрозділів, помешкань, де були кухні, а отже, було життя, і клянчити... Виживав той, хто вмів це краще робити.

Нова влада непогано розуміла, що її інтереси вимагають навчити підкорену людність якомусь набору мінімальних, елементарних знань, достатніх для фізичної праці, виконання простих виробничих операцій. І тому в Харкові, як і в Україні взагалі, було дозволено відкрити чотирикласні початкові народні школи для дітей від 7 до 11 років. Програма навчання в першому та другому класах передбачала 22 години на тиждень, у т.ч. 12 годин припадало на українську мову, шість – математику, дві – каліграфію, одна – співи та гімнастику. У третіх-четвертих класах школярі мали навчатися в школі 28 годин на тиждень, у т.ч. шість годин – українській мові, шість – математиці, шість – німецькій мові, дві – домівництву, дві – вітчизнознавству, дві – природознавству²⁰⁸. Як бачимо, головним завданням школи було навчити читати, писати та рахувати. Нова влада намагалася прищепити огиду до «мертвотного теоретизму». Всього в 1942 р. у місті було відкрито 23 початкові народні школи, у яких було 263 класи та 8967 учнів²⁰⁹. Чисельність учнів сильно коливалася по місяцях, часом відвідування шкіл було зовсім недостатнім. На цьому наголошував у своєму звіті і обербургомістр О. П. Семененко, коли відзначав, що чисельність учнів у травні 1943 р. становила 3541 чоловік²¹⁰, що дорівнювало нібито 64 % облікової їх чисельності. Ці показники набагато поступалися довоєнному часу, коли, наприклад, у 1940 р. у Харкові нараховувалось 138 шкіл та більш ніж 96 тис. учнів²¹¹.

Навіть прості підрахунки чисельності дітей шкільного віку в піднімецькому Харкові показують, що навчанням у так званих народних школах була охоплена лише невелика частина дітей. Так, за даними реєстрації грудня 1941 р., у Харкові налічувалось 20103 дітей у віці 8–11 років та 24144 у віці 12–14 років, а отже, лише дітей шкільного віку налічувалось 44247²¹². Тому стає зрозумілим, що нова система народних шкіл, яка, попри всі місцеві спроби залучити до навчання дітей середнього шкільного віку, фактично базувалася на початковій чотирикласній народній школі, охопила навчанням лише невелику частину дітей Харкова.

Переважна більшість шкіл працювала в одну зміну, бо діяла комендантська година. Часом, у зв'язку з тим, що невиспачало приміщень та було дуже холодно, заняття проводились удома в учителів²¹³. У період другої окупації Харкова німці приділяли школі більшу увагу. На зібраннях і нарадах учителів і адміністрації шкіл завідуючий відділом народної освіти міськуправи професор Міщенко, представник «Еріка-пропаганда-штафель» доктор Бек підкреслювали неправильну політику попередніх окупаційних органів на адресу вчителівства: «...своім недбайливим ставленням до інтелігенції ми розгубили вчителів і зараз нам не вистачає кадрів... Німецька влада виявляє всебічну турботу про вчителів, тому й учителі повинні бути відданими визволителям»²¹⁴.

Зрештою вчителям була збільшена зарплата – до 750, викладачам німецької мови – до 900, директорам шкіл – до 1000 крб. Одночасно німці дозволили видачу пайки учням. Склалися списки учнів, батьки яких не отримували хлібних карток. Часто у таких сім'ях батька не було, а мати була домашньою господаркою. Проте інколи отримували пайки й інші учні. Наприклад, у списку учнів 16-ї народної школи нараховувалося 252 дитини, а у червні 1942 р. було видано спочатку 168 хлібних карток, а потім ще 37, а отже, 215 карток²¹⁵. Пайку видавали раз на тиждень у розмірі 2 кг печеного хліба, 300 г крупи, 500 г жирів. У деяких школах видавали гарячі сніданки, а основними продуктами їдалень ставала пайка учнів. Інколи до неї долучали інші продукти, городину. Ясно, що за таких умов діти часто поспішали на заняття, щоб хоч як-небудь підтримати себе. Наприклад: у школі № 18 кількість учнів збільшилася з 108 в березні до 700 чоловік до кінця червня 1943 р.²¹⁶ Взагалі діти в період окупації виявляли тяжіння до школи, проте їх загальний фізичний стан, сімейні злидні, необхідність працювати стояли на перешкоді навчанню.

Поряд із загальноосвітніми школами у Харкові працювали на початку 1943 р. шість нижніх фахових та шість музичних шкіл²¹⁷. Але найбільший інтерес викликають спроби налагодити учбовий процес у двох мистецьких вищих навчальних закладах – Харківській консерваторії ім. Лисенка та художньому інституті. У 1942 р. Харківська консерваторія під керівництвом професора В. Комаренка залишилася чи не єдиною в Україні, де проводилися учбові заняття²¹⁸, були зареєстровані 50 педагогів та більше 100 студентів. Проте згодом її діяльність набирає все більш концертного напрямку. Тільки влітку та у вересні 1942 р. силами консерваторії було дано понад 200 концертів лише для німецьких збройних сил²¹⁹.

Неодноразові спроби налагодити учбовий процес робилися і в Харківському художньому інституті. В січні 1942 р. наукова рада інституту прийняла постанову про відкриття художнього інституту у складі чотирьох відділів: малярського, архітектурного, скульптурного та виробничих майстерень. З урахуванням існуючої при інституті школи було подано на навчання всього 96 заяв. До роботи було залучено 26 професорів та викладачів²²⁰. Проте, незважаючи на всі заходи, художній інститут не зміг розгорнути повноцінної учбової роботи. Через воєнну скруту заняття проводилися у формі індивідуально-студійного навчання, поступово розбіглися студенти. Зрештою головною для інституту стала його виробнича діяльність. Професори і студенти інституту малювали портрети німецьких військових (від солдат до генералів), українських історичних діячів, влаштовували виставкові салони мистецьких речей переважно для німців. Тільки у грудні 1941 р. вони продали німцям свої твори на суму 100000 крб²²¹.

Основний тягар окупації Харкова випав на жінок, бо вони становили в кінці 1941 р. приблизно 61 %, а навесні 1943 р. 67 % усієї людності

міста. Ще більш разюче співвідношення між чоловіками та жінками мало місце в робочому віці. Тут на жінок припадало в кінці 1941 р. 63 %, а в 1943 р. – 72,3 %²²². Отже, на жінок припадало 3/4 усієї працюючої людності. Чого варто, наприклад, повідомлення Вікдо про те, що серед 2463 працюючих на ХТЗ 1500 були військовополоненими, а 806 – жінками²²³. Жінки перебрали чоловічу важку роботу на підприємствах та оборонних спорудах, мали обслуговувати німецьких вояків, виконувати брудну, а часом і гидку роботу. Їх тисячами вивозили до Німеччини. Нікому було захистити їх, працювали під примусом заради своїх сімей, дітей, не жалючі себе і навіть свого життя. Харківська біржа праці в 1942 р. провела медичне обстеження 1722 чоловіків та 1264 жінок. Виявилось, що 643 чоловіка, або 37 %, були непрацездатними. У той же час 1052 жінки, або 83 %, були хворими, непрацездатними²²⁴. Серед різних захворювань жінок попереду були такі хвороби: порок та хвороби серця – 23 %, жіночі хвороби – 15 %, туберкульоз – 11 %, переломи – 7 %, хірургічне втручання – 6 %, інші – 10 %, на решту 24 показники припадало 28 % захворювань²²⁵.

Жінки всюди ставали поруч з чоловіками, майже половина членів харківського підпілля була жінками, вони рятували життя пораним радянським воїнам, військовополоненим, лікували хворих. Проте, як завжди, головна їх увага була прикута до сім'ї, до дітей. У період окупації жінка була і матір'ю, і батьком, рятувала життя своїм рідним, добувала хліб у далеких, вкрай небезпечних походах на обміни. Ще у 1942 р. партизан Я. Франков присвятив жінці-матері свій вірш:

Мама. Харьковская зима 1941–1942 года

Голодом согнута... в холод босая...	Люди и санки... Опухшие лица.
Мама себя не жалеет.	Мамы нет больше недели.
Если ребенка без хлеба бросаешь,	Дома последнюю ложку пшеницы
Это в сто раз тяжелее.	Дети по зернышку съели.

Белое поле, а небо как камень.

Все отбирает застава.

Мама вернулась с пустыми руками.

Мама детей не застала.

Харків'янки виявили в період окупації небачені мужність та витривалість, ставши в той же час жертвами війни. Жінки завжди поруч з різними коштовностями були здобиччю переможця. Чимало жінок зазнало прямого насильства з боку окупантів або мало задовольняти потреби переможців у спеціальних установах. У період окупації в Харкові були відкриті публічні будинки на вул. Свердлова, проти готелю «Москва», на Чорноглазівській вул., у Помірках, в готелі «Інтернаціонал», у Будинку піонерів, де містився німецький театр-вар'єте. Туди направляли

з біржі праці вродливих дівчат, які таким шляхом могли врятуватися від відправки до Німеччини²²⁶. За радянськими розвідзведеннями, «у вересні 1942 р. у Харкові офіційно нараховувалося 7 публічних будинків. На вулицях зустрічаються дівчата у віці 14–16 років, які продають себе солдатам за шматок хліба»²²⁷. І на які тільки хитрощі та небезпечні кроки не наважувалися жінки, щоб сховатися від уваги переможців, уникнути сорому в очах людей. Вони були сильними та мужніми. Але не всім таке вдавалося. Чимало було й таких, хто, як зв'язкова А. М. Кітаєнка Віра Данько, – «лягали під німця» за 200 грамів хліба. Для деякого така перспектива була єдиною надією зберегти життя собі, а можливо і близьким. А німці, зі свого боку, всупереч нацистській пропаганді, яка відстоювала чистоту арійської крові, шукали зв'язків з українками, часом купуючи їх прихильність продуктовими пайками.

Раніше цю правду обходили стороною, вважаючи її забороненою темою. В умовах жорстокого часу, безпосередньо після визволення міста, не одна жінка, як Віра Данько, була засуджена за зв'язок з німцями, а скількох влада та народ обляяли «німецькими вівчарками»? З таким клеймом вони і жили, а дехто виховував і «чужих» дітей. Безумовно, і в роки окупації в Харкові не зникли повії, яких мало турбувало, з ким вони проводять робочий час. До речі, таких жінок переслідував не тільки людський поголос, але й нова влада, яка піклувалася про фізичне здоров'я службовців вермахту. Інколи повій заарештовували і направляли на медичне обстеження, а далі, якщо все було гаразд, на примусову фізичну працю. Саме так вчинила влада з Л. Дергачовою, 1924 р. народження. У 1940 р. вона закінчила 9 класів вечірньої школи, одружилася. В серпні 1941 р. її чоловік евакуювався разом із заводом у Сибір. З приходом німців вона продавала власні речі, а потім познайомила з двома німецькими солдатами, які ходили до неї та до її подруги. Згодом вони стали приторговувати німецькими речами²²⁸. Інколи місцева влада складала списки повій у районах і навіть виселяла з помешкань та направляла до вербувальної комісії, як це сталося, наприклад, з Т. Кузнецовою²²⁹.

Жінки підокупаційного Харкова багато пережили та витерпіли на своєму шляху, завдяки їм місто не вмерло, життя не спинилося, вирости воїни, мобілізовані до Червоної армії у лютому-березні 1943 р. та після остаточного визволення міста.

Разом із старими, жінками бідкалася в окупованому Харкові і інтелігенція, погано пристосована до важкої фізичної праці та нелюдських умов життя. Описуючи трагічне становище інтелігенції в окупованому Харкові, директор Будинку національної культури Гармаш свідчив: «На цій роботі я щодня бачив усі жахи голоду, а іноді й смерті. Приходили до їдальні по злиденну юшку, часто без хліба, молоді й старі, опухлі, тремтячі, знеможені – все це люди науки, мистецтва, зовсім не присто-

совані до будь-яких інших занять»²³⁰. У іншому повідомленні, доповідній записці на ім'я обербургомистра О. І. Крамаренка, завідуючий планово-економічним відділом міської управи проф. Сосновий писав навесні 1942 р.: «Особливо у важких умовах знаходяться вчені Харкова. Їх нараховується декілька тисяч. Професори Харківського університету голодують. Дехто з них уже помер. Наприклад, професор Роздольський (астроном) і багато інших, опухли від голоду професор Желіховський (ректор університету), професор Попов (право), доцент Гер (математик), доцент Нагібін (філолог) і багато інших. Померли від голоду лікарі Введенський, Селіхов, а професори-лікарі Ходорковський, Миколаїв – опухли від голоду...»²³¹.

У державному університеті до війни працювали близько 400 викладачів та навчалися 3,5 тис. студентів²³². У період окупації тільки зареєстрованих співробітників університету нараховувалось 140 чоловік, у т. ч. 34 професори та 52 доценти²³³. Серед інших були професори Д. М. Соболев, І. І. Попов, М. О. Ремесов, О. І. Пельтцер, доценти, відомі в майбутньому діячі української еміграції Ю. В. Шевельов, Ю. Г. Блохин-Бойко, Д. Ф. Соловей та ін.

Окрім наукових та педагогічних кадрів у місті залишилися чималі сили харківських митців. Серед них – літератори А. Любченко, Д. Нитченко, О. Варавва, А. Гак, брати Царинники, О. Веретенченко та багато інших. Серед митців, які волею долі або свідомо залишилися в місті, дуже помітними постатями були театральні діячі Й. Гірняк, М. Терещенко, В. Ходський, співаки та актори Б. Гмиря, М. Неділько, К. Морозова, В. Варецька; композитори та музичні діячі В. Комаренко, В. Ступницький, П. Садівничий, В. Костенко; художники М. Бурачек, А. Козик, М. Добронравов та ін.

Інтелігенція в окупованому місті не була згуртованою, здатною захистити та нагодувати себе і свої сім'ї. Серед неї виділилась національно налаштована, лояльна до нової влади група, яка вороже ставилася до радянського минулого і так чи інакше зазнала переслідувань у 30-ті роки. Ця частина інтелігенції виявляла енергійність та намагалася використати німецький фактор. Інколи і просто прислужувала німцям. Проте більшість інтелігенції була негативно налаштована до нової влади. Професор кафедри хімії Харківського державного університету П. Г. Попов підкреслював: «...На початку окупації міста було чимало відомих інтелігентів, котрі зустріли німців із задоволенням. Цим настроям сприяли невдачі Червоної армії, розпалювання німцями антисемітських настроїв, а також невдоволення колективізацією. Після двохмісячного перебування окупантів у Харкові більшість цих людей розчарувалася в німцях, і якщо зараз у Харкові залишилися люди німецької орієнтації, то це одиниці»²³⁴.

Багато ідеологічних міркувань виявилися штучними та непотрібними перед насуванням великої біди для кожної простої людини – голодної смерті. І тому інтелігенція поступово поділяється не стільки на прихильників та противників радянської влади, адже ідеологію фашизму не сприйняла переважна більшість її, а на невелику меншість тих, хто зумів влаштуватися за нової влади, часто-густо нехтуючи почесним званням інтелігента, і тих, хто опухав від голоду, ледь переставляв ноги, залишаючись разом з народом на узбіччі цивілізації. Але ситно жила лише незначна меншість. Навіть лояльні до нової влади діячі культури спершу зазнавали чималих страждань. Аркадій Любченко записував у своєму щоденнику 4 грудня 1941 р.: «...А працювати – ой, як важко! Хліба й досі нема (живу на висівках). В Харкові дедалі частіші випадки спухання від голоду... На базарі пляшка висівок – 10 крб. Копають мерзлі буряки (кормові) під містом і їдять. Великі ласощі – конина, хоч її дуже важко добути»²³⁵. А ось запис того ж автора від 18 грудня: «...Я з 14.12 дуже захворів на шлунок. Уже місяць їм кисло-чій борщ з їдальні міської управи і то без хліба. Не витримав – сильний напад диспепсії, дуже я охляв, а схуд так, що кістки муляють, коли сиджу. Відживитись нічим. Стан справді загрозливий. Лише після тифу був я такий знесилений, як оце зараз. Лежу вже п'ятий день і почуваю, що мені й руку підвести важко. Що далі буде? Хоч би витримати, вижити, хоч би трошки підсилитись»²³⁶.

Аркадій Любченко змушений був тікати з Харкова, щоб зберегти на час своє життя. А скільком не пощастило, не довелося пережити окупацію міста! За відсутністю інших даних, пошлемося на неповну статистику, за якою у Харкові, не витримавши поневірянь часів окупації, загинули академік, 21 доктор-професор, 37 викладачів та асистентів²³⁷. Загинули в Харкові академік архітектури А. Бекетов, композитор П. Садівничий, етнограф О. Ветухів, художник М. Бурачек, професор Б. В. Попов та багато ін.

Щоб вижити, люди шукали порятунку у якійсь справі. Вчені-хіміки налагодили виробництво сірників, мила та ін. Вчені політехнічного інституту організували експериментальне виробництво і виготовили до середини лютого 1942 р. понад 100 кг мила, півтони соди (глюкони), 160 літрів оцту, 100 літрів атраменту. Згодом налагодили виробництво сірників²³⁸.

Харківські художники, яких залишилось у місті понад 100 чоловік, зареєстрували в міській управі спільне товариство під назвою «Український запис авторських прав», яке нагадувало артіль. У майстерні вони виготовляли та тиражували портрети Гітлера, Мазепи, Петлюри тощо. Проте ця робота не давала помітних прибутків. Значно більше вдавалося заробити в парках, на площах та вулицях, малюючи портрети німецьких та вітчизняних замовників. Проте і такої роботи було небагато,

до того ж не всі художники були майстрами портрета. Тому дехто з них не мав творчої роботи і займався різним промислом. Безрукий художник Центелович, наприклад, підібрав декілька товаришів і робив нальоти на помешкання заможних харків'ян. За це його схопили та повісили²³⁹. Більшість харківської інтелігенції жила як усі харків'яни, в основному за рахунок обміну власних речей, багато хто був у дуже скрутному стані і, як філолог, старший викладач університету І. Нагібін, просили милостиню протягом усього періоду окупації²⁴⁰.

Окрім тяжкого фізичного стану, постійної загрози голоду харківська інтелігенція переживала творчі негаразди. Специфіка розумової праці рано чи пізно вимагала визначення світоглядних позицій, перш за все в освіті, літературі, мистецтві. Окрім незначної частини, яка пов'язала свою долю з німцями, решта інтелігенції переживала постійні сумніви у доцільності співробітництва з новою владою, яка несла в народ не цивілізацію, а кров та смерть. До того ж чим далі, тим більш реальною ставала загроза неминучої відплати з боку радянської влади. Небезпідставні побоювання, бо після звільнення Харкова чимало діячів культури були засуджені до таборів. Поневіряння цієї частини інтелігенції дуже рельєфно відбилися в долі талановитого молодого художника Савіна. Він користувався великою популярністю, був видатним жанристом та плакатником. Мав дружину та двох дітей. До Червоної армії не був мобілізований, бо трохи шкультигав. В 1941 р. намагався евакуюватися на схід разом з родиною, але доїхав тільки до Міллерового, коли наздогнали німці. Там він почав писати портрети переможців та став популярним, завоював ім'я. За допомогою впливового німця повернувся в Харків. Бідував з родиною. І ось прийшов лютий 1943 р. Після звільнення міста Савін намалював чудовий плакат «Наш Харків», яким були увішані всі площі та вулиці²⁴¹. Але знову прийшли німці. Їх представник Бек зібрав художників і довго лаяв, заявляючи, що вони мають спокутувати провину. Савіну було наказано намалювати новий плакат, де червоноармійці виглядали б розгромленими та тікали. Склалася тривожна ситуація. Зашморг затягувався на шиї Савіна. Він змушений був намалювати новий плакат, але гірший за перший. Цим він підставив себе під обстріл з обох боків: нацистського та радянського. Зрештою про його моральний стан узнав один з його колишніх покровителів та вивіз Савіна з родиною із Харкова. Савін тікав від німців, за допомогою німців і до німців²⁴². Складна, витіювата доля митця, як і взагалі непроста доля харківської інтелігенції часів окупації.

Виснажлива праця, тяжкі умови життя величезною мірою позначилися на стані здоров'я харків'ян. Про ступінь знесилення харків'ян свідчать обстеження їх при мобілізації на роботу, у т.ч. до Німеччини, про які вже йшлося. Чималою бідою для харків'ян стали епідемії, які завжди приходять у лиху годину. Поширенню їх сприяв загрозливий

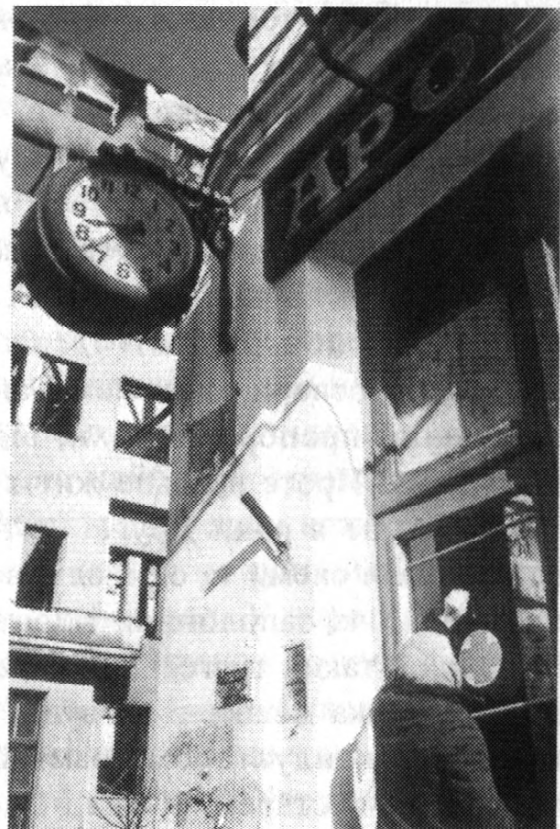
санітарний стан міста, особливо після страшної зими 1941–1942 рр. Водогін та каналізація в місті не працювали, вулиці та двори були забруднені, очистка міста не проводилась протягом чотирьох місяців. Висока смертність та знесилення людності призвели до того, що багато мерців залишилися непохованими, і вони лежали вдома або на цвинтарі протягом багатьох днів і навіть тижнів. Очевидно, що за таких умов з настанням весни санітарний стан міста значно погіршився та вибухнули пошесні захворювання.

Рух зареєстрованих пошесних захворювань в 1941–1943 рр.²⁴³

Роки	1941		1942					1943	
Місяці	12	02	04	06	08	10	12	02	04
Висипний тиф	1	12	33	103	23	40	153	220	256
Черевний тиф	10	25	31	41	168	73	58	21	40
Дизентерія	22	1	20	66	64	19	8	–	–
Дифтерія	5	4	5	12	18	31	33	3	24

Як бачимо, тільки зареєстровані захворювання на тиф з осені 1941 р. до літа 1942 р. вирости майже у 15 разів та досягли розмірів епідемії. На жаль, ми не можемо порівняти ці показники з довоєнними. Проте ми маємо можливість порівняти кількість померлих людей від тифу. У 1942 р. тільки зареєстрованих померлих від тифу було 210 чоловік²⁴⁴. Тимчасом, у 1939 р. у всіх містах Харківської області померло від тифу 58 чоловік²⁴⁵. З урахуванням частки населення Харкова – 62 % – можна припустити, що чисельність померлих од тифу харків'ян складала приблизно 36 чоловік. Нарешті, з урахуванням різкого скорочення загальної кількості населення Харкова в роки війни можна стверджувати, що рівень захворюваності харків'ян на тиф у період окупації зріс аж у 15 разів. Пішли з життя через тиф українці Ю. Г. Рижков, 1924 р. народження, та В. В. Погрібняк, 1931 р. народження, росіянин Г. С. Бондар, 1929 р. народження, мордвин М. П. Філіппов, 1910 р. народження, та ін.²⁴⁶ Це була епідемія тифу, хоча і не таких загрозливих масштабів, як у громадянську війну.

Одним із найнебезпечніших захворювань у підкупаційному Харкові був туберкульоз, який спричинили тяжкі умови життя городян. У 1942 р., за

неповними даними, було зареєстровано 7917 хворих на туберкульоз, з яких у першій половині 1941 р. померли 141, у т.ч. осетин П. Г. Карнаєв, вірмен Г. М. Казар'янц та ін.²⁴⁷

Узагальнюючим показником суті «нового порядку» в підкупаційному Харкові може бути інтенсивність смертності населення, або кількість померлих за рік, яка припадала на 1000 осіб населення. У довоєнному 1939 р. цей показник становив 12,2, а у 1942 р., навіть за неповними даними, – 61–62²⁴⁸. Отже, інтенсивність смертності населення Харкова в 1942 р. перевищувала довоєнний рівень, як мінімум, у п'ять разів. Головними причинами смерті були голод та хвороби серця, яке не витримувало нестерпних мук, що випали на долю харків'ян. Смертність харків'ян у 1942 р. перевищувала більш ніж у шість разів народжуваність. При збереженні такого стану речей місто повністю обезлюділо б за 15 років. І це була реальна перспектива, яка очікувала на харків'ян. Вона стала суворим вироком «новому порядку».

Молох війни забирав не тільки тіло людини, але й намагався спотворити її душу. Жорстокий, тяжкий час позначився на свідомості, характері людей, ставленні їх один до одного. Доброзичливість та співчуття до горя інших, притаманні харків'янам, все більше поступалися тискові життєвих аномалій, авторитету сили, життєва безвихідь лютила людей, підсичувала їх жорстокість, які пропаганда намагалася обернути проти окремих верств населення, і в першу чергу проти євреїв та ін. І якась частина харків'ян, перш за все малоосвічена та націоналістично налаштована, піддалася таким настроям, повірила в забобони, байдуже часом сприймала трагедію євреїв, готова була спрямувати своє невдоволення проти торговців вірменів та представників інших національностей на ринках міста, покладаючи на них відповідальність за тяжке матеріальне становище.

Спотворення людських стосунків зачепило і сімейні взаємини, які і раніше на перехрестях історії не були безхмарними. Згадаймо хоча б П. Морозова, прізвище якого так часто згадували радянська та новітня історіографія та публіцистика і якого спромоглися зробити, з одного боку, символом вірності ідеалам революції, а з іншого – символом людської потвори, синівської аномалії. В обох випадках хлопчик був зроблений прапором епохи, відповідно світлим та чорним янголом комунізму. Проте реальне життя, і у роки революції, і у 20–30-ті роки, і тим більше в роки Другої світової війни, було набагато складнішим за спрощені схеми та символи, воно проявлялося в численних людських трагедіях, які заповнили і домашні вогнища.

Одна з таких трагедій розігралася в сім'ї Григорія Юхимовича Воеводченка, яка мешкала по вул. Нижньо-Гійовській, 49. Батько до війни працював кондуктором трамвайного тресту, а в період окупації був чоботарем-кустарем. У сім'ї Григорія Юхимовича та Катерини Йоси-

півни було два сини – Володимир, який служив у Червоній армії, та Михайло, який до війни працював на партійних та радянських посадах в Полтавській області, а з початком окупації Харкова повернувся додому разом із своєю дружиною та дітьми. Повернувся він начебто за сімейними обставинами, бо дружина була вагітною, до того ж вони мали ще двох маленьких дітей. У період окупації син деякий час працював комендантом будинків по вул. Свердлова, згодом був безробітним.

З поверненням сина додому, у харківських злиднях, загострилися стосунки між ним та батьком. Зараз важко достеменно розібратися в тому, хто зробив перший крок, проте мати взяла бік сина. Батько жалівся пізніше, що син допікав йому, намагався верховодити. У ході сварок батько закидав синові, що той десь валандався раніше, не допомагав батьку, коли той ремонтував дім. «Ти комуніст, чекіст, директор, ракло!... Навчився трусити багатих людей на селі. Але на мені ви далеко не поїдете!... Якщо я забажаю, то ти будеш висіти на стовпі», – випалював, за свідченням матері, батько. Зрештою, батько забив двері своєї прохідної кімнати, щоб ані син, ані синова дружина не проходили повз нього. Дружина поскаржилась до райбургомістрату 8-го району на дії чоловіка, а той подав у серпні 1942 р. заяву на сина райбургомістру. Він писав, що син – комуніст, брав участь у розкуркуленні селян, завідував полтавським сільпо і взагалі був партійним активістом. 3 вересня 1942 р. сина заарештувало гестапо. Батько схаменувся, ходив до гестапо, мовляв, зробив наклеп на сина, бо був душевнохворий. Але все марно. Попри його умовляння 5 грудня 1942 р. сина розстріляли. Мати стверджувала, що після цього зненавиділа чоловіка, який зрадив свого сина. Після визволення Харкова Г. Ю. Воєводченко в жовтні 1943 р. був заарештований та засуджений за зраду Батьківщини²⁴⁹.

Тут і можна було б поставити крапку в цій трагічній історії, якби не ще одна трагедія, яка обрушилася на цю родину. Ще напередодні розв'язки, у березні 1942 р., пішла з життя через самогубство невістка, дружина сина, задушивши дитину, якій було 11 днів від народження. Причини такого кроку жінки не були остаточно з'ясовані, проте були свідчення, що чоловік Михайло дорікав їй за дитину, яку вона нібито нагуляла. Так війна зламала сім'ю Воєводченків, стали лютими ворогами чоловік і дружина, сиротами залишилися їх маленькі онуки. А скільки ще людських доль перемолола найбільш страшна в історії людства війна! Вона залишила невігійний слід у душі кожної людини.

Безумовно, і в роки німецької окупації життя не зупинилося. Попри всі жахи війни людська природа все ж брала своє. У короткі хвилини перепочинку люди згадували мирне життя, тяглися до культури. Та й німецька влада воліла урізноманітнити своє перебування в місті, задовольнити, наприклад, свої театральні та інші мистецькі потреби. З цією метою вже в кінці 1941 р. були сформовані в Харкові театральні

трупі українського драматичного театру під керівництвом Й. Гірняка та оперного – на чолі з В. Ходським. І хоча значна частина довоєнних акторських сил була евакуйована на схід, що не могло не позначитися на рівні вистав, їх репертуарі, у місті все ж таки залишилися відомі актори. Серед них – Б. Гмиря, М. Неділько, М. Горохов, К. Морозова, М. Копнін, Т. Ріжок та ін.²⁵⁰

Український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка ставив у період окупації драми, опери, оперети, балети, концерти для військових та місцевого населення. Військові займали місце у партері, а місцеве населення на гальорці, у першому, другому та третьому ярусах. У неділю вистави відбувалися лише для військових²⁵¹. Якість вистав була невисокою через брак театральних сил. Улас Самчук побував в театрі, коли там давали «Веселу вдову», та залишив нам свої враження з цього приводу: «...театральних сил бракує, – писав він. – Їх вивезено разом з комбайнерами, племінними кіньми, письменниками та архівними документами. Тому постановка не найкраща. Зрештою це виявляє також публіка. Чую критичні шепоти своїх сусідів... Головне, бракує блиску, елегантії, еспресії – так конечних у подібних випадках...»²⁵². Аркадій Любченко побував на виставі «Маруся Богуславка» і також залишив свої критичні нотатки: «Вистава «Марусі Богуславки» в колишньому театрі «Березіль». Безпорадність, безкультурність, найгірше провінціальне аматорство. Якщо не вернуться згодом наші театри ім. Шевченка («Березіль») та ім. Франка з більшовії, – театральна культура наша на кілька років геть занепаде»²⁵³.

Харківська національна опера обслуговувала спочатку переважно німецькі збройні сили, тому й репертуар складався за вимогою німецького командування. Серед інших були демонстровані «Кармен», «Паяци», «Травіата», «Циганський барон», «Корсар», «Лебедине озеро»²⁵⁴. Згодом репертуар був розширений і почали давати окремі вистави й для цивільного населення. Артисти національної опери та музично-хорові трупи давали велику кількість концертів для німецьких військ і для цивільного населення. Так, у програмі концерту артистів харківської національної опери, який відбувся 16 листопада 1941 р. взяли участь Гмиря, Морозова, Габринович, Копнін, Горохов, Неділько, Шишацька, Савін та Писарева, які виконували твори Бетховена, Бізе, Пуччіні, Леонковало, Сен-Сана, Верді, Россіні, Штрауса, Рахманінова, Чайковського, а також Гулака-Артемівського, Лисенка, Костенка²⁵⁵.

Серед найбільш відомих концертних труп були український національний хор під керівництвом В. Ступницького, у якому нараховувалось 23 співаки, у т.ч. І. Соловійов, Ю. Плевако, І. Костіна, В. Журба; оркестр народних інструментів під керівництвом В. Комаренка, де було зайнято 36 музикантів, у т.ч. К. Микитенко, Б. Лебедів, М. Бовкун, М. Юзефович, Б. Льовшин та ін.; ансамбль бандуристів, який мав дев'ять чоловік,

і серед яких був син Гната Хоткевича, ще учень школи, Богдан; концертно-естрадне бюро під керівництвом Ткаченка, яке обслуговувало переважно німецькі військові частини²⁵⁶. Українській національній хор дав великий святковий концерт на різдвяні свята в грудні 1941 р. Тут було виконано «Ще не вмерла Україна» в музичній обробці В. Костенка, українські народні пісні «За городом качки пливуть» та «Пряля» в обробці М. Леонтовича, «Ой, садове моє яблучко» в обробці В. Ступницького, колядки «Ой дозволь, пан хазяїн», «Ой, рано, рано кури запіли», «Жала Улянка шовкову траву», щедрівки «Ой, там за горою», «Щедрик» та ін.²⁵⁷

Значно ширшу аудиторію глядачів збирали в часи окупації міські кінотеатри. Перший був відкритий вже у листопаді 1941 р., спочатку тільки для військових, а згодом і для цивільного населення. За 10 місяців тут було продемонстровано 36 фільмів, які переглянуло близько 108 тис. харків'ян та понад 270 тис. німецьких вояків²⁵⁸.

У червні 1942 р. у приміщенні театру ім. Т. Г. Шевченка був відкритий найбільший кінотеатр міста на 1000 місць виключно для цивільного населення. Тут демонструвалися переважно німецькі художні фільми, військова хроніка, деякі пропагандистські стрічки, як, наприклад, «Життя робітництва у Німеччині», «Жид Зісс» та ін. Незабаром в кінотеатрі щоденно о 9 годині стали проводити сеанси для школярів. Їх програма була такою: 1) кінохроніка; 2) «День в зоологічному саду»; 3) «Діти – це майбутнє нації»; 4) сцени з життя фюрера. Після сеансу учні одержували подарунок – портрет фюрера. Матеріали кіносеансів вчителі мали розвинути у виховних цілях на заняттях у школі²⁵⁹. Навіть така пропагандистська спрямованість сеансів не відвертала харків'ян від кіно, яке ставало подією у підвоєнних буднях міста.

Чималий інтерес у місцевого населення та німецьких військових викликали харківські музеї. До війни тут було чотири великих музеї та дві картинні галереї – музей революції, історичний, археологічний та краєзнавчий. В них зберігалися багатющі фонди. Напередодні окупації міста усе найцінніше з них було вивезено на схід, але все ж таки залишилося чимало експонатів. Після приходу німців міська управа об'єднала всі музеї, крім художніх, в один «Музей Слобожанщини». 14 грудня 1941 р. відкрився перший його відділ – природничий. У відділі, який розмістився у шести залах, було зібрано понад тисячу експонатів, понад 50 акварелей вимерлих тварин, художні картини. Тут було розташовано матеріал, що знайомив глядачів з минулим планети, з давніми геологічними періодами, з геологічними покладами, що характерні для Слобожанщини, з розвитком рослинного і тваринного світів²⁶⁰. У 1942 р. з цією експозицією ознайомилися 3090 відвідувачів²⁶¹. Планувалося незабаром відкрити і історичний відділ. Проте важкі умови побуту (брак опалення, невідремонтовані приміщення тощо), а головне – брак співробітників, частина яких померла від голоду або покинула роботу через

ідеологічні причини, спричинилися до того, що цей відділ так і не був відкритий. Тільки в приміщенні педінституту було влаштовано «Перед-історичну виставку», де було експоновано великий матеріал всіх харківських музеїв. Однак відвідували його лише військові, бо цивільних туди не пускали. Чимало експонатів у період окупації було пограбовано німецькими військовими, а частина їх загинула в руїнах. Після війни замість «Музею Слобожанщини» було засновано обласний музей²⁶².

До війни в Харкові було також два художніх музеї – Українська державна картинна галерея та галерея картин Т. Г. Шевченка. Евакуація їх цінностей на схід відбувалася в надзвичайно важких умовах. Лише після неодноразових звернень директора картинної галереї П. В. Кривеня та директора галереї Т. Г. Шевченка В. І. Зоріна їм було виділено лише один вагон для евакуації шедеврів цих музеїв, а також Київського центрального музею Т. Г. Шевченка, експонати якого прибули до Харкова. Отже, лише один вагон із 16 тис. вагонів, виділених для перебазування об'єктів промисловості та господарського майна²⁶³. У результаті вивезення з Харкова частини фондів картинних галерей було врятовано багато мистецьких шедеврів, у т.ч. 353 картини з державної галереї відомих українських, російських та західноєвропейських художників: А. П. Лосенка, Б. Л. Боровиковського, І. Ю. Рєпіна, В. А. Тропініна, О. Кипренського, О. К. Саврасова, А. І. Куїнджі, В. І. Сурикова, В. О. Серова, П. О. Левченка, С. І. Васильківського та ін. Але багато чого не вдалося евакуювати, шедеври залишилися в Харкові. Не вдалося евакуювати 667 творів С. І. Васильківського, 124 твори П. О. Левченка, 14 картин Айвазовського, частину полотен Г. Г. М'ясоєдова, В. О. Серова, І. Ю. Рєпіна, В. А. Тропініна, І. І. Шишкіна, В. О. Полєнова, усі скульптури та багато інших творів²⁶⁴. Більше пощастило галереї картин Т. Г. Шевченка: з неї вивезли 89 % експонатів першої та другої категорії, у т.ч. 580 з 606 оригінальних творів Т. Г. Шевченка²⁶⁵.

З початком окупації міста розпочалась робота з метою поновлення діяльності картинної галереї і зрештою були розгорнуті шість відділів: українського мистецтва, російського, західноєвропейського, народного відділу, графіки та відділу сходу, у яких було розгорнуто 2437 експонатів²⁶⁶. Але майже до кінця 1942 р. за наказом окупаційної влади галерея була закрита для місцевого населення, і тому її відвідували лише німецькі військові. Всього за 1942 р. їх було 2647 чоловік²⁶⁷. 30 жовтня 1942 р. комендант міста відвідав художній музей та дав згоду на його відкриття для цивільного населення, але лише для організованих екскурсій, та й лише по неділях, зважаючи на те, що так буде зручніше доглядати за відвідувачами²⁶⁸.

Протягом усього періоду окупації картинна галерея була об'єктом зазіхання з боку німецьких військових. За свідченням співробітника музею, «один німецький офіцер, видаючи себе за племінника Айвазов-

ського, прийшов із запискою... «Це, – каже, – все мої картини, наказав їх зняти. Зняли 7–8 речей, упаковали їх. Він видав фіктивну розписку та розкланявся...»²⁶⁹. Але масового масштабу пограбування музею набуло в серпні 1943 р. Як свідчив професор живопису Симонов, «у період третього пограбування були вивезені майже всі картини українських художників, старих і радянських. Кількість їх сягала 700... Необхідно відмітити, що німці вивезли картини невеликих розмірів. Усі великі полотна, близько ста, загинули під час пожежі. Загинули також близько 300 предметів старовинного фарфору. Згоріла картина Рєпіна «Відійди, сатано»..., яка висіла у вестибулі... Загинули всі скульптури...»²⁷⁰.

Поряд з театрами та музеями неабиякою популярністю у німецьких вояків та місцевого населення користувалися традиційні місця відпочинку харків'ян. У центральному міському парку ім. Т.Г. Шевченка був відкритий просто неба «Зелений театр» на 1500 місць, де відбувалися концерти та влаштовувалися танці для німецьких вояків і місцевого населення²⁷¹. Великою популярністю користувався харківський зоосад. Він хоча і втратив через воєнну скруту велику частину рослинності та тваринного світу, все ж таки підтримувався у доброму стані. Літніми вечорами, особливо в неділю, сад був переповнений, грав оркестр. Німецькі вояки завжди збиралися біля клітки, де купалися білі ведмеді, а харків'яни часто збирались біля вольєрів з мавпами. Тільки з 1 травня до середини липня 1942 р. зоопарк відвідало 53 тис. чоловік²⁷².

Існували і деякі інші популярні місця відпочинку, у т.ч. водна станція на річці Лопань, біля Катеринославського мосту, де влітку 1942 р. було 19 човнів та три байдарки²⁷³. Короткий період спілкування з живою природою повертав людей до мирного часу, лікував скалічені війною душі як харків'ян, так і німецьких вояків, скрашував безпросвітну злиденність життя та ставав невеличким острівцем надії у розбурханому океані війни.

Дуже складним і болючим питанням для дослідника історії Другої світової війни є чисельність загиблих співгромадян у вирі війни, у період нацистської окупації. І не тільки тому, що не повністю ще загоїлися рани в серцях людей, які втратили своїх близьких. Чимала проблема пов'язана, на наш погляд, із укоріненням у свідомості людей величезного значення трагічної статистики та набуттям нею глибокого жертвового символу, який є не тільки даниною полеглим, але й звинуваченням війни, фашизму. За таких умов трагічна статистика поступово набрала рис недоторканості, хоча в повоєнний період і були переглянуті та подолані деякі сталінські її спотворення. Таке ставлення держави та частини суспільства до жертвовної статистики породило навіть дискусію серед істориків та громадськості, чи варто взагалі торкатися цього питання, якщо все одно не можна через стан джерел розставити усі крапки над «і». Але останнім часом у вітчизняній літературі стала утверджуватися тенденція прогресуючого збільшення втрат українського населення,

і не тільки під час війни. Дехто з науковців навіть стверджує, що лише в 1941–1945 рр. загинуло понад 15 млн українців²⁷⁴. Відбувається нагромадження нових завалів, відступ від історичної дійсності, зрештою, знецінення самої статистики війни. Такий стан речей, тверде переконання, що пам'ять за загиблими вимагає чесного аналізу всіх наявних статистичних даних заради досягнення більш адекватного знання, і було останнім поштовхом викласти в даному дослідженні стан справ із харківською жертвовною статистикою.

На жаль, усі без винятку автори, які пишуть про підвоєнний Харків, з волі чи з неволі тиражують спотворену статистику жертв війни. В основному вони наводять дані офіційної статистики, проте чимало і таких, хто, з різних причин, перекручує і її, а ще інші – взагалі припускаються астрономічних помилок. Наприклад, у публікації газети «Слобода» «В пеклі окупації» є такі рядки: «Окупанти встановили на Харківщині режим щонайжорстокішого терору. За неповними даними, розстріляно, повішено та знищено 280 тис. мирних жителів; 160 тис. юнаків та дівчат угнано на роботу в Німеччину, фашистами замучено 241270 військовополонених, від голоду загинуло 120 тис. чоловік... Від мільйонного населення залишилось 190 тис. чоловік»²⁷⁵. Якщо читач порухує всі наведені вище цифри, то якраз і отримає результат у 190 тис., що є абсолютним безглуздом. Бо лише за офіційними даними, із Харкова було евакуйовано та виїхало напередодні окупації більше 400 тис. чоловік²⁷⁶.

Інший автор, фахівець у галузі історії, стверджував, що за період окупації в Харкові загинув кожний другий мешканець²⁷⁷. Справляє сильне враження, але є неправдою. Дехто з авторів намагається поєднати дуже суперечливі статистичні дані. Взіреть такої спроби знаходимо в газеті «Время»: «Уже в кінці 1942 р., – зазначає журналіст Ж. Кочубей, – міська управа дає відомості про смертність населення в Харкові – 22708 чоловік, в тому числі від голоду 13742 чоловік. Всього ж за 22 місяці німецької окупації від голоду та знесилення померло 110–120 тис. чоловік»²⁷⁸. З цього випливає, що в найтяжчий період, у 1942 р., від голоду померло 13, 7 тис., а за решту дев'ять місяців окупації – у вісім разів більше! Чи може таке бути? Чи задумувався над цими питаннями автор? Мабуть, ні, бо нижче у тій же статті стверджується, що «сотні харків'ян були відправлені до Німеччини на роботу»²⁷⁹. Чому сотні, коли вже сотні тисяч!

І такий стан речей притаманний статистиці жертв найбільшого міста СРСР, окупованого німцями! Її непересічне значення для історії підкреслює хоча б той факт, що її не могли обминути автори підручників з історії України, у тому числі Ф. Турченко та О. Субтельний, або автори підсумкового тому «Книги пам'яті України», який нещодавно вийшов у світ²⁸⁰, до неї звертаються іноземні дослідники. А вона, на жаль, ненадійна.

Не будемо зупинятися далі на відвертих перекрученнях існуючих джерел часто через незнання проблеми та елементарну неповагу до статистики скорботи. Але, зрештою, ми стверджуємо, що в усіх без винятку публікаціях, присвячених історії війни на Харківщині, дійсна картина наших втрат мимоволі перекручується. У переважній їх більшості жертвна статистика має такий вигляд: 100 тис. повішаних, розстріляних, замучених; 110–120 тис. померлих від голоду; 110 тис. примусово вивезених на роботу до Німеччини. Отже, у результаті виходить 330 тис. чоловік. Але ж з даних трьох підкупаційних переписів людності відомо, що в грудні 1941 р. чисельність населення становила 456 тис. чоловік, а в липні 1943 р. – 230 тис. Таким чином, зменшення населення становило 226 тис. І навіть якщо прийняти до відома події навколо визволення Харкова в серпні 1943 р., то і в цьому випадку втрати населення міста становитимуть приблизно 250 тис. чол. Це всі демографічні втрати харків'ян. І тому не зрозуміло, чому вони поступаються майже на 100 тис. тільки частині таких втрат. До того ж слід мати на увазі вибуття населення Харкова протягом періоду окупації, наприклад у зв'язку з голодом, на село тощо. Не можна також ігнорувати сильне зменшення населення Харкова в лютому-березні 1943 р., пов'язане з воєнними діями, новою евакуацією населення, мобілізацією до Червоної армії та ін. Тільки за офіційними даними, через районні військові комісаріати і комісії з прийому добровольців було направлено з числа військовозобов'язаних міста Харкова в Червону армію 14591 чоловік, у тому числі в 3-тю танкову армію 8188 чоловік, в запасний армійський полк – 3226 чоловік, в 25 гвардійську стрілецьку дивізію – 1500 чоловік.

Крім військовозобов'язаних із Харкова евакуювалося 12–15 тис. чоловік цивільного населення, в основному кваліфіковані робітники та інженерно-технічний персонал заводів і залізничного транспорту (працівників залізничного транспорту – 3000 чоловік, працівників ХТЗ – 600, заводу № 183 – 450 чоловік та ін.). Робітники та інженерно-технічний персонал були спрямовані на заводи, раніше евакуйовані з міста Харкова²⁸¹. Отже, зменшення населення щонайменше становило 30 тис. чоловік. А за деякими німецькими даними – 100 тис. чоловік²⁸².

Таким чином, існуючі протягом усього повоєнного часу статистичні дані людських втрат Харкова не відповідають дійсності. Заради правди слід визнати, що вони перебільшені. Ця трагічна статистика, на жаль, не була для можновладців сповнена ціною людського життя, великий вплив на її остаточні результати справляли емоційні, ідеологічні та інші фактори. До такого висновку нас привело знайомство з документами надзвичайної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів у Харківській області.

Відомо, що такі комісії повсюдно були утворені після звільнення від окупантів на основі постанови Президії Верховної Ради СРСР від 2 листопада 1942 р. та рішення ЦК ВКП (б) від 5 березня 1943 р.²⁸³ Перед ними було поставлене завдання – зібрати документи про злочинства німецько-фашистських окупантів, встановити розміри матеріальних збитків та підсумувати наші людські втрати. До роботи цих комісій на місцях залучались сотні й тисячі партійних та радянських працівників, робітників, представників громадських організацій тощо. Навіть дільничні міліціонери збирали необхідні дані. У результаті величезної роботи, проведеної по районах міста протягом 1943–1944 рр., була складена зведена відомість про злодіяння окупантів, яка і була на початку липня 1944 р. вислана до Москви в центральну комісію. Загальні втрати населення Харкова (загиблі та вивезені до Німеччини), у відповідності до цих даних, становили 47358 чоловік, з яких убитих, повішаних та замучених – 35174 чоловік, решта – депортовані до Німеччини²⁸⁴. Відповідні дані по Харківській області становили 69180 і 45417 чоловік. Безумовно, ці дані далеко не повністю відбивали масштаби трагедії, якої зазнав Харків, бо не вдалося провести опитування всієї людності, часом зникали цілі родини, їх сусіди, не було кому дати свідчення про зниклих. До того ж населення Харкова навіть на початку 1945 р. становило лише 533 тис.²⁸⁵, а отже, тільки половину довоєнної кількості.

Нам невідомо, що відбувалося в Москві та Харкові протягом липня 1941 р. Але 31 липня 1944 р. на адресу Центральної надзвичайної комісії із встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів з Харкова був направлений новий офіційний звіт за підписом відповідального секретаря обласної комісії Кравцової такого змісту:

«На доповнення до всіх раніше висланих матеріалів, одночасно з цим перепроводжуємо акт, складений 9 березня 1943 г., з приводу злочинів німецько-фашистських загарбників у м. Харкові.

За цим актом ми прийняли до обліку:

а) 220000 чоловік, мирних громадян, що загинули у період німецької окупації м. Харкова, з яких 100000 чоловік були розстріляні, повішані й замучені... і 120000 чоловік умерли від голоду та виснаження...

б) 11000 чоловік військовополонених, які загинули в Харкові, у таборах для військовополонених від голоду та виснаження, а також внаслідок звірств та знущань...

в) 110000 чоловік радянських громадян, котрі були угнані на каторжні роботи в Німеччину.

У зв'язку з цим до нашої зведеної відомості з обліку злодіянь, вчинених німецько-фашистськими загарбниками, яку ми Вам представили 20 липня ц.р., просимо внести наступні виправлення:

а) у колонці «убито, замучено мирних громадян» вважати не 50296 чоловік, а 270296 чоловік.

б) у колонці «убито, замучено військовополонених» вважати не 11365 чоловік, а 22365 чоловік.

в) у колонці «угнано в рабство до Німеччини» (за актами показник у нашій відомості був відсутній, а тепер просимо проставити – 110000 чоловік). Після цього виправлення всього по Харківській області значиться не 54045 чоловік, а 164045 чоловік»²⁸⁶.

Ці дані стали остаточними. Вони були затверджені на верхньому поверсі влади та стали абсолютно директивними для всіх прийдешніх поколінь істориків. Таким був підсумок тривалої, майже річної, копіткої роботи харківської надзвичайної комісії.

Отже, чи можна вважати рішення, прийняте у такий спосіб, незаперечною, справжньою оцінкою людських втрат Харкова в період окупації? Навіть коли прийняти до відома лише цифрові дані наведеної зведеної відомості, то виникають серйозні запитання, які не можна розв'язати. Зроблені нами за схемою комісії підрахунки показують, що при чисельності населення Харківської області в 1939 р. 2552966 чоловік та Харкова – 833 тис. втрати їх у період окупації становили відповідно вбитих та замучених 10243 по області та 255174 по місту, а вивезених до Німеччини – 43882 та 120163 чоловік²⁸⁷. Чи не занадто велика диспропорція втрат між містом і селом, яка викликає сумніви та бажання переставити ці цифри місцями?

Такою є неприваблива історія «ходіння по муках» жертвовної статистики харків'ян. Автори її злих пригод, слід визнати, працювали в складних умовах, під дамокловим мечем часу. До того ж це була комісія із встановлення злочинів нацистів, їх масштабів, і тому не слід суворо звинувачувати її членів. Безумовно, відповідальність лягає на можновладців, які освятили спотворене знання і надали йому на роки директивного характеру. У результаті на перший план вийшла віра в щирість жертвовної статистики, а не наукове знання.

На користь такого висновку свідчать багато інших аргументів. Фактично, як ми вже бачили, велика робота комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів звелася в останній момент до визнання головним джерелом жертвовної статистики «Акту про звірства і жахливі злочини німецько-фашистських окупантів у м. Харкові» від 9 березня 1943 р.²⁸⁸, на який віднині припадала лєвова частка всіх обрахованих втрат населення Харківщини. Цей «Акт» був складений комісією на чолі з головою міської ради Харкова О. І. Селівановим. Комісія працювала протягом короткого часу, фактично протягом двох тижнів, ще в період першого визволення Харкова, і, ясна річ, не могла достеменно вивчити всі обставини харківського геноциду. Зроблена нашвидкуруч чимала робота мала бути поглиблена за участю фахівців

статистики та науковців у повоєнний період. Проте такого не сталося. У результаті був затягнутий тугий вузол протиріч, який і сьогодні, більше ніж через півстоліття після війни, не можна розрубати. Вихід один – дуже повільно, крок за кроком, розплутувати його, базуючись на незаперечних та цілком вірогідних фактах.

Першим кроком на цьому шляху має бути визнання цілком достовірними даних трьох переписів людної Харкова, проведених у період окупації в 1941–1943 рр. Умови та результати проведених переписів, проаналізовані в першому розділі цієї роботи, дають нам такі підстави.

Наступним кроком має бути визначення неспростовного синтетичного показника людських втрат Харкова. На даному етапі ним можуть бути загальні демографічні втрати населення Харкова. У період війни вони становили 900 тис. – 200 тис. = 700 тис. Це всі втрати людної Харкова, пов'язані як з військовою мобілізацією, воєнними діями, евакуацією, так і з окупаційним режимом. Отже, до цієї цифри входять як зворотні, так і незворотні демографічні втрати. Стосовно ж демографічних втрат населення Харкова періоду німецько-фашистської окупації, то вони становили приблизно 260 тис. чоловік, включаючи втрати населення в листопаді та серпні 1941 р. Якщо ж облишити припущення та базуватися лише на даних наявної статистики, то загальна цифра втрат населення Харкова протягом грудня 1941 – липня 1943 рр. становитиме 456 тис. – 230 тис. = 226 тис. Це данина окупації міста за винятком двох, але дуже важливих місяців. Вона увібрала в себе й тих, хто був знищений окупантами або загинув від голоду, і тих, хто був вивезений на примусову роботу до Німеччини, і тих, хто залишив місто та перебрався до інших місцевостей, і мобілізованих до Червоної армії та евакуйованих в лютому-березні 1943 р. Безумовно, серед них переважають незворотні втрати та вивезені до Німеччини. Але співвідношення цих втрат встановити на даному етапі неможливо, бо було втрачено багато часу. У перспективі ситуація, на наш погляд, не є безнадійною.

Ще складніша ситуація склалася із визначенням масштабів незворотних втрат харків'ян, тих, хто загинув від воєнних дій та в умовах німецької окупації. Безумовно, не можна розглядати цифру 120 тис. харків'ян померлих від голоду як незаперечну. Можна зрозуміти глибоко хвилююче сприйняття масштабів харківського голодомору 1941–1943 рр., який перевершив усе бачене раніше. Такий підхід не минув не тільки офіційні радянські комісії з розслідування злочинів нацистів, але і деяких сучасників тих подій, у т.ч., наприклад, із ворожого більшовикам табору, які евакуювалися на Захід разом з німцями. Так, Іван Відмич-Бандура, заступник голови Харківської обласної земельної управи, писав, що в місті померло від голоду близько 90 тис. чоловік²⁸⁹. У той же час Михайло Марченко, колишній бургомістр 6-го району, та Володимир Доленко, голова так званої «організованої харківської громадськості»,

називали в своїх повоєнних спогадах іншу цифру – 30 тис. чоловік²⁹⁰. На жаль, навіть дуже обізнані із ситуацією в піднімецькому Харкові люди, такі як обербургмістр О. П. Семененко, у своїх повоєнних нотатках тиражували неточні статистичні відомості про чисельність населення Харкова²⁹¹. Тому ми не можемо покладатися повністю на такі свідчення.

Так само складна, якщо не гірша, ситуація із статистикою розстріляних та замучених харків'ян. Ні СД, ні таємна поліція, ні інші каральні органи не залишили нам розгорнутих звітів про свої злочини, не бажаючи затягувати зашморг на своїй шиї. І все ж таки, навіть виходячи з того, що ми маємо сьогодні, не слід розглядати дуже складну ситуацію як абсолютно безвихідну. В архівах зберігаються сотні тисяч карток підвоєнного і повоєнного періодів та інші первинні матеріали, які за умови комплексного їх опрацювання, а це дуже копітка та тривала робота, можуть дати деякі позитивні результати. Разом із статистикою міської управи зазначені документи допоможуть досягти більш вірогідного знання про кількість загиблих співвітчизників та масштаби нацистського геноциду в період війни.

Незалежно від терміну остаточного вирішення цього дуже болючого для нас питання після виходу в світ «Книги пам'яті», за нашим переконанням, настав час підготовки мартиролога загиблих наших земляків у підкупаційному Харкові. Окрім наукового ця робота матиме величезне виховне значення. Бо харківський «Вівтар скорботи» має стати символом героїзму та жертвності і полегло в бою воїна Червоної армії, і його батьків або дітей, загиблих у Харкові від нацистського терору чи голоду. Назвати їх поіменно – обов'язок живих перед мертвими, перед усіма тими, хто не пережив страхіть війни.

Таким чином, німецько-фашистська окупація Харкова обернулася величезною бідою для звичайної, простої людини. Ця людина і за радянських часів не знала відпочинку, але за «нової ери» взагалі стала розглядатися завойовниками лише як поживний ґрунт для примусової праці в німецьких інтересах, задоволення будь-яких потреб переможців. Життя підкупаційної людності було суворо регламентоване та підпорядковане виключно вимогам воєнного часу. Головним для неї ставало неухильне виконання наказів нової влади. Саме на це була спрямована діяльність різних каральних органів у місті, які жорстокими репресіями намагалися не тільки придушити усі паростки опору або відкритої ворожнечі, але й залякати та привести усе місцеве населення до повної покори й слухняності.

За такої політики нової влади всі намагання підкупаційної людності були спрямовані на те, аби вижити в умовах непомірно тяжкої та виснажливої праці, яка була за своїм характером типово рабською працею. З тією різницею, що остання колись забезпечувала таки елементарне відтворення життєвих сил раба. В сучасних же умовах грошова компен-

сація на підприємствах Харкова була такою мізерно малою, що робота набувала часом фактично безоплатного характеру. Вона дорівнювала на місяць у найбільш скрутні періоди окупації грошовому еквіваленту двох буханок хліба, в інші часи, із впровадженням продуктової пайки, забезпечувала, у кращому випадку, щоденну злиденну юшку. Дуже обтяжливою для харків'ян була обов'язкова трудова повинність і особливо постійні багатоденні роботи на оборонних спорудах міста. Проте і тут люди залишались на рідній землі, в оточенні своїх близьких, інколи відчували плече земляка. Тут вони народились і вирости, тут все було їм знайоме, зрештою це була їх земля, і вона допомагала їм все витримати, все пережити. І тому таке величезне хвилювання та неспокій населення викликало вербування до Німеччини. Насправді воно виливалось у brutальне полювання на людей. Транспорти «остарбайтерів» стали одним із найсерйозніших чинників дестабілізації життя харків'ян. Скільки лиха принесли вони їм!

Лютим ворогом місцевої людності був голод, який вибухнув у місті з перших днів окупації і був не тільки результатом воєнних дій та цілеспрямованої окупаційної політики нової влади, але й негуманного ставлення до своїх громадян владної верхівки. Остання повністю перебрала тактику «спаленої землі», піклуючись лише про перемогу, досягнення її будь-якою ціною. У результаті масштаби голодомору набули небачених розмірів. Усі харків'яни були приречені на гірку долю. Лише завдяки глибоко народному рухові на село, на «мінки» врятувалися тисячі людей.

21-місячна окупація міста закінчилася 23 серпня 1943 р. Як зазначав у інформації телефоном М. Хрущову секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко, «вступ частин Червоної армії у місто Харків був зустрінутий суцільною радістю. Населення дарувало бійцям багато квітів. Зустрічі з частинами Червоної армії повсюдно перетворювалися на летючі мітинги, у ході яких населення висловлювало щирю вдячність Червоній армії і товаришу Сталіну, виголошувало на їх честь лозунги»²⁹².

Заключення

Війна проти Радянського Союзу від початку велася нацистським керівництвом Німеччини як війна двох світоглядів, як винищувальна війна. У повній відповідності до її принципів з перших днів окупації в Харкові була здійснена розбудова багатоступеневої системи військової окупаційної влади. Разом з потужним поліцейсько-репресивним апаратом насильства, у тісній співпраці з ним військові здійснювали функції «замирення» та експлуатації загарбаної території.

Відомо, що існували писані та неписані закони війни, котрі забороняли каральні дії, спрямовані проти цивільного населення, військово-полонених, та містили певні умови поводження з ними. Проте нацисти грубо порушили загальноприйняті норми та правила. У Харкові окупанти вішали, розстрілювали, знищували людей під виглядом боротьби з опором та саботажем, гвалтували жінок, грабували. У ході боротьби військових та поліції з «ворогами рейху», а часто і під її приводом, були піддані репресіям широкі маси цивільного населення, які набули характеру відвертої розправи. Про це свідчить і величезна невідповідність між кількістю знищених «партизанів» та власними втратами карателів. Боротьба з партизанами часто велася за відсутності партизанів, а маховик репресій був спрямований проти невинного місцевого населення, яке не брало активної участі у ворожій до нової влади діяльності. Хоча, безумовно, його ставлення до окупантів, якщо і не було відкрито ворожим, то, принаймні, неприязним. З особливою жорстокістю діяла служба безпеки СД. Тисячі людей зникали у катівнях «гестапо», як у народі називали цю установу. Не було жодної великої репресивної акції, починаючи з ліквідації євреїв міста, до якої не була б причетна служба безпеки. Вона стала уособленням людської трагедії харків'ян.

У період німецької окупації, боїв навколо міста, евакуації виробничих сил на схід величезних руйнувань зазнала харківська індустрія та соціальна інфраструктура міста. Спочатку сталінські можновладці евакуювали в тил країни та знищували не тільки виробничий потенціал, але й продовольство, руйнували комунальне господарство міста.

А в серпні 1943 р. відступаючі німецькі частини здійснювали тотальну практику спаленої землі, намагаючись таким чином завдати народному господарству найбільшої шкоди, позбавити Червону армію матеріальних та людських ресурсів. Були зруйновані та спалені велетні вітчизняного машинобудування, у т.ч. танковий та дизельний заводи, авіаційний, ХТЗ, турбінний, ХЕМЗ, «Серп і молот», «Світло Шахтаря», верстатобудівний та ін. Перетворилися на згарища найкрасивіші палаци та будинки міста: Палац піонерів, Воєнно-господарська академія, Палац праці, Будинок лікаря, Донвугілля, харківський вокзал, головпочтамт, готелі «Інтернаціонал», «Національ», «Спартак», «Червоний», студмістечко «Гігант», кінотеатри міста та інші заклади культури. На Нюрнберзькому процесі серед 14-ти радянських міст, що були піддані найбільшому, варварському руйнуванню, був названий і Харків. За самими німецькими звітами, «у Харкові... були підірвані безпосередньо військами 70 % підприємств. Все найважливіше майно вивезене... Очистка Харкова вдалася на 70 %»¹.

Політика нової влади стосовно місцевого населення становила собою цілу систему, побудовану на заохочувальній пропаганді, частковій підтримці можливих попутників, безжалісному нищенні ворогів рейху та відвертому брутальному полюванні на людей, аби примусити їх до праці. Реалії війни, перебіг фронтних подій, чим далі, тим більше, змушували німців виявляти не лише твердість та жорстокість до підкореного народу, але й гнучкість та соціальну демагогію. Безумовно, давалися взнаки і суто військові міркування, які часто суперечили нацистським постулатам. Ці протиріччя між ідеологією та прагматизмом особливо проявилися в Харкові і вимагали суттєвої корекції у ставленні до військовополонених, вимоги Гітлера виганяти місцеве населення на схід, реалізації розробленої стратегії нищення населення великих міст через голод, використання праці примусових працівників зі сходу. Особливо помітною була коректура німецької політики щодо місцевого населення у період успіхів Червоної армії, після Сталінграда, які послаблювали окупаційний режим та примушували його виявляти більше поваги до цивільного населення, бо значно зростала потреба в місцевій робочій силі.

Панування військових у Харкові показує, і це зберегла пам'ять людей, що всупереч нацистській ідеології, програмному змісту війни на тотальне винищення слов'янського населення, забезпечення життєвого простору для вищої раси, і серед представників окупаційних військ були такі, хто виступав якщо не проти власне війни, то за дотримання старих правил її ведення, коли не б'ють лежачого, збитого з ніг противника, не знищують тих, хто підняв руки вгору, не воюють з цивільним населенням, старими, жінками і дітьми, не перетворюються на армію злочинців, людоджерів, але намагаються зберегти вірність традиційному розумінню військової честі, не втратити назавжди добро та людяність.

Встановлений військовий режим у Харкові потребував залучення до розбудови нового порядку лояльних попутників із місцевого населення. З цією метою у місті було створене так зване українське цивільне управління, яке складалося з міської та районних управ, які називалися ще бургомістратами. Вони мали стати передатковою ланкою від військової влади до місцевого населення. У цілому 20-тимісячна діяльність міського українського правління становить собою досить складну мозаїку взаємовідносин владних структур і населення міста в найбільш трагічні його часи. Постала в складних умовах фашистської окупації, за ініціативою німецького командування, з метою забезпечити перш за все інтереси завойовників, з чітко окресленими обмеженими функціями, повною підпорядкованістю німецькій владі, міська управа була органом колаборації та допомагала німцям визискувати співгромадян. Поряд з цим українське самоуправління турбувалося про налагодження можливого за тих складних умов життя міста. Зрештою, це була українська установа, яка турбувалася і про реєстрацію городян, відновлення комунального господарства міста, поліпшення його санітарного стану, продовольче постачання, соціально-культурну сферу міста. І хоча інтереси людної міста для нової влади завжди були відсунуті на другий план, їх задоволення, хоча б і часткове, залежало від професійності, сміливості, взагалі морального обличчя можновладців, від їх наполегливості в умовах жорсткого німецького режиму проводити політику на користь своєму народу, місту. Втім, брак коштів, руйнування, безвладдя в серйозних питаннях, політика військової влади зумовили злиденний загальний матеріальний стан та можливості міського управління. І тому діяльність органів місцевого управління в Харкові не могла задовольнити ні німецьку владу, ні різні політичні угруповання, ні широкі верстви населення, яке пов'язувало з ним і новий порядок, і свої злидні.

Політичне поле підокупаційного Харкова не було біполярним і увібрало в себе громадсько-політичні сили, рухи, об'єднання різного спрямування та забарвлення. Найвиразніше заявили про себе під час німецької окупації міста, крім радянського, націоналістичний табір, а також деякі менш впливові сили, такі як станова дворянська організація або інші, відверто пронимецької орієнтації. За наявних розбіжностей між ними в цілях та засобах діяльності єдиним об'єднуючим знаменником була їх антирадянська спрямованість та демонстрована лояльність до німців.

Повна заборона діяльності політичних партій з боку окупаційної влади призвела до того, що на Харківщині громадсько-політичні рухи та угруповання не мали чітко окреслених організаційних форм, усталеного складу, завершених концепцій та програм, чіткої соціальної бази. Найвпливовішою силою стали місцеві українські націоналісти. Як кінцеву мету вони розглядали утворення самостійної української держави,

але, покладаючи на німців свої надії та з огляду на них, аби зберегти організацію, її легальний статус, вони відмовилися від політичних гасел і висунули на перший план повсякденні конкретні завдання. Проте в цілому вплив їх на населення Харкова був обмеженим.

Великий вплив на свідомість та дії широкої людності належав Церкві. Зважаючи на те, що Німеччина задекларувала свободу віросповідання для місцевої людності², вже на початковому етапі окупації Харкова у місті відновила свою діяльність Православна церква. У результаті вже в 1942 р. на Харківщині діяло понад 200 церков, у той час як напередодні війни у Харкові працювала лише одна – Казанська – церква³. Особливо швидкими темпами йшла розбудова парафій Української автокефальної православної церкви, на яку спочатку зробила ставку нова влада. Проте згодом відбувається розвиток і Автономної православної церкви, яка зберігала підлеглість патріаршій Руській церкві. Загострення стосунків між православними конфесіями у Харкові не могло не позначитися на спроможності Церкви задовольнити релігійні потреби місцевого населення, взагалі на підтримці простої людини у страшну годину окупації. А потреба в цьому була велика.

Окупація Харкова обернулася величезною бідою для звичайної, простої людини. Ця людина і за радянських часів не знала відпочинку, а за «нової ери» взагалі була приречена на гірку долю. Всі намагання підкупаційної людності були спрямовані на те, аби вижити в умовах відвертого насилля, непомірно тяжкої та виснажливої праці, страшного голоду та холоду. Харків'яни виявили найкращі притаманні їм риси – витривалість, мужність, здатність не складати руки в найгірших умовах, боротися за життя своє та близьких людей. Лише завдяки глибоко народному рухові на село були врятовані тисячі людей. Всупереч нацистським планам, тяжко потерпаючи від голоду та холоду, пошесних захворювань, туберкульозу та серцевих розладів, харків'яни не лише перебороли смерть, зберегли місто, але й спромоглися на опір агресору.

Харків'яни вороже ставилися до фашистської ідеології і політики нацизму. Жорстокий окупаційний режим породжував глухе невдоволення, що переростало у відкритий протест. Вони жили і були головним джерелом сили харківського опору, що включав людей різних національностей, соціального походження і партійності. Варто відмовитися від далеких від дійсності стереотипів про всенародний, масовий опір загарбникам. Не можна забувати, що найбільш дієздатна й активна частина населення була мобілізована в Червону армію й евакуйована з радянський тил чи переслідувалася окупантами. Якщо задати дуже коротке питання, хто ж був найтипівішою постаттю підкупаційного Харкова, то найкоротша відповідь буде така: у к р а ї н к а. Українка – мати, жінка, дівчинка-підліток. Разом зі старими й дітьми вони становили чотири п'ятих людності Харкова, та, попри всі біди і нещастя, трималися, рятуючи своїх дітей – майбутнє міста.

Рух Опору в Харкові багато в чому мав стихійний характер, що свідчило про його глибокі корені в народі. Існувало багато вогнищ опору харків'ян, які охоплювали поряд з підпільними групами спеціальні диверсійні і розвідувальні групи, антифашистські організації і патріотичні гуманітарні групи допомоги пораненим, полоненим та іншим жертвам фашистського режиму. Великого значення набули акти громадянської непокорності окупантам, невиконання їх указів і розпоряджень, різні форми економічного саботажу, ухилення від депортації до Німеччини, трудових мобілізацій та ін. Люди боролися за традиційні цінності – Батьківщину, родину, волю.

Опір харків'ян фашизму в 1941–1943 рр. був складовою частиною антифашистської визвольної боротьби народів. Наші співгромадяни виявили самопожертву і героїзм у досягненні спільної Перемоги над фашизмом. Проте зазнали величезних незворотних втрат, які підточили сили наймогутнішого колись міста України. Війна не лише зруйнувала місто, вона спотворила його душу. Серце кожного харків'янина було зранене нестерпними муками, які вони пережили. Довоєнна чисельність населення міста була поновлена лише наприкінці 50-х років. Ніколи вже Харків у своїй історії за своєю економічною, політичною та культурною вагою в Україні не піднімався так високо, як до війни. Він остаточно втратив своє значення третьої столиці радянської держави.

Перше визволення Харкова

*Перші Т-34
біля Держ-
прому
16 лютого
1943 р.*

*Залишені
німецькі
обози*

*Проле-
тарська
площа*

Визволений Харків і визволителі

23 серпня 1943 р.

*Командуючий Степним фронтом
І. С. Конєв*

Визволений Харків і визволителі

23 серпня 1943 р.

Мітинг харків'ян, присвячений визволенню Харкова. 30 серпня 1943 р.

Виноски

Вступ

- ¹ Гудков Лев. Большая победа и мифы о большой победе. // Знание – сила. – 2001. – № 5. – С. 8.
- ² The People's War. Responses to World War II in the Soviet Union. – Urbana and Chicago, 2000. – P. 7.
- ³ Ibid. – P. 3.
- ⁴ Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять // Укр. іст. журнал. – 2000. – № 3. – С. 6; Лисенко О. Є., Патриляк І. К. Розкол ОУН (1939–1940). Збірник документів // Укр. іст. журнал. – 2000. – № 5. – С. 132.
- ⁵ The People's War. Responses to World War II in the Soviet Union. – Urbana and Chicago, 2000. – P. 3.
- ⁶ Великая Отечественная война 1941–1945. Военно-исторические очерки. В четырех книгах. Кн. 4. Народ и война. – М.: Наука, 1999. – С. 127.
- ⁷ О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н. С. XX съезду КПСС 25 февраля 1956 года // Неделя. – 1989. – № 16. – С. 11.
- ⁸ Держаний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. П-10417. – Оп. 5. – Спр. 67. – Арк. 16.
- ⁹ ДАХО. – Ф. П-69. – Оп. 1. – Спр. 422. – Арк. 52–55.
- ¹⁰ Коваль М. В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українського населення // Укр. іст. журнал. – 1992. – № 2. – С. 28.
- ¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 110. – Арк. 168.
- ¹² Reitlinger, Gerald. Ein Haus auf Sand gebaut. Hitlers Gewaltpolitik in Rußland 1941–1944. – Hamburg, 1962. – S. 220.
- ¹³ Bundesarchiv – Militärarchiv (BA – MA). – RH 26–57/25
- ¹⁴ Schulte Theo. The German Army and Nazi Policies in occupied Russia. – Oxford/New York/Munich, 1989. – P. 105; Das Deutsche Reich und zweite Weltkrieg. Band 4. – Stuttgart, 1983. – S. 1010–1012; Hoffmann, Joachim. Stalins Vernichtungskrieg. 1941–1945. – Herbig, 1999. – S. 207, 325
- ¹⁵ Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944 /hrsg.von Hannes und Klaus Naumann. – 2. Auflage. – Hamburg, 1995; Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944. Ausstellungskatalog/Hamburger Institut für Sozialforschung. – Hamburg, 1996.
- ¹⁶ Hoffmann J. Stalins Vernichtungskrieg. 1941–1945. – Herbig, 1999.
- ¹⁷ Скоробогатов А. В. Чи готував Сталін у 1941 році удар у спину Німеччини? (Наука та белетристика у пошуках історичної правди) // Схід. Захід. – Вип. 3. – Харків, 2001. – С. 52–58.
- ¹⁸ Скоробогатов А. В. Харків проти Й. Хоффмана, або деякі питання історії підкупаційного міста в західній історіографії // Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу. Вип. 5. – Х., 2002. – С. 108–119.
- ¹⁹ Безсмертя: Книга Пам'яті України. 1941–1945. – К., 2000.
- ²⁰ Сагалов З. В. Прелюдия к Нюрнбергу. – Харьков, 1990. – С. 15.
- ²¹ Der Krieg gegen die Sowiet Union 1941–1945. Eine Dokumentation. – Berlin, 1991. – S. 102–103.
- ²² Бабусенко Н. Явка с повинной. – Х., 1998.

Розділ 1

- ¹ ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 4.
- ² Там же.
- ³ Там же. – Спр. 215. – Арк. 12.
- ⁴ Там же.
- ⁵ Там же. – Ф. П-2. – Оп. 14. – Спр. 106. – Арк. 65.
- ⁶ Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 5. – Спр. 4. – Арк. 1V.

- ⁷ Там же. – Оп. 1. – Спр. 215. – Арк. 15.
- ⁸ Там же.
- ⁹ Там же. – Арк. 31.
- ¹⁰ Там же. – Арк. 32 зв.
- ¹¹ Там же. – Арк. 33 зв.
- ¹² Там же. – Арк. 37.
- ¹³ Там же. – Оп. 4. – Спр. 845. – Арк. 3.
- ¹⁴ Там же. – Арк. 6.
- ¹⁵ Там же. – Ф. П-2. – Оп. 14. – Спр. 106. – Арк. 65.
- ¹⁶ Труды статистического отдела Харьк. гор. управы. Вып. 1. Главные итоги переписи г. Харькова 8 дек. 1912 г. – Х., 1914. – С. 39.
- ¹⁷ Там же.
- ¹⁸ Исчисление населения г. Харькова и его пригородов. – Х., б. г.
- ¹⁹ Перепись населения 1926 года. Т. XLVI. УССР. Правобережный р-н. Левобережный р-н. Семейное состояние. Место рождения и продолжительность проживания. – М. – Л., 1931. – С. 346–347.
- ²⁰ Статистика Украины. Сер. 1. Демография. Т. 1. Вып. 5. Население Харьк. губернии по данным переписи 1920 г. – Х., 1922. – С. 5.
- ²¹ Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Т. XLVII. Харьковская губерния. – 1904. – С. III–V; ДАХО. – Ф. Р-5231. – Оп. 2. – Спр. 65. – Арк. 47.
- ²² ДАХО. – Ф. Р-5231. – Оп. 2. – Спр. 65. – Арк. 47.
- ²³ Курман М. В., Лебединский И. В. Население большого социалистического города. – М., 1968. – С. 64.
- ²⁴ ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 5. – Спр. 4. – Арк. X.
- ²⁵ Книга пам'яті України. Харк.область. – Т. 1. – Х., 1994. – С. 39.
- ²⁶ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 4. – Арк. 25.
- ²⁷ ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 54.
- ²⁸ Статистика Украины. Сер. I. Демография. Т. I. Вып. I. Население Харьк. губернии по данным переписи 1920 г. – Х., 1922. – С. 1–5.
- ²⁹ ДАХО. – Ф. Р-5231. – Оп. 2. – Спр. 65. – Арк. 47.
- ³⁰ Там же. – Арк. 1–2; Ф. 2982. – Оп. 5. – Спр. 27. – Табл. 3.
- ³¹ Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 7; Оп. 4. – Спр. 390 а. – Арк. 8.
- ³² Там же. – Оп. 5. – Спр. 27. – Табл. 3; Оп. 4. – Спр. 390 а. – Арк. 8.
- ³³ Всесоюзный перепись людности 1926 р. Т. XII. – М., 1929; Підсумки обліку міської людности УСРР 1931 р. – Х., 1933; ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 7; Оп. 4. – Спр. 390 а. – Арк. 8; Ф. Р-5231. – Оп. 2. – Спр. 65. – Арк. 1–2.
- ³⁴ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 2. – Спр. 60. – Арк. 19–22.
- ³⁵ Известия. – 1936. – 28 червня.
- ³⁶ ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 7.
- ³⁷ Всесоюзный перепись людности 1926 р. Т. XII. – М., 1929. – С. 398–399; Підсумки обліку міської людности УСРР 1931 р. – Х., 1933; ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 7; Оп. 4. – Спр. 390 а. – Арк. 8.
- ³⁸ ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 7; Оп. 4. – Спр. 390 а. – Арк. 8.
- ³⁹ Там же. – Оп. 5. – Спр. 27. – Табл. 3.
- ⁴⁰ Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т. XLVI. – С. 346–347; ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 5. – Спр. 4. – Арк. 24–26.
- ⁴¹ Курман М. В., Лебединский И. В. Население большого социалистического города. – М., 1968. – С. 46, 64.
- ⁴² Там же. – С. 23.
- ⁴³ Там же.
- ⁴⁴ Підсумки обліку міської людности УСРР 1931 року. – К., 1933. – С. VIII.
- ⁴⁵ Курман М. В., Лебединский И. В. Население большого социалистического города. – М., 1968 – С.23.

- ⁴⁶ ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 5. – Спр. 4. – Арк. 24–26; Ф. Р-5231. – Оп. 2. – Спр. 60. – Арк. 59.
- ⁴⁷ Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 5. – Спр. 4. – Арк. 24–26.
- ⁴⁸ Там же.
- ⁴⁹ Там же.
- ⁵⁰ Там же. – Арк. 14; Ф. Р-5231. – Оп. 2. – Спр. 62. – Арк. 1–25.
- ⁵¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Т. XLVII – Харьк. губернія. – 1904. – С. XIV.
- ⁵² Там же. – С. 3, 44–45, XIV.
- ⁵³ Там же.
- ⁵⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Т. XLVII – Харьк. губернія. – 1904. – С. XIV.
- ⁵⁵ Всесоюзный перепис людности 1926 р. Т. XII. – М., 1929. – С. 309–310.
- ⁵⁶ Поляков Ю. А., Жиромская В. Б., Киселев И. Н. Полвека молчания // Социс. – 1990. – № 7.
- ⁵⁷ Там же.
- ⁵⁸ ДАХО. – Ф. Р-3251. – Оп. 2. – Спр. 65. – Арк. 47.
- ⁵⁹ Всесоюзный перепис людности 1926 р. Т. XII. – М., 1929. – С. 310–311.
- ⁶⁰ Там же.
- ⁶¹ ДАХО. – Ф. Р-5231. – Оп. 2. – Спр. 65. – Арк. 47.
- ⁶² Там же; Всесоюзный перепис людности 1926 р. Т. XII. – М., 1929. – С. 310–311.
- ⁶³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Т. XLVII – С. XIV.
- ⁶⁴ Статистика Украины. Серия 1. Демография. Т. 1. Вып. 5. Население Харьк. губернии по данным переписи 1920 г. – Х., 1922. – С. 13.
- ⁶⁵ Всесоюзный перепис людности 1926 р. Т. XII. – М., 1929. – С. 310–311.
- ⁶⁶ ДАХО. – Ф. Р-5231. – Оп. 2. – Спр. 68. – Арк. 16.
- ⁶⁷ Там же. – Арк. 47.
- ⁶⁸ Харків та інші міста й селища міського типу харківської округи. – Х., 1928. – С. 70–71.
- ⁶⁹ ДАХО. – Ф. Р-5231. – Оп. 2. – Спр. 65. – Арк. 16.
- ⁷⁰ Там же.
- ⁷¹ Там же.
- ⁷² Там же; Ф. Р-2982. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 53–54; Оп. 5. – Спр. 4. – Арк. 8.
- ⁷³ Всесоюзный перепис людности 1926 р. Т. XXIX. УСРР. Правобережжя. Лівобережжя. Відділ II. Зайняття. – М., 1930. – С. 455.
- ⁷⁴ ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 54.

Розділ 2

- ¹ Коваль В. С. Барбаросса: истоки и история величайшего преступления империализма. – К., 1982. – С. 512.
- ² Deutsche Geschichte von den Anfängen bis zur Wiedervereinigung /Hrsg. Von Martin Vogt. – 3 Aufl. – Stuttgart, 1994. – S. 703.
- ³ Преступные цели – преступные средства: документы. – 3-е изд. – М., 1985. – С. 66–67.
- ⁴ Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: документы и материалы. – М., 1987. – С. 126.
- ⁵ Мельников Д., Черная Л. Империя смерти. Аппарат насилия в нацистской Германии. 1933–1945. – М., 1987. – С. 313: Generalny Plan Wshodni. Ybior dokumentov pod redakcja С. Madauczuka. – Warszawa, 1990.
- ⁶ Dallin Alexander. Deutsche Herrschaft in Rußland. 1941–1945. – Düsseldorf, 1981. – S. 66.
- ⁷ Fall Barbarossa. Dokumente zur Vorbereitung der faschistischen Wehrmacht auf die Agression gegen Sowjetunion 1940/41. – Berlin, 1970. – S. 285–286.
- ⁸ Там же. – S. 286.
- ⁹ Das Deutsche Reich und zweite Weltkrieg. Band. 4. – Stuttgart, 1983. – S. 415.
- ¹⁰ Гальдер Ф. Военный дневник. – Т. 2. – М., 1969. – С. 430–431.

- ¹¹ Мюллер Норберт. Вермахт и оккупация. – М., 1974. – С. 85.
- ¹² Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: документы и материалы. – М., 1987. – С. 105–106; Fall Barbarossa... – Berlin, 1970. – S. 321–322.
- ¹³ Преступные цели – преступные средства: документы. 3-е изд. – М., 1985. – С. 27; Fall Barbarossa... – Berlin, 1970. – S. 316.
- ¹⁴ Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: документы и материалы. – М., 1987. – С. 69; Fall Barbarossa... – Berlin, 1970. – S. 317.
- ¹⁵ Преступные цели – преступные средства: документы. 3-е изд. – М., 1985. – С. 47–51; Fall Barbarossa... – Berlin, 1970. – S. 332–335.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ Bracher K.-D., Funke M., Jacobsen H.-A. Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft. – Bonn, 1993. – S. 396.
- ¹⁸ KTB des Oberkommandos der Wehrmacht. – Band I. – Frankfurt am Mein, 1965. – S. 720.
- ¹⁹ ВА – МА. – RW/46/150.
- ²⁰ ВА – МА. – RH/26/57.
- ²¹ ВА – МА. – RH 26–57/25.
- ²² Fall Barbarossa. Dokumente zur Vorbereitung der faschistischen Wehrmacht auf die Aggression gegen die Sowjetunion (1940/41). – Berlin, 1970.
- ²³ Ebenda. – S. 299–304; Das Deutsche Reich und zweite Weltkrieg. Band 4: Der Angriff auf die Sowjetunion (1940/41). – Stuttgart, 1983. – S. 1031; Мюллер Норберт. Вермахт и оккупация (1941–1944). – М., 1974. – С. 103.
- ²⁴ Военно-исторический журнал. – 1998. – № 3. – С. 17.
- ²⁵ ВА – МА. – RH/26/68–11.
- ²⁶ Verbrechen der Wehrmacht. 1941 – 1944. Ausstellungskatalog. Hamburg, 2002. – S. 334.
- ²⁷ ВА – МА. – RH/26/57–38.
- ²⁸ ВА – МА. – RH/26/68–11.
- ²⁹ ВА – МА. – RH/26/68–11; RH/27/57.
- ³⁰ ВА – МА – RH 26/57–39; ДАХО. – Ф. Р-3086. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.
- ³¹ ВА – МА. – RH 23/318.
- ³² ВА – МА. – RH 23/330.
- ³³ ВА – МА. – RH 23/330.
- ³⁴ ДАХО. – Ф. Р-3082. – Оп. 1. – Спр. 1 с. – Арк. 4; Ф. Р-3086. – Оп. 1. – Спр. 23.
- ³⁵ ВА – МА. – RH/26/68–11.
- ³⁶ ВА – МА. – RH/26/57–38.
- ³⁷ Bundesarchiv (BA) (Koblenz). – B/120/571.
- ³⁸ ВА – МА. – RH 26–57/24
- ³⁹ ВА – МА. – RH 26–57/25.
- ⁴⁰ ВА – МА. – RH 26/68–11.
- ⁴¹ ВА – МА. – RH 26/68–11.
- ⁴² ВА – МА. – RH 26/68–11.
- ⁴³ ВА – МА. – RH 26/57–38.
- ⁴⁴ Гальдер Ф. Военный дневник. – Т. 3. – Кн. 2. – М., 1971. – С. 158.
- ⁴⁵ ВА – МА. – RH 26–57/59.
- ⁴⁶ ВА – МА. – RH 26/57–38.
- ⁴⁷ ЦДАВОВУ. – КМФ – 8. – Оп. 2. – Спр. 138. – Арк. 58.
- ⁴⁸ ВА – МА. – RH 23/318; 23/330.
- ⁴⁹ ВА – МА. – RH 23/318.
- ⁵⁰ ВА – МА. – RH 23/330.
- ⁵¹ ДАХО. – Ф. Р-3082. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 6; Спр. 20 с. – Арк. 105.
- ⁵² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ). – КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 138. – Арк. 47.
- ⁵³ ВА – МА. – RH/22–74.

- ⁵⁴ Ebenda.
- ⁵⁵ ВА – МА. – RH/22–67.
- ⁵⁶ ЦДАВОВУ. – КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 138. – Арк. 58.
- ⁵⁷ Там же.
- ⁵⁸ Там же.
- ⁵⁹ Там же. – Арк.60.
- ⁶⁰ Там же.
- ⁶¹ Там же. – Арк. 61–62.
- ⁶² Там же. – Арк. 62.
- ⁶³ Gerber Bertold. Staatliche Wirtschaftslenkung in den besetzten und annektierten Ostgebieten während des zweiten Weltkrieges unter besonderer Berücksichtigung der treuhänderischen Verhaltung von Unternehmungen und der Ostgesellschaften. – Tübingen, 1959. – S. 39.
- ⁶⁴ Gerber B. Staatliche... – S. 40; Dallin Alexander. Deutsche Herrschaft in Russland 1941 – 1945. – Duesseldorf, 1981. – S. 326–327.
- ⁶⁵ Gerber B. Staatliche... – S. 40.
- ⁶⁶ Thomas Georg. Geschichte der deutschen Wehr- und Ruestungswirtschaft (1918–1943/45) – Boppard am Rhein, 1966. – 552 S.
- ⁶⁷ Europa unterm Hakenkreuz, 1991. – S. 35.
- ⁶⁸ Das deutsche Reich... – Bd. 4. – S. 955.
- ⁶⁹ Gerber B. Staatliche... – S. 42.
- ⁷⁰ Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944). – М., 1974. – С. 127.
- ⁷¹ ДАХО. – Ф. Р-3080. – Оп. 1 с. – Спр. 2. – Арк. 22.
- ⁷² Там же.
- ⁷³ Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944). – М., 1974. – С. 89.
- ⁷⁴ Fall Barbarossa. Dokumente zur Vorbereitung der faschistischen Wehrmacht auf die Agression gegen die Sowjetunion (1940/41). – Berlin, 1970. – S. 305–306.
- ⁷⁵ Ebenda.
- ⁷⁶ Деларю Ж. История гестапо /пер. с франц. Ю.А. Немешеева и др. – Смоленск, 1998. – С. 325.
- ⁷⁷ Klein Peter (Hg). Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. – Berlin, 1997. – S. 71.
- ⁷⁸ Krausnik Helmut / Wilhelm Hans-Heinrich. Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Siecherheitspolizei und des SD 1938–1942. – Stuttgart, 1981. – S. 194.
- ⁷⁹ Krausnik Helmut... – S. 194.
- ⁸⁰ Klein Peter. Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. – Berlin, 1997. – S. 72.
- ⁸¹ Krausnik Helmut... – S. 193.
- ⁸² Ebenda.
- ⁸³ Klein Peter... – S. 82.
- ⁸⁴ ДАХО. – Ф. Р-3086. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.
- ⁸⁵ ВА – МА. – RH 26/68–11 – Anlage 5.
- ⁸⁶ ВА – МА. – RH 26/68–11; RH/26/68–56.
- ⁸⁷ ВА – МА. – RH 26/68–56; RH 26/68–11; RH/22–74.
- ⁸⁸ ВА – МА. – RH 22–74.
- ⁸⁹ ВА – МА. – RH 26/68–11.
- ⁹⁰ Zur Geschichte der Ordnungspolizei 1936–1945. – Koblenz, 1957. – S. 64– 65.
- ⁹¹ ДАХО. – Ф. Р-3082. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 10.
- ⁹² ВА – МА. – RH/22–74.
- ⁹³ Gessner K. Geheime Feldpolizei – die Gestapo der Wehrmacht // Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944 /hrsg. von H. Heer und K. Naumann. – 2. Auflage. – Hamburg, 1995. – S. 344.
- ⁹⁴ Enzyklopedie des Nationalismus /hrsg. von W. Benz, H. Graml u. H. Weiss. – München, 1997. – S. 480; «Мрак и туман» // Военно-исторический журнал – 1988. – № 3. – С. 14.

- ⁹⁵ Hoffmann P. Die Sicherheit des Diktators. – München, 1975. – S. 58–59.
- ⁹⁶ Gessner K. Geheime Feldpolizei – die Gestapo der Wehrmacht // Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944. – Hamburg, 1995. – S. 357.
- ⁹⁷ Ebenda. – S. 346.
- ⁹⁸ BA – MA. – RH/22–74.
- ⁹⁹ Fall Barbarossa. Dokumente zur Vorbereitung der faschistischen Wehrmacht auf die Aggression gegen die Sowjetunion (1940/41). – Berlin, 1970. – S. 321–322; Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза. Док. и мат. – М., 1987. – С. 105–106.
- ¹⁰⁰ Gessner K. Geheime Feldpolizei – die Gestapo der Wehrmacht // Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944. – Hamburg, 1995. – S. 350.
- ¹⁰¹ BA – MA. – RH/22–200.
- ¹⁰² Ebenda.
- ¹⁰³ Ebenda.
- ¹⁰⁴ Ebenda.
- ¹⁰⁵ Ebenda.
- ¹⁰⁶ Ebenda.
- ¹⁰⁷ BA – MA. – RH/26/68–11; ДАХО. – Ф. Р-3086. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 23; Спр. 3. – Арк. 1.
- ¹⁰⁸ BA – MA. – RH/22–200.
- ¹⁰⁹ Ebenda.
- ¹¹⁰ Ebenda.
- ¹¹¹ Buchheim Hans, Broszat Martin, Jacobsen Hans-Adolf, Krausnik Helmut. Anatomie des SS-Staates. Bd.II. – Olten, Freiburg, 1965. – S. 133.
- ¹¹² Ebenda.
- ¹¹³ Ebenda. – S. 140.
- ¹¹⁴ Военно-исторический журнал. – 1998. – № 3. – С. 16.
- ¹¹⁵ Krausnik Helmut... – S. 194.
- ¹¹⁶ Zur Geschichte der Ordnungspolizei... – S. 64.
- ¹¹⁷ BA (Koblenz). – В 120/571.
- ¹¹⁸ ДАХО. – Ф. Р-3082. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 19–21; Спр. 8. – Арк. 29.
- ¹¹⁹ ЦДАВОВУ. – КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 156. – Арк. 308.
- ¹²⁰ Zur Geschichte der Ordnungspolizei... – S. 21, 96–97.
- ¹²¹ Ebenda. – S. 65.
- ¹²² ДАХО. – Ф. Р-3082. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 19.
- ¹²³ Там же. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 40.
- ¹²⁴ Там же. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 84.
- ¹²⁵ Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 7.
- ¹²⁶ Zur Geschichte der Ordnungspolizei... – S. 55.
- ¹²⁷ ДАХО. – Ф. Р-3082. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 98–103.
- ¹²⁸ BA – MA. – RH 26/68–11.
- ¹²⁹ Ebenda.
- ¹³⁰ Архів Харківського обласного управління СБУ (АХОУСБУ). – Спр. 09064. – Арк. 201.
- ¹³¹ Там же. – Арк. 101, 148, 163, 201; Спр. 022954. – Арк. 18–19.
- ¹³² BA (Berlin). – R 58/699–110.
- ¹³³ АХОУСБУ. – Спр. 09064. – Арк. 201.
- ¹³⁴ Там же. – Арк. 101.
- ¹³⁵ ДАХО. – Ф. Р-3082. – Оп. 1. – Спр. 10 с. – Арк. 6.
- ¹³⁶ BA – MA. – RH/22–75.
- ¹³⁷ Ebenda.
- ¹³⁸ Ebenda.
- ¹³⁹ Ebenda.

- ¹⁴⁰ Zur Geschichte der Ordnungspolizei... – S. 56.
- ¹⁴¹ ДАХО. – Ф. Р-3082. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 99–103.
- ¹⁴² ВА – МА. – РН/22–75.
- ¹⁴³ ЦДАВОВУ. – КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 156. – Арк. 308.
- ¹⁴⁴ Там же; Zur Geschichte der Ordnungspolizei... – S. 65.
- ¹⁴⁵ ДАХО. – Ф. Р-3082. – Оп. 1. – Спр. 10 с.
- ¹⁴⁶ Там же. – Арк. 36–39.
- ¹⁴⁷ Там же. – Спр. 43. – Арк. 26.
- ¹⁴⁸ Там же. – Спр. 21. – Арк. 15, 17, 20, 21.
- ¹⁴⁹ Там же. – Спр. 10 с. – Арк. 36–49.
- ¹⁵⁰ Там же. – Спр. 27 с. – Арк. 25.
- ¹⁵¹ Там же. – Спр. 10 с. – Арк. 36–49.
- ¹⁵² Там же.
- ¹⁵³ Там же. – Спр. 25 с. – Арк. 18.
- ¹⁵⁴ Там же. – Ф. Р-3083. – Оп. 1. – Спр. 27 с.
- ¹⁵⁵ Там же. – Ф. Р-3082. – Оп. 1. – Спр. 28 с. – Арк. 5–6.
- ¹⁵⁶ Підраховано: ДАХО. – Ф. Р-3082. – Оп. 1. – Спр. 23 с. – Арк. 2–13.
- ¹⁵⁷ Там же. – Спр. 10 с. – Арк. 62–64.
- ¹⁵⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 110. – Арк. 7.
- ¹⁵⁹ Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944. – Hamburg, 1996. – S. 100.
- ¹⁶⁰ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 17. – Арк. 11.
- ¹⁶¹ Там же. – Арк. 55.
- ¹⁶² Там же. – Ф. П-10417. – Оп. 5. – Спр. 122. – Арк. 23.
- ¹⁶³ Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині. 36. док. – К; Х, 1944. – С. 29.
- ¹⁶⁴ Соціалістична Харківщина. – 1943. – 4 вересня.
- ¹⁶⁵ Соловей Оксана. У Просвіті та навколо // Д्राжевська Л., Соловей О. Харків у роки німецької окупації. Спогади. – Нью-Йорк, 1985. – С. 19.
- ¹⁶⁶ ДАХО. – Ф. Р-3086. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 57 зв.
- ¹⁶⁷ ДАХО. – Ф. Р-3082. – Оп. 1. – Спр. 20с. – Арк. 81 зв.
- ¹⁶⁸ ДАХО. – Ф. Р-3086. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 18–19; Преступные цели. – 1985. – С. 60–62.
- ¹⁶⁹ Там же.
- ¹⁷⁰ Там же.
- ¹⁷¹ Там же.
- ¹⁷² Там же.
- ¹⁷³ Ueberschaer Gerd R. (Hrsg). Hitlers militaerische Elite. Bd. 1. – Darmstadt, 1998. – S. 199.
- ¹⁷⁴ Das Deutsche Reich und zweite Weltkrieg. Band 4. – Stuttgart, 1983. – S. 1051.
- ¹⁷⁵ Ueberscher Gerd R. (Hrsg). Hitlers militaerische Elite. Bd. 1. – Darmstadt, 1998. – S. 200.
- ¹⁷⁶ Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944. – Hamburg, 1996. – S. 186.
- ¹⁷⁷ Verbrechen der Wehrmacht 1941–1944. – Hamburg, 2002. – S. 335.
- ¹⁷⁸ Ebenda. – S. 186–187.
- ¹⁷⁹ ВА – МА. – РН 26/68–11.
- ¹⁸⁰ ВА – МА. – РН 26–57/24.
- ¹⁸¹ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны: Сб. док. и мат. – Х., 1965. – С. 148; Дягблев Е. В., Мирошников И. Я., Старовойт Н. И. – Х., 1981. – С. 57; Нариси історії Харківської обласної партійної організації. – Х., 1970. – С. 552.
- ¹⁸² ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 15. – Арк. 131–132.
- ¹⁸³ Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht. 1941–1944. – Hamburg, 1996. – С. 286.
- ¹⁸⁴ Люченко А. П. Щоденник Аркадія Любченка. – Львів – Нью-Йорк, 1999. – С. 8.
- ¹⁸⁵ ВА – МА. – РН 26–57/113.
- ¹⁸⁶ ДАХО. – Ф. Листівок періоду Великої Вітчизняної війни.
- ¹⁸⁷ Харківський історичний музей. – Спр. 3764.

- ¹⁸⁸ Das Deutsche Reich und zweite Weltkrieg. Band 4. – Stuttgart, 1983. – S. 1051–1052.
- ¹⁸⁹ ВА – МА. – RH 26/68–11
- ¹⁹⁰ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Сб. док. и мат. – Х., 1965. – С. 119; ВА – МА. – RH 26/68–52.
- ¹⁹¹ Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht. 1941–1944. – Hamburg, 1996. – S. 96.
- ¹⁹² ДАХО. – Ф. Р-3086. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.
- ¹⁹³ ВА – МА. – RH 26/57–58; Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht. 1941–1944. – Hamburg, 1996. – S. 287.
- ¹⁹⁴ Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht. 1941–1944. – Hamburg, 1996. – S. 96.
- ¹⁹⁵ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А. Круглов. – К., 2002. – С. 121.
- ¹⁹⁶ Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht. 1941–1944. – Hamburg, 1996. – S. 92.
- ¹⁹⁷ Heer Hannes. Tote Zonen. – 1999. – S. 7.
- ¹⁹⁸ ДАХО. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 53–54; Оп. 5. – Спр. 4. – Арк. 8.
- ¹⁹⁹ Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht. 1941–1944. – Hamburg, 1995. – S. 280.
- ²⁰⁰ ВА – МА. – RH 26-57/113; 26/68–11.
- ²⁰¹ ВА – МА. – RH 26/69–11.
- ²⁰² ВА – МА. – RH 26–57/113.
- ²⁰³ ВА – МА. – RH 26–57/113.
- ²⁰⁴ Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht. 1941–1945. – Hamburg, 1995. – S. 280.
- ²⁰⁵ Klein Peter (hrsg) Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD. – Berlin, 1997. – S. 77.
- ²⁰⁶ ВА – МА. – RH 26–57/113.
- ²⁰⁷ ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 4.
- ²⁰⁸ Там же. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 54; Оп. 5. – Спр. 4. – Арк. 8.
- ²⁰⁹ Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht. 1941–1944. – Hamburg, 1995. – S. 281.
- ²¹⁰ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А. Круглов. – К., 2002. – С. 113.
- ²¹¹ Там же.
- ²¹² Там же.
- ²¹³ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Сб док. и мат. – Х., 1965. – С. 177–181.
- ²¹⁴ Bundesarchiv-Äußenstelle Ludwigsburg. – Unterlagen der Zentralen Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen. – Vernehmung Wilhelm Findeisen, 17.10.1967. – 204 AR-269/60. – Bd. 31. – Bl. 37
- ²¹⁵ Ebenda.
- ²¹⁶ Ebenda.
- ²¹⁷ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 14. – Спр. 1. – Арк. 12–18.
- ²¹⁸ Там же.
- ²¹⁹ Там же. – Ф. Р-3086. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 3.
- ²²⁰ Там же. – Ф. Р-3450. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 30–38.
- ²²¹ Там же. – Ф. Р-3066. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 81.
- ²²² Befehl des Gewissens. Charkow Winter 1943. – Munich-Verlag, 1976. – S. 292.
- ²²³ ВА – МА. – RS/3/1–36
- ²²⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 110. – Арк. 6–7.
- ²²⁵ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 17. – Арк. 55–56.
- ²²⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 110. – Арк. 61.
- ²²⁷ Там же. – Арк. 61–63.
- ²²⁸ Там же. – Оп. 46. – Спр. 164. – Арк. 4–5.
- ²²⁹ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 14. – Спр. 1. – Арк. 44–58. Харківський історичний музей. – Спр. 15740.
- ²³⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 549. – Арк. 1.

- 231 Там же. – Арк. 3.
- 232 Там же. – Оп. 70. – Спр. 110. – Арк. 73 зб.
- 233 Gerlach Christian. Kalkulirte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941 bis 1944. – Hamburg, 1999. – S. 75.
- 234 Gerlach. Christian... – S. 74.
- 235 Das Deutsche Reich und zweite Weltkrieg. Band 4. – Stuttgart, 1983. – S. 919.
- 236 Gerlach, Christian... – S. 46.
- 237 Ebenda. – S. 49.
- 238 Ebenda.
- 239 Ebenda. – S. 52.
- 240 Ebenda. – S. 55.
- 241 Ebenda.
- 242 Das Deutsche Reich und zweite Weltkrieg. Band 4. – Stuttgart, 1983. – S. 1003.
- 243 ДАХО. – Ф. Р-3080. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 11.
- 244 Das Deutsche Reich und zweite Weltkrieg. Band 4. – Stuttgart, 1983. – S. 1003.
- 245 ДАХО. – Ф. Р-3080. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 11.
- 246 Das Deutsche Reich und zweite Weltkrieg. Band 4. – Stuttgart, 1983. – S. 1077.
- 247 BA – MA. – RH 26/68–11.
- 248 BA – MA. – RH 26–57/25.
- 249 BA – MA. – RH/26/68–11.
- 250 Das Deutsche Reich und zweite Weltkrieg. Band 4. – Stuttgart, 1983. – S. 1007.
- 251 Gerlach, Christian... – S. 266; Deutsche Reich und zweite Weltkrieg. Band 4. – Stuttgart, 1983.
- 252 Vernichtungskrieg; Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944 /hrsg. von Hannes Heer und Klaus Naumann. – 2. Auflage. – Hamburg, 1995. – S. 284.
- 253 Das Deutsche Reich und zweite Weltkrieg. Band 4. – Stuttgart, 1983. – S. 999.
- 254 Ebenda. – S. 1002.
- 255 Verbrechen der Wehrmacht. 1941–1944. Ausstellungskatalog. – Hamburg, 2002. – S. 336.
- 256 Ebenda. – S. 339.
- 257 Ebenda. – S. 336.
- 258 Verbrechen der Wehrmacht. 1941–1944. Ausstellungskatalog. – Hamburg, 2002. – S. 339.
- 259 BA – MA. – RH 26/68–56.
- 260 Verbrechen der Wehrmacht. 1941–1944. Ausstellungskatalog. – Hamburg, 2002. – S. 389.
- 261 ЦДАВОВУ. – КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 157. – Т. 5. – Арк. 19.
- 262 Там же. – Спр. 509. – Арк. 125.
- 263 Там же. – Оп. 163. – Арк. 159.
- 264 Там же. – Оп. 2. – Спр. 510. – Арк. 42.
- 265 Там же.
- 266 BA – MA. – RH 26–57/113.
- 267 BA – MA. – RH 22/10
- 268 ЦДАВОВУ. – КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 157. – Т. 5. – Арк. 45.
- 269 Verbrechen der Wehrmacht. 1941–1944. Ausstellungskatalog. – Hamburg, 2002. – S. 340.
- 270 Ebenda. – S. 340.
- 271 Нова Україна. – 18 грудня 1941 р.
- 272 Das Deutsche Reich und zweite Weltkrieg. Band 4. – Stuttgart, 1983. – S. 1012.
- 273 Ebenda. – S. 1012.
- 274 Verbrechen der Wehrmacht. 1941–1944. Ausstellungskatalog. – Hamburg, 2002. – S. 345.
- 275 ЦДАВОВУ. – КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 157. – Т. 2. – С. 179.
- 276 Там же. – Арк. 163, 179.
- 277 Там же. – Арк. 163.
- 278 Нова Україна. – 28 липня 1942 р.
- 279 ЦДАВОВУ. – КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 156. – Арк. 156, 306, 311.
- 280 ДАХО. – Ф. Р-3080. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 11.

- 281 Там же. – Арк. 10–11.
- 282 Там же. – Арк. 10.
- 283 Там же.
- 284 ВА – МА. – RH 26–57/114.
- 285 Ebenda.
- 286 Ebenda.
- 287 ДАХО. – Ф. Р-3080. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 9.
- 288 Там же. – Арк. 10.
- 289 Там же. – Арк. 15–16.
- 290 Там же. – Арк. 13.
- 291 Там же.
- 292 Там же. – Арк. 13 зворот.
- 293 ВА – МА. – RH 26/57–39.
- 294 Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht. 1941–1944. – Hamburg, 1996. – S. 285.
- 295 ДАХО. – Ф. Р-3080. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 12.
- 296 Там же.
- 297 Verbrechen der Wehrmacht. 1941–1944. Ausstellungskatalog. – Hamburg, 2002. – S. 344.
- 298 ЦДАВОВУ. – КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 510. – Арк. 12–13.
- 299 Verbrechen der Wehrmacht. 1941–1944. Ausstellungskatalog. – Hamburg, 2002. – S. 345.
- 300 Косик В. Україна в другій світовій війні у документах. – Т. 2. – Львів, 1988. – С. 165–166.
- 301 Verbrechen der Wehrmacht. 1941–1944. Ausstellungskatalog. – Hamburg, 2002. – S. 346.
- 302 Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – К., 1968.
- 303 ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 40–41.
- 304 Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943 /Hrsg. von Rolf-Dieter Mueller. – Boppard, 1991. – S. 6.
- 305 Ebenda.
- 306 ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 3.
- 307 Там же. – Оп. 2. – Спр. 24. – Арк. 10.
- 308 Там же. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 1; Оп. 4. – Спр. 131. – Арк. 1–12.
- 309 Там же. – Оп. 4. – Спр. 131. – Арк. 10–12.
- 310 Там же. – Оп. 1. – Спр. 10.
- 311 Die deutsche Wirtschaftspolitik... – S. 247.
- 312 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 124. – Арк. 52.
- 313 Die deutsche Wirtschaftspolitik... – S. 247.
- 314 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 124. – Арк. 52.
- 315 Совершенно секретно! Только для командования! Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы. – М., 1967. – С. 528.
- 316 Die deutsche Wirtschaftspolitik... – S. 375.
- 317 Ebenda. – S. 377–378.
- 318 ВА – МА. – RW 31/425.
- 319 ВА – МА. – RW 31/425. – Вл. 41, 44, 45, 46, 47, 50, 56, 105.
- 320 ВА – МА. – RW 31/425. – Вл. 230.
- 321 ДАХО. – Ф. П-69. – Оп. 1. – Спр. 483. – Арк. 3.
- 322 Там же. – Ф. П-2. – Оп. 14. – Спр. 12. – Арк. 432.
- 323 Там же.
- 324 Там же. – Ф. Р-3080. – Оп. 1 с. – Спр. 3. – Арк. 76.
- 325 ЦДАВОВУ. – КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 157. – Т. 2. – Арк. 141.
- 326 ДАХО. – Ф. Р-3082. – Оп. 1. – Спр. 3 с. – Арк. 1.
- 327 Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 5. – Спр. 1. – Арк. 8.
- 328 Анিকেев А. А. Аграрная политика нацистской Германии в годы второй мировой войны. – Ростов-на-Дону, 1990. – С. 140–141; ДАХО. – Ф. Р-3407. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 30.

- 329 ДАХО. – Ф. Р-3407. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 30.
- 330 Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 10.
- 331 ДАХО. Ф. Р-2982. – Оп. 5. – Спр. 1. – Арк. 8.
- 332 ЦДАВОВУ. – КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 157. – Т. 2. – Арк. 160.
- 333 Там же. – Спр. 101. – Арк. 94.
- 334 Нова Україна. – 6 червня 1943 р.
- 335 ЦДАВОВУ. – КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 101. – Арк. 94.
- 336 Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943 / Hrsg. Von R.-D. Müller. – Vöppard am Rein, 1991. – S. 449.
- 337 Ebenda. – S. 375.
- 338 ВА – МА. – RW 31/425. – Bl. 105.
- 339 Ebenda. – Bl. 17.
- 340 Europa und der «Reicheinsatz»: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945 / Ulrich Herbert (Hg). Essen, 1991. – S. 10.
- 341 Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Neuaufl. – Bonn, 1999. – S. 160.
- 342 Ebenda. – S. 161.
- 343 Herbert U. Fremdarbeiter. Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Berlin, Bonn, 1985. – S. 142.
- 344 Ebenda.
- 345 Ebenda. – S. 168.
- 346 Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Neuaufl. – Bonn, 1999. – S. 191.
- 347 ДАХО. – Р-3080. – Оп. 1с. – Спр. 37. – Арк. 1–2
- 348 ДАХО. – Ф. листівок періоду Великої Вітчизняної війни.
- 349 Там же.
- 350 ДАХО. – Ф. Р-3080. – Оп. 1с. – Спр. 37. – Арк. 1–2.
- 351 Müller Rolf-Dieter. Die Rekrutierung sowjetischer Zwangsarbeiter fuer die deutsche Kriegswirtschaft/Europa und der Reicheinsatz: auslaendische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Haeflinge in Deutschland 1938–1945 / Hrsg. U. Herbert. – Essen, 1991. – S. 235.
- 352 Ebenda. – S. 245.
- 353 Herbert U. Fremdarbeiter. Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Berlin, Bonn, 1985. – S. 161.
- 354 Ebenda. – S. 183.
- 355 Ebenda.
- 356 Ebenda. – S. 186.
- 357 Gerlach Christian. Kalkulirte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941 bis 1944. – Hamburg, 1999. – S. 467–469.
- 358 ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 14. – Спр. 110. – Арк. 8.
- 359 Там же. – Спр. 116. – Арк. 4, 5.
- 360 Herbert U. Fremdarbeiter. Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Berlin, Bonn, 1985. – S. 165.
- 361 ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 14. – Спр. 116. – Арк. 4.
- 362 Там же. – Ф. Р-3080. – Оп. 1 с. – Спр. 4. – Арк. 129.
- 363 Там же. – Спр. 37. – Арк. 1–2.
- 364 Там же. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 17. – Арк. 57.
- 365 Там же. – Арк. 101–103.
- 366 Косик В. Україна під час другої світової війни. 1938–1945. – Київ – Париж – Нью-Йорк – Торонто. – 1992. – С. 297.
- 367 ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 1–2.
- 368 Історія міст і сіл УРСР. Харківська область. – К., 1967. – С. 46; Очерки истории Харьковской обласной партийной организации. – Х., 1980. – С. 337; ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 14. – Спр. 1. – Арк. 9.

- 369 ДАХО. – П-10417. – Оп. 5. – Спр. 135. – Арк. 14.
- 370 Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941–1943 гг. – Х., 1965. – С. 166–172.
- 371 Чураев В.М. Три года творческого труда. – Х., 1946. – С. 7.
- 372 ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 14. – Спр. 1. – Арк. 1.
- 373 Там же. – Арк. 9.
- 374 Там же. – Ф. Р-3080. – Оп. 1 с. – Спр. 37. – Арк. 5–6.
- 375 Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 5. – Спр. 16. – Арк. 26. – Табл. 27.
- 376 Там же. – Спр. 24. – Додаток 4 за листопад 1942 р.
- 377 ЦДАВОВУ. – КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 156. – Арк. 382.
- 378 Там же.
- 379 ДАХО. – Ф. Р-3080. – Оп. 1 с. – Спр. 37. – Арк. 1–2.
- 380 Dallin Alexander. Deutsche Herrschaft in Rußland. 1941–1945. Düsseldorf, 1981. – S. 85.
- 381 Гурченко Л. Аплодисменты. – М., 1987. – С. 45–46.
- 382 Слобідський край. – 6 квітня 1996.
- 383 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 110. – Арк. 8.
- 384 Там же. – Арк. 34.
- 385 ДАХО. – Ф. Р-3082. – Оп. 1. – Спр. 10 с. – Арк.
- 386 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 110. – Арк. 35.
- 387 ДАХО. Ф. Р-3086. – Оп. 1. – Спр. 1 с. – Арк. 59.
- 388 Там же. – Ф. Р-3080. – Оп. 1с. – Спр. 4. – Арк. 101.
- 389 ВА – МА. – 26/57–39.
- 390 ДАХО. – Ф. Р-3082. – Оп. 1. – Спр. 4 с. – Арк. 20–23.
- 391 Jerabek Blanka. Ausgewaelte aspekte der deutschen Besatzungspolitik im Reichskommissariat Ukraine im Lichte deutscher Dokumente // Studien zu Nationalitaetenfragen. – 1987. – № 3. – S. 75.
- 392 Ebenda.

Розділ 3

- ¹ Український засів. – 1993. – № 5. – С. 85.
- ² Семенко Ю. Пам'яті В.А. Доленка. – Мюнхен, 1975. – С. 43.
- ³ Семененко О. Харків, Харків... – С. 144.
- ⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 110. – Арк. 68.
- ⁵ ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 3. – Спр. 79.
- ⁶ Семененко О. Харків, Харків... – Харків – Нью-Йорк, 1992. – С. 144.
- ⁷ АХОУСБУ. – Спр. 09064 – Арк. 195.
- ⁸ Семенко Ю. Пам'яті В. А. Доленка. – Мюнхен, 1975. – С. 44.
- ⁹ АХОУСБУ. – Спр. 09064. – Арк. 196.
- ¹⁰ Семенко Ю. Пам'яті В. А. Доленка. – Мюнхен, 1975. – С. 44.
- ¹¹ АХОУСБУ. – Спр. 09064. – Арк. 196.
- ¹² ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 227.
- ¹³ Карпов П., Степовий В. У кублі зрадників. – Х., 1977. – С. 50–51.
- ¹⁴ Там же. – С. 48.
- ¹⁵ ДАХО. – Ф. Р-3070. – Оп. 1. – Спр. 43.
- ¹⁶ Там же. – Ф. Р-3079. – Оп. 3. – Спр. 12. – Арк. 3.
- ¹⁷ Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 11. – Арк. 12.
- ¹⁸ Там же. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 83.
- ¹⁹ Там же. – Арк. 3.
- ²⁰ Там же. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 1.
- ²¹ Там же. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 158.
- ²² Семенко Ю. Пам'яті В. А. Доленка. – Мюнхен, 1975. – С. 47.
- ²³ Косик В. Україна під час другої світової війни. – К., 1982. – С. 215–217.
- ²⁴ Семенко Ю. Пам'яті В. А. Доленка. – Мюнхен, 1975. – С. 52.

- ²⁵ ДАХО. – Ф. Р-3079. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 1.
- ²⁶ Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 80.
- ²⁷ Семенко Ю. Пам'яті В.А. Доленка. - Мюнхен, 1975. – С. 52.
- ²⁸ ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 11. – Арк. 12.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ Там же.
- ³¹ АХОУСБУ. – Спр. 035952. – Т. 2. – Арк. 157–158.
- ³² Там же.
- ³³ ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 11. – Арк.18.
- ³⁴ Там же.
- ³⁵ Там же. – Оп.2. – Спр. 2. – Арк. 32.
- ³⁶ АХОУСБУ. – Спр. 09064. – Арк. 105.
- ³⁷ Укр. іст. журнал. – 1995. – № 2. – С. 99.
- ³⁸ ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 67.
- ³⁹ Там же. – Арк. 70.
- ⁴⁰ Український засів. – 1993. - № 5. – С. 99.
- ⁴¹ АХОУСБУ. – Спр. 035952. – Т. 2. – Арк. 158.
- ⁴² Там же. – Спр. 09064. – Арк. 105.
- ⁴³ Семененко О. Харків, Харків... – С. 5–6; АХОУСБУ. – Спр. 09064. – Арк. 195.
- ⁴⁴ Марченко Петро, Шевельов Юрій. Олександр Семененко // Сучасність. – 1978. – № 11. – С. 68.
- ⁴⁵ ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 82.
- ⁴⁶ АХОУСБУ. – Спр. 026359. – Арк. 9, 20, 31, 49, 52
- ⁴⁷ Там же. – Спр. 017194. – Арк. 1–51.
- ⁴⁸ ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 1.
- ⁴⁹ Там же. – Арк. 9.
- ⁵⁰ Там же. – Ф. Р-3079. – Оп. 3. – Спр. 12. – Арк. 63.
- ⁵¹ Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 9–10.
- ⁵² Там же. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 10.
- ⁵³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 531. – Арк. 55.
- ⁵⁴ АХОУСБУ. – Спр. 022954. – Арк. 52.
- ⁵⁵ Там же. – Спр. 022954. – Арк. 52.
- ⁵⁶ Семененко О. Харків, Харків... – С. 151–153; АХОУСБУ. – Спр. 021966. – Арк. 21–22.
- ⁵⁷ АХОУСБУ. – Спр. 021966. – Арк. 21–22.
- ⁵⁸ Там же.
- ⁵⁹ ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 1.
- ⁶⁰ Там же. – Ф. Р-3069. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 47.
- ⁶¹ Дражевська Л., Соловей О. Харків у роки німецької окупації. Спогади. – Нью-Йорк, 1985. – С. 18.
- ⁶² ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 10.
- ⁶³ Там же. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 19.
- ⁶⁴ Там же. – Ф. Р-3079. – Оп. 3. – Спр. 12. – Арк. 30.
- ⁶⁵ Нова Україна. – 1941. – 7 грудня.
- ⁶⁶ ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 5. – Спр. 26. – Табл. 14.
- ⁶⁷ Там же. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 15.
- ⁶⁸ Там же. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 13.
- ⁶⁹ Там же. – Оп. 3. – Спр.11. – Арк. 7.
- ⁷⁰ Там же. – Ф. П-10417. – Оп. 5. – Спр. 138. – Арк. 19, 23.
- ⁷¹ Нова Україна. – 1942. – 26 червня.
- ⁷² ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 17.
- ⁷³ Там же. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 3.
- ⁷⁴ Там же. – Спр. 11. – Арк. 3.

- ⁷⁵ Там же. – Спр. 10. – Арк. 1; Оп. 4. – Спр. 131. – Арк. 1–12.
⁷⁶ Там же. – Спр. 6.
⁷⁷ Там же. – Спр. 49. – Арк. 33.
⁷⁸ Там же. – Спр. 52. – Арк. 15.
⁷⁹ Там же. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 35.
⁸⁰ Там же. – Арк. 35–37.
⁸¹ Нова Україна. – 1941. – 13 грудня.
⁸² ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 3.
⁸³ Там же. – Оп. 5. – Спр. 26. – Табл. 24, 27, 28.
⁸⁴ Там же. – Табл. 22.
⁸⁵ Там же. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 43.
⁸⁶ Там же. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 227.
⁸⁷ Там же. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1.
⁸⁸ Там же. – Арк. 2.
⁸⁹ Там же. – Ф. Р-3079. – Оп. 3. – Спр. 12. – Арк. 88.
⁹⁰ Там же.
⁹¹ Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 15.
⁹² Там же. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 16–18
⁹³ Там же. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 53; АХОУСБУ. – Спр. 018769. – Т. 1.
⁹⁴ ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 10.
⁹⁵ Там же.
⁹⁶ Там же. – Спр. 8. – Арк. 10.
⁹⁷ Там же. – Спр. 8. – Арк. 73.
⁹⁸ Там же. – Арк. 4.
⁹⁹ Там же.
¹⁰⁰ Там же. – Оп. 4. – Спр. 11.
¹⁰¹ Там же. – Арк. 2.
¹⁰² Там же. – Ф. Р-3079. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 1.
¹⁰³ Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 7. – Спр. 22. – Арк. 14.
¹⁰⁴ Там же. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 3.
¹⁰⁵ Там же.
¹⁰⁶ Там же. – Оп. 4. – Спр. 11. – Арк. 37.
¹⁰⁷ Там же.
¹⁰⁸ Там же. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 80–103.
¹⁰⁹ Там же.
¹¹⁰ Там же.
¹¹¹ Там же. – Арк. 111.
¹¹² Там же.
¹¹³ Там же. – Ф. Р-3069. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 21–44.
¹¹⁴ Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 3.
¹¹⁵ Там же. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 77.
¹¹⁶ Там же.
¹¹⁷ Там же. – Оп. 4. – Спр. 11. – Арк. 38.
¹¹⁸ Там же. – Спр. 1. – Арк. 29.
¹¹⁹ Там же. – Спр. 11. – Арк. 38.
¹²⁰ Там же. – Оп. 3. – Спр. 211. – Арк. 19.
¹²¹ Там же. – Оп. 4. – Спр. 41. – Арк. 7.
¹²² Там же. – Ф. Р-3082. – Оп. 1. – Спр. 35.
¹²³ Там же. – Спр. 34. – Арк. 1.
¹²⁴ Там же. – Спр. 35. – Арк. 27.
¹²⁵ Там же. – Арк. 11.
¹²⁶ Там же. – Спр. 34. – Арк. 16; Спр. 35. – Арк. 1.

- 127 Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 19.
- 128 Там же. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 4.
- 129 Там же. – Ф. Р-3069. – Оп. 1. – Спр. 2.
- 130 Там же. – Ф. Р-3066. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 107.
- 131 Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 8. – Спр. 3. – Арк. 40–41.
- 132 Нова Україна. – 24 лютого 1942.
- 133 ДАХО. – Ф. Р-3066. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 127.
- 134 Там же. – Ф. Р-3082. – Оп. 1. – Спр. 35.
- 135 Там же. – Ф. Р-3066. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 189–191.
- 136 Там же. – Ф. Р-3079. – Оп. 3. – Спр. 4.
- 137 Там же.
- 138 Там же.
- 139 Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 4.
- 140 Там же. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 18–19.
- 141 Там же. – Арк. 238.
- 142 Там же. – Арк. 245.
- 143 Там же. – Ф. Р-3066. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 265.
- 144 Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 246.
- 145 Там же. – Ф. Р-3069. – Оп. 1. – Спр. 298. – Арк. 2.
- 146 Там же. – Ф. Р-3070. – Оп. 1. – Спр. 17.
- 147 Там же.
- 148 Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 10.
- 149 Там же. – Оп. 4. – Спр. 742. – Арк. 4–5; Спр. 31. – Арк. 25.
- 150 Там же. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 29.
- 151 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 548. – Арк. 64–65.
- 152 ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 142. – Арк. 27.
- 153 Там же. – Оп. 5. – Спр. 27. – Арк. 5.
- 154 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 548. – Арк. 64–65.
- 155 ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 142. – Арк. 27.
- 156 Нова Україна. – 1942. – 6 серпня.
- 157 ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 387.
- 158 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 548. – Арк. 64–65.
- 159 ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 5. – Спр. 17. – Табл. 4.
- 160 Там же. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 4–5; Спр. 17. – Табл. 4; Оп. 5. – Спр. 26. – Табл. 5.
- 161 Там же. – Оп. 3. – Спр. 74. – Арк. 11.
- 162 ДАХО. – Ф. Р-3079. – Оп. 3. – Спр. 19. – Арк. 13.
- 163 Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 3–9.
- 164 Там же. – Спр. 39. – Арк. 77.
- 165 Там же. – Арк. 132.
- 166 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 548. – Арк. 84.
- 167 Нова Україна. – 1942. – № 164.
- 168 ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 8. – Спр. 3.
- 169 Там же. – Арк. 42.
- 170 Там же. – Арк. 43–44.
- 171 Там же. – Оп. 4. – Спр. 13. – Арк. 76.
- 172 Там же. – Оп. 8. – Спр. 3. – Арк. 42.
- 173 Там же. – Арк. 44.
- 174 Там же.
- 175 Там же.
- 176 Там же.
- 177 Там же. – Арк. 43.
- 178 Там же. – Арк. 44.

- ¹⁷⁹ Там же. – Арк. 45.
¹⁸⁰ Там же.
¹⁸¹ Там же. – Арк. 44.
¹⁸² Там же. – Оп. 4. – Спр. 805. – Арк. 10.
¹⁸³ Там же. – Ф. Р-3082. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 9.
¹⁸⁴ Нова Україна. – 1942. – 25 жовтня.

Розділ 4

- ¹ ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп.3. – Спр. 20. – Арк. 17.
² АХОУСБУ. – Спр. 035932.
³ Там же. – Т. 1. – Арк. 127–132.
⁴ Там же. – Арк. 127.
⁵ Там же. – Арк. 155–162.
⁶ Там же. – Арк. 162–167.
⁷ Там же. – Арк. 87.
⁸ Там же. – Арк. 96.
⁹ Там же. – Арк. 116.
¹⁰ Там же. – Арк. 96–98.
¹¹ Там же. – Арк. 101, 146–151, 157–158.
¹² Там же. – Арк. 127–133.
¹³ Там же. – Т. 2. – Арк. 456.
¹⁴ Там же. – Т. 1. – Арк. 117.
¹⁵ Там же.
¹⁶ Там же.
¹⁷ Там же.
¹⁸ Там же.
¹⁹ Там же. – Т. 2. – Арк. 389.
²⁰ Там же. – Т. 1. – Арк. 185.
²¹ Там же. – Т. 2. – Арк. 204.
²² Там же. – Т. 1. – Арк. 199.
²³ Там же. – Т. 2. – Арк. 195.
²⁴ Косик В. Україна під час другої світової війни 1938–1945. – Київ – Париж – Нью-Йорк – Торонто, 1992. – С. 655.
²⁵ Там же. – С. 660.
²⁶ Молодь України. – 1 вересня 1992 р.
²⁷ АХОУСБУ. – Спр. 09064. – Арк. 113.
²⁸ Там же. – Арк. 24–25.
²⁹ Там же. – Спр. 022954. – Арк. 118.
³⁰ Там же.
³¹ Український засів. – 1993. – № 5. – С. 98.
³² Семенко Ю. Пам'яті В. А. Доленка. – Мюнхен, 1975. – С. 47.
³³ АХОУСБУ. – Спр. 035617. – Арк. 21.
³⁴ Там же.
³⁵ Там же.
^{35а} Там же. – Арк. 22.
³⁶ Там же. – Арк. 69.
³⁷ Семенко Ю. Пам'яті В. А. Доленка. – С. 51.
³⁸ АХОУСБУ. – Спр. 09064. – Арк. 22.
³⁹ Там же. – Арк. 92–95; Спр. 022954. – Арк. 35–40.
⁴⁰ Там же.
⁴¹ Там же. – Спр. 09064. – Арк. 94.
⁴² Український засів. – 1993. – № 5. – С. 103.

- ⁴³ АХОУСБУ. – Спр. 09064. – Арк. 24–25.
- ⁴⁴ Там же. – Спр. 022954. – Арк. 54.
- ⁴⁵ Український засів. – 1993. – № 5. – Арк. 97.
- ⁴⁶ АХОУСБУ. – Спр. 09064. – Арк. 201.
- ⁴⁷ Там же. – Спр. 022954. – Арк. 118–119; Дражевська Любов, Соловей Оксана. Харків у роки німецької окупації. Спогади. – Нью-Йорк, 1985. – С. 15–16.
- ⁴⁸ АХОУСБУ. – Спр. 09064. – Арк. 23.
- ⁴⁹ Український засів. – 1993. – № 6. – С. 68.
- ⁵⁰ АХОУСБУ. – Спр. 022954. – Арк. 119.
- ⁵¹ Український засів. – 1993 – № 5. – Арк. 103.
- ⁵² Там же. – Арк. 94–103.
- ⁵³ Там же. – Арк. 98.
- ⁵⁴ Семенко Ю. Пам'яті В. А. Доленка. – Мюнхен, 1975; АХОУСБУ. – Спр. 035865.
- ⁵⁵ Семенко Ю. Пам'яті В. А. Доленка. – С. 94.
- ^{55а} Тут і далі йдеться тільки про її частину, переважно антирадянськи налаштовану, яка згодом у деякій націоналістичній та ін. літературі мала назву «організованої української громадськості».
- ⁵⁶ Семенко Ю. Пам'яті В. А. Доленка. – С. 41.
- ⁵⁷ Там же. – С. 47.
- ⁵⁸ Семененко О. П. Харків, Харків... – С. 151–152.
- ⁵⁹ Семенко Ю. Пам'яті В. А. Доленка. – С. 44.
- ⁶⁰ Там же. – С. 49, 310.
- ⁶¹ Там же. – С. 51.
- ⁶² Там же. – С. 38, 41.
- ⁶³ Там же. – С. 38.
- ⁶⁴ Там же.
- ⁶⁵ Там же. – С. 50.
- ⁶⁶ АХОУСБУ. – Спр. 035099. – Арк. 16, 23.
- ⁶⁷ Семенко Ю. Пам'яті В. А. Доленка. – С. 310.
- ⁶⁸ Там же. – С. 311.
- ⁶⁹ Там же.
- ⁷⁰ Український засів. – 1995. – № 3. – С. 102.
- ⁷¹ АХОУСБУ. – Спр. 035099. – Арк. 25–33; Спр. 09064. – Арк. 102.
- ⁷² Семененко О. П. Харків, Харків... – С. 151–152; АХОУСБУ. – Спр. 022954. – Арк. 52, 78, 82; Спр. 09064. – Арк. 28.
- ⁷³ АХОУСБУ. – Спр. 022954. – Арк. 102.
- ⁷⁴ Дражевська Любов, Соловей Оксана. Харків у роки німецької окупації. Спогади. – Нью-Йорк, 1985. – С. 17.
- ⁷⁵ Семененко О. П. Харків, Харків... – С. 151–152; АХОУСБУ. – Спр. 022954. – Арк. 32, 52, 78; Спр. 09064. – Арк. 28.
- ⁷⁶ ДАХО. – Ф. Р-3187. – Оп.1. – Спр. 2. – Арк. 1.
- ⁷⁷ АХОУСБУ. – Спр. 022954. – Арк. 78.
- ⁷⁸ ДАХО. – Ф. Р-3187. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 7.
- ⁷⁹ Там же. – Спр. 1.
- ⁸⁰ Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 3. – Спр. 6. – Арк. 1.
- ⁸¹ Там же.
- ⁸² Березіль. – 1993. – № 1. – С. 112.
- ⁸³ АХОУСБУ. – Спр. 022954. – Арк. 66.
- ⁸⁴ Матеріали АХОУСБУ.
- ⁸⁵ АХОУСБУ. – Спр. 022954. – Арк. 66–67.
- ⁸⁶ ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 3. – Спр. 84. – Арк. 98–101.
- ⁸⁷ Там же. – Оп. 4. – Спр. 186. – Арк. 65–70.

- ⁸⁸ Там же. – Спр. 184. – Арк. 66–67.
- ⁸⁹ Там же. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 3.
- ⁹⁰ АХОУСБУ. – Спр. 012073. – Арк. 14.
- ⁹¹ ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 4 – Спр. 20; Нова Україна. – 12 грудня 1942; АХОУСБУ. – Спр. 021963. – Арк. 66.
- ⁹² ДАХО. – Ф. Р-3187. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1.
- ⁹³ Березіль. – 1993. – № 1. – С. 114.
- ⁹⁴ ДАХО. – Ф. Р-3187. – Оп. 1. – Спр. 3.
- ⁹⁵ АХОУСБУ. – Спр. 021963. – Арк. 45, 50, 52.
- ⁹⁶ Семенко Ю. Пам'яті В. А. Доленка. – С. 50.
- ⁹⁷ АХОУСБУ. – Спр. 036321. – Арк. 46.
- ⁹⁸ ДАХО. – Ф. Р-3086. – Оп. 1. – Спр. 1 с. – Арк. 22.
- ⁹⁹ АХОУСБУ. – Спр. 021391. – Арк. 24.
- ¹⁰⁰ Там же. – Спр. 035795. – Арк. 60.
- ¹⁰¹ АХОУСБУ. – Спр. 03316. – Арк. 49.
- ¹⁰² Там же. – Спр. 021391. – Арк. 13–95.
- ¹⁰³ Там же. – Спр. 036316. – Арк. 80.
- ¹⁰⁴ Там же. – Спр. 035099. – Арк. 34.
- ¹⁰⁵ Там же. – Спр. 035795. – Арк. 65.
- ¹⁰⁶ Пащенко В. О. Політика Радянської держави щодо православної церкви в Україні. 20–30-ті роки ХХ ст. Автореф. дис. ... д.і.н. – К., 1993. – С. 86.
- ¹⁰⁷ АХОУСБУ. – Спр. 021966; 035795.
- ¹⁰⁸ Мартирологія українських церков. Т. 1. – Торонто – Балтимор, 1987. – С. 725.
- ¹⁰⁹ АХОУСБУ. – Спр. 036316. – Арк. 80.
- ¹¹⁰ Там же. – Спр. 035795. – Арк. 51–52.
- ¹¹¹ Там же.
- ¹¹² Там же. – Спр. 021966. – Арк. 21.
- ¹¹³ Там же. – Спр. 035795. – Арк. 53.
- ¹¹⁴ Там же.
- ¹¹⁵ Там же. – Спр. 021966. – Арк. 22.
- ¹¹⁶ Там же. – Спр. 035795. – Арк. 54.
- ¹¹⁷ Там же. – Арк. 54.
- ¹¹⁸ Там же. – Спр. 021966. – Арк. 26.
- ¹¹⁹ Мартирологія українських церков. Т. 1. – С. 726.
- ¹²⁰ АХОУСБУ. – Спр. 021966. – Арк. 25.
- ¹²¹ Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Taetigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD / Hrsg. von Peter Klein. – Berlin, 1997. – S. 81.
- ¹²² ЦДАВОВУ. – КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 157. – Т. 2. – Арк. 161.
- ¹²³ Федорів Ю. Історія церкви в Україні. – Торонто, 1967. – С. 297.
- ¹²⁴ АХОУСБУ. – Спр. 021966. – Арк. 50.
- ¹²⁵ Там же. – Арк. 35.
- ¹²⁶ Федорів Ю. Історія церкви в Україні. – Торонто, 1967. – С. 297–298; Мартирологія українських церков. Т. 1. – С. 751.
- ¹²⁷ АХОУСБУ. – Спр. 035795. – Арк. 56.
- ¹²⁸ Там же. – Спр. 021966. – Арк. 27.
- ¹²⁹ Історія християнської церкви на Україні. – К., 1991. – С. 72.
- ¹³⁰ АХОУСБУ. – Спр. 036316. – Арк. 1–80.
- ¹³¹ Там же. – Арк. 51.
- ¹³² Там же. – Арк. 83–84.
- ¹³³ Там же. – Арк. 144.
- ¹³⁴ Там же. – Арк. 36.
- ¹³⁵ Там же. – Арк. 143.

- ¹³⁶ Там же. – Арк. 37.
¹³⁷ Там же. – Спр. 035795. – Арк. 64.
¹³⁸ Мартирологія українських церков. Т. 1. – С. 669.
¹³⁹ Там же. – Арк. 740.
¹⁴⁰ Там же. – Арк. 725.
¹⁴¹ Там же. – Арк. 726–727.
¹⁴² АХОУСБУ. – Спр. 035795. – Арк. 66.
¹⁴³ Там же. – Арк. 68–70.
¹⁴⁴ Там же. – Арк. 72.
¹⁴⁵ Там же. – Спр. 021966. – Арк. 159–161.

Розділ 5

- ¹ Мірошников І. Нескорені харків'яни. – К., 1969; Милюха В., Шаповал Я. Кроки в безсмертя. – Х., 1968; Партийная организация Харьковщины в годы Великой Отечественной войны. – Х., 1968; Очерки истории Харьковской областной партийной организации. – Х., 1980; Дягилев Е. В., Мирошников И. Я., Старовойт Н. И. Верю беспредельно... – Х., 1981 та ін.
- ² ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 1; Ф. П-10417. – Оп. 5. – Спр. 117.
- ³ Сталин И. В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. – М., 1952. – С. 15; Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 7. – С. 217–218.
- ⁴ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. – С. 234–235; Партийная организация Харьковщины в годы Великой Отечественной войны. – С. 85–86; Очерки истории Харьковской областной партийной организации. – С. 336; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. Кн. 1. – К., 1985. – С. 42 та ін.
- ⁵ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 3. – Арк. 96, 98.
- ⁶ Там же. – Спр. 3.
- ⁷ Там же. – Арк. 96.
- ⁸ Там же. – Арк. 98–100, 159–162.
- ⁹ Там же. – Арк. 98–100.
- ¹⁰ Там же. – Арк. 96; Спр. 113. – Арк. 1.
- ¹¹ Там же. – Спр. 5. – Арк. 3.
- ¹² Там же. – Ф. П-10417. – Оп. 5. – Спр. 70. – Арк. 1–5.
- ¹³ Там же. – Арк. 5.
- ¹⁴ Харківський історичний музей (ХІМ). – Спр. 3764.
- ¹⁵ Там же. – Спр. 3764, 3765, 3766.
- ¹⁶ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 3. – Арк. 108.
- ¹⁷ Там же. – Ф. П – 11278. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 13.
- ¹⁸ ХІМ. – Спр. 3764.
- ¹⁹ ДАХО. – Ф. П – 11278. – Оп. 1. – Спр. 29.
- ²⁰ ХІМ. – Спр. 3764.
- ²¹ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 3. – Арк. 113–146.
- ²² Там же. – Ф. Р-3066. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 84–96.
- ²³ Там же. – Ф. Р-3069. – Оп. 2. – Спр. 22.
- ²⁴ Там же. – Ф. Р-3072. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 1–5.
- ²⁵ Там же. – Ф. Р-3070. – Оп. 3. – Спр. 2. – Арк. 11.
- ²⁶ Там же. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 117. – Арк. 5.
- ²⁷ Там же. – Оп. 122. – Спр. 124. – Арк. 46.
- ²⁸ Там же. – Арк. 12.
- ²⁹ Там же. – Спр. 84. – Арк. 8.
- ³⁰ Там же. – Спр. 81. – Арк. 2.
- ³¹ Там же. – Спр. 82. – Арк. 18.
- ³² Там же. – Спр. 88.

- ³³ Там же. – Спр. 86. – Арк. 9.
- ³⁴ Там же. – Ф. П-10417. – Оп. 5. – Спр. 117. – Арк. 174.
- ³⁵ Там же. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 3. – Арк. 97–98.
- ³⁶ Там же. – Арк. 1.
- ³⁷ Там же. – Оп. 1. – Спр. 1440.
- ³⁸ Там же. – Оп. 31. – Спр. 3; Оп. 1. – Спр. 1440.
- ³⁹ Там же.
- ⁴⁰ Там же.
- ⁴¹ Там же. – Спр. 76. – Арк. 125–126.
- ⁴² Там же. – Спр. 3. – Арк. 109.
- ⁴³ Там же. – Спр. 113. – Арк. 15; Очерки истории Харьковской областной партийной организации. – Х., 1980. – С. 337.
- ⁴⁴ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 113. – Арк. 16.
- ⁴⁵ Там же. – Спр. 3. – Арк. 97.
- ⁴⁶ Там же. – Оп. 122. – Спр. 83. – Арк. 5.
- ⁴⁷ Там же.
- ⁴⁸ Там же. – Оп. 31. – Спр. 125. – Арк. 9.
- ⁴⁹ Там же. – Спр. 102. – Арк. 12.
- ⁵⁰ Там же. – Спр. 103. – Арк. 3.
- ⁵¹ Там же. – Спр. 105. – Арк. 14.
- ⁵² Там же. – Спр. 117. – Арк. 3.
- ⁵³ Там же. – Спр. 3. – Арк. 159–162; Спр. 99. – Арк. 12–16; Ф. П-10417. – Оп. 5. – Спр. 117. – Арк. 88.
- ⁵⁴ Там же. – Ф. П-11278. – Оп. 1. – Спр. 12.
- ⁵⁵ ХІМ. – Спр. 7595.
- ⁵⁶ Там же. – Спр. 24773, 24777.
- ⁵⁷ Там же. – Спр. 12762.
- ⁵⁸ Там же.
- ⁵⁹ Там же.
- ⁶⁰ Там же.
- ⁶¹ ДАХО. – Ф. П-11278. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 9–10.
- ⁶² Там же. – Спр. 11. – Арк. 2.
- ⁶³ Там же. – Спр. 1. – Арк. 11.
- ⁶⁴ ХІМ. – Спогади К. І. Бакуліної.
- ⁶⁵ ДАХО. – Ф. П-11278. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1.
- ⁶⁶ Там же. – Спр. 16. – Арк. 1–2.
- ⁶⁷ Там же.
- ⁶⁸ ХІМ. – Спогади К. І. Бакуліної.
- ⁶⁹ ДАХО. – Ф. П-11278. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 6–9.
- ⁷⁰ ХІМ. – Спр. 10840.
- ⁷¹ ДАХО. – Ф. П-11278. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 5–7.
- ⁷² Там же. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 117. – Арк. 4–14.
- ⁷³ Там же. – Арк. 3.
- ⁷⁴ Там же. – Спр. 7. – Арк. 18.
- ⁷⁵ Там же. – Арк. 30–31.
- ⁷⁶ Там же. – Спр. 5. – Арк. 11–12.
- ⁷⁷ ХІМ. – Спр. О. І. Мотилевського.
- ⁷⁸ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 103. – Арк. 3.
- ⁷⁹ Там же. – Спр. 105. – Арк. 14.
- ⁸⁰ ХІМ. – Спр. 2089, 2136.
- ⁸¹ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 102. – Арк. 10–12.
- ⁸² Очерки истории Харьковской областной партийной организации. – Х., 1980. – С. 336.

- ⁸³ Верю беспредельно... – С. 101.
- ⁸⁴ Очерки истории Харьковской областной партийной организации. – С. 338.
- ⁸⁵ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941–1943 гг. Сб. док. и мат. – Х., 1965. – С. 286.
- ⁸⁶ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 117. – Арк. 3.
- ⁸⁷ Там же. – Арк. 4–14.
- ⁸⁸ Там же. – Спр. 3. – Арк. 112.
- ⁸⁹ Там же. – Спр. 113. – Арк. 34.
- ⁹⁰ Там же. – Спр. 104. – Арк. 6.
- ⁹¹ Сиром'ятникова З. Я йду в тил ворога. – К., 1973.
- ⁹² ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 117.
- ⁹³ Там же. – Спр. 121. – Арк. 22–23.
- ⁹⁴ Там же. – Арк. 13–23.
- ⁹⁵ Там же. – Спр. 113. – Арк. 34.
- ⁹⁶ Там же. – Спр. 99. – Арк. 1.
- ⁹⁷ Там же. – Спр. 117. – Арк. 4–14.
- ⁹⁸ Там же. – Спр. 3. – Арк. 109.
- ⁹⁹ ХІМ. – Спр. 3765.
- ¹⁰⁰ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 100. – Арк. 15.
- ¹⁰¹ Верю беспредельно... – С. 28.
- ¹⁰² ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 7. – Арк. 8–10.
- ¹⁰³ Там же. – Арк. 12.
- ¹⁰⁴ Там же. – Арк. 11.
- ¹⁰⁵ Там же. – Спр. 3. – Арк. 112.
- ¹⁰⁶ Там же. – Спр. 99. – Арк. 1.
- ¹⁰⁷ Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 146. – Арк. 136.
- ¹⁰⁸ ХІМ. – Спр. 3764.
- ¹⁰⁹ Там же.
- ¹¹⁰ Там же.
- ¹¹¹ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 117. – Арк. 12.
- ¹¹² Там же. – Спр. 103. – Арк. 11.
- ¹¹³ Там же. – Спр. 104. – Арк. 9.
- ¹¹⁴ Там же. – Спр. 7. – Арк. 30.
- ¹¹⁵ ХІМ. – Спр. 3764.
- ¹¹⁶ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 104. – Арк. 12.
- ¹¹⁷ Там же. – Арк. 9.
- ¹¹⁸ Там же. – Спр. 3. – Арк. 104.
- ¹¹⁹ Там же. – Оп. 1. – Спр. 1408. – Арк. 1.
- ¹²⁰ ХІМ. – Спр. 3764.
- ¹²¹ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 3. – Арк. 62.
- ¹²² Там же. – Арк. 61.
- ¹²³ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941–1943 гг. Сб. док. и мат. – Х., 1965. – С. 238–239.
- ¹²⁴ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 3.
- ¹²⁵ Там же. – Арк. 64–69.
- ¹²⁶ ХІМ. – Спр. 3764.
- ¹²⁷ Там же. – Спр. 3461.
- ¹²⁸ Там же. – Спр. 3461, 3764.
- ¹²⁹ Там же. – Спр. 3764, 3765.
- ¹³⁰ Там же. – Спр. 3764.
- ¹³¹ Там же. – Спр. 3462, 3770.
- ¹³² Там же. – Спр. 3764, 3770.

- ¹³³ Там же. – Спр. 3770.
- ¹³⁴ Там же. – Спр. 3462.
- ¹³⁵ Там же. – Спр. 3764.
- ¹³⁶ Там же. – Спр. 3462.
- ¹³⁷ ДАХО. – Ф. П-10417. – Оп. 5. – Спр. 174. – Арк. 5.
- ¹³⁸ Там же. – Ф. 31. – Спр. 11.
- ¹³⁹ Верю беспредельно... – С. 119.
- ¹⁴⁰ ХІМ. – Спр. 3764.
- ¹⁴¹ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 15. – Арк. 131–132.
- ¹⁴² АХОУСБУ. – Спр. 25707.
- ¹⁴³ Карпов П., Степовий В. У кублі зрадників. – Х., 1977. – С. 14–15.
- ¹⁴⁴ Мірчук Петро. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1. – 1920–1939. – Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк. – 1968. – С. 533.
- ¹⁴⁵ Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 612.
- ¹⁴⁶ Мірчук Петро. Нарис історії... – С. 533; Євген Коновалець та його доба. – С. 612.
- ¹⁴⁷ Московские новости. – 1992. – № 31.
- ¹⁴⁸ Карпов П., Степовий В. У кублі зрадників. – С. 17.
- ¹⁴⁹ Там же. – С. 52.
- ¹⁵⁰ ХІМ. – Спр. 26821.
- ¹⁵¹ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 102. – Арк. 2.
- ¹⁵² Там же. – Спр. 5. – Арк. 9.
- ¹⁵³ Книга Пам'яті України. Харківська область. Т. 1. – Х., 1994. – С. 36.
- ¹⁵⁴ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 5. – Арк. 9.
- ¹⁵⁵ Літературна Україна. – 1992. – № 25.
- ¹⁵⁶ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 117.
- ¹⁵⁷ Ставлення простих харків'ян до окупантів розглядається в шостому розділі.
- ¹⁵⁸ Нова Україна. – 18 лютого 1942.
- ¹⁵⁹ ДАХО. – Ф. Р-3081. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 4–9.
- ¹⁶⁰ Там же. – Арк. 10–11.
- ¹⁶¹ Там же. – Арк. 13.
- ¹⁶² ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 4.
- ¹⁶³ Там же. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 18–19.
- ¹⁶⁴ Там же. – Арк. 27.
- ¹⁶⁵ Там же. – Арк. 49–50, 183, 238; Спр. 115. – Арк. 41–42.
- ¹⁶⁶ Там же. – Спр. 114. – Арк. 238.
- ¹⁶⁷ Там же. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 125. – Арк. 69.
- ¹⁶⁸ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941–1943 гг. Сб. док. и мат. – Х., 1965. – С. 240.
- ¹⁶⁹ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 5. – Арк. 13.
- ¹⁷⁰ Там же. – Оп. 122. – Спр. 81. – Арк. 2.
- ¹⁷¹ Там же. – Оп. 31. – Спр. 99. – Арк. 70.
- ¹⁷² Там же. – Спр. 83. – Арк. 7.
- ¹⁷³ Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 17–18.
- ¹⁷⁴ Скажи, Дробницкий Яр. – Х., 1991. – С. 66–67.
- ¹⁷⁵ Ляховицкий Ю. М. Попранная мезуза. – Х., 1991. – С. 89.
- ¹⁷⁶ Донской Я., Шаповал А. Бойцы в белых халатах. – Х., 1966. – С. 5–14.
- ¹⁷⁷ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 104. – Арк. 3.
- ¹⁷⁸ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941–1943 гг. Сб. док. и мат. – Х., 1965. – С. 291–292.
- ¹⁷⁹ ДАХО. – Ф. Р-3066. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 102 а.
- ¹⁸⁰ Там же. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 61. – Арк. 37–42.
- ¹⁸¹ Там же.

- ¹⁸² Там же. – Арк. 1–7, 33–42.
- ¹⁸³ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941–1943 гг. Сб. док. и мат. – Х., 1965. – С. 291–292.
- ¹⁸⁴ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 122. – Спр. 68. – Арк. 13.
- ¹⁸⁵ Там же. – Арк. 36.
- ¹⁸⁶ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941–1943 гг. Сб док. и мат. – Х., 1965. – С. 241.
- ¹⁸⁷ Там же.
- ¹⁸⁸ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп.122. – Спр. 84. – Арк. 45.
- ¹⁸⁹ Там же. – Оп. 31. – Спр.15. – Арк. 124.
- ¹⁹⁰ Там же. – Спр. 99.
- ¹⁹¹ Там же. – Спр. 113. – Арк. 34.
- ¹⁹² Там же. – Спр. 3. – Арк. 9-10.
- ¹⁹³ Там же. – Спр. 5. – Арк. 34.
- ¹⁹⁴ Там же. – Спр. 3. – Арк. 9–10; Спр. 5. – Арк. 34–35, 104–105.
- ¹⁹⁵ Там же. – Спр. 5. – Арк. 10–11.
- ¹⁹⁶ Там же. – Спр. 100. – Арк. 15.
- ¹⁹⁷ Там же. – Спр. 3. – Арк. 69.
- ¹⁹⁸ Там же. – Спр. 5. – Арк. 11–12.
- ¹⁹⁹ Там же. – Спр.103. – Арк. 11.
- ²⁰⁰ Там же. – Спр. 106. – Арк. 14.
- ²⁰¹ Там же. – Спр. 102. – Арк. 6.
- ²⁰² Там же. – Спр. 3. – Арк. 159–163; Ф. П-10417. – Оп. 5. – Спр. 117. – Арк. 88.

Розділ 6

- ¹ Косик В. Україна під час другої світової війни 1938–1945. – Київ – Париж – Нью-Йорк – Торонто, 1982. – С. 122; Історія України. – Львів, 1996. – С. 299; Костюк Григорій. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки). – К., 1995. – С. 405; Субтельний Орест. Україна. Історія. – К., 1993. – С. 566; Golczewski Frank. Geschichte der Ukraine. – Göttingen, 1993. – S. 253.
- ² Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes... BRD. Politische Abteilung XIII. Ukraine I und II seit 1941. Vertreter beim Reichskommissariat Ukraine. – Bd. 4.
- ³ Див.: Скоробогатов А. В. Україна на початку війни очима службовців Вермахту // Схід – Захід. – Вип. 1. – Харків, 1998. – С. 208–227.
- ⁴ ВА – МА. – RW 30/103.
- ⁵ ЦДАВОВУ. – КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 157. – Т. 2.
- ⁶ Handbuch der Geschichte Russlands. Bd. III. 1856–1945. /Hrgs. von G. Schramm. – Stuttgart, 1992. – S. 941; The People's War. Responses to World War II in the Soviet Union / Ed. by Robert W. Thurston and Bernd Bonwetsch. Urbana and Chicago, 2000. – P. 235.
- ⁷ The People's War. Responses to World War II in the Soviet Union. – P. 235.
- ⁸ Косик В. Україна в другій світовій війні в документах. Т. 2. – Львів, 1988. – С. 162–166.
- ⁹ ЦДАВОВУ. – КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 101. – Арк. 93.
- ¹⁰ Там же. – Арк. 172.
- ¹¹ Косик В. Україна в другій світовій війні в документах. Т. 2. – Львів, 1988. – С. 166.
- ¹² ЦДАВОВУ. – КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 95.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ Шевельов Ю. (Юрій Шерех). Я – мене – мені... (і довкруги). Спогади. – Т. 1. В Україні. – Харків – Нью-Йорк: Березіль, 2001. – С.296–297.
- ¹⁵ Там же. – С. 297.
- ¹⁶ АХОУСБУ. – Спр. 022954. – Арк. 78.
- ¹⁷ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes...BRD. Politische Abteilung XIII. Ukraine I und II seit 1941. Dankesschreiben der Charkover Bevölkerung an das deutsche Volk von 25.10.41.

- ¹⁸ Іванівська Тетяна. Харків під німецькою окупацією в часі другої світової війни // В боротьбі за українську державу. Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни. – Вінніпег, 1990. – С. 828.
- ¹⁹ Bosse George. Jene Zeit in Charkov 1936–1941. Eine Jugend unter Stalin. – Berlin, 1997. – S. 246.
- ²⁰ ВА – МА. – RH 26/57. Kriegstagebuch №5 57 Division. – S. 146.
- ²¹ Ebenda. – RH 22-200.
- ²² ЦДАВОВУ. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 479. – Арк. 31.
- ²³ Там же. – КМФ – 8. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 94–95.
- ²⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 110. – Арк. 14.
- ²⁵ Там же. – Оп. 46. – Спр. 164. – Арк. 6.
- ²⁶ Костюк Григорій. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки). – Київ, 1995. – С. 405.
- ²⁷ Український засів. – 1993. – № 4. – С. 85.
- ²⁸ Шевельов Ю. Вказ. праця. – С. 296.
- ²⁹ Шевельов Ю. Вказ. праця. – С. 297.
- ³⁰ Ніколаєць Юрій. Цивільне населення України на початку війни з німецько-фашистськими загарбниками. – К., 1998. – 36 с.
- ³¹ Центральний архів міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМОРФ). – Ф. 206. – Оп. 45. – Спр. 45. – Арк. 290–291.
- ³² Там же. – Арк. 290.
- ³³ Волкогонов Д. Триумф и трагедия. Политический портрет И. В. Сталина. – Кн. 2. – Ч. 1. – М., 1989. – С. 286; Семененко В. Більшовицький партизанський рух на Харківщині (1941–1943 рр.) // Збірник Харк. Історико-філологічного товариства. Нова серія. – Т. 4. – Харків, 1995. – С. 30.
- ³⁴ Очерки истории Харьковской областной партийной организации. – Х., 1980. – С. 330.
- ³⁵ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 17. – Арк. 20.
- ³⁶ Там же. – Арк. 70.
- ³⁷ Там же. – Арк. 74.
- ³⁸ Смолич Юрій. Твори. – Т. 6. – К., 1985. – С. 32–34.
- ³⁹ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 17. – Арк. 79.
- ⁴⁰ Там же.
- ⁴¹ ДАХО. – Ф. П-10414. – Оп. 5. – Спр. 67. – Арк. 66.
- ⁴² Там же. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 4. – Арк. 23–24.
- ⁴³ Нова Україна. – 1942. – 31 липня.
- ⁴⁴ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 17. – Арк. 58.
- ⁴⁵ Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 2. – Спр. 24. – Арк. 3.
- ⁴⁶ Там же.
- ⁴⁷ Там же. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 4. – Арк. 23–24.
- ⁴⁸ Там же. – Ф. П-10417. – Оп. 5. – Спр. 138. – Арк. 19–23.
- ⁴⁹ Там же. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 4. – Арк. 24.
- ⁵⁰ Там же. – Ф. П-10417. – Оп. 5. – Спр. 138. – Арк. 23.
- ⁵¹ Там же.
- ⁵² Там же. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 4. – Арк. 24.
- ⁵³ Там же. – Арк. 29.
- ⁵⁴ Там же.
- ⁵⁵ Гурченко Л. Аплодисменты. – М., 1987. – С. 26.
- ⁵⁶ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 2. – Спр. 52. – Арк. 4–5.
- ⁵⁷ Гурченко Л. Аплодисменты. – М., 1987. – С. 65.
- ⁵⁸ ДАХО. – Ф. П-10417. – Оп. 5. – Спр. 174. – Арк. 28.
- ⁵⁹ Нова Україна. – 1941. – 25–26 грудня.
- ⁶⁰ Там же. – 1942. – 19 березня.
- ⁶¹ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 17. – Арк. 108–110.

- ⁶² Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 1. – Спр. 204. – Арк. 3.
- ⁶³ Там же. – Оп. 4. – Спр. 848.
- ⁶⁴ Там же. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 17. – Арк. 67 зв.
- ⁶⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 124. – Арк. 65
- ⁶⁶ ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 846–848.
- ⁶⁷ Там же. – Оп. 3. – Спр. 79. – Арк. 103; Оп. 4. – Спр. 390 а. – Арк. 4; Оп. 8. – Спр. 24. – Арк. 97–98.
- ⁶⁸ Там же. – Оп. 1. – Спр. 204. – Арк. 2.
- ⁶⁹ Нова Україна. – 1942. – 3 квітня.
- ⁷⁰ Там же. – 1942. – 5 липня.
- ⁷¹ Гурченко Л. Аплодисменты. – М., 1987. – С. 65.
- ⁷² ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. – 143. – Арк. 3.
- ⁷³ Там же. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 47.
- ⁷⁴ Там же. – Оп. 4. – Спр. 143. – Арк. 6.
- ⁷⁵ Нова Україна. – 1942. – 18 грудня.
- ⁷⁶ Там же. – 1941. – 25–26 грудня.
- ⁷⁷ Там же.
- ⁷⁸ ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 7. – Спр. 1. – Арк. 1–5.
- ⁷⁹ Гурченко Л. Аплодисменты. – М., 1987. – С. 41.
- ⁸⁰ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 17. – Арк. 70 зв.
- ⁸¹ Там же. – Арк. 71.
- ⁸² Там же. – Арк. 72.
- ⁸³ Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 5. – Спр. 25. – Табл. 26.
- ⁸⁴ Там же. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 26.
- ⁸⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 548. – Арк. 13–14.
- ⁸⁶ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 17. – Арк. 81–82.
- ⁸⁷ Там же.
- ⁸⁸ Там же. – Арк. 81 зв.
- ⁸⁹ Там же.
- ⁹⁰ Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 15.
- ⁹¹ Там же. – Спр. 8. – Арк. 26 зв.
- ⁹² Там же. – Оп. 5. – Спр. 25. – Табл. 26.
- ⁹³ Там же.
- ⁹⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 548. – Арк. 16–18.
- ⁹⁵ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 17. – Арк. 82.
- ⁹⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 548. – Арк. 4.
- ⁹⁷ Там же. – Арк. 5.
- ⁹⁸ Там же. – Арк. 34.
- ⁹⁹ ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 13. – Арк. 37.
- ¹⁰⁰ Там же. – Оп. 7. – Спр. 23. – Арк. 65.
- ¹⁰¹ Там же. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 17. – Арк. 34 зв.
- ¹⁰² Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 31. – Арк. 7.
- ¹⁰³ Там же. Спр. 742. – Арк. 4–5.
- ¹⁰⁴ Там же. – Спр. 144. – Арк. 16.
- ¹⁰⁵ Там же. – Спр. 32. – Арк. 3.
- ¹⁰⁶ Там же. – Арк. 1.
- ¹⁰⁷ Там же. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 17. – Арк. 30 зв.
- ¹⁰⁸ Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 5. – Спр. 27. – Арк. 38; Спр. 16. – Табл. 31.
- ¹⁰⁹ Там же.
- ¹¹⁰ Там же. – Оп. 4. – Спр. 12 а. – Арк. 50.
- ¹¹¹ Там же. – Оп. 5. – Спр. 27. – Арк. 34 зв.
- ¹¹² Там же. – Спр. 12а. – Арк. 71.

- 113 Там же. – Арк. 58.
- 114 Там же. – Арк. 74, 86, 89.
- 115 Український засів. – 1993. – № 6. – С. 68.
- 116 ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 17. – Арк. 1.
- 117 Там же. – Арк. 12.
- 118 Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – К., 1963. – С. 49.
- 119 Там же. – С. 47.
- 120 Преступные цели – преступные средства: – М., 1968. – С. 171.
- 121 ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 17. – Арк. 81.
- 122 Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 40–41.
- 123 Там же. – Ф. П-2. Оп. 31. – Спр. 17.
- 124 Там же.
- 125 Там же. – Спр. 81.
- 126 Там же. – Спр. 81–82.
- 127 Там же. – Ф. Р-3069. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 7.
- 128 Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 3. – Спр. 11.
- 129 Там же.
- 130 Там же. – Оп. 4. – Спр. 743. – Арк. 12.
- 131 Там же. – Спр. 824. – Арк. 110.
- 132 Там же. – Оп. 5. – Спр. 27. – Арк. 4.
- 133 Там же.
- 134 Нова Україна. – 1942. – 5 липня.
- 135 ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 21–24.
- 136 Там же. – Спр. 51. – Арк. 19.
- 137 Там же. – Арк. 19; Оп. 7. – Спр. 4; Оп. 5. – Спр. 9, 12, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25.
- 138 Там же. Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 19.
- 139 Там же. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 1.
- 140 Там же. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 45–47.
- 141 Підраховано: ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 5. – Спр. 7. – Табл. 22; Спр. 9. – Табл. 27; Спр. 16. – Табл. 28; Спр. 27. – Табл. 39; Оп. 7. – Спр. 1. – Арк. 4–5.
- 142 Там же. – Ф. Р-3066. – оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 63.
- 143 Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 143. – Арк. 4.
- 144 Там же. – Оп. 1. – Спр. 6 с. – Арк. 37.
- 145 Там же.
- 146 Там же. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 6, 23, 39.
- 147 Там же. – Оп. 7. – Спр. 4.
- 148 Там же.
- 149 Там же.
- 150 Там же.
- 151 Там же.
- 152 Там же.
- 153 Там же. – Оп. 4. – Спр. 140. – Арк. 56.
- 154 ВА – МА. – РН 23/312.
- 155 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 547. – Арк. 4.
- 156 ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 7.
- 157 Нова Україна. – 1941. – 7 грудня.
- 158 Нова Україна. – 1942. – 25 березня.
- 159 ДАХО. – Ф. листівок та інших друкованих матеріалів періоду Великої Вітчизняної війни.
- 160 Там же.
- 161 Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 1.
- 162 Там же. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 17. – Арк. 30–31.
- 163 Там же. – Ф. Р-3076. – Оп. 1. – Спр. 22.

- 164 Там же. – Ф. Р-3080. – Оп. 1 с. – Спр. 37. – Арк. 13.
- 165 Там же. – Ф. Р-3081. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1–7.
- 166 Там же. – Ф. Р-3164. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 48.
- 167 Там же. – Арк. 122.
- 168 Там же. – Спр. 40. – Арк. 34–35.
- 169 Там же.
- 170 Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 166.
- 171 Там же. – Ф. Р-3164. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 30–75.
- 172 Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 166, 243.
- 173 Там же. – Оп. 5. – Спр. 1. – Арк. 46.
- 174 Там же. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 8.
- 175 Там же. – Арк. 8 – 9.
- 176 Там же. – Ф. Р-3080. – Оп. 1 с. – Спр. 37. – Арк. 7.
- 177 Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 8–9.
- 178 Нова Україна. – 1942. – 28 березня.
- 179 Там же.
- 180 Там же.
- 181 Там же. – Ф. листівок та інших друкованих матеріалів періоду Великої Вітчизняної війни.
- 182 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 548. – Арк. 57.
- 183 Там же. – Арк. 58–59.
- 184 Там же.
- 185 ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 142. – Арк. 46.
- 186 Підрах.: Там же. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 18.
- 187 Там же. – Оп. 4. – Спр. 390 а. – Арк. 8.
- 188 Там же. – Оп. 1. – Спр. 142. – Арк. 46.
- 189 Нова Україна. – 1942. – 12 липня.
- 190 ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 1. – Спр. 209. – Арк. 1–54.
- 191 Підраховано: Там же. – Ф. Р-5231. – Оп. 2. – Спр. 71. – Арк. 41; Ф. Р-2982. – Оп. 5. – Спр. 7. – Табл. 2.
- 192 Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 1. – Спр. 210. – Арк. 13.
- 193 Там же. – Оп. 5. – Спр. 7. – Табл. 2; Ф. Р-5231. – Оп. 2. – Спр. 71. – Арк. 41.
- 194 Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 1. – Спр. 211. – Арк. 3.
- 195 Там же.
- 196 Там же. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 7.
- 197 Там же. – Ф. Р-5231. – Оп. 2. – Спр. 79. – Арк. 29.
- 198 Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 1. – Спр. 201. – Арк. 91.
- 199 Там же. – Оп. 4. – Спр. 846.
- 200 Нова Україна. – 1942. – 11 березня.
- 201 Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині. Зб. Док. – К.; Х., 1944. – С. 4, 36.
- 202 ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 848.
- 203 Время. – 1997. – 30 квітня; Слобода. – 1991. – 24 липня.
- 204 Підраховано: ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 387.
- 205 Время. – 1997. – 30 квітня.
- 206 ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 387.
- 207 Там же. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 20.
- 208 Там же. – Оп. 4. – Спр. 184. – Арк. 21.
- 209 Там же. – Арк. 66.
- 210 Там же. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 4.
- 211 Харьков. Краткая справочная книга. – Х., 1977. – С. 40.
- 212 ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 7.
- 213 Там же. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 4.

- 214 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 549. – Арк. 7.
- 215 ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 175. – Арк. 37.
- 216 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 549. – Арк. 7.
- 217 ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 5. – Спр. 26. – Табл. 5.
- 218 Там же. – Оп. 1. – Спр. 6 с. – Арк. 66.
- 219 Там же. – Оп. 3. – Спр. 75. – Арк. 62.
- 220 Там же. – Спр. 84. – Арк. 7–10.
- 221 Там же. – Оп. 1. – Спр. 6 с. – Арк. 66; Оп. 3. – Спр. 69. – Арк. 6; Спр. 75. – Арк. 6.
- 222 Там же. – Оп. 5. – Спр. 27. – Табл. 3.
- 223 Там же. – Ф. Р-3080. – Оп. 1 с. – Спр. 6. – Арк. 35.
- 224 Там же. – Спр. 37. – Арк. 15.
- 225 Підраховано: там же.
- 226 Радянська Україна. – 1943. – 11 грудня.
- 227 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 124. – Арк. 65.
- 228 ДАХО. – Ф. Р-3069. – Оп. 1. – Спр. 37.
- 229 Там же. – Спр. 298. – Арк. 2.
- 230 Коваль М.В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // Укр. іст. журнал. – 1993. – № 9. – С. 18.
- 231 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 548. – Арк. 69.
- 232 ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 17. – Арк. 74.
- 233 Там же. – Ф. Р-3076. – Оп. 1. – Спр. 22.
- 234 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 549. – Арк. 3.
- 235 Любченко А. П. Щоденник Аркадія Любченка. – Львів – Нью-Йорк, 1999. – Запис від 4.12.1941.
- 236 Там же. – Запис від 18.12.1941.
- 237 Коваль М. Українська культура...// Укр. іст. журнал. – 1993. – № 9. – С. 18.
- 238 Нова Україна. – 1942. – 14 лютого.
- 239 ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 17 – Арк. 67 зв.
- 240 Там же. – Арк. 76.
- 241 І зараз зберігається в Харківському історичному музеї.
- 242 ДАХО. Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 17. – Арк. 66–67.
- 243 Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 407. – Арк. 8.
- 244 Підраховано: Там же. – Оп. 5. – Спр. 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27; Оп. 4. – Спр. 144. – Арк. 3.
- 245 Там же. – Ф. Р-5231. – Оп. 2. – Спр. 79. – Арк. 29.
- 246 Там же. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 846, 847.
- 247 Там же. – Спр. 409.
- 248 Підраховано: Там же. – Оп. 8. – Спр. 24. – Арк. 97–98; Оп. 3. – Спр. 78. – Арк. 103; Оп. 4. – Спр. 390 а. – Арк. 4.
- 249 АХОУСБУ. – Спр. 036417.
- 250 Нова Україна. – 7, 28 грудня грудня 1941.
- 251 Нова Україна. – 17 листопада 1942; ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 91.
- 252 Українській засів. – 1993. – № 6. – С. 67–73.
- 253 Любченко А.П. Щоденник Аркадія Любченка. – Львів – Нью-Йорк, 1999. – Запис від 25.5.1942.
- 254 Нова Україна. – 28 грудня 1941; 17 лютого 1942; 9 липня 1942.
- 255 ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 3. – Спр. 84. – Арк. 98 – 101.
- 256 ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 3. – Спр. 74. – Арк. 2–3; Оп. 2. – Спр. 27. – Арк. 1–7.
- 257 ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 3. – Спр. 84. – Арк. 101.
- 258 Нова Україна. – 13 вересня 1942.
- 259 Нова Україна. – 12 вересня 1942.
- 260 Нова Україна. – 27 грудня 1941.

- 261 ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 5. – Спр. 26. – Табл. 6.
- 262 Соціалістична Харківщина. – 12 вересня 1943 р.
- 263 Эшелоны идут на Восток. Из истории перебазирования производительных сил СССР в 1941–1942 гг. – М., 1966. – С. 124.
- 264 Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 31–38.
- 265 Там же.
- 266 ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 3. – Спр. 84. – Арк. 3; Оп. 5. – Спр. 26. – Табл. 6.
- 267 Там же. – Оп. 5. – Спр. 26. – Табл. 6.
- 268 Там же. – Оп. 2. – Спр. 28. – Арк. 17–23.
- 269 Там же. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 17. – Арк. 66.
- 270 Там же.
- 271 Там же. – Ф. Р-3082. – Оп. 1. – Спр. 20 с. – Арк. 23.
- 272 Нова Україна. – 15 липня 1942.
- 273 Нова Україна. – 23 серпня 1942.
- 274 Дніпро. – 1995. – № 5–6. – С. 14.
- 275 Слобода. – 1993. – № 52–53.
- 276 Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941–1942 гг. Сб. док. и мат. – Х., 1965. – С. 107.
- 277 Красное знамя. – 1985. – 9 июня, 9 июля.
- 278 Время. – 1997. – 30 апреля.
- 279 Там же.
- 280 Безсмертя: Книга Пам'яті України. 1941–1945. – К., 2000.
- 281 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 164. – Арк. 5.
- 282 Bundesarchiv (Koblenz). – R 6/52.
- 283 ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 2 – Спр. 5. – Арк. 38.
- 284 Там же. – Оп. 14. – Спр. 1. – Арк. 1, 8.
- 285 Там же. – Ф. Р-5231. – Оп. 2. – Спр. 373. – Арк. 11–12.
- 286 Там же. – Ф. П-2. – Оп. 14. – Спр. 1. – Арк. 9.
- 287 Підраховано: Там же. – Арк. 1, 8, 9, 11.
- 288 Там же. – Арк. 12–15.
- 289 Дражевська Л., Соловей О. Харків у роки німецької окупації. Спогади. – Нью-Йорк, 1985. – С. 9.
- 290 Семенко Ю. Пам'яті В. А. Доленка. – Мюнхен, 1975. – С. 38, 50.
- 291 Семененко Олександр. Харків, Харків... – Харків – Нью-Йорк, 1992. – С. 138.
- 292 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 547. – Арк. 5–6.

Заключення

- ¹ ВА – МА. – RW 31/425. – ВІ. 41, 44, 45, 46, 47, 50, 56, 105.
- ² ДАХО. – Ф. Р-3086. – Оп. 1. – Спр. 1 с. – Арк. 22.
- ³ Нова Україна. – 1942. – 31 березня.

Зміст

Вступ	5
Розділ 1. Населення Харкова напередодні та в роки війни	13
Розділ 2. Встановлення «нового порядку»	36
Розділ 3. Українське цивільне управління	128
Розділ 4. Політичне поле підкупаційного Харкова.....	175
Розділ 5. Радянський рух Опору	214
Розділ 6. Простий харків'янин в умовах війни.....	263
Заключення	329
Перше визволення Харкова (фотоматеріали)	334
Визволений Харків і визволителі (фотоматеріали)	335
Виноски	338

Наукове видання

СКОРОБОГАТОВ Анатолій Васильович

Харків у часи німецької окупації (1941–1943)

Завідуючий редакційним відділом *В. О. Ковалевський*

Коректор *О. П. Чижова*

Комп'ютерна верстка *Н. П. Роєнко*

Підписано до друку 26.05.04. Формат 60×90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 23,0. Ум. фарбо-відб. 23,5.
Обл.-вид. арк. 25,41. Тираж 1000 прим. Видавн. № 10-04. Зам. № 4-409.

ВАТ «Видавництво «Прапор»,
Україна, 61002, Харків-2, вул. Чубаря, 11

Віддруковано з готових позитивів
у ВАТ «Харківська книжкова фабрика “Глобус”»,
Україна, 61012, Харків-12, вул. Енгельса, 11